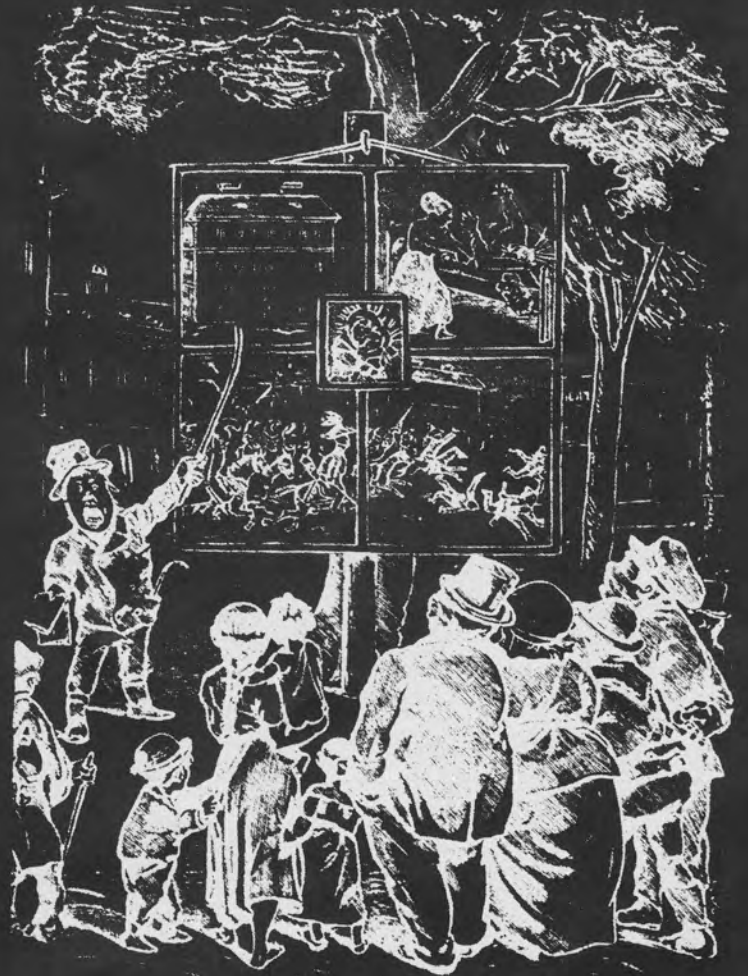

Asa Briggs–Peter Burke

A MÉDIA
TÁRSADALOM-
TÖRTÉNETE

NAPVILÁG KIADÓ

Gutenbergtől
az internetig

Asa Briggs–Peter Burke

A média társadalomtörténete

GUTENBERGTŐL AZ INTERNETIG

UNIVERSITAS CATHOLICA
DE PETRO PÁZMÁNY NOMINATA
FACULTAS PHILOSOPHICA
BIBLIOTHECA

2

A KÖNYVNYOMTATÁS FORRADALMA

Könyvünk második és harmadik fejezete Európával foglalkozik abban az időszakban, amelyet a történészek „kora újkornak” neveznek, és amely körülbelül 1450-től 1789-ig terjed – más szóval a „nyomtatás forradalmától” a francia, illetve az ipari forradalomig. Az 1450-es év megközelítőleg a sajtó európai feltalálásának éve; a találmány valószínűleg a mainzi illetőségű Johannes Gutenberg nevéhez fűződik, akit talán szülőföldje, a Rajna-vidék szőlőprései ihlettek arra, hogy elkészítse a mozgatható fém betűtestekkel működő szerkezetet.

Kínában és Japánban már hosszú ideje – a 8. századtól vagy még régebben – ismerték a nyomtatást, de más eljárást alkalmaztak: vésett fatáblák segítségével nyomtattak, amelyek mindegyike egy-egy oldalszedésnek felelt meg. A módszer olyan kultúrák számára volt alkalmas, amelyek ideogramok, képirásjelek ezreit használták, nem pedig egy 20-30 betűből álló ábécét. Talán ennek köszönhető, hogy a mozgatható betűk 11. századi feltalálásának korlátozott maradt a hatása. A 15. század első felében, Koreában találták fel azt a mozgatható fémbetűt, amely a francia tudós Henri-Jean Martin leírása szerint „szinte megszólalásig hasonlított Gutenbergére”. Lehet, hogy a nyugati találmányt éppen a Keleten történtek híre ösztönözte.

A könyvnyomtatás gyakorlatát vándorló német nyomdászok terjesztették el. 1500-ban már több mint 250 európai városban működött nyomdász-műhely – Itáliában 80, német területen 52, Franciaországban 43. A nyomdások 1466-ban eljutottak Bázalba, 1467-ben Rómába, 1468-ban elérték Párizst és Pilsent, 1469-ben Velencét, 1473-ban Leuvent, Valenciát, Krakkót és Budát, 1476-ban (a London városától független) Westminstert, 1477-ben pedig Pragát. 1500-ra e nyomdák mintegy 27 000 kiadást állítottak elő, ami – ha minden kiadásra átlag 500 példányt feltételezünk – azt jelenti, hogy akkorra már mintegy 13 millió könyv forgott a 100 milliós lakosú Európában. E könyvek közül mintegy kétmillió Velencében készült, míg a könyvnyom-

tatás másik jelentős központja Párizs volt, ahol 1500-ban 181 nyomdász-műhely működött.

Ezzel szemben a könyvnyomtatás csak lassan hatolt be Oroszországba és általában az ortodox keresztény világba, abba a térségbe (beleértve a mai Szerbiát, Romániát és Bulgáriát), ahol többnyire a cirill ábécét használták, és az írni-olvasni tudás gyakorlatilag a papságra korlátozódott. 1564-ben egy Lengyelországban tanult fehérorosz nyomdász felállított egy sajtót Moszkvában, de műhelyét hamarosan szétverte a városi tömeg. A helyzet csak a 18. század elején változott meg Nagy Péter cár (uralk. 1686–1725) erőfeszítéseinek köszönhetően, aki 1711-ben Szentpéterváron megalapította az első nyomdát. Ezt követte az ún. szenátusi nyomda először Szentpéterváron, majd Moszkvában (1719), a Tengerészeti Akadémiáé (1721) és a Tudományos Akadémia nyomdája (1727). A nyomdák helyének megválasztása azt sejteti, hogy a cár elsősorban azért tartotta fontosnak az írás-olvasás tudományának terjesztését, hogy megismertesse az oroszokat a modern tudomány és technika, különösen a haditechnika vívmányaival. Az a tény, hogy a nyomtatás ily későn érkezett meg Oroszországba arra vall, hogy a nyomtatott betű nem igazán működött független hajtóerőként (*lásd 12. old.*), és a könyvnyomtatás forradalma nem pusztán a technikán múlt. A nyomtatás elterjedéséhez kedvező társadalmi és kulturális feltételekre volt szükség, és Oroszországban az írástudó laikusok hiánya komolyan gátolta a nyomtatott kultúra fejlődését.

A kora újkorban az iszlám világ mindvégig erőteljes ellenállást tanúsított a könyvnyomtatással szemben. Elterjedt vélemény, hogy az iszlám országok állták útját a könyvnyomtatás Kínából nyugatra történő elterjedésének. Egy 16. század közepén Isztambulban élő német birodalmi követ szerint a törökök a vallásos könyvek kinyomtatását bűnnek tekintették. Mivel félték az eretnekségtől, elleneztek a könyvnyomtatást és a tanulás nyugati módszereit. Szelim szultán (uralk. 1512–1520) 1515-ben kiadott rendelete a könyvnyomtatást halállal büntette. A század végén III. Murád szultán (uralk. 1574–1595) engedélyezte a nem vallásos tárgyú, arab írásjelekkel kinyomtatott könyvek árusítását, ezeket azonban valószínűleg Itáliából hozták be.

Egyes európaiak büszkén fitogtatták e területen elért technikai fölényüket. Henry Oldenburg (1618–1677), a londoni Royal Society első titkára, aki a tudományos kommunikációval hivatásszerűen foglalkozó férfiú volt, egyenesen párhuzamba állította a könyvnyomtatás hiányát a despotizmussal, kijelentve egy 1659-ben kelt levelében: „A szultán alattvalóit illetően elensége a tanulásnak, mert azt tartja, hogy könnyebb az olyan népet kormányozni, amelyre tudatlanságot kényszeríthet. Ennél fogva nem szenvedheti a könyvnyomtatást, s azon a véleményen van, hogy legfőképp a könyvnyomtatás és a tanulás táplálja a megosztottságot a keresztények között, utóbbi különösen abban a formában, ahogyan az egyetemeken dívik.”

A könyvnyomtatás vizsgálja, milyen súlyos problémákat, valamint a képi ábrák használatát a 18. században létesült, több mint 150 évvel az elcsúszás után hitre áttért magyar nyomdák a szultántól világi könyvnyomtatás ellenzőkre talált az írástudóknak csupán néhány könyvet nyújtott a szultán ottomán közlőnyelvet csak a nyelvű újság pedig (amely a

Az a felfogás, amely a könyvnyomtatást tulajdonít, nem új keletű. A könyvnyomtatás, puskapor és írástudó, Francis Bacon (1561–1626) megváltoztatta a dolgok állapotát. Blaise Pascal (1623–1662) és René Descartes (1596–1650) egy népszerűen a kínaiak „ezer éve” a kínai számkivetettként Angliában a kulturális reformtervezet támogatására olyannyira elterjesztte a jogait és szabadságukat kormányozni.”

1640-ben megünnepelték az évszázadfordulóját (mai tudásunk a 1740-ben a háromszázadik évszázad híres világtörténeti munkájában „az emberi szellem fejlődését” ünneplés kísérte Gutenberg és a német nyelvű díszsorsó közepette a német nyelvű torokból zendült fel az éberek, bálók, oratóriumok a német borral színültig töltött

Ugyanakkor némelyek a 17. század korszak. Az új találmány díjazták a vészharangokat a fenyegette, kezdettől rossz az alapproblémát abban lá

*Samuel Hartlib (1600 k.–1663) kommunikáció úttörője.

A könyvnyomtatás viszontagságos története az Oszmán Birodalomban jól mutatja, milyen súlyos akadályok gátolták a kommunikációnak ezt a formáját, valamint a képi ábrázolások terjedését. Az első török nyomda csak a 18. században létesült, több mint 200 évvel az első héber nyelvű (1494) és több mint 150 évvel az első örmény nyomda (1567) után. Elsőként egy iszlam hitre áttért magyar protestáns lelkész kért és kapott engedélyt 1726-ban a szultántól világi könyvek nyomtatására. Tevékenysége azonban hamarosan ellenzőkre talált az írástudók és vallási vezetők körében. Az új nyomda csupán néhány könyvet nyomtatott ki, és hamarosan felszámolták. A hivatalos ottomán közlönyt csak 1831-ben indították, az első nem hivatalos török nyelvű újság pedig (amelyet egy angol indított el) 1841-ben jelent meg.

Az a felfogás, amely a könyvnyomtatás feltalálásának korszakos jelentőségét tulajdonít, nem új keletű; sokan értékelték az új eljárást külön, önmagában, mások a puskapor feltalálásával együtt, megint mások a könyvnyomtatás, puskapor és iránytű alkotta hármas részeként. Az angol filozófus Francis Bacon (1561–1626) úgy vélte, ez a három újdonság „világszerte megváltoztatta a dolgok állását”, még ha a francia esszéista Michel de Montaigne (1533–1592) egy nemzedékkel korábban már emlékeztette olvasóit, hogy a kínaiak „ezer éve” élvezik a könyvnyomtatás áldásait. A kelet-európai számkivettként Angliában élő Samuel Hartlib,* több társadalmi és kulturális reformtervezet támogatója írta 1641-ben: „A könyvnyomtatás művésze olyannyira elterjeszti a tudást, hogy a közönséges emberek, megismerve jogaikat és szabadságukat, nem engedik majd magukat zsarnoki módon kormányozni.”

1640-ben megünnepelték a könyvnyomtatás feltalálásának kétszázadik évfordulóját (mai tudásunk szerint mintegy tíz évvel korábban a kelleténél), 1740-ben a háromszázadikat, Condorcet márki (1743–1794) 1795-ben kiadott híres világtörténeti munkájában pedig a könyvnyomtatás, az íráshoz hasonlóan „az emberi szellem fejlődésének” mérföldköveként jelent meg. Lelkes ünneplés kísérte Gutenberg mainzi szobrának 1837-es leleplezését: „Tüzéregyi díszsörtűz közepette eltávolították a szoborról a leplet. Egyszerre ezer-millió torokból zendült fel az ének. Ez után következtek a szónoklatok; díszszédek, bálók, oratóriumok, csónakversenyek, fáklyásmenetek... Aznap rajnai borral színültig töltött kelyhek sokaságát ürítették Gutenbergre.”

Ugyanekkor némelyek azt kívánták, bár sohase köszöntött volna be az új korszak. Az új találmány diadala fölött ujjongó beszámolók mellett megkonstatálták a vészharangokat is. Írnokok, akiknek az új eljárás a megélhetését fenyegette, kezdettől rosszalották a sajtó megjelenését. Egyházi körökben az alapproblémát abban látták, hogy a könyvnyomtatás az alacsony társa-

*Samuel Hartlib (1600 k.–1662) Angliában élő porosz filozófus, tudományszervező, a kommunikáció úttörője.

dalmi és kulturális helyzetű olvasók számára is lehetővé tette a vallási szövegek önálló tanulmányozását ahelyett, hogy arra hagyatkoztak volna, amit a templomban hallanak. Ami a kormányzatokat illeti, azok a következmények, amelyekre Hartlib utalt, igazán nem adtak okot az ünneplésre.

Az újság megjelenése a 17. században tovább növelte a nyomtatással szembeni aggodalmakat. Angliában az 1660-as években a könyvek főcenzora (lásd 91. old.), Sir Roger L'Estrange továbbra is a régi kérdést feszegette: „Vajon nem okozott-e több kárt, mint amennyi hasznot hozott a keresztény világnak a könyvnyomtatás feltalálása?” – „Ó, Nyomda! Hogy megzavarád az emberiség békéjét!” – fakadt ki 1672-ben Andrew Marvell angol költő (1621–1678).

A tudósok – és általában mindazok, akik ismeretekre akartak szert tenni – másfajta gondokkal küszködtek. Nézzük meg ebből a szempontból a könyvnyomtatás feltalálását követő úgynevezett „információrobbanást” (a metafora kínosan emlékeztet a puskaporra), amely a nyomtatás felfedezését követte. A legsúlyosabb gondot az információ visszakeresése, ehhez kapcsolódóan pedig a könyvek és szerzők válogatása, valamint kritikája jelentette. Mindez az információ kezelésének új módszereit tette szükségessé – akárcsak mostanság, az internet korszakának kezdetén.

A kora középkorban a könyvek hiánya, illetve csekély száma jelentette a gondot. A 16. századra azonban megjelent a felesleg problémája. Egy itáliai író már 1550-ben arról panaszkodik, hogy „annyi a könyv, még arra sincs időnk, hogy a címüket elolvassuk”. A könyvek erdejében az olvasók könnyen eltévedhetnek, figyelmeztetett a reformátor Kálvin János (1509–1564), de éppúgy mondhatta volna azt is, hogy a könyvek óceánján nehéz a hajózás, vagy hogy a nyomtatott anyag áradata könnyen elsodorhat bárkit.

Ahogy sokasodtak a könyvek, úgy bővültek a könyvtárak, s úgy lett egyre nehezebb megtalálni egy adott könyvet a polcokon. Mind nagyobb szükség lett a katalógusokra. A katalógusok összeállítóinak dönteniük kellett, hogy tárgy szerint, vagy a szerzők nevének betűrendjében rendezik el az információt. A 16. század közepétől nyomtatott bibliográfiák tájékoztatást kínáltak a megjelent munkákról, de ahogy nőtt az ilyen összeállítások terjedelme, úgy vált sürgetővé a tárgymutató jegyzékek kidolgozása.

A könyvtárosoknak szembesülniük kellett a katalógusok rendszeres frissítésének és az új kiadások követésének feladatával is. Az új könyvekről tudományos folyóiratokból értesülhettek, de mivel ezeknek a száma szintén megsokszorozódott, a rájuk vonatkozó információt másutt kellett keresni. Mivel sokkal több könyv létezett, mint amennyit egy ember valaha is elolvashatott, az olvasókat válogatott bibliográfiákkal és – a 17. század második felétől – az új kiadásokról készült ismertetőkkel segítették az eligazodásban.

A „triumfalista” és „katasztrofalista” beszámolók együttes, egyidejű létezése azt sejteti, hogy a könyvnyomtatás következményeinek tárgyalásakor minden esetben körültekintően kell eljárunk. A viktoriánus történetés,

Lord Acton (1834–1902) megfontoltabb volt, mint elődei, amikor egyszerre hangsúlyozta a könyvnyomtatás ún. laterális hatását, amelynek következtében szélesebb réteg számára lett hozzáférhető a tudás, valamint vertikális vagy kumulatív hatását – ez tette lehetővé a későbbi nemzedékek számára, hogy az elődök szellemi munkájára építsenek. Acton szerint – ahogy azt *On the Study of History* (A történelem tanulmányozásáról, 1895) című előadásában kifejtette – a könyvnyomtatás „biztosította a reneszánsz művének fennmaradását, hogy az, amit leírtak mindenki számára hozzáférhető legyen, hogy a tudásnak és az eszméknek az a fogyatkozása, mely a középkort jellemezte, soha többé ne következhesen be, valamint egyetlen gondolat se vesszen el”.

A középkornak ez az egyoldalú és tudálékos értékelése figyelmen kívül hagyta a szóbeli hagyományt és sok minden mást is, amit manapság lényegesnek tartanának. Az újabb – különösen a médiavítával összefüggő – kutatások néha elvetik a régebbi meglátásokat, máskor továbbfejlesztik, időnként pedig eltúlozzák azokat. Társadalomtörténészek például kimutatták, hogy a könyvnyomtatás feltalálása megváltoztatta az európai városok foglalkozási szerkezetét. Maguk a nyomdászok is új csoportot képeztek, olyan kézművesek voltak, akik számára az írni-olvasni tudás meghatározó volt. A korrektorok foglalkozását ugyancsak a könyvnyomtatás hívta életre, míg a könyvkereskedők és könyvtárosok számának emelkedése természetesen elővette a könyvek számának robbanásszerű növekedését.

A történészeknél merészebb és spekulatívabb közelítést alkalmazó Marshall McLuhan kiemelte azt a változást, amelyet a beszéd tagolásának vizuális jelekkel való megjelenítése (központozás) idézett elő – odáig merészkedett, hogy a „nyomtatás okozta hasadásról” beszélt „ész és szív között”. McLuhan megközelítésének ereje és gyengesége egyaránt összefoglalható az általa alkotott számos fogalom egyikében: a „nyomtatott kultúra” fogalmában összefüggéseket sejtett az új találmány és a korszak kulturális változása között anélkül, hogy az összefüggések mibenlétét minden esetben pontosan meghatározta volna. Ong óvatosabban járt el, de ő is hitt a könyvnyomtatás hosszú távú pszichológiai hatásaiban. „Míg a könyvnyomtatás terjedését hagyományosan a gondolatok terjesztésében játszott szerepe alapján tárgyalják, ennél is jelentősebb az, hogy előmozdította a régóta érelelt változást tér és diskurzus viszonyában.” Emellett Ong kiemelte a diagramok megjelenését, valamint a 16. századi tudományos könyvek vizuális, szerkezeti szerkezetét, kettéosztott tartalomjegyzékeikkel, amelyek „mind a szemnek, semmit a fülnek” alapon működtek, hiszen képtelenség azokat hangosan felolvasni. Robert Burton *Anatomy of Melancholy* (A melankólia anatómiája, 1621) című munkájának tartalmát is ilyen módon szerkeszték (lásd 4. kép). Ugyancsak „a szem” számára szerkesztett információkat tartalmaztak a menetrendek és asztronómiai táblázatok (a 16. századtól), valamint a logaritmustáblázatok (a 17. századtól).

Az ilyen könyvek túl költségesek és szakszerűek voltak ahhoz, hogy az olvasók szélesebb rétegeit vonzzák, de persze jelentek meg művek olcsóbb és egyszerűbb formában is (chap-books), gyakran illusztrációkkal, bár előfordult, hogy a képeket egyszerűen csak korábbi könyvekből vették át, és azoknak nem sok közük volt a szöveghez. Ezeket a többnyire vékony köteteket vándorárusok, ún. házalók (chapmen) árulták a kora újkori Európa csaknem minden részén, egyes térségekben még a 19., sőt a 20. században is. A történészek az 1960-as évek óta tanulmányozzák a Franciaországban megjelent olcsó könyveket – az ún. „kék könyvtár” (*Bibliothèque Bleue*) igen durva, kék, egyébként a cukor csomagolására használt papírba kötött vékony köteteket. A legtöbb könyv az északkelet-franciaországi Troyes-ban készült, de – hála a vándorkereskedelmi hálózatnak – a könyvecskék távoli falvakba és városokba is eljutottak. E füzetek zömmel szentek életével foglalkoztak, vagy lovagregények voltak, amiből egyes történészek azt a következtetést vonták le, hogy a korszak irodalma jellegében eszképiista, valóságidegen volt, s egyfajta kábítószerként hatott, bár ugyanakkor elősegítette a papság és a nemesség számára, illetve az általuk teremtett kulturális modellek elterjedését a kézművesek és parasztok körében.

Ez a következtetés azonban túlon túl egyszerű ahhoz, hogy fenntartás nélkül elfogadjuk. Először is a könyveket nem csak közrendű emberek vásárolták. Tudjuk, hogy nemes hölgyek is olvasták azokat. Másodsor a *Bibliothèque Bleue* nem fedte le olvasóinak teljes kulturális érdeklődését. Szóbeli kultúrájuk valószínűleg fontosabb volt számukra. Nem tudjuk továbbá, hogy az olvasók vagy a hallgatók hogyan reagáltak a történetekre – Nagy Károlyal azonosultak-e, vagy, mondjuk, az ellene lázadókkal? Dacára az esettanulmányok által felvetett problémáknak, világos hogy Franciaországban és más európai országokban – beleértve Itáliát, Angliát és a Németalföldet – a nyomtatványok legkésőbb a 17. századra a népi kultúra fontos részévé váltak.

Egy nemzedék munkáját összegezve e tárgyban, Elizabeth Eisenstein amerikai történész 1979-ben megjelent fontos tanulmányában azt állította, hogy a könyvnyomtatás „egy el nem ismert forradalom”, amelynek „a változás közvetítőjeként” játszott szerepét rendre alábecsülték a reneszánszsal, a reformációval és a tudományos forradalommal foglalkozó hagyományos számvetések. Eisenstein egyaránt merített McLuhan és Ong gondolataiból, de mintegy megszelídítette azokat azáltal, hogy olyan kifejezéseket alkalmazott, amelyek saját szakmai közössége, azaz a történészek és könyvtárosok számára is elfogadhatók voltak. Miközben óvakodott az általános következtetésektől, kiemelte a könyvnyomtatás feltalálásának két hosszú távú következményét. Először is a nyomtatás szabványosította és megőrizte azt a tudást, amely a szájhagyomány, valamint a kéziratos könyvek terjesztésének korában még jóval képlékenyebb volt. Másodsor a nyomtatás ösztönözte a tekintély bírálatát, mivel adott kérdésben szélesebb körben tette hozzáférhe-

tővé az ellentétes nézeteket. Utóbbi állítását Eisenstein Montaigne példájával szemlélteti, aki széles körű olvasottságának köszönhetően szkepticismusát. „Annak magyarázatául, miért érzékelt Montaigne nagyobb »ellentmondást és sokféleiséget« az általa tanulmányozott művekben, mint a középkori szövegmagyarázók, érdemes lenne figyelembe venni a rendelkezésére álló szövegek számát is” – érvelt Eisenstein.

A könyvnyomtatás forradalmának újragondolása

Elizabeth Eisenstein könyve továbbra is értékes szintézis marad. Húsz év távlatából azonban kezdenek valamelyest túlzónak tűnni a szerző állításai a könyvnyomtatás feltalálását követő forradalmi változásokról. Először is az általa felvázolt változások legkevesebb három évszázad alatt mentek végbe, Gutenberg *Bibliájától* Diderot *Enciklopédiájáig* (lásd 97. old.). Az alkalmazkodás az új médiumhoz fokozatosan ment végbe, lett légyen szó akár az előadás stílusáról, akár pedig az olvasási szokásokról (lásd 64. old.). Más szóval az, amivel szembesülünk – az angol kritikus Raymond Williams (1921–1988) kifejezésével élve – egy „hosszú forradalom”, ahogy egyes mai történészek szemében az ipari forradalom is. Érdekes kérdés, lehet-e egy ilyen lassú folyamatot egyáltalán forradalomnak tekinteni.

A második probléma a közvetítés kérdése. A könyvnyomtatásról mint a változás közvetítőjéről beszélve túl nagy jelentőséget tulajdonítunk a kommunikáció eszközeinek az írók, nyomdászok és olvasók rovására, akik az új technológiát a maguk különböző céljaira használták. Talán ésszerűbb lenne úgy tekinteni a könyvnyomtatásra, mint a későbbi évszázadokban megjelent új kommunikációs eszközökre (a televízióra például); vagyis katalizátor-ként, amely inkább együtt jár a társadalmi változásokkal, mintsem azok elindítója lenne (lásd 22. old.).

Harmadszor Eisenstein viszonylagos elszigeteltségben szemlélte a könyvnyomtatást. Ám ahhoz, hogy feltalálásának társadalmi és kulturális következményeit felbecsülhessük, a médiát együttesen kell szemlélnünk, úgy kezelve a különböző kommunikációs eszközök összességét mint egyetlen, összefüggő darabokból álló csomagot, repertoárt, rendszert, egyszóval azt, amit franciául *régime*-nek hívnak, lett légyen az tekintélyelvű, demokratikus, bürokratikus vagy kapitalista.

A rendszer, ezt hangsúlyozni kell, folytonosan változott, bár a változások némelyike csak hosszabb távon vált láthatóvá. A nyomtatási technológia sem maradt változatlan Gutenberg után. Willem Blaeu holland nyomdász a 17. században tökéletesítette a fából készült sajtót. Bevezették a térképek nyomtatására alkalmas méretű préseket. A Stanhope-féle vasból készült ké-

zi sajtó (1804) használata megkétszerezte az addigi termelést, Friedrich König gőzzel hajtott nyomdagépe (1811) pedig megnégyszerezte a Stanhope-prés termelékenységét.

Rendszerként tekinteni a médiára azt jelenti, hogy az adott helyen adott időben elérhető különböző kommunikációs eszközök közötti munkamegosztást kell hangsúlyozni, annak szem előtt tartásával, hogy régi és új eszközök egyidejűleg léteznek, és hogy a különböző eszközök versenghetnek egymással, de bizonyos részeikben hasonlíthatnak, vagy akár ki is egészíthetik egymást. A média rendszerének átalakulásait össze kell kapcsolni a szállítás rendszerének változásaival, az áruk és emberek szárazföldi vagy vízi úton (folyó, csatorna, tenger) történő mozgásával. Az üzenetek kommunikációja része, vagy legalábbis része volt a tárgyi kommunikáció rendszerének.

Tárgyi kommunikáció

Az információ áramlása hagyományosan követte a kereskedelem áramlását, hiszen a tengeren és szárazföldön közlekedő kereskedők az áruval együtt híreket is közvetítettek. Maga a könyvnyomtatás is a Rajna vízi útján terjedt el Európában, amikor Gutenberg szülővárosából, Mainzból előbb Frankfurtba, majd Strasbourgba, azután Bázélbe jutott el. A 16–18. században a papírra írt üzenetek az ezüst útját követve jutottak el Mexikóból vagy Peruból az Óvilágba, majd a cukor útját követve érkeztek meg a Karib-tenger térségéből Londonba. A 16. és 17. század új fejleménye a tárgyi kommunikáció nehézségeinek növekvő felismerése. A reneszánsz humanisták ókori Róma iránti lelkesedése kiterjedt a római utakra is, amint ezt Andrea Palladio híres építészeti traktátusa (*Négy könyv az építészetéről*, 1570) mutatja. Egyes országokban útikalauzok jelentek meg, mint például Henri Estienne *Guide des chemins de France* (Útmutató Franciaország útjaihoz, 1553) című munkája, és John Ogilby *Britanniája* (1675; lásd 5. kép), az első angol úti atlasz, amelyen az utakat – ahogy a szerző nevezte – „képzeltbeli tekercek” mutatták. E térképek naprakész változata kisebb formátumban 1719 és 1785 között huszonegy kiadást ért meg, bizonyítva, milyen nagy érdeklődés mutatkozott az utazók részéről az ilyen jellegű könyvek iránt.

A kormányzatok is többet foglalkoztak az utakkal, még ha nehéz is észrevenni jelentősebb javulást az európai közlekedési hálózatban a 18. század közepe előtt. Franciaországban 1600 körül új hivatali tisztséget hoztak létre, a *grand voyer-t*, akinek az úthálózat felügyelete volt a feladata. Az utak iránt megnyilvánuló érdeklődés egyik oka az volt, hogy a központosultabbá váló európai államokban megnőtt az igény a központból a tartományokba küldendő utasítások gyorsabb továbbítására. A kormányzatok részéről megnyilvánuló érdeklődés a kommunikáció iránt fontos szerepet játszott a pos-

ta rendszer
élvezték e

A kor
nyabbak
totta, hog
komány k
ket többn
már a 17
ság- és sz
óránkénti
rgencsak
volt, eme
kommuni
csolattar
bitása köz
131. old.)

A hírek ár
mányzat
birodalma
szár és sp
nyolorszá
valamint
sét, hogy
emelte, ho
togatott é
liába, hats
és kétszer
módszere
lom” kor
tai rendsz
nalak (a p
lett létesít

A 16. s
Tassis vag
nyelvben
szárok po
(1563-tól
A rendsz

taí rendszer gyors kiterjesztésében is, bár a kereskedők és mások ugyancsak élvezték ennek előnyeit.

A kora újkori Európában a vízi szállítás költségei általában jóval alacsonyabbak voltak, mint a szárazföldié. Egy olasz nyomdász 1550-ben kiszámította, hogy 18 scudót kell fizetnie, ha Rómából Lyonba akar küldeni egy rakomány könyvet – tengeren mindez nem került többé 4 scudónál. A levelet többnyire szárazföldi úton továbbították, de a Holland Köztársaságban már a 17. században kialakult a csatornabárkák útján bonyolított levél-, újság- és személyszállítás rendszere. Ezek átlagsebessége alig haladta meg az óránkénti négy mérföldet, ami a lovas futárok sebességéhez viszonyítva igencsak lassú volt. Ugyanakkor a szolgáltatás rendszeres, gyakori és olcsó volt, emellett nemcsak az Amszterdam, valamint a kisebb városok közötti kommunikációt tette lehetővé, hanem a kisebb városok egymás közötti kapcsolattartását is. A hagyományos kapcsolat a szállítás és az üzenetek továbbítása között majd csak 1837-ben, az elektromos távíró feltalálásával (*lásd 131. old.*) szűnik meg.

Birodalom és kommunikáció

A hírek áramlása – Karl Deutsch amerikai politológus kifejezésével: a „kormányzat idegrendszere” – a nagyobb államokban, főleg pedig a szerteágazó birodalmakban különös jelentőségre tesz szert. V. Károly (német-római császár és spanyol király, uralk. 1519–1556), akinek birodalmához tartozott Spanyolország, a Németalföld, a Német-római Birodalom és Itália nagy része, valamint Mexikó és Peru, úgy próbálta megoldani a kommunikáció kérdését, hogy szüntelenül úton volt. Amikor lemondott a trónról, beszédében kiemelte, hogy négy évtizedes uralkodása alatt negyven utazást tett: tízszer látogatott el Németalföldre, kilenc alkalommal Németországba, hét ízben Itáliába, hatszor Spanyolországba, négyszer Franciaországba, kétszer Angliába és kétszer Észak-Afrikába. Ám az utazó királyság hagyományos középkori módszere már nem felelt meg a kor szükségleteinek. Eljött a „papírbirodalom” kora, s vele az üzenetek továbbításának szabályozott rendszere, a postai rendszer, amelyet azért neveztek így, mert működéséhez bizonyos útvonalak (a postautak) mentén mindenekelőtt állomáshelyeket – *posztokat* – kellett létesíteni, ahol az emberek és a lovak állomásoztak.

A 16. században egyetlen család uralta az európai postai rendszert, a von Tassis vagy Taxis család (az ő nevükből származik a manapság számos nyelvben használatos „taxi” szó). A Taxis család – 1490-től a Habsburg-császárok postamesterei – fejlesztette ki azt a rendszeres futárszolgálatot, amely (1563-tól nyomtatásban is megjelenő) kötött menetrend szerint működött. A rendszer gócpontja a sok más szempontból is központi szerepet betöltő

Brüsszel volt. Az egyik útvonal Augsburgon és Innsbruckon át Bolognába, Firenzébe, Rómába és Nápolyba, a másik Párizson, illetve Franciaországon át Toledóba és Granadába vezetett.

A rendkívüli futárok, akik sűrűn váltották a lovakat és akár napi 125 mérföldet is megtettek, viszonylag gyorsan meghozták a fontos események híreit. 1572-ben például Párizsban a protestánsok lemészárlásának híre (a Szent Bertalan-éj) három nap alatt eljutott Madridba. A „postasebességgel utazni” a korszak egyik bevett kifejezése volt. Mindazonáltal az üzenetek célba juttatása rendszerint jóval hosszabb időt vett igénybe, hiszen a rendszeres futárok átlag 6-8 mérföldet tettek meg óránként. Egy rendszeres futár két-három nap alatt jutott el Rómából Milánóba attól függően, milyen évszakban indult útnak, 12-15 nap alatt érkezett meg Rómából Bécsbe, 20 napig tartott az útja Rómából Párizsba, míg 25-30 nap kellett ahhoz, hogy ugyancsak Rómából eljusson Londonba, vagy Krakkóba. Közöséges futárok számára 11 napig tartott az út Madridtól (1556-tól Spanyolország fővárosa) Nápolyig (mely ekkoriban ugyancsak a Spanyol Birodalom része).

A Spanyol Birodalom V. Károly fia és örököse, II. Fülöp (uralk. 1556–1598) korában kiterjedését tekintve kisebb volt ugyan, de ahogy a nagy francia történész, Fernand Braudel (1902–1985) jellemezte 1949-ben megjelent híres művében: „a kor mércéjével óriási tengeri és szárazföldi szállítási vállalkozás” volt, amely „száz és száz parancs és hír továbbítását követelte meg nap mint nap”. II. Fülöp egészen más stratégiát követett, mint az apja. Amennyire csak lehetett, igyekezett egy helyben maradni, Madridban vagy Madrid közelében, ahol naponta több órát töltött íróasztala mellett, hogy elolvassa és jegyzetekkel lássa el azokat az iratokat, amelyek birodalmának Európában és a világban szétszórtan elhelyezkedő részeiből érkeztek hozzá. Nem csoda, hogy alattvalóitól a „papiros király” (*el rey papelero*) gúnynevet kapta.

A legnagyobb gondot az üzenetek továbbításához szükséges idő hossza jelentette: várni kellett, amíg a jelentések eljutottak Fülöp királyhoz, illetve utasításai megérkeztek a címzettekhez. „A politikusok és a követek [...] gyakran a posta késése vagy megérkezése miatt vannak gondban – jegyzi meg Braudel. – Az úton lévő vagy várt futár kérdése már-már mániákusan foglalkoztatja az embereket.” A spanyol kormány késlekedései olyannyira hírhedtek voltak, hogy egy tisztviselő azt kívánta, bárcsak a halál is Spanyolországból érkezne. Mindezt nem lehet, vagy legalábbis nem mindig lehet II. Fülöp király döntéseinek lassúságával magyarázni, sokkal inkább egy olyan birodalom kommunikációs problémáival, amely a Mediterráneumban Spanyolországtól Szicíliáig, az Atlanti-óceánon át Mexikóig és Peruig, a Csen-

* Vö. Braudel, Fernand: A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában, 1–3. Budapest, Akadémiai Kiadó–Osiris, 1996. – A szerk.

des-óceánon át pedig a Fülöp-szigetekig húzódott. (Ez utóbbi Fülöp király uralkodása idején került spanyol birtokba.) Ez idő tájt egy hajó a széljártástól függően észak-dél irányban egy-két hét alatt, kelet-nyugat irányban pedig két-három hónap alatt szelte át a Földközi-tengert – ezért nevezte Braudel a korszak világát „hatvan nap hosszúnak”.

Mindamellet a tengeri közlekedés rendszerint gyorsabb volt, mint a szárazföldi. Mexikóban például a spanyoloknak utakat kellett építeniük, amelyeket „királyi” utaknak neveztek – ilyen volt például a híres „ezüstút” is, ami a zacatecasi ezüsbányáktól Mexico Cityig futott. Ezen utak nevei ma is léteznek Kaliforniában és Új-Mexikóban. Kelet-Európában alacsonyabb volt a népsűrűség, kevesebb volt a város, és azok is kisebbek, mint Nyugaton, a kommunikáció ennek megfelelően lassabb volt. Az Orosz Birodalomban Nagy Katalin cárnő (uralk. 1762–1796) idején például akár 18 hónap is eltelhetett, amíg egy Szentpétervárról küldött uralkodói parancs eljutott a szibériai Kamcsatkára, és újabb 18 hónap, mire a fővárosban megkapták a választ. Részben a kommunikációs problémák magyarázzák, miért voltak a kora újkor államai – Oroszország kivételével – tengeri birodalmak, beleértve a portugál, spanyol, holland, francia és brit interkontinentális birodalmakat és a Balti-tenger körül kiépült svéd birodalmat.

Transzatlanti kommunikáció

A mexikói és perui alkirályokkal a kapcsolattartás lehetőségét és korlátait II. Fülöp, valamint az őt követő többi spanyol király számára azoknak a hajóknak az éves indulása és érkezése szabta meg, amelyek – a biztonság kedvéért konvojokban hajózva – az Újvilág ezüstjét szállították Sevilla kikötőjébe. A Mexikóba tartó konvoj például nyáron indult útnak, és ősszel kezdte meg a visszatérést az Újvilágból. A Spanyolországból Mexikóba küldött levelek akár négy hónap alatt is megérkeztek, míg a Limába szánt küldemények rendszerint hat-kilenc hónapot utaztak, és két évbe is beletelhetett, mire megérkeztek a Fülöp-szigetekre. Anglia és Új-Anglia között sokkal gyorsabb volt a kommunikáció, de itt is előfordult, hogy elvesztek levelek, vagy legalábbis késtek. Egy 1649 márciusában írott levél, amely I. Károly kivégzéséről számolt be, csak júniusban érkezett meg Új-Angliába. Általános gyakorlat volt, hogy a leveleket több példányban készítették és különböző hajókkal küldték el, hogy minimálisra csökkentsék az elkallódás kockázatát.

Majd csak a 18. században következnek be a kommunikációban azok a változások, amelyek hatására „összezsugorodott” az Atlanti-óceán, legalábbis a Brit Birodalom számára. Anglia és Észak-Amerika viszonylatában az 1680-as és az 1730-as évek között megkétszereződött a hajóforgalom. 1702-ben újfajta hajójáratot vezettek be: a Londonból Barbadosra, illetve Jamaicaiba leveleket szállító „postahajók” (*packet boats*) havonta indultak útnak

száz napra tervezett menetrenddel, egy-egy hajón 8500 levéllel. A kommunikáció szempontjából az Atlanti-óceán a 18. században a II. Fülöp korabeli Földközi-tenger méretére zsugorodott.

Az Atlanti-óceánt átszelő hajók nemcsak leveleket vittek, hanem könyveket és újságokat is. Mivel a könyvek súlyos tárgyak voltak, a példányok többsége rendszerint annak a helynek a közelében maradt, ahol elkészültek. Bizonyíthatóan létezett azonban távolsági terjesztés is. A 16. században például jelentős számban exportáltak lovagregényeket Mexikóba és Peruba, még hozzá a papság rosszállása ellenére. 1540-ben egy Mexico Cityben élő nyomdász 446 példányt tartott a boltjában raktáron az *Amadis de Gaula* című népszerű románcból. Ez a könyv Limában is az olvasók egyik kedvence volt 1583-ban. 1600-ban nem kevesebb mint 10 000 példány érkezett a *Pierres y Magalona* című lovagregényből Mexico Citybe. Ezzel szemben a puritán Új-Angliában a hitbuzgalmi kiadványok iránt volt nagyobb a kereslet. Magán-személyek, mint például Increase Mather lelkész (1639–1723), rendszeresen kaptak hordóba csomagolt könyvszállítmányokat Londonból. Az angol polgárháború alatt az angol „hír-lapok” (news-sheets) Bostonba is eljutottak, a 18. század elején pedig a hírek rendszeres érkezése olyan helyi hírlapok alapítását ösztönözte, mint például a *Boston Newsletter* (1704). Megkezdődött tehát a Geoffrey Blainey ausztrál történész által csak „a távolság zsarnokságának” nevezett jelenség felszámolása.

Orális közlés

Nemegyszer találkozunk azzal az állítással, hogy a sajtó feltalálása nem változtatta meg az európai kultúra alapvetően szóbeli jellegét. Amint könyvünk megkísérli bemutatni, ez így túlzás (mint ahogy az európai kultúrát egyetlen médium szempontjából jellemezni sem szerencsés), a túlzás mögött azonban valami fontos rejtőzik. Annak ellenére, hogy kiterjedt szakirodalom foglalkozik a szóbeli kommunikáció és különösen a „szóbeli irodalomnak” nevezett terület jelentőségével, a szóbeliség helye a kora újkori Európa történetében – és viszonya a vizuális kultúrában bekövetkezett változásokhoz – eddig a megérdemelnél kevesebb figyelmet kapott.

A középkori Európában inkább az oltár, mint a szószék állt a keresztény templomok középpontjában. Mindamellet a prédikálás a szokásos papi teendők közé tartozott, és a szerzetesek nemcsak templomokban, hanem a városok utcáin és terein is prédikáltak. Ekkoriban különbséget tettek a vasárnapi (*sermones dominicales*) és az ünnepnap (*sermones festivi*) között, a prédikálás stílusát pedig (egyszerű vagy cirkalmas, komoly vagy szórakoztató, visszafogott vagy színpadias) tudatosan a hallgatóság jellegéhez (városi vagy falusi, egyházi vagy laikus) igazították. Egyszóval azok, akiket a 16. században az „egyházi retorika” mestereinek neveztek, tudatosan kiaknáz-

ták a szóbeliség lehetőségeit. Nem meglepő, hogy a szociológus Zygmunt Bauman „tömegkommunikációs eszközként” jellemezte a katolikus egyház szószékeit.

A reformáció után a vasárnapi prédikáció a protestánsoknál és a katolikusoknál egyaránt a vallási útmutatás fontos része lett. Bár Martin Luther (1483–1546) az „isteni kegyelem adományaként” üdvözölte az új sajtót, továbbra is azt tartotta, hogy a templom „a szó háza, nem pedig az írásé”. Egyes prédikátorok, köztük a londoni Szent Pál-székesegyház dékánjaként a költő John Donne (kb. 1572–1632), tömegeket vonzottak. A prédikáció közéleti szerepét a római katolikusok is elismerték, különösen a tridenti zsinat után, és voltak is jeles prédikátoraik, például Jacques Bossuet (1627–1704) XIV. Lajos udvarában. A hallgatóság egyes tagjainak lelkesedését a két-három órás szentbeszédre nehéz lenne elhinni, ha nem tanúskodnának róluuk korabeli naplófeljegyzések.

A kormányzatok tisztában voltak a szószék jelentőségével. Tudták, hogy az, aki a szószékről prédikál – különösen a falvakban – nemcsak információt közöl, hanem engedelmességre is buzdít. I. Erzsébet beszélt először „a szószékek behangolásának” szükségességéről, I. Károly pedig – mintegy egyetértve vele – a kulturális hegemonia gondolatának kitűnő korai megfogalmazásaként kijelentette, hogy „békeidőben az embereket inkább a szószék kormányozza, mintsem a kard”.

Másfajta orális közlés zajlott a tudományos élet intézményeiben. Az egyetemi képzés előadások, szervezett viták vagy disputák (a hallgatók logikai készségének ellenőrzésére) és előírással készült beszédek vagy deklamációk (szónoki képességeik felmérésére) formájában folyt. A retorika professzorai éppolyan fontosnak tartották a beszéd (és a taglejtések), mint az írás művészetét. Ezzel szemben az esszéírás – az írásbeli vizsgálathoz hasonlóan – gyakorlatilag ismeretlen volt egyetemi körökben ez idő tájt. Az iskolákban komoly súlyt helyeztek a beszélt latin nyelv tanítására: a tanárok párbeszédet és színdarabokat, ún. iskoladramákat állítottak össze, hogy diákjaik ezek segítségével gyakorolhassák a folyékony latin beszédet.

Az orális közlés másik fontos területe volt a „dal”, különösen a történeteket elbeszélő ballada. Parry és Lord korábban tárgyalt elméletei (lásd 14. old.) a kora újkori Európában közzsájon forgó balladák esetében is helytállóak. Könnyű azonosítani az állandósult fordulatokat, a visszatérő témákat mind az Észak-Anglia és Dél-Skócia határvidékéről származó híres balladákban, mind skandináv vagy spanyol megfelelőiknél. A „vérszínű bor”, a „hófehér paripa” állandó jelzős szerkezet, akárcsak Homérosznál a „borszínű tenger”. A skót és angol balladák hősei gyakran küldenek levelet, üldöggélnak a lugasban, lovagolnak, a tragikus sorsú szerelmesek sírján pedig virágok sarjadnak. Bizonyos balladáknak (például a *The Bonny Earl of Murray* – Murray csinos grófja – vagy a *Barbara Allen*) különböző – kéziratos és nyomtatott, terjedelmében és kifejezés módjában is eltérő – változatai marad-

tak fenn, s ez azt sejteti, hogy az egyes énekmondók kialakították a maguk előadói stílusát, amelyben valószínűleg – hasonlóan a Parry által vizsgált jugoszláv példákhoz – szerepet kapott a rögtönzés is.

A szóbeszéd mint figyelemre méltó sebességgel működő „orális postaszolgálat” is fontos kommunikációs eszköz. A továbbított üzenetek nem mindig spontán keltek szárnyra: nemegyszer politikai okokból terjesztették őket, harcok idején pedig az egyik oldal rendszerint meg is vádolta a másikat azzal, hogy rémhíreket terjeszt. Ahhoz, hogy elképzelhessük, milyen hatást válthattak ki a kora újkori Európában a spontán lábra kapott vagy szándékosan elindított híresztelések, elég felidézni három híres példát: az 1566-ban Észak-Franciaországban és Németalföldön kibontakozó képromboló mozgalomét (lásd 84. old.); az 1680-as években Angliában elterjedt „pá-pista összeesküvését” (lásd 92. old.) és az ún. „nagy rettegését” (*grande terreur*), amelyet mélységében a francia forradalommal foglalkozó Georges Lefebvre (1874–1959) vizsgált az 1930-as években. Ez utóbbi esetben, 1789 nyarán elterjedt a francia parasztok körében, hogy haramiák közelednek, akik feldűlják a vidéket és lemészárolják lakóit – teszik mindezt talán az angolok vagy az arisztokraták parancsára. Lefebvre nem azt vizsgálta, hogy a „nagy rettegésnek” volt-e „valós” alapja vagy sem, hanem gondosan tanulmányozta a híresztelések terjedésének időrendjét és térbeli elhelyezkedését, majd azokat a társadalmi feszültségek bizonyítékaként használta.

Amikor a korszak szóbeli kultúrájáról beszélünk, nem szorítkozhatunk pusztán arra, amit Ong „szóbeli maradványnak” nevez. A kora újkorban új intézmények alakultak a szóbeli kommunikáció strukturálására, köztük olyan többé-kevésbé hivatalos vitakörök, mint az akadémiák, tudományos társaságok, szalonok, klubok és kávéházak. Az e tárgyban született értekezések alapján ítélve ez idő tájt különös hévvel üzték a beszélgetés művészetét. Egyes könyvkereskedések ugyancsak társasági központként működtek – James Boswell például Tom Davies könyvkereskedésének hátsó szalonjában találkozott először Samuel Johnsonnal.

Fontos következményekkel járt a verbális kommunikációt tekintve a kereskedelem fejlődése, nevezetesen a tőzsde megjelenése többek között Bruges-ben (1409), Antwerpenben (1460), Lyonban (1462), Amszterdamban (1530), Londonban (1554), Hamburgban (1558) és Koppenhágában (1624). Az amszterdami pénzpiacról a szefárd zsidó kereskedő, Joseph Penso de la Vega adott eleven leírást *A zűrzsavarok zűrzsavara* című spanyol nyelvű dialógusában (1688), amely azt mutatja, hogy a részvénytulajdonosi spekuláció, sőt a „hosszisták” és a „kontreminőrök” kategóriái is megjelentek ekkoriban, akár csak az árfolyam-emelkedést vagy -esést gerjesztő rémhírek szándékos terjesztése. A tőzsdék ingatagságát, hajlamukat a kilengésre mindkét szélsőség irányában jól illusztrálta az ún. „dél-tengeri buborék”, a londoni South Sea Company (Dél-tengeri Társaság) részvényeinek gyors emelkedése, majd összeomlása 1720-ban, amelyet – legalábbis részben – a szóbeli híráramlás

kategóriáiban kell magyaráznunk. Ezek a jelenségek napjainkban is tapasztalhatóak (láthatók és hallhatók) a tőzsdéken.

A verbális kommunikáció központjai közé tartoztak a fogadók, a közfürdők és a kávéházak, utóbbiak kifejezetten ennek a korszaknak az újításai. Isztambul már a 16. század második felében híres volt kávéházairól, amelyekből mintegy 600 működött a városban. Legtöbbjükben mesélők szórakoztatták a vendégeket, ahogy Jugoszláviában még az 1930-as években is, amikor Parry és Lord magnetofonjával felkereste a (helyi nyelven *kafanasnak* nevezett) kávézókat. Anna királynő idején (uralk. 1702–1714) közel 500 kávéház működött Londonban.

A kávéházak különféle vendégekre és különböző társalgási témákra „szakosodtak”. Tudományos tárgyú beszélgetések a Child kávéházában, Garrawaynél vagy a Görög kávéházban folytak, ahol Sir Isaac Newton (1642–1727) is megfordult. A Lloyd's a 17. század vége felé kávéházból fejlődött önálló biztosítási intézménnyé. A 18. század közepén Slaughter kávéházában tartotta találkozóit a művészkör, amelynek William Hogarth (1697–1764) is tagja volt. Párizsban a 18. században a vezető kávéházak közé tartozott a Café de Maugis, a vallásellenes támadások központja, valamint az 1689-ben alapított (és ma is működő) Procope, melynek törzsvendégei a felvilágosodás olyan vezető szellemei voltak, mint Denis Diderot (1713–1784). A legtöbb helyen a hatóságok nyugtalankodtak a bomlasztó, felforgató eszméknek otthont adó kávéházak miatt, és több-kevesebb hatékonysággal rendőri felügyelet alatt tartották azokat.

Klubok és kávéházak inspirálták a szóbeli kommunikáció képzelte közösségeinek megteremtését. A legjobb angol példa a képzeletbeli Spectator Club, amelynek tagjai a kor úri társadalmának jellegzetes figurái, köztük egy vidéki földesúr, egy jómódú angol kereskedő, egy lelkész és egy katonatiszt. E társaság szolgált keretül azokhoz az esszékhöz, melyeket Joseph Addison (1672–1719) és Richard Steele (1672–1729) az általuk szerkesztett *The Spectator* (A néző) hasábjain 1711 és 1712 között megjelentetett (lásd 73. old.). Egy 1698-ban Lipcsében alapított folyóirat *A különös velencei kávéház* nevet viselte. Ennél is híresebb volt a milánói *Il Caffè* (1764–1766) című újság, amely fontos szerepet játszott az itáliai felvilágosodásban. A számos kávéházban játszódó színdarab közül kiemelkedik Voltaire *Le café ou l'Ecossaise* (A kávéház avagy a skót nő, 1760) című komédiája, melynek egyik jelenetében „a vendégek” éppen bíráló megjegyzésekkel illetnek más darabokat.

Hasonló módon segített képzelte helyi közösségeket teremteni néhány 18. századi újság (a *Bristol Postboy*tól a *Hamburgische Patriot*ig) – amint azt Benedict Anderson *Imagined Communities* (Képzelt közösségek, 1983) című munkájában leírta –, mint ahogy a 19. századi újságok is hozzájárultak a nemzet-tudat kialakulásához azáltal, hogy olvasóikat mint közösséget, mint nemzeti közvéleményt kezelték.

Írásbeli kommunikáció

Azon összefüggésrendszer jelentősége, amelyben az írást elsajátítják, illetve hasznosítják, nyilvánvaló volt már a kora újkori Európában is, ahol az olvasást és az írást gyakran külön tanították. Az írásbeliség kereskedelmi összefüggéseit és az üzleti élet megkövetelte írás- és számoláskészséget illetően hivatkozhatunk Firenzére, ahol a 14. és a 15. században speciális abakusz-iskolákban kereskedelmi példákból kiindulva tanítottak írást és számtant azoknak a fiúknak, akik kereskedőnek vagy könyvelőnek készültek. A mediterrán világ más városaihoz hasonlóan Firenzét is jellemezhetjük amolyan közokirat-kultúráként, ahol az írásos feljegyzések nélkülözhetetlen szerepet tölthettek be, különösen tulajdon átruházásakor, házasságkötés vagy elhalálozás esetén. Firenzében viszonylag magas volt az írni-olvasni tudók aránya a világiak körében, és a naplővezetés, a krónikaírás gyakorlata is széles körben elterjedt. Ilyen jellegű személyes feljegyzésekre más városokban is találunk példát, így Augsburgban, Barcelonában, Bolognában, Londonban, Nürnbergben és Párizsban. Ezek az „önéletírások” rendszerint az egyén helyett inkább a családot vagy a várost állították a középpontba, és néha kézíratos formában kézzől kézre jártak egy-egy városrészen belül.

Az írásbeliség vallási összefüggései különösen szembetűnők voltak Európa protestáns területein a 17. és 18. században. Klasszikus példa a lutheránus Svédországré, ahol az egyház évente megvizsgálta minden háztartást, hogy lássa, mennyire tudnak a család egyes tagjai olvasni, mennyire ismerik a katekizmust és így tovább. Az eredményeket módszeresen jegyezték meg, különböztetve az olvasási készség elért szintjeit („kezdő”, „középhaladó” stb.). A gondosan megőrzött feljegyzések egyedülállóan gazdag forrást jelentenek a kora újkori írásbeliség vizsgálatához (lásd 6. kép). Egyebek közt felfedik, hogy a széles körben elterjedt olvasástudás, amely még a falusi nőkre és gyerekekre is kiterjedt, egy 1670 és 1720 között lezajlott tömeges kampány eredménye volt. Egészében véve azonban a kora újkori Európa a korlátozott írásbeliség társadalma volt, amelyben a lakosságnak csak egy kisebbsége (általában férfiak, városlakók és protestánsok) tudott olvasni, és még kevesebben írni.

Ebből ered a jelentősége annak, amit „közvetített írásbeliségnek” neveznek, és ami nem más, mint az írás-olvasás tudományának felhasználása az írástudatlanok érdekében. Ebben a korban egyáltalán nem volt szokatlan – Mexico Cityben és Isztambulban pedig máig vagy legalábbis a közelmúltig létezett – az „írnok” foglalkozása, aki leveleket fogalmazott és írt olyan emberek számára, akik nem sajátították el az ehhez szükséges készségeket. Párizsban például többen az Aprószentek temetőben (Le cimetière et l'église des Saints-Innocentes) tartottak fenn „irodát”. John Evelyn (1620–1706) angol utazó naplójában így jellemzi őket: „Leveleket fogalmaznak szegény szolgáltatók és más tudatlan emberek számára, akik hozzájuk fordulnak taná-

csért, és meg is írják azokat helyettük, hogy elküldhessék vidéken élő kedvesüknek, szüleiknek vagy ismerőseiknek – egy óriási sírkövet kissé megemelnek, és máris asztalként szolgál számukra.” A 18. századi Finnországban írástudatlan parasztnak írásban kellett kommunikálniuk a kormánnyal, hogy elkerüljék a besorozást a svéd hadseregbe. Az ő esetükben az írónoki teendőket ellátó helyi lelkész volt a legfontosabb közvetítő.

A közvetített írásbeliség drámai következményeit szemlélteti az az eset, amely 1602-ben került Róma kormányzójának törvényszéke elé. Az ügyben fontos szerepet játszott egy szerelmeslevél, amelyet egy bizonyos Giovanantonio írt szomszédja 16 éves lányának, Margaritának. Sajnálatos módon Margarita nem tudott olvasni, így át kellett vinnie a levelet egy másik szomszédnak, akivel felolvastathatta magának, ily módon növelve a kockázatát annak, hogy szülei is tudomást szereznek róla. A szülők csakugyan rájöttek a dologra, az ügyet pedig bíróság elé vitték.

Az írásbeliség terjedése és fokozódó behatolása a köznapi életbe számos következménnyel járt. Megnőtt azoknak az embereknek a száma – hivatalnok, könyvelő, írnok, jegyző, postás –, akik írással kapcsolatos foglalkozást űztek. Egyik-másik ilyen foglalkozás társadalmi rangja viszonylag magas volt, köztük a magántitkáré olyan fontos emberek szolgálatában, akiknek nem volt idejük arra, hogy saját kezűleg írják meg leveleiket. Az írásbeliség a „strukturális amnézia” (lásd 19. old.) hagyományos folyamatának gátjaként elősegítette a múlt és a jelen közötti távolság érzékelésének fejlődését. A 14–15. századtól fokozatosan élesedni látszik például a történeti anakronizmus érzete.

Az írásbeliség politikai következményei közé tartozott az írásos feljegyzések elterjedése – ami már a 13. század tájékán megfigyelhető –, és az ezzel együtt járó függés az információ feldolgozásától (a kifejezés majd csak a jóval későbbi kommunikációelméletekben, például a 20. század végén azonosított „információs társadalom” elméletében jelenik meg (lásd 261. old.). Az információ egyaránt vonatkozhat számokra (ezt nevezték később „statistikának”) és tényekre. A hozzáférés birtokában a kormányzás stílusa közelebb került az államigazgatásnak ahhoz a modelljéhez, amelyet Max Weber (1864–1920) bürokráciának (bürokratikus szervezetnek) nevez. A „racionálisan előírt jog és racionálisan kigondolt szabályzatok szerint igazságot szolgáltató és igazgató bürokratikus állam” tárgyalásakor Weber hangsúlyozta a kapcsolatot az írás fokozódó használata (a döntések megszövegezése és írásba foglalása) és egy személytelenebb jellegű közigazgatás között, melynek sajátos vonásai közé tartozik az előírt szabályok érvényesítése hivatalnokok kinevezésén keresztül, akik rögzített hatáskörrel rendelkeznek, és meghatározott helyük van a hierarchián belül. Weber megállapításait később kiterjesztették a vallás, az üzleti élet és a jog területére is.

II. Fülöp – akinek kommunikációs nehézségeiről már korábban említést tettünk – nem az egyedüli „papiros király” a kora újkori Európában. Arisz-

tokraták, akik látták, hogyan szorulnak ki a döntéshozásból, gyakran kifogásolták „a titkárok uralmát”. Az írás fokozódó használata a közigazgatás folyamatában szükséges feltétele volt a távolból gyakorolt irányításnak, a központosított állam kialakulásának. Ugyanakkor az elolvasandó iratok számának növekedésével még az olyan lelkiismeretes uralkodók sem tudtak lépést tartani, mint II. Fülöp vagy a 17. században XIV. Lajos francia király. Kénytelenek voltak titkárokat felhatalmazni, hogy azok „hamisítsák” a király aláírását olyan iratokra, amelyeket nem is láttak, mivel úgy vélték, a rendelkezések nem lenne foganatjuk, ha nem közvetlenül a királytól származnának. Amint ez gyakran megesik, a társadalmi gyakorlat elmaradt a technikai újítások mögött.

Ne feledkezzünk meg arról a politikai haszonról, amelyet az írásbeliség a köznapi emberek számára hozott. Az 1525-ös német parasztháború felkelői már írásban fogalmazták meg sérelmeiket, a francia forradalom kezdetén pedig megjelentek a panaszfüzetek (*cahiers*) – hogy csak kettőt említsünk a korszak mélyreható politikai felfordulásai közül. A petíciók sok ember által történő aláírásának gyakorlata a 17. században honosodott meg az angol politikai életben. Tizenötezer londoni lakos írta alá a *Root and Branch* kezdetű petíciót* a polgárháború indulásakor, 1640-ben, a későbbi petíciókon talán már 30 000 aláírás is szerepelt. A 19. században az aláírások száma állítólag a milliós nagyságrendet is elérte.

Az írás közvetítőeszköze nem feltétlenül a kézírás, még kevésbé a toll és a tinta. A kora újkorban jól körülhatárolható kommunikációs szerepük volt a festett és vésett feliratoknak. A sírkövek és templomi szobrok feliratait nagy gonddal választották ki, és az idegen látogatók rendszerint fontosnak tartották elolvasni azokat. A feliratok tanulmányozását megkönnyítette az a tény, hogy a 18. század előtt többségük latin nyelven íródott. Egyetlen kommunikációtörténeti könyv sem engedheti meg magának, hogy elhanyagolja a nyelv mint médium tárgyalását, amelynek közvetítésével a kommunikáció zajlott.

A kommunikáció nyelvei

A könyvnyomtatás társadalmának kialakulását gyakran összekapcsolják a vernakuláris, a helyi „nemzeti” nyelvek irodalmi használatának elterjedésével Európában. Másrészt szembeállítják a könyvnyomtatás előtti középkori társadalommal, amelyben az írásbeli kommunikáció túlnyomórészt latinul, a szóbeli pedig a helyi nyelveken (gyakran nyelvi dialektusokban) zajlott. A nemzeti nyelvek irodalmi alkalmazásának erősödését az egységesítés és a

* Gyökerestül.

szabályal
nyomtatá
irányzat
fordításol
az 1579 é
tudós köz
(ez az ú

Dante
bármenny
vet haszn
Itálián kí
Opitz (15
dicséretét

A pol
francia ki
állítsák ki
orvos, T
(1493–154
zeli egyet
vagy az o
az egyete
nyelv a la

Minda
nyatlását
nemzeti n
jutottak el
18. század
első felébe
filozófiájá
paradicsom
sók többs
nyelv ism

A kora új
szeként ol
Bonifacio
Bulwer an
torikával”

Ami a
szánsz hu

szabályalkotás folyamata kísérte, és ezt a folyamatot segítette elő a könyvnyomtatás. Luther német nyelvű bibliafordítását gyakran említik az új irányzat példájaként, mivel önmagában is jelentős, és mintául szolgált más fordításokhoz, így például William Tyndale bibliafordításához (lásd 84. old.), az 1579 és 1594 között elkészült cseh nyelvű Kralicei Bibliához, vagy az 54 tudós közreműködésével, Jakab király idején elkészített Angol Bibliához is (ez az ún. *Authorised Version*, 1611).

Dante és Chaucer olasz, illetve angol nyelven írta verseit, és Petrarca – bármennyire is a latin szövegek megszállottja volt – szintén az olasz nyelvet használta önelemző költészetében, és múzsája, Laura magasztalására is. Itálián kívül a francia Joachim Du Bellay (1522–1560) és a német Martin Opitz (1597–1639) zengték a nemzeti nyelv – mint a költészet médiuma – dicséretét.

A politika terén gyakran hivatkoznak az 1539. évre, amikor I. Ferenc francia király elrendelte, hogy a hiteles okmányokat azontúl francia nyelven állítsák ki a hagyományos latin helyett. A tudományos élet területén a német orvos, Theophrastus von Hohenheim, ismertebb nevén Paracelsus (1493–1541) szakított a hagyománnyal, amikor németül kezdett előadni a bázeli egyetemen. Legtöbb kollégája ellenezte az újítást, így a német, az angol vagy az olasz nyelv majd csak a 18. században vált hallhatóvá rendszeresen az egyetemi előadótermekben. Nagyjából ugyanekkor váltotta fel a francia nyelv a latint a nemzetközi diplomáciában.

Mindamellet, amint az utóbbi két példa is érzékelteti, a latin nyelv hanyatlását nem tehetjük túlságosan korai időpontra. Elterjedt szokás volt a nemzeti nyelvekről latinra fordítani, főként olasz és francia nyelvű művek jutottak el így módon az észak-európai olvasókhöz. A 15. század végétől a 18. század végéig legalább 900 ilyen fordítás készült, legtöbbször a 17. század első felében. Az angol példánál maradva: Francis Bacon esszéit, John Locke filozófiáját, Robert Boyle értekezéseit, Newton *Optikáját*, sőt Milton *Elvesztett paradicsom* című művét és Thomas Gray *Temetői elégiját* (1751) az olvasók többsége latin fordításban ismerte meg a kontinensen, mivel az angol nyelv ismerete a 18. század második feléig kevésbé volt elterjedt.

Vizuális kommunikáció

A kora újkori Európában a gesztusok nyelvét a retorika tudományának részeként oktatták az iskolákban, és számos értekezést írtak róla Giovanni Bonifacio olasz jogtudós *A taglejtések művészete* (1616) című művétől John Bulwer angol orvos *Chirologia* (1644) című munkájáig, amely a „manuális retorikával”, „a kezek természetes jelbeszédével” foglalkozott.

Ami a tágabb értelemben vett vizuális kommunikációt illeti, a reneszánsz humanistáknak nem sok tanulnivalójuk lett volna Roland Barthes

(1915–1980) francia kritikustól az általa „a kép retorikájának” nevezett fogalomról. Ezt azonban Barthes ismerte volna fel elsőként, aki Arisztotelész *Retorikája* segítségével elemezte a modern reklámokat.

Azt, amit általában és némileg anakronisztikusan a reneszánsz „műalkotásainak” neveznek, a figyelemreméltó stílusbeli újítások ellenére is úgy kellene szemlélni mint képet, vagy – a szociolingvisztika kifejezésével élve – mint „kommunikatív eseményt”. Sandro Botticelli (1445–1510) firenzei festőnek a római Sixtus-kápolna számára festett *Kóré és társai megbüntetése* című freskóján például éppen megnyílik a föld, hogy elnyeljen egy embert, aki lázadni mert Mózes tekintélye ellen. A freskó elkészítésével IV. Sixtus pápa bízta meg Botticellit a 15. század végén, egy olyan időszakban, amikor felmerült annak a lehetősége, hogy egyházi tanácsot hívnak össze a pápai hatalom korlátozására. A freskó abban a szellemben foglal állást, hogy a pápa az új Mózes, ellene lázadni pedig nem igazán érdemes. A reneszánsz híres vallási tárgyú festményei – például Michelangelo *Utolsó ítélete* (1537–41) vagy Tintoretto *Szent Márk csodatétele* című képe (2. kép) – ebből a szempontból nem jelentettek újítást, bár az új térbeli ábrázolásmód folytán talán hatékonyabb vallási üzenetközvetítők voltak. A képek érzelmeket ébresztő hatása már akkor is ismert volt.

A világi témájú festmények – amelyeket az 1500-as évektől egyre inkább egyes festők alkotásaiként tartottak számon – az üzenetek nagyobb választékát közvetítették kisebb nézőközönség felé. Míg a vallási tárgyú festmények többségét a templomokban helyezték el, ahol bárki láthatta őket, a világi témájú festmények zömét magánszemélyek vásárolták meg, hogy otthonaikat díszítsék velük. Lehet, hogy Botticelli *Tavasza* ma már a jól ismert képek közé tartozik – hála a kiállításoknak és a róla készült reprodukcióknak –, a reneszánsz idején azonban a legtöbb ember számára láthatatlan volt, mert egy magánszemély villájának falát díszítette.

A vallásos és világi tárgyú festmények ebben az időszakban általában megrendelésre készültek meghatározott személyek részére, a megrendelő – néha rendkívül részletes és pontos – előírásai szerint, amint ez a fennmaradt szerződésekből kitűnik. Irodalmi művek is gyakran készültek bizonyos pártfogók számára, a nekik szóló ajánlással. Majd csak a kora újkorban (a Németalföldön a 16. századtól, Franciaországban és Angliában a 18. századtól) kezdtek a művészek és írók (*lásd. 61. old.*) a piac számára dolgozni, azaz először alkotni és csak azután értékesíteni, nem pedig megfordítva.

Képes nyomtatványok

A piac megjelenését összekapcsolták a mechanikus úton sokszorosított kép, a „nyomat” – amint általában a képes nyomtatványokat nevezték – megjelenésével, tekintet nélkül az alkalmazott médiumokra (fa, réz vagy acél nyo-

mólemez), illetve arra, hogy a képet rávésték a lemezre (ez volt az ún. metszet), vagy savval maratták bele (ahogy az a rézkarcok esetében történt).

Az első ismert fametszet a 14. század végéről származik, készítőit valószínűleg a kelmék mintázására alkalmazott eljárás ihlette. Vallásos jeleneteket ábrázoló fametszeteket valójában már a Gutenberg-biblia előtt egy nemzedékkel is készítettek. A rézkarc a 16–17. században fejlődött ki (Rembrandt rézkarcai kiemelkedők). Készítése során egy viasszal bevont fémlapra karcolták fel sűrű, vékony vonalakkal a képet, majd a fémlapot savfürdőbe merítették. Az eljárás előnye, hogy többszöri merítéssel, a merítések közötti újabb vonalak metszésével, illetve a régebbiek mélyítésével (sötétítésével) az árnyalatokban fokozatos átmeneteket lehetett képezni. A 18. században feltalált *mezzotinto* eljárás különböző mélységű apró lyukakkal váltotta fel a vonalkákat a rézlemezen, így az árnyalatok tovább finomodtak. Ez lehetővé tette az olajfestmények valóságghű fekete-fehér reprodukcióját. 1796-ban Aloys Senefelder (1771–1834) feltalálta a litográfiát. Az új eljárással – zsírceruzával körre rajzolva – először volt mód olcsó, színes képek előállítására.

Ebben a korszakban a nyomatok megjelenése jelentette a legmélyrehatóbb változást a vizuális kommunikációban, hiszen a korábbinál sokkal szélesebb körben tette elérhetővé a képeket. A nyomatok készítésébe a reneszánsz olyan vezető művészei is bekapcsolódtak, mint Botticelli, aki fametszetsorozatot készített Dante *Isteni színjáték*ának illusztrálására.

A nyomatok előállítási és szállítási költségei viszonylag alacsonyak voltak, s ez lehetővé tette, hogy a művek elég gyorsan viszonylag sok emberhez jussanak el. Valószínűleg nem Kolumbusz és más felfedezők szavai közvetítették a legelevenebb és legemlékezetesebb képeket az Újvilágról, hanem azok a fametszetek, amelyeken tollas fejdísz viselő indiánok emberhúst főznek és esznek. Az ünnepnapokon szenteket ábrázoló fametszeteket osztogattak a vallásosság erősítésére, az 1520-as években pedig a Luthert ábrázoló hasonló metszetek segítettek a reformátorok gondolatainak terjesztését. A szélesebb közönség sokszorosított metszetekről és rézkarcokról ismerte meg Leonardo, Raffaello és Michelangelo festményeit, majd később, a 17. században Rubens képeit. A nyomatok emellett eljuttatták a nyugati civilizáció képeit is más kultúrákhoz. A 17. század közepétől ezek szolgáltak mintául a vallásos tárgyú képek festői számára az orosz ortodox világban, de hatást gyakoroltak a képi ábrázolás stílusára olyan távoli vidékeken is, mint Perzsia, India, Kína, Mexikó és Peru.

A szatirikus nyomatok elterjedése nagyban segítette a köznépi politikai tudatosságának kialakulását, különösen a 17–18. századi Angliában és a forradalmi Franciaországban (*lásd 90. és 99. old.*). Egyes képek különösen kelenedők voltak. Ilyen volt például az a gúnyrajz, amely az amerikai gyarmatok erőteljes ellenkezését kiváltó bélyegtörvény (*Stamp Act*) 1765-ös visszavonását ünnepelte, és amelyből 2000 példány kelt el (darabonként egy shillingért) mindössze négy nap alatt, valamint azt beszélték, hogy további 16 000 ille-

gális példányt készítettek róla (7. kép). Ebben a korszakban az ábrázolás szabályai is megváltoztak: az allegorikus ábrázolások (például az előbb említett „temetési menet”) helyét átvette egy új típusú, célzott politikai karikatúra, amely olyan ismert személyiségeket állított pellengérré, mint Sir Robert Walpole, Charles James Fox vagy a walesi herceg – utóbbi James Gillray (1756–1815) kedvenc céltáblája volt az 1780-as években, még mielőtt a művész áttért volna a francia forradalom ostromozására.

A tudományos világban a nyomtatott szövegek részletes vizsgálatával párhuzamosan indultak a rendszeres viták a nyomtatott kép mint közlési eszköz (kommunikációs médium) jelentőségéről. A 19–20. században a bibliográfiakészítők a könyvek külső megjelenésével, keletkezési idejével, nyomdatörténeti vonatkozásaival voltak elfoglalva, míg a művészettörténészek a nyomatokkal foglalkoztak hasonló módon. Mindkét csoportnak feladata volt – még ha nem is teljesítették ezen elvárásokat – a reprodukciók és a forgalomba került példányok számának figyelemmel kísérése. A német kritikus, Walter Benjamin (1892–1940) szerint az ipari forradalom után megváltozott a műalkotások jellege: „A gépi sokszorosítás korában eltűnt a műalkotás kisugárzása”. A gép „az egyedi létezését a példányok sokaságával helyettesíti”, és ezáltal a kép „kultikus értékéről” a „kiállítási értékre” helyezi át a hangsúlyt. Hogy a kép aurája elvész-e vagy sem, nehezen ellenőrizhető; akár azt is mondhatjuk, hogy egy reprodukció megszokott, ismerős volta inkább fokozza, semmint csillapítja a vágyat, hogy lássuk az eredetit.

Benjamin olyan 19. századi médiumokra gondolt, mint a litográfia és a fénykép (lásd 159. old.), ugyanakkor az ifjabb William M. Ivins (1881–1961), a New York-i Metropolitan Múzeum kurátora a 16. századi nyomatok jelentőségét azzal jellemezte, hogy azok „pontosan megismételhető képi állítások”. Ivins úgy érvelt, hogy a nyomatok „a modern élet és a modern gondolkodás legfontosabb és leghatásosabb eszközei közé tartoznak”. Rámutatott, hogy az ókori görögök például azért hagytak fel a botanikai értekezések illusztrálásának gyakorlatával, mert rájöttek, nem tudnak ugyanarról a növényről azonos képet rajzolni egyazon műnek a különböző kézzel másolt példányaihoz. A 15. század végétől viszont a fűvészkönyveket már rendszerint fametszetekkel illusztrálták.

A térképek, amelyeknek nyomtatását 1472-ben kezdték meg, ugyancsak jól példázzák, miképpen könnyítette meg a nyomtatás segítségével megvalósított ismételhetőség az információk képek általi közvetítését. A térképek – még inkább ragaszkodva a szó eredeti értelméhez, mint ahogy azt David Olson (lásd 18. old.) tette – „papíron kínálták a világot” az olvasónak, és soha nem tapasztalt mértékben megkönnyítették az ilyen dokumentumokkal felszerelkezett csoportok számára, hogy akár katonai, akár politikai, gazdasági és ideológiai ellenőrzést gyakoroljanak a földkerekség bizonyos részei fölött. Tábormokok és kormányzatok, kereskedők és misszionáriusok ösztönözték az Európán túli világ kézzel rajzolt térképeinek elkészítését. Gyakran azt re-

mélték, sikerül maguknak megtartaniuk az információt, ám az előbb-utóbb megjelent nyomtatásban, és ezzel mindenki számára hozzáférhetővé vált.

A kétdimenziós térképek átvitele a háromdimenziós földgömbre – melyből a legkorábbi fennmaradt példány 1492-ből a német Martin Behaim (1459–1507) nevéhez fűződik – megkönnyítette a gondolkodást a Földről mint egészről. Abraham Ortelius (1527–1598) munkája, a térképek atlaszokba gyűjtése – amelyek közül az első a *Teatrum orbis terrarum* (A földgolyó látványa) címmel 1570-ben jelent meg Antwerpenben – lehetővé tette a szemlélődők számára, hogy a világot egészében, de ugyanakkor részleteiben is láthassák. Bár a kozmopolitizmus ideája egészen a Római Birodalom korában alkotó sztoikus filozófusokig nyúlik vissza, a földgömbök és a nyomtatott térképek elterjedése bizonyára jelentősen ösztönözte a világméreteken való gondolkodást.

E korszak másik fejleménye az „elbeszélő képsor” vagy képes történet, a 20. századi képregény őse. A vizuális elbeszélés, amelyben a néző rendszerint balról jobbra, fentről lefelé haladva „olvassa” az epizódokat, már a középkorban ismert volt, de jelentősége a reneszánszban, a fametszetek megjelenésével nőtt meg. A különösen hosszú fametszeteket papírcsíkokon olyan események megörökítésére használták, mint a körmenetek vagy egyéb utcai felvonulások. Ezek a csíkok – a középkori tekercek nyomtatott megfelelői – azt a benyomást kelthették a nézőkben, hogy a menet előttük halad el. A kora újkor valódi „mozgóképei” azonban maguk a felvonulások voltak.

Multimédiás kommunikáció

A kommunikáció leghatásosabb formái a kora újkorban – ahogyan ma is – valószínűleg azok voltak, amelyek egyszerre hatottak a szemre és a fülre, közvetítettek verbális és nem verbális üzeneteket, zenét és látványt, a katonai parádékon harsogó trombitáktól egészen a házi koncerteket kísérő hegedűkig. A kora újkori Európában e formák közé tartoztak a különféle rituálék, látványosságok, színelőadások, balettek és operák.

A szertartás üzenet volt, de több s egyben kevesebb is, mint az információközlés egyik módja. Kevesebb, mert a nézők többsége valószínűleg nem tudta ténylegesen feldolgozni a cselekményben kódolt információ nagy részét – vagy mert nem értette például az ókori történelmi és mitológiai utalásokat, vagy mert szó szerint nem volt abban a helyzetben, hogy lássa, mi történik éppen. Másfelől a szertartás több volt, mint az információátadás eszköze abban az értelemben, hogy összetartozást teremtett a lekipásztor és a gyülekezet, az uralkodó és alattvalói között – éppúgy, mint egy céhen vagy szövetségen belül –, akik együtt haladtak a felvonulási menetben. Hozzá kell tennünk, hogy ez idő tájt többnyire hittek abban, hogy szertartásokkal

változások idézhetőek elő a világban: az ostya a megszentelés által válik Krisztus testévé, a kijelölt személy a koronázás szertartása révén válik királlyá. Franciaországban és Angliában egyaránt hittek abban, hogy a király érintése meggyógyítja a betegeket, legalábbis azokat, akik valamilyen bőrbetegségben vagy görvélykórban (a nyirokmirigyek gyulladással megbetegedése) szenvednek, és a betegek ezrével érkeztek a királyi palotához az év bizonyos napjain.

A rituálé nem minden esetben a legmegfelelőbb meghatározása a többféle médiumot felhasználó eseményeknek, valószínűleg szerencsésebb lenne követni a 17. századi szóhasználatot, és a látványosság („spektákulum”) szót használni. A nyilvánosság számára rendezett látványosság legnépszerűbb formája akkoriban a felvonulás volt (általában vallásos, esetenként világi tartalommal, mint például az uralkodók és kíséretük bevonulása a városokba). A szabadtéri látványosság egyik formájaként jellemezhetjük az olyan látszatküzdelmeket, amilyenek például a középkori lovagi tornák vagy harci játékok, melyek népszerűek maradtak az egész korszakban. Nem volt azonban semmiféle „látszat” a nyilvános kivégzésben, amely a látványosságok egy másik közkedvelt formája volt ez idő tájt. A kivégzéseket pontosan azért rendezték nyilvánosan, hogy kellő hatást gyakoroljanak a nézőkre, és közvetítsék az üzenetet: a hatóságokkal szembeszállni reménytelen, a gonosztevők előbb-utóbb mindenképp pórul járnak. A látványosságok egy másik fajtáját az uralkodó hétköznapjainak „színházaként” határozhatnánk meg, aki gyakran étkezett a nyilvánosság előtt, és akár a reggeli felkelését és esti lefekvését is szertartássá alakíthatta, ahogy ezt XIV. Lajos francia király (uralk. 1643–1715) is tette. I. Erzsébet királynő, aki szerint az uralkodók „színpadra valók”, a politikai életben kamatoztatta ezt a felismerését, éppen olyan hatásosan változtatta alakját istennővé és legendává, mint ahogy Eva Perón argentin elnöknő a 20. század közepén tette egy nagyon eltérő médiarendszerben.

E példák azt sugallják, meg kell próbálnunk történeti perspektívába helyezni Roger-Gérard Schwardzenbergnek azt az állítását, amely szerint a „látványállam” és a „sztárrendszer” kialakulása a politikában a televízió megjelenésének következménye, vagy Guy Debord (*lásd 241. old.*) kijelentését, hogy a 20. század társadalma „a látvány társadalma”, amelyben „az uralmon lévő rend az öndicséret folyamatos monológja formájában vég nélkül önmagáról értekezik”. Lehet, hogy a televízió felelős a politikai színház felélesztéséért, és minden bizonnyal új formákat is adott neki (azzal, hogy oly sok ember számára tette lehetővé közelről megfigyelni a politikai vezetőket), de a politika nyilvános dramatizálása és megszemélyesítése és az öndicséret hivatalos monológjai nagyon hosszú múltra tekinthetnek vissza.

Esettanulmányként nézzük meg, hogyan zajlott Keresztelő Szent János firenzei ünnepe a 15. század végén. Keresztelő Szent János napja valójában Firenze város gazdagságának, hatalmának és kormányzatának ünnepe volt.

Ebben az időszakban Firenze (mintegy 40 000 lakosával) nagy városnak számított, és emellett városállamként Toscana tekintélyes részét is irányította. A város legfőbb patrónusának és védelmezőjének június 24-i névnapja ragyogó alkalmat kínált az ünneplésre. Ennek egyik kiemelkedő eseménye a körmenet volt, amely a székesegyháztól indult az Arno folyóhoz és vissza szerzetesek, barátok, világi papok, énekes fiúk és vallási közösségek részvételével. A pompás kelmékkel gazdagon feldíszített utcákon nézők sokasága várta a zenekísérettel elhaladó menetet, amely a szent ereklyék mellett vallási jeleneteket ábrázoló élőképeket – Szent János születése, Krisztus megkeresztelése stb. – is felvonultatott.

A firenzei ünnepségek világi részéhez tartozott a város kézművesei által készített fényűző árucikkek – kelmék, ékszerek és más ötvösmunkák – bemutatója a műhelyek előtt és a lovasverseny (*palio*), amelyen lovak és lovasok egyaránt színpompás kosztümökben szerepeltek (hasonló látványosságot ma is rendeznek Sienában évente kétszer). Az ünnep polgári eseményét jelentette a *Signoria* (a városi tanács) tiszteletére rendezett díszvacsora és a toszkán városok – egyebek közt Pisa, Arezzo, Pistoia, Volterra, Cortona – küldöttségeinek érkezése. A Firenze fennhatósága alá tartozó városok minden évben ezen a napon küldték el követeiket, hogy leróják tiszteletüket a szent és az általa pártfogolt város előtt. Ezeket a rituálékat a firenzeiek közösségi tudatának kifejeződéseként is értelmezhetjük.

Az európai rituálék stílusa megváltozott a 16–17. században. A változások közül kettő külön hangsúlyt érdemel: a szertartás ókori római mintára történő átformálása, valamint a színház felemelkedése, amely a kommunikációhoz kapcsolódó szlogenek egyik leghíresebbjében – „Színház az egész világ” – csúcsonyosodott ki. A reneszánsz humanisták az antikvitás felélesztésének folyamatában klasszicizáltak a rituálét – a régi rómaiak stílusában még „tengeri csatát” is rendeztek a firenzei Pitti-palota erre az alkalomra vízzel feltöltött udvarán. Különböző országok számos más városában valamely fejedelem szertartásos bevonulása biztosította a klasszikus látványosság időről időre visszatérő változatát. Az uralkodó az ókori római mintát követve harci szekéren, diadalkapun át hajtott a városba, kíséretében egyebek közt a Hírnév, a Győzelem vagy az Igazságosság erényét megszemélyesítő allegorikus alakokkal. Híres példa V. Károly német-római császár megérkezése Bolognába, a koronázására, 1529-ben, II. Henrik francia király bevonulása Rouenba 1550-ben és IX. Károly Párizsba érkezése 1571-ben. A gyakorlatot egyre szélesebb körben alkalmazták, és nem korlátozták az uralkodókra. Londonban a 17. században az új főpolgármester is diadalkapun át érkezett a beiktatása évfordulójára évenként rendezett parádés felvonulásra (*Lord Mayor's Show*).

Mennyire voltak érthetőek ezek a látványosságok? Hogy a nézők értsék, mi is történik éppen az előadás idején, néha narrátort is alkalmaztak – ilyen szerepet töltött be Szent György alakja az 1609-es londoni ceremónián. Más-

kor feliratokat tűztek a szereplők öltözékére, amit a drámaíró Ben Jonson (1572–1637) is kigúnyolt, aki jobban szerette a művelt, mint a póri közönséget: „Ez egy kutya, vagy ez egy nyúl.” Az előadásról gyakran készültek nyomtatott és illusztrált ismertetőik, amelyekhez a nézők már aznap vagy röviddel később hozzájuthattak azért, hogy megtudják belőlük, mit várhatnak, hogyan is értsék azt, amit éppen látnak, vagy feltárják a jelentését annak, amit kevéssel korábban láttak.

Ki közölt kivel és mit a rituálék által? Az állami látogatások esetében a válasz kézenfekvő: a város kimutatta hűségét az uralkodó iránt. A válasz nem téves, de nem is teljes. A kommunikáció kétirányú folyamat volt, egyfajta párbeszéd, amelyben az uralkodók kimutatták jóakarataikat alattvalóik felé, miközben fogadták a nekik szóló ünneplést. Mint tudjuk, rendeztek hasonló szertartásokat külföldi uralkodók tiszteletére is, pedig az ő esetükben a hűség kifejezése nyilván nem lett volna helyénvaló. Bologna az egyházi állam része volt, amikor 1529-ben fogadta V. Károlyt, Velence pedig független köztársaság, amikor III. Henrik, Franciaország királya 1574-ben ünnepélyesen bevonult a városba. Végül olyan alkalmakat is találunk, amikor a városok arra használták a szertartásokat, hogy másfajta üzenetet – nem annyira dicsőhimnuszt, hanem petíciót – juttassanak el az uralkodóhoz. Amikor V. Károly 1515-ben ellátogatott Bruges-be, a fogadására rendezett parádé résztvevői felhívták figyelmét a város gazdasági hanyatlására (Bruges mint kereskedelmi központ vezető szerepét akkor már komolyan fenyegette a vetélytárs, Antwerpen). Az egyik jelenetben, amelyet Károlynak bemutattak, egy szerencsekerék szerepelt, amelyen a Bruges városát jelképező alak a kerék alján üldögélt. Az üzenet világos: arra kérték az uralkodót, adja vissza a város elvesztett fényét.

Hagyományosan a jelentősebb ünnepeken rendeztek előadásokat: Úrnapján bibliai tárgyú vallásos színjátékok, karnevál idején világi darabok kerültek színre. Az előadásokra az utcán, a királyi udvarnál vagy magánházaknál került sor. Fontos új fejlemény a nyilvános színház térhódítása a 16. század végén Londonban, Madridban, Párizsban és másutt. A színdarabokat egyre inkább hivatásos színészek adták elő, eleinte fogadóknál, később már külön erre a célra épített színházakban, amilyen a párizsi Hôtel de Bourgogne (1548), a londoni Theatre (1576) és a Globe (1588), amelyek mindenki számára nyitva álltak, aki megfizette a belépti díjat. Shakespeare idejében a belépés egy pennybe került – az iparos legények éppúgy megengedhették maguknak a színházba járást, mint a kereskedők vagy az urak. A nagyközönségnek operaelőadásokat Velencében rendeztek először, ahol 1637-ben nyitották meg az első nyilvános színházat.

A nyilvános színház nagyjából egyidejű megjelenése különböző országokban azt sejteti, hogy – eltekintve az új külföldi minták utánzásától – fejlődésében döntő szerepet játszott a nagyvárosok 100 000 fős küszöböt átlépő népessége. A potenciálisan magas nézőszám lehetővé tette, hogy a hivatásos

színészeknek ne kelljen új nézőket keresve vándorolniuk az országban, estéről estére ugyanazt a darabot előadva, hanem letelepedhessenek, és több héttig ugyanazt a két-három darabot játszassák.

A médiumok közötti kölcsönhatások

A korszak multimédiás eseményei nem az egyedüli példák a különböző kommunikációs eszközök közötti kölcsönhatásokra, a médiumok érintkezésére (*interface*). Egy másik ilyen példa az úgynevezett ikonotext, az a kép, amelynek értelmezését a benne foglalt szövegek – szentek nevei, szereplők szájából kanyargó beszédszalagok vagy képalírások – is befolyásolják. Így például William Hogarth (1697–1764) metszeteinek – a *Pálinka-sor* (Gin Lane) vagy *A szajha útja* (The Harlot's Progress) – helyes értelmezéséhez szükség van a képek sarkaiba rejtett szöveges magyarázatra. Hogarth arra is megbízást kapott, hogy festményeken ábrázolja John Gay *A koldusopera* (*The Beggar's Opera*, 1728) című rendkívül sikeres zenés darabjának jeleneteit.

Másfajta kapcsolatot fedezhetünk fel, ha megvizsgáljuk a kéziratok szerepét a kora újkori Európában. Visszatérő motívum a kultúra történetében, hogy amikor egy új műfaj vagy médium (esetünkben a nyomtatás) megjelenik, a korábbiak sem tűnnek el teljesen. A régi és az új – például a mozi és a televízió – egymás mellett létezik, és addig versenyeznek, míg végül létrejön köztük valamiféle munka- vagy feladatmegosztás. Hogy a kézírásos formák továbbra is használatban maradtak a magántermészetű kommunikáció olyan területein, mint a családi vagy kereskedelmi levelezés, eléggé magától értetődő, bár talán érdemes rámutatni, hogy ebben a korszakban a kézzel írott levélre is hatott a nyomtatás – a levélírás művészetéről szóló értekezések útján, amelyek a 16. századtól nagy számban jelentek meg Itáliában és másutt. Ezek a nyomtatott formában kiadott értekezések hasznos mintákat kínáltak szerelmi vallomások, szerencsekívánó, részvétnyilvánító, bocsánatkérő vagy éppen pénzért esedező levelek írásához.

Részletesebb vizsgálatot igényel ezzel szemben az, hogyan maradhatott a kézíratos forma az üzenetek nyilvános terjesztésének egyik legfontosabb csatornája a kora újkorban. Hogy pontosabban fogalmazzunk, továbbra is használták a kéziratokat félig nyilvános üzenetek közvetítésére. Oroszországban még 1700-ban is kézíratos formában vagy szóban terjedt a világi irodalom, mert a kevés létező sajtó kolostorokban működött vallásos könyvek előállítására. Nyugat-Európában, amint azt láttuk, ekkor már számos nyomda üzemelt, de a kéziratok terjesztésének továbbra is megvolt a maga feladata.

A 16–17. században magas rangú férfiak (és még gyakrabban nők) abból a megfontolásból riadtak vissza könyveik publikálásától, hogy a szerző holmi kereskedővé fokozódik le azzal, ha könyvét „a nagyközönség” számára

árulják. Előítéleteik miatt a – rendszerint kisebb, zárt társasághoz tartozó – költők és írók szívesebben terjesztették műveiket kézzel írott formában barátaik és ismerőseik körében. Így terjedtek Sir Philip Sidney (1554–1586) *Astrophel és Stella* (*Astrophel and Stella*) című szonettciklusának költeményei is az Erzsébet kori Angliában. Ugyanúgyúgy, mint John Donne 1590-ben írt szerelmes versei, amelyek csak 1633-ban, két évvel a szerző halála után jelentek meg, mivel Donne, a híres prédikátor pappá szentelése után (1615) valószínűleg vonakodott a nyilvánosság elé tárni azokat.

A kéziratok terjesztésének ez a módja számos vonatkozásban eltért a nyomtatott szövegek terjesztésének formáitól, mivel az érintett egyének gyakran a társadalmi kötődés eszközt jelentették egy baráti kör tagjai között. A kéziratok némelyikét a kalligráfia önmagában is művészi alkotássá tette. A szövegek kevésbé voltak kötöttek, könnyebben lehetett alakítani őket, mint a nyomtatott műveket, mert feljogosítva érezték magukat arra, hogy a versekhez hozzáadjanak vagy elvegyenek belőlük, esetleg megváltoztassanak neveket, hogy a saját élethelyzetükre vonatkoztassák a leírtakat – egyszóval ez a fajta kézirat valami olyasmi volt, amit ma „interaktív médiumnak” neveznénk.

A kézirat terjesztés második és még az előzőeknél is lényegesebb oka a vallásos, erkölcsi és politikai cenzúra elkerülése volt. A pár évvel ezelőtt széles körben használatos kifejezéssel élve, a kézirat a kora újkor szamizdatja volt, azoknak az írógéppel másolt, stencilezett vagy fénymásolt formában hozzáférhető kritikai szellemű kiadványoknak a megfelelője, amelyeket a politikai „másként gondolkodók” adtak ki és terjesztettek a Szovjetunióban, Lengyelországban és másutt 1989 előtt. Galileo Galilei (1564–1642) *Levél a nagyhercegnőhöz* című írását például, amely vallás és tudomány kapcsolatának kényes kérdését taglalta, széles körben terjesztették kézirat formában, mielőtt végül 1636-ban kiadták. Franciaországban, XIV. Lajos uralkodásának (1661–1715) vége felé egész sor – a királyt, családját és minisztereit gúnyoló – satirikus írás keringett kézirat formában. Kereszténységet támadó könyvekhez ugyancsak hozzá lehetett jutni titkos csatornákon keresztül. Egyes esetekben nyomtatott könyveket másoltak nem nyilvános terjesztésre olyan helyeken, ahol megjelenésüket betiltották. Párizsban a 18. század elején például valóságos iparágga fejlődött a liberális szellemű könyvek kézirat példányainak kereskedelme; a hivatásos másolókat foglalkoztató vállalkozók kávéházak környékén adták el áruikat. Száznál is több újfajta szellemiséget képviselő szöveg keringett ilyen módon a 18. század első felében.

A fentiekben tárgyalt kétfajta kézirat között helyezkedtek el a kézzel írt hírlevelek és levelek, amelyeket több példányban küldtek el korlátozott számú előfizetőnek, különösen 1550 és 1640 között, vagyis egy-két nemzedékel a rendszeres újságok megjelenése előtt. A kézirat forma rugalmassága lehetővé tette, hogy a híreket az egyes előfizetők érdeklődéséhez és szükségleteihez igazítsák. Ez a személyre szabott tájékoztatás csakis vagyonos em-

berek számára volt elérhető, de a szolgáltatás ebben a formájában is lehetővé tette olyan információk áramlását, amelyeket a kormányzatok talán szívesebben tartottak volna titokban. Ezért volt 1650 után annak ellenére is piacuk a kézzel másolt hírleveleknek, hogy megjelentek a nyomtatott „hírlapok” (lásd 61. old.). Franciaországban, Párizsban például 1671 körül Lionne grófja volt a kéziratos hírhálózat központi figurája. Alkalmazottai követték külföldre a francia csapatokat, hogy jelentéseket küldjenek neki, amelyeket ő szélesebb körben terjesztett.

A kézirat és a nyomtatás közötti kölcsönhatás egy másik példája visszavisz bennünket a levélhez. A különféle nyomtatott lapok szerkesztői gyakran kértek és kaptak leveleket olvasóiktól. Némelyik levél azután nyomtatásban is megjelent, míg mások az egyes vitatémák kiválasztását, vagy a lapban közölt vélemények megfogalmazását befolyásolták.

A médiumok közötti kölcsönös kapcsolat utolsó példajaként említhetjük a szóbeliség és a nyomtatás kapcsolatát. Nyomtatott szövegek gyakran reprodukálták azt, amit Ong „szóbeli maradványnak” nevez, vagyis inkább a beszélt, mint az írott nyelvre jellemző szófordulatokat és grammatikai konstrukciókat használtak. A kora újkorban mindvégig népszerű platóni dialógus formájában írt művek, például Baldassare Castiglione könyve, *Az udvari ember* (Il Cortegiano, 1528), vagy Diderot regénye, az 1760-as években írt, de csak 1830-ban megjelent *Rameau unokaöccse* (Le Neveu de Rameau), a fejedelmi udvarok, tudományos társaságok és előkelő szalonok szóbeli eszmecsereiből táplálkoztak. A prédikátorok nemcsak bibliai szövegekből merítettek ihletet, hanem kivonatos prédikációgyűjteményekből is, amelyek a 15. században már nyomtatásban is elérhetőek voltak, hogy az egyházfiknek ne kelljen szombat éjjel alvás helyett azon törniük a fejüket, mit is mondjanak másnap a gyülekezetnek. A prédikátorok szintén elküldték saját szövegeiket a nyomdászhoz, vagy ha ők nem is, mások megtették helyettük, miután gyorsírással lejegyezték és átmásolták a prédikációkat.

A nyomtatott könyvek használata ugyancsak a beszéd és a nyomtatás közötti kölcsönhatásról árulkodik. Például a 16. század egyik leghíresebb vallásos könyve Loyolai Szent Ignácnak, a jezsuita rend megalapítójának *Lelki gyakorlatok* (Exercitia Spiritualia, 1548) című írása, amely az elmélkedésekhez és a lelkiismeret-vizsgálathoz szolgál útmutatóként. A latinul kiadott könyvet nem a laikus katolikus hívők épülésére szánták. Az útmutató papok és lelki vezetők számára készült, akik szóban továbbították az üzenetet a hívőknek. Hasonló módon, a 17–18. században nyomtatásban megjelent kiképzési útmutatókat is tiszteknek vagy őrmestereknek szánták, nem pedig közkatonaiknak.

A 17. század elején Angliában kinyomtatott balladákat néha „segédkönyvként” használták a szóbeli előadásokhoz – ez nagyjából megfelel napjaink karaokéjának. A szövegeket felragasztották a kocsmák falára, hogy azok az emberek is részt vehessenek a közös éneklésben, akik nem ismertek

egy bizonyos balladát, vagy nem emlékeztek a szövegére. A szóbeli kultúra ekkor azonban még olyan eleven volt, hogy sokan adták elő saját, szomszédjukról, ellenségükről szóló balladájukat. Esetenként verssorokat vagy egész versszakokat vettek át kinyomtatott balladákból, és gyakran kölcsönözték a dallamot a nyomtatásból ismert munkákból.

A társalgás művészetét ugyancsak átformálta, de legalábbis befolyásolta az ilyen tárgyú könyvek nyomtatott formában való elterjedése, amely a 16. századi Itáliában kezdődött Castiglione említett művével, Giovanni Della Casa *Galateo* (1558) és Stefano Guazzo *Illedelmes társalgás* (1574) című munkájával, folytatódott egy sor francia, spanyol és német nyelvű értekezéssel, valamint Swift, (1667–1745), Fielding (1707–1754) és Lord Chesterfield (1694–1773) ilyen tárgyú elméleteivel. Ezek az értekezések különböző korú és társadalmi helyzetű férfiaknak és nőknek kínáltak útmutatót arra vonatkozóan, mikor kell szólni (és mikor célszerű csendben maradni), kivel, miről és milyen modorban illik társalogni. A kiadások száma az egyes fennmaradt példányokban található aláhúzásokkal és megjegyzésekkel együtt azt sejteti, hogy a tanácsokat megszívték, de legalábbis komolyan vették. Más szóval a nyomtatás hozzájárult ahhoz, amit az értekezések szerzői a beszéd kifinomulásának neveztek volna, és emellett ahhoz a fokozódó egységesedési folyamathoz is, amelyet a különböző európai népek nyelvtankönyveinek megjelenése ugyancsak elősegített. A nyelv minden bizonnyal olyan terület, amelyen jól szemléltethető Elisabeth Eisenstein tétele a nyomtatás és az egységesítés összefüggéseiről.

A szóbeliség és a könyvnyomtatás kölcsönhatásának részletesebb tanulmányozásához érdemes megvizsgálni az olasz változatát annak, amit az angol nyelvű szakirodalom általában *chap-book** néven tárgyal (lásd 26. old.). Ha megnézzük néhány ilyen, a 15. század végén, a 16. század elején Itáliában megjelent könyvecskét, azt látjuk, hogy a lovagi románcok továbbra is fontosak voltak – ahogy Franciaországban még több mint egy évszázaddal később is. Egy számlakönyv, amelybe 1476 és 1486 között egy Firenze melletti nyomda kiadásait jegyezték, feltárja, hogy egy bizonyos lovagregény közel 500 példányát adták el nagykereskedelmi áron a „padon énekelő Bernardino” néven emlegetett személynek. Elfogadhatónak látszik a feltételezés, hogy Bernardino olyasfajta vándor könyvárus volt, amilyenek Brazília távoli vidékein és a harmadik világ más részein még ma is feltűnnek: előadta a költeményt, azután eladta annak kinyomtatott példányait. Az előadás a

* Népszerű, olcsó, verses (és többnyire énekelt) nyomtatványok, amelyeket mi össze-sítő elnevezéssel ponyvának titulálunk, az angol azonban hol irodalomszociológiai megnevezéssel „street literature”-nek mond, hol a funkcióra és az énekelt vers formájára utalva – a műfaji és tematikus változatossággal nem is törődve – broadside balladnek, esetleg cheap printnek, illetve ebből következőleg egy-egy nyomtatott szöveget közlő gyűjteményt chapbooknak nevez.

marketing egy formája volt. Odavonzotta a potenciális vásárlókat (olvasókat), és lehetőséget adott nekik arra, hogy kipróbálják az áru minőségét. A szöveg megvásárlása lehetővé tette a hallgatóság tagjai számára, hogy családjuk és barátaik előtt megismételjék az előadást. Ha írástudatlanok voltak, bármikor megkérhették valakit, hogy olvassa fel vagy szavalja el nekik a költeményt.

Sok más, Firenzében vagy Velencében ekkoriban megjelent szöveg kezdődik vagy végződik olyan fordulattal, amely azt sejteti, hogy az énekmondó közönség előtt lépett fel. A nyitószavakkal gyakran kérték Isten segítségét és a báméskodók figyelmét. „Figyeljete rám, emberek, rímekben mondok új éneket...” Vagy: „Ha most engem meghallgattok, ígérem, hogy jól mulattok...” Vagy: „Urak és jóemberek, tudok sok történetet...” A zárószavakkal az énekmondó többnyire annak a reményének adott hangot, hogy hallgatói élvezték az előadott történetet, s ezzel egy időben feltehetőleg körbeadta kalapját, hogy abba pénzt dobjanak. „Tiszteletetekre mondtam el ezt a történetet.” – „Gondolj most az énekesre, bölcs hallgató.” – „Szépséges és kecses hölgyek, köszönöm a figyelmet, amellyel szerény előadásomat megtisztelték.” Az ilyen nyitó- és zárófordulatok azokra a – rendszerint rímes – sorokra emlékeztetnek, amelyekben a színdarabok (és később operák) elején és végén a drámaíró (vagy zeneszerző) közvetlenül a közönséghez fordul.

Ezekben a szövegekben nem nehéz felismerni azokat a fordulatokat és motívumokat, amelyekről Milman Parry és Albert Lord beszélt (lásd 14. old.). Azt látjuk, hogy a 20. századi jugoszláv költők változatlan formában használtak fel egyes motívumokat, mint amilyen például a tanácskozás vagy a levélküldés (hangsúlyozva az írás jelentőségét egy félig még szóbeliségre alapozott kultúrában). A nyelvi fordulatok között olyan példákat találunk, mint „édes szóval”, „levetette őt a földre”, „macskamódra”, „sárkány képében” stb. Ezekben a szövegekben ugyancsak gyakori az énekmondók és mesélők szóbeli előadásmódjára jellemző redundancia: *Gyászában sirva és zokogva* (Lagrimando e piangendo con dolore), vagy: *Aznap nagy hőség volt és égető forróság* (Era quel di gran caldo e grande ardore). A redundanciának ezt a fajtáját nem a költő gyengeségeként kell értelmeznünk, csupán egy eszközként, amely a hallgatóság számára megkönnyítette a történet követését.

Röviden összefoglalva az eddigieket: a szóbeli és a nyomtatott médiák együttesen és egymással kölcsönhatásban egyszerre léteztek a 15–16. századi Itáliában és a 18. században az angol–skót határvidéken. Lord a szóbeli költészetéről írt híres tanulmányában azt állította, hogy az írásbeliség és a könyvnyomtatás szükségszerűen szétrombolja a hagyományos szóbeli kultúrát, sőt nem átalult a szóbeli hagyomány „haláláról” beszélni. Ezek az itáliai példák azonban azt sejtetik, hogy a szóbeli és a nyomtatott kultúra meglehetősen hosszú ideig együtt tudott létezni. Ennek az együtt élésnek köszönhető, hogy fennmaradhattak Skócia, Anglia és Skandinávia hagyományos balladáit, amelyeket a 16. századtól már lejegyeztek és kinyomtattak.

Cenzúra

Mint erre korábban már utaltunk, a média cenzúrázása a kora újkori Európában az állami hatóságok és a protestáns, illetve katolikus egyház egyik legfőbb tevékenysége volt az eretnekség, a lázadás és az erkölcstelenség nyomainak kutatása mellett.

Egy olyan társadalomban, amelyben csak a kisebbség volt írástudó, az elnyomást nem korlátozhatták a könyvekre, a színdarabokat is gyakran vetették alá cenzúrának. Például Londonban minden új darabot engedélyeztetni kellett az udvari mulatságok rendezőjével (*Master of the Revels*). A cenzorok tüzetesen megvizsgálták a szövegeket, hogy azok nem tartalmaznak-e célzásokat hazai vagy külföldi prominens személyiségekre, aktuális vallási vagy politikai ügyekre. A cenzornak további gondot okozott, hogy – bár a darab szövegét benyújtották előzetes elolvasásra – nehezen akadályozhatta meg a színészeket abban, hogy felforgató hatású megjegyzéseket rögtönözzenek az előadás folyamán. Egyes darabok, például Thomas Middleton (1580–1627) hírhedt műve, a spanyol királyi udvarral tervezett dinasztikus kapcsolatot kigúnyoló *Game of Chess* (Sakkjátzsma, 1625) sikersorozatának a püspök vagy a Királyi Tanács (*Privy Council*) betiltó rendelkezése vetett véget.

Egy újtó szellemű bolognai érsek azt javasolta, készítsenek jegyzéket a tiltott képekről. Erre nem került sor, talán mert egy ilyen vállalkozást túl nehéz lett volna megszervezni, de gyakran előfordult, hogy bíraltak, megsemmisítettek vagy kifogásolt részekről „megtisztítottak”, vagyis átfestettek bizonyos képeket. Michelangelo *Utolsó ítélete* esetében például elrendelték, hogy a meztelen testeket lássák el fügefalevelekkel. Paolo Veronesét (1528–1588) pedig egyenesen beidézte a velencei inkvizíció, mert *Utolsó vacsora* című festményén – az inkvizíció szavaival élve – „pojácákat, korhelyeket, németeket, törpéket és hasonló közönséges alakokat” ábrázolt. A „bálványimádás” ellen fellépő protestánsok képi ábrázolásokat semmisítettek meg, a katolikusok pedig egyszerűen eltüntették az „illetlennek” tartott képeket – például a ruhátlan Szent Sebestyént, a katonaruhás Szent Mártont.

A korszak leghíresebb és legkiterjedtebb cenzúrendszerét a katolikus egyház hozta létre a *Tiltott könyvek jegyzékével* (*Index*). A jegyzék egy nyomtatott katalógus volt – vagy talán nevezzük inkább „ellenkatalógusnak” – azokról a nyomtatásban megjelent könyvekről, amelyeket a hívőknek tilos volt olvasniuk. Készült számos helyi jegyzék is – az elsőt 1544-ben a Sorbonne (a párizsi egyetem teológiai fakultása) adta ki –, de a legfontosabbak az egész egyházra kiterjedő tilalmi listák voltak, amelyeket a pápai hatóságok állítottak össze a 16. század közepétől egészen a 20. század közepéig.

Az *Indexet* akár a protestantizmus és a könyvnyomtatás ellenszereként is felfoghatjuk. Így próbáltak nyomtatással harcolni a nyomtatás ellen. Az 1564-ben kiadott jegyzék bevezetője általános szabályokban határozta

meg a tiltott olvasmányok három fő típusát, megkülönböztetve eretnek, erkölcstelen és mágikus irodalmat. Ezt követte a szerzők és címek betűrendes listája, amely a szerzőket két osztályba sorolta: az elsőbe kerültek azok, akiknek minden írása tiltott, a másodikba azok, akiknél a tilalom csak meghatározott művekre terjedt ki. Az egyházi indexen szereplő könyvek többsége latin nyelven írt protestáns teológiai írás volt, de szerepelt rajta néhány később klasszikussá vált irodalmi alkotás is, köztük a humanista Erasmus (1467–1536) satirikus művei és Rabelais *Gargantua és Pantagruel* című munkája (nem a 18–19. századi olvasókat aggasztó obszcenitások, hanem a szerző egyházkritikája miatt). Ugyancsak a listán szerepelt Machiavelli munkája, *A fejedelem* (Il Principe), Dante politikai írása, a *De Monarchia* (a császárság eszméjének a pápasággal szembeni felmagasztalásáért), Petrarca pápasággal szembeni szonettjei és Boccaccio *Dekameronja*.

A cenzorok a szigor mértékében nem mindig értettek egyet. A keményvonalasok közé tartozott az olasz jezsuita Antonio Possevino (1534–1611), aki „a Sátán fufangjának” tartotta és támadta a lovagregényeket (talán a szerelem vagy épp a csodás elemek túlsúlya miatt). Ugyanakkor egy másik olasz jezsuita, Roberto Bellarmino (1542–1621) védelmébe vette Dantét, Petrarcat és Boccacciót azon az alapon, hogy mindhárman jó katolikusok voltak.

A cenzúra működésének két példája talán világosabban megmutatja, mit kerestek az inkvizítorok. Amikor Montaigne Itáliába látogatott, benyújtotta Genfben már kiadott művét, az *Esszéket* egy pápai cenzorhoz, aki javasolt néhány változtatást – írjon „szerencse” helyett „gondviselés”, és hagyja el a hivatkozásokat az eretnek költőkre. Az *Esszék* genfi megjelenésének engedélyezése előtt egy kálvinista lelkész már átfésülte a szöveget, és törölt egy hivatkozást, amely kedvező megvilágításba helyezte Julianust, a „hitehagyott” – keresztényből pogánnyá lett – római császárt.

A másik példa Boccaccio *Dekameronja*, amely már régóta az egyházi kritikusok céltáblája volt. Elítéléséről a tridenti zsinat is tárgyalt, amely a 16. század közepén ült össze, hogy megvitassa az egyház reformját. A firenzei nagyherceg követet küldött a tanácshoz, és kérte, kegyelmezzenek a könyvnek, hiszen a tekintélye függött attól a kulturális tőkétől, amelyet a helyi írók – Dante, Petrarca és Boccaccio – képviseltek. Hála a diplomáciai közbenjárásnak, a könyv halálos ítéletét expurgálásra (cenzúrázásra) változtatták. Az inkvizíció mindig is rendkívül érzékeny volt saját hírnevére, így az „expurgált” kiadásból eltűnt egy egész történet, amely a képmutató inkvizítorról szólt. Más szövegrészekből eltávolították a szentek és egyházi személyek neveit, így egyes történetek gyakorlatilag érthetlenné váltak. Mint Rabelais esetében is láttuk, az inkvizítorokat nem a történetek obszcenitása, hanem azok egyházzellenessége nyugtalanította.

Az elnyomó hadjárat a maga abszurditása mellett bizonyos értelemben talán sikeres volt. Az ortodoxok szempontjából a könyvek valóban komoly veszélyt jelentettek. Menocchio, az itáliai molnár példája – akit a könyvek

arra ösztönöztek, vegye kezébe a sorsát (*lásd 66. old.*) – azt sejteti, volt is ebben valami. Az elnyomás hatékonysága nehezen mérhető, ám az inkvizíció feljegyzései arról árulkodnak, hogy a betiltott könyvek kereskedelme folyamatos volt – Erasmus és Machiavelli műveinek példányait még az 1570-es, 1580-as években is csempészték Velencébe.

A protestáns cenzúra nem azért volt kevésbé hatékony, mint a katolikus, mert a protestánsok toleránsabbak, hanem mert megosztottabbak voltak, és különböző egyházaik más-más irányítási struktúrákkal működtek. A kálvinista Genfben a kéziratokat a nyomdász nyújtotta be a mű közzététele előtt annak a teológusokból, jogtudósokból stb. álló szakértői testületnek, amely azután írásban engedélyezte a nyomtatást. Hogy a rendelkezések betartását biztosítani tudják, rendszeresen ellenőrizték a nyomdászműhelyeket, elko-bozták, esetenként nyilvánosan elégették a tiltott könyveket. A világi cenzúra hasonló elvek szerint működött Franciaországban, Angliában, Hollandiában, a Habsburg Birodalomban és másutt is.

Angliában a könyvnyomtatást Londonra, Oxfordra és Cambridge-re korlátozták és a könyv- és papírkereskedők céhén keresztül irányították, amely nyilvántartotta az új kiadványokat. Kiadás előtt a könyvek kéziratát is ellenőrizték. Az 1662-es engedélyezési törvény szerint jogi kiadványokat a lordkancellárnak, történeti munkákat valamely államtitkárnak, az egyéb könyvek többségét a canterburyi érseknek és a londoni püspöknek vagy helyetteseiknek kellett benyújtani elolvasásra. A rendszer 1695-ig működött, amikor is hagyták elvülni az engedélyezési törvényt.

Titkos kommunikáció

A cenzúra rendszerének hatékonyságát nem szabad túlbecsülni. Működésének egyik szándékolatlan következménye az volt, hogy felkeltette az érdeklődést a betiltott művek iránt, amelyekről egyes olvasók máskülönben talán nem is szereztek volna tudomást. Ugyancsak a hivatalos cenzúra ellenhatásaként szerveződtek meg vagy szerveződtek újjá a titkos földalatti mozgalmak. A kormánytitkoktól a kereskedelmi vagy ipari titkokig, az ortodoxiával szemben álló vallási eszméktől a pornográfiáig meglehetősen sokféle üzenetet továbbítottak rejtett csatornákon keresztül.

A „pornográfiát” – a kifejezés a 19. század terméke – nem könnyű meghatározni. Ha olyan szövegekre alkalmazzuk, amelyeknek nem egyszerűen az a céljuk, hogy testi vágyat ébresszenek, hanem az is, hogy ugyanez okból kelendővé váljanak, a kifejezést számos korabeli műre alkalmazhatjuk. Sade márki (1740–1814) könyve, a *Szodoma százhusz napja* (*Cent vingt journées de Sodome*, 1785) az egyik leghírhedtebb példa, de korántsem az első. Az egy évszázaddal korábban névtelenül megjelent *Vénusz a kolostorban* (1683) hasonló hírnévre tett szert. A 16. század elején Giulio Romano (1499–1546) kü-

lönböző szexuális pózokat ábrázoló rajzai, Marcantonio Raimondi (megh. 1534) metszetei és Pietro Aretino (1492–1556) versei* elég sokáig közkézen forogtak Rómában, mire a hatóságok felfedezték és betiltották azokat.

Nem könnyű meghúzni a határt a nyilvános és a magánjellegű kommunikáció között. Titkokat élőszóban továbbadni biztonságosnak tűnhetett ugyan, de fennállt a veszélye annak, hogy a bizalmas közlést kihallgatják – amint ez nem egy esetben meg is történt. 1478-ban velenceiek lyukat fúrtak a Dózse-palota mennyezetébe, hogy kihallgathassák az Isztanbulból érkezett legfrissebb híreket, amelyek kézzelfogható kereskedelmi értékkel bírtak. Nem meglepő, hogy egy adott csoporton belül a titoktartást igyekeztek sajtós beszédmód használatával is fenntartani, mint például a hivatásos kol-dusok és tolvajok esetében.

Okkult és alkímiával foglalkozó művek, eretnek és felforgató írások gyakran terjedtek kézirat formában. Nemesgyiszter előfordult, hogy bizalmas leveleket vagy jelentéseket másoltak le, mint például azt a jelentést, amelyet a velencei szenátus követe készített egyik külföldi küldetéséről. Az ilyen jelentések nem hivatalos másolatait nyíltan árusították Rómában a 17. században. A 18. századi Párizsban még rendőri jelentések másolatai is forogtak közkézen.

Az ilyen kiszivárogtatások megakadályozására gyakran használtak különféle rejtjeleket és titkosírást a kereskedők, a kormányzatok, sőt a tudósok (vagy ahogy a 17. században nevezték őket: a „természetfilozófusok) is, akik nem akarták, hogy vetélytársaik elorozzák elméleteiket. Így járt el a holland Christiaan Huygens (1629–1695) is, aki 1655-ben felfedezte, hogy a Szaturnusz bolygót gyűrű veszi körül. Hogy biztosítsa elsőségét, és elkerülje a plágiumot, felfedezését először egy latin anagramma formájában jelentette be: AAAAAAA CCCCC D EEEEE G H IIIIII LLLL MM NNNNNNNNNN OOOO PP Q RR S TTTTT UUUUU, ami a következőket jelentette: „*Annulo cingitur, tenui, plano, nusquam cohaerente, ad eclipticam inclinato.*” (Gyűrű övezi, amely vékony, lapos, semmi módon nem összefüggő és az elliptikusba hajlik.) Kormányzati körökben egyre inkább elterjedt a rejtjelek, illetve a titkosírás alkalmazása, amelyek, hála az udvari matematikusok, kódkészítők és kódfeltörők erőfeszítéseinek, egyre kifinomultabbá és bonyolultabbá váltak. Magánszemélyek ugyancsak használtak titkosírást, és a naplóíró Samuel Pepys (1633–1703) sem volt egyedül, amikor idegen nyelveken rögzítette mindazt, amit el akart rejteni a lehetséges olvasók vagy akár felesége elől.

Harmadsorban léteztek titkos kiadványok. A hatóságok rendszeresen rajtaütöttek az olyan nyomdászokon, akiket tiltott könyvkereskedéssel gyanúsítottak – a sajtókat így nemesgyiszter magánházaknál állították fel, és rend-

* Aretino Giulio Romano 16 metszetéhez írta szonettjeit, miután sikerült a börtöntől, esetleg a haláltól megmentenie Medici herceg közbenjárására Giulio Romanót. A kötet címe *I modi* (Pózok) volt, amelynek első kiadását a cenzúra megsemmisítette.

szeresen továbbköltöztették azokat, hogy elkerüljék a lelepleződést. Az Erzsébet kori Angliában például a püspöki kart támadó pamfleteket eredetileg magánházakban nyomták, először Surreyben, később Northamptonban, majd Warwickban. Ugyancsak titokban nyomtatták ki könyv alakban Blaise Pascal (1623–1662) álnéven megjelent híres jezsuitaellenes leveleit *Lettres Provinciales* címen (teljes címe: *Louis de Montalle levelei vidéki barátjához és a tisztelendő jezsuita atyákhoz az atyák erkölcsstanáról és politikájáról*, 1657). A jobbagság, a cenzúra és általában a zsarnokság bírálatát megfogalmazó *Utazás Pétervárról Moszkvába* (1790) című könyvet vidéki birtokán maga a szerző, Alekszander Nyikolajevics Ragyiscsev (1749–1802) nyomatta ki, akit ezután rögtön börtönbe is vetettek, és később Szibériába száműzték.

Az ilyen kiadványok szerzői rendszerint névtelenségbe burkolóztak, vagy álnevet használtak. Az angol püspökök elleni kirohanások „Martin Marprelate”, Pascal jezsuitaellenes írásai „Louis de Montalle” név alatt jelentek meg. A nyomdászok ugyancsak álcázták kilétüket, ezért a megjelenés helyéül, ha egyáltalán feltüntettek valamit, többnyire hamis vagy kitalált címeket adtak meg. „Azért, hogy könnyebben félrevezessék a katolikusokat” – amint azt a 17. század elején két itáliai bíboros panasolta –, a protestantizmust népszerűsítő kiadványokon nemegyszer katolikus városok nevét tüntették fel a fedélen, sőt egyes nyomdászok még arra is gondot fordítottak, hogy utánozzák párizsi, lyoni vagy antwerpeni katolikus nyomdák tipográfiáját. A kitalált helynevek közül különösen kedvelt volt a „Freetown” vagy ennek megfelelője más nyelveken (Villefranche, Vrijstadt, Eleutheropolis). Rejtélyes oknál fogva előszeretettel használták Köln nevét is, ahol 150 éven át „működött” egy nem létező nyomdász, Pierre de Marteau, aki feltehetőleg azért kapta ezt a nevet, mert elkalapálta ellenfeleit. A Marprelate-pamfletek nyomdása azt állította, hogy a tengerentúlon, vagyis Európában tevékenykedik, „egy hengegő paptól két mérföldnyire”. Egyes 18. század végi francia pornográf munkák állítólag „az odaliskok nyomdájában” készültek Isztambulban vagy egyenesen a Vatikánban.

Másik lehetőségként a kora újkorban az kínálkozott – ahogyan sok kelet-európai író számára a hidegháború idején –, hogy a műveket ténylegesen is, ne csak névleg nyomtassák külföldön. Híres példa a 17. századi Paolo Sarpi (1552–1623) velencei szerzetes pápaellenes írása, *A tridenti zsinat története*. A könyv először Londonban jelent meg 1619-ben olaszul. A kézirat titokban érkezett Velencéből Londonba az angol követség útján, több részletben – a diplomáciai levelezésben „dalok” címen szerepelt.

Gyakran csempészték át már kinyomtatott könyveket is a határokon. Az 1550-es évek elején rendszeresen érkeztek eretnek könyvek titkos útvonalakon át Svájcból Velencébe. A 17. század elején tiltott műveket csempészték Spanyolországba: a rendszerint bekötetlen, nagyalakú bibliákat vég vásznakba rejtették, a kisméretű katekizmusokat kártyacsomagoknak álcáz-

ták. Amszterdamból XIV. Lajos francia királyt és udvarát bíráló francia nyelvű könyveket csempészték Franciaországba.

Végül arra is akadt példa, hogy a könyvet a bevett módon adták ki, de üzenetét egyszerre két szinten fogalmazták meg: nyilvánvaló és rejtett formában. Lengyelországban a kommunista rendszer idején például a kormánnyal szemben kritikus írók gyakran folyamodtak az „aesopusi módszerhez” – ahogy azt az emberek világára könnyen alkalmazható fabulák ókori görög szerzője után elnevezték. A kora újkor írói közül ugyancsak többen követték Aesopus példáját. A leghíresebbek közé tartoznak Jean de Lafontaine (1621–1695) állatmeséi (*Fables*). A manapság gyermekmeseként kezelt történetek szereplői (például a zsarnok oroszlán) egészen másként festenek, ha figyelembe vesszük, hogy Lafontaine nem volt hajlandó XIV. Lajost szolgálni patrónusa, Fouquet kegyvesztése után.

Az üzenet álcázásának másik lehetséges módjaként az aktuális kérdést visszahelyezték a múltba, vagyis az egykori hasonló események összefüggésében tárgyalták. Így kapott például jelentős politikai visszhangot I. Erzsébet uralkodásának vége felé Shakespeare *II. Richárdjának* az a jelenete, amelyben Henry Bolingbroke (a későbbi IV. Henrik) megfosztja a tróntól II. Richárdot. Nem meglepő, hogy amikor 1599-ben Sir John Hayward megjelentette IV. Henrikről szóló történeti munkáját – *Life and Reign of King Henry IV* (IV. Henrik király élete és uralkodása) –, a királynő megkérdezte Francis Bacon-t, nem tartalmaz-e a könyv felségárulást, és az sem véletlen, hogy Essex (1566–1601) párhívei éppen ezt a darabot adatták elő a felkelés előestéjén, 1601. február 7-én. Erzsébet állítólag meg is jegyezte akkor: „Én vagyok II. Richárd, önök nem tudták?” Hasonló módszerekhez később is folyamodtak Angliában, például a 17. század végi ún. „kizárási válság” (*Exclusion Crisis*) idején (lásd 93. old.).

Ezt az allegorikus módszert elevenítette fel Arthur Miller is, aki *A salemi boszorkányok* (*The Crucible*) című 1953-ban bemutatott darabjában a Joe McCarthy szenátor (1909–1957) szervezte kommunistaellenes „boszorkányüldözés” kritikáját írta meg egy 17. századi új-angliai boszorkányper tárgyalásának formájában.

A piac kialakulása

A könyvnyomtatás talán veszélyes, de mindenképpen jól jövedelmező foglalkozás volt. Egyes nyomdászok (bár nem mind) egyaránt dolgoztak katolikusoknak és protestánsoknak a vallásháborúk alatt (lásd 80. old.). A könyvnyomtatás feltalálásának egyik fontos következményeként a vállalkozók közvetlenebbül is bekapcsolódtak a tudás terjesztésének folyamatába. Sikerkönyvek már a könyvnyomtatás legkorábbi időszakában is léteztek. A né-

metalföldi Thomas Kempisnek (1380 k.–1471) tulajdonított *De imitatione Christi* 1500-ig nem kevesebb mint 99 kiadást ért meg. A Biblia szintén kelen-dő volt, különösen az Újszövetség és a Zsoltárok, bár a 16. század második felében a katolikus egyház eltiltotta híveit a bibliafordítások olvasásától, mondván hogy azok eretnekségre ösztönöznek. Az egyes könyvek kiadott példányainak száma későbbi mércével mérve általában alacsony volt, átlagosan 500 és 1000 között mozgott, de kalendáriumokból például évente 3-4 millió példányt nyomtattak a 17. századi Angliában.

A bevétel növelése érdekében a nyomdászok, akiknek termékskálája esetenként jóval szélesebb volt annál, mint amit ma „irodalomnak” nevezünk, a különféle jegyzékek mellett másfajta hirdetések megjelentetését szintén vállalták. Itáliában az első ismert könyvkatalógus, amelyben a címek mellett az árakat is feltüntették, 1541-ből származik. A 16. században Frankfurtban és Lipcsében tartott könyvvásárok bizonyos címeket nemzetközileg is ismertté tettek. A könyvek elején és végén külön oldalakon hirdették az illető nyomdász vagy könyvkereskedő által jegyzett egyéb munkákat (a nyomdai, kiadói és könyvkereskedői tevékenység modern értelemben vett elkülönítése ekkoriban még nem létezett).

Az első nyomtatott hirdetések ugyancsak a 17. században jelentek meg. 1650 táján egy londoni újság átlagban hat hirdetést közölt, száz évvel később mintegy ötvenet. Az Angliában ez idő tájt hirdetett árak és szolgáltatások között szerepeltek szindarabok, lóversenyek, csodadoktorok, és például a „Holman-féle tintapor” – ez talán az első márkanév, melyet 1688-ban szabadalmaztattak.

A hír maga is árucikk volt és annak is tekintették akkoriban, legalábbis az olyan satirikus szerzők, mint Ben Jonson (1572–1637), aki *The Staple of News* (A nélkülözhetetlen hír, 1626) című darabjában elképzel egy kísérletet a kereskedelem monopolizálására. A szociológus Colin Campbell szerint a 18. századi regények a mai televíziós sorozatokhoz hasonlóan lehetővé tették olvasóik számára a drága fogyasztási cikkek képzeletbeli élvezetét, valamint vásárlásra ösztönözték őket, ilyenformán „a fogyasztói társadalom születésénél” bábáskodtak (lásd 63. old.).

A szellemi tulajdon fogalma a fogyasztói társadalom kialakulásával és a könyvnyomtatás elterjedésével bukkant fel. Szerzői tulajdon bizonyos értelemben már a 15. században, sőt valamivel korábban is létezett. Korabeli humanista gondolkodók és szerzők nemegyszer vádolták egymást lopással vagy plagizálással, míg a maguk hasonló gyakorlatát többnyire alkotó utánzásnak nevezték. Meglehetősen jellemző a korszakra a *Don Quijote* példája. A *Don Quijote* első része 1605-ben jelent meg. 1614-ben kiadott „folytatását” nem Cervantes írta, hanem egy bizonyos Avellaneda. Ez kissé szokatlan formája volt a plágiumnak, hiszen itt az eredeti szerzőtől nem szöveget, hanem karaktert plagizáltak, vagyis az illető eltulajdonította valaki másnak a nevét a saját műve számára azért, hogy a másik hírneve által anyagi előnyhöz jus-

son. Az eredeti szerző így is zokon vette a dolgot. Cervantes kénytelen volt sietve befejezni és kiadni a saját maga által készített második részt (1615), hogy a versenytárs könyvét kiszorítsa a piacról.

Ily módon piaci erők ösztönözték az egyéni szerzőség gondolatát, amelynek erősítésére gyakorlattá vált a szerző arcképének szerepeltetése a könyvek címlapján, vagy életrajzának ismertetése a gyűjteményes kiadások bevezetőjében. 1711-ben a *The Spectator* első száma már szelíden csipkelődött azzal az olvasóval, aki képtelen élvezni egy könyvet „addig, amíg nem tudja, hogy az író fekete vagy szőke, jámbor vagy heves természetű, nős vagy agglegény”. Az írás még inkább az egyéni hírnévhez vezető utak egyike volt, mint a középkorban (lásd 17. old.).

A 18. század folyamán a jogi szabályozás is megerősítette a szerzői vagy szellemi tulajdon gondolatát és azt a gyakorlatot, amely rövid időre szóló kizárólagos jogosítványt adott egy bizonyos könyv kinyomtatására. Angliában például az 1709-ben kiadott szerzői jogi törvény (*Copyright Act*) tizenégy évre biztosította a szerző vagy a szerző által felhatalmazott személy(ek) kizárólagos jogát a mű kinyomtatására. William Hogarthnak (1697–1764), aki komoly veszteségeket szenvedett népszerű metszetsorozata, *A szajha útja* „kalózkidásai” miatt, jelentős befolyását látva sikerült elérnie, hogy az új szerzői jogi törvény (1735) az írókéhoz hasonló jogokkal ruházza fel a képzőművészeket is. Az 1709-es törvény értelmezéséről több vita folyt a bíróságokon – például a Millar kontra Taylor (1769) és a Donaldson kontra Beckett (1774) per. Nemzetközi szerzői jogi törvényre azonban egészen az 1887-es berni egyezményig várni kellett.

Ahhoz, hogy közelképet kapjunk a média piacáról, talán tanulságos megvizsgálni a kora újkori európai könyvkereskedelem három legjelentősebb központját, a 16. századi Velencét, a 17. századi Amszterdamot és a 18. századi Londont.

A 15. században több könyvet nyomtattak Velencében, mint Európa bármely más városában (mintegy 4500 kiadványt hozzávetőleg 2 millió példányban, vagyis az európai piac 20%-át). A velencei könyvpiac tőkés szerveződést mutatott. Szűk csoport irányítása alatt működött olyan kereskedők pénzügyi támogatásával, akiknek gazdasági érdekeltségei egyébként jóval szerteágazóbbak voltak. Becslések szerint a 16. században közel 500 nyomdász és könyvkiadó mintegy 15-17 000 kiadást – hozzávetőleg 18 millió kötetet – jelentetett meg. A velencei nyomdászok leghíresebbje Aldo Manuzio (kb. 1450–1515) hírnevét (feltehetőleg vagyonát is) görög és latin klasszikusok kitalakú kiadásával szerezte, amelyek éppen hordozható méretük folytán váltak népszerűvé a tudósok és diákok körében (kortárs feljegyzés szerint az „ügyes” kis köteteket akár séta közben is lehetett olvasgatni). Gyilkos verseny folyt a nyomdászok között, akik egymás kiváltságait semmibe véve rendszeresen megjelentették ugyanazokat a könyveket, amelyeket vetélytársaik, azt állítva – nem ritkán alaptalanul –, hogy az ő kiadásuk pontosabbak,

vagy új anyagokat tartalmaznak. A nyomdászok és könyvkiadók nagy száma Velencében sok íróat vonzott, hiszen ha meggazdagodást nem is, de pártfogóktól független megélhetést ígért számukra.

A velencei írók egy csoportját „poligráfoknak” (*poligrafia*) gúnyolták, mert megélhetésük érdekében sokat és sokfélét írtak. Olyanok voltak, mint azok az írók, akiket a 18. századi Angliában bértollnoknak (*hack*) neveztek, mert éppúgy bérbébe lehetett venni őket, mint a bérkocsikat (*hackney carriage*). Műveik között verses, illetve prózai alkotások egyaránt szerepeltek, eredeti művek csakúgy, mint fordítások, átdolgozások és „összeollózások”. Többen „szakosodtak” gyakorlati ismereteket kínáló könyvekre, beleértve a helyes viselkedésről vagy a levélírás mikéntjéről szóló értekezéseket vagy azt a külföldiek számára kiadott Velence-útikönyvet, amelyet a 17. században is újramomtattak. Mások sajtó alá rendezőként, lektorként vagy szerzőként dolgoztak bizonyos nyomdászok számára (ilyen volt például Gabriel Giolito, aki mintegy 850 könyvet jelentetett meg hosszú pályafutása alatt). A „poligráfok” bizonyos értelemben két világ határán működtek. Lényegében a középkori hagyomány szellemében dolgozó kompilátorok voltak: összeszerkesztették, átdolgozták, „újrachasznosították” mások munkáit. Ám mivel a könyvnyomtatás korában éltek, egyéni szerzőként kezelték őket, feltüntetve nevüket a címdalra. Ebből következően vetélytársaik plágiummal vádolták őket – olyan váddal, amelyet a középkori szerzőkkel szemben nemigen hoztak fel.

A nyomdászok ügyesen kiaknázták Velence gazdasági és politikai pozícióját. Kihhasználva a városba sok helyről költözött idegenek nyelvtudását, nyomtattak könyveket spanyol, horvát, újgörög, ószláv, héber, arab és örmény nyelven.* Figyelmük – ahogy Velence figyelme általában – kiterjedt Európán túlra is. Előszóval adtak ki például távoli új földrészek felfedezéséről szóló beszámolókat. A 16. században Velence Párizs mögött a második helyen állt az amerikai kontinenssel foglalkozó könyvek megjelentetésében, beleértve Kolumbusz (1451–1506) és Hernán Cortés (1485–1547) leveleinek különféle kiadásait. Elmondhatjuk, hogy a 16. századi velencei nyomdászműhelyek termékeit kulturális sokszínűség és soknyelvűség jellemezte.

A város más kultúrák és vallások iránti hagyományos toleranciájával függött össze a velencei kereskedők sajátos magatartása, az „élni és élni hagyni” jelszó gyakorlati alkalmazása is, ám az ellenreformáció terjedése hamarosan aláásta ezt a gyakorlatot. 1547-ben Velencében is felállították az inkvizíciót, 1548-ban már könyveket égettek a Szent Márk téren és a Rialto mellett, 1549-ben megjelent a velencei tiltott könyvek jegyzéke (tizenöt évvel megelőzve a katolikus egyház egészére kiterjedő jegyzéket), majd 1554-ben betiltották a héber nyelvű könyvek nyomtatását. Rendszeresen vallattak

* Velencében magyar nyelven is nyomtattak.

könyvkereskedőket eretnek vagy egyéb veszedelmes könyvek csempészésének vádjával. A nyomdászok közül többen Torinóba, Rómába vagy Nápolyba költöztek. Mások, például Gabriel Giolito, átálltak olasz nyelvű vallásos könyvek kiadására egy földrajzilag korlátozottabb piac számára.

A 17. században Velence szerepét Hollandia vette át, amely a vallási sokszínűség iránti viszonylagos tolerancia szigete és az információcsere egyik fő központja volt. A latin, francia, angol és német nyelvű nyomtatott termékek exportja nagyban hozzájárult ennek az új országnak a felvirágzásához. Hollandia egyik legjelentősebb nyomdászműhelye az Elzevir családé volt, akik Aldo Manuzio példáját követve klasszikusokat jelentettek meg kis formátumú kiadásban. Ugyancsak Elzevir indította el az első olyan könyvsorozatot, amelynek tudós munkatársa volt Caspar Barlaeus személyében, aki számos rövid összefoglalót készített a könyvkiadás szervezeti és anyagi feltételeiről a világ különböző országaiban, Franciaországtól Indiáig.

Barlaeus a „poligráfok” holland megfelelője. A hivatásos írók között jelentős számban képviseltették magukat francia kálvinista papok, akik 1685-ben hagyták el Franciaországot, amikor XIV. Lajos arra kényszerítette őket, válasszanak a katolizálás és a számkivetés között. Mivel a lelképásztorok száma meghaladta a száműzetésben élő francia protestáns gyülekezetek igényeit, e tanult férfiak egyike-másika az íráshoz fordult megélhetésért. A Rotterdamban élő Pierre Bayle (1647–1706) például 1684-től 1687-ig havonta megjelenő irodalmi folyóiratot működtetett, *Az irodalom köztársaságának hírei* (Nouvelles de la republique des lettres) címmel, később pedig összeállította híres *Történeti és kritikai szótárát* (Dictionnaire historique et critique, 1696).

A holland könyvkiadásnak – mint az európai ipar és kereskedelem sok egyéb ágazatának – Amszterdam volt a központja. A város már a 17. század elején bölcsője volt annak az új irodalmi műfajnak, amely az információ fogyasztóivá válását valószínűleg minden más műfajnál jobban szemlélteti. A heti egy, két vagy három alkalommal megjelenő latin, francia, angol és holland nyelvű lapok között megtalálhatjuk az első angol és francia nyelven nyomtatott hírlapokat, az 1620-ban indított *The Corrant out of Italy, Germany, etc* és a *Courant d'Italie* (Hírek Itáliából és Németországból és Hírek Itáliából) című újságot. Az 1662-től megjelenő francia nyelvű hetilap, a *Gazette d'Amsterdam* az európai ügyekről nyújtott tájékoztatás mellett helyet adott a katolikus egyház és a francia kormány intézkedéseivel kapcsolatos bírálatoknak is.

A 17. század második felére Amszterdam az európai könyvkiadás legjelentősebb központja lett. Az 1675 és 1699 között eltelt huszonöt évben több mint 270 könyvkereskedő és nyomdász tevékenykedett itt. Köztük – mint a hivatásos írók között is – számos Franciaországból érkezett protestáns menekültet találhatunk.

Ahogy Velencében, itt is nagy arányban szerepeltek térképek és egzotikus utazásokról szóló beszámolók a nyomtatott kiadványok kínálatában. A legjelentősebb nyomdász-műhely egy atlaszok kiadásával foglalkozó céghez tartozott. A Joan Blaeu (kb. 1598–1673) tulajdonában álló nyomdában kilenc sajtót üzemeltettek a szövegek és további hatot a metszetek sokszorosítására – a hatalmas létesítmény a város nevezetességei közé tartozott. A Blaeu család 1634-ben újsághirdetésben reklámozta, hogy négy nyelvű – latin, holland, francia és német – világatlasz kiadására készül. A kétkötetes atlasz, amely a jelzett időben, 1635-ben meg is jelent, 207 térképet tartalmazott. Pár évvel később egy rivális amszterdami kiadó bocsátott ki egy még ennél is átfogóbb atlaszt, mire válaszképpen hamarosan napvilágot látott a Blaeu-atlasz második kiadása, ezúttal hat kötetben (1655).

Ahogy Velencében, Amszterdamban is nyomtattak könyveket számos idegen nyelven, egyebek közt orosz, jiddis, örmény és grúz nyelven. 1678-ban egy Amszterdamba látogató angol utazó olyan holland nyomdász-műhelyre bukkant, ahol angol bibliákat nyomtak, és megjegyezte: „Amszterdamban az összes idegen nyelvű könyv olcsóbb, mint azokon a helyeken, ahol először adják ki őket.” Német olvasók holland vállalkozók közvetítésével jutottak francia nyelvű könyvekhez. Protestáns nyomdászok latin misekönyveket nyomtattak (a kiadás helyeként Köln volt feltüntetve), hogy eladják azokat a katolikus világban. Nem mondhatni, hogy a nyomdászok aggodtak volna versenytársaik jogainak megsértése miatt.

Amszterdam elsősége a 18. század folyamán szállt át Londonra. Bizonyos londoni könyvkereskedők – egyes velencei és amszterdami kollégáikhoz hasonlóan – már a 17. században hírhedtté váltak „másolás” vagy „kalózkodás” néven ismert gyakorlatukról, vagyis arról, hogy ellopták riválisaik szellemi tulajdonát (a „kalózkodás” kifejezést később kiterjesztették a hivatalos engedély nélkül működő rádióállomásokra is). Védekezésül a „kalózkodással” szemben a nyomdászok szövetségeket alakítottak, amelyeken belül megosztották a költségeken és a nyereségen. Az így létesített közös pénzalapból futotta olyan nagyszabású és költséges munkákra, mint az atlaszok és az enciklopédiák kiadása, amelyek jelentős befektetést igényeltek. Az ilyenfajta munkák megkezdése előtt korábban nemritkán előfizetési gyűjtőíveket köröztek, és az előfizetők nevét tartalmazó listát rendszerint megjelentették a kiadott könyv előszavában. Mint erre már többen rámutattak, a társulásnak ez az újabb rendszere hasonlított a részvénytársaságokéhoz – a „részvényeket” a könyvkereskedők vásárolták és árusították személyes találkozókön. A költségek és a kockázatok megosztása lehetővé tette a könyvkiadók (a nyomdászok és könyvkereskedők között kialakuló új szakmai csoport) számára, hogy mellőzzék az előfizetéseket.

Egyes szerzők olyan jelentős fizetséget kaptak kiadójuktól, hogy már-már azt fontolgathatták, anyagilag függetlenítk magukat patrónusaiktól. Dr. Johnson (1709–1784), aki közismerten megvetette a főúri pártfogás rend-

szerét, 1575 fontot kapott előlegként nagy angol értelmező szótárára attól az öt könyvkereskedőből álló csoporttól, amely tagjai között tudhatta Thomas Longmant és Andrew Millart. Millar 1400 font előleget adott a filozófus-történész David Hume (1711–1776) terjedelmes *Anglia történetének* harmadik kötetére, valamint 3400 fontot a skót William Robertsonnak (1721–1793), aki *V. Károly császár történetét* tárgyalta. A költő Alexander Pope (1688–1744) még ennél is magasabb összeget, 5300 fontot kapott az *Iliász* fordításáért. William Strahan és Thomas Cadell – korábban Millar üzlettársai, majd örökösei – 6000 fontot ajánlottak a Cook kapitány felfedezéseiről készült feljegyzések kiadási jogáért.

Óvakodnunk kell attól, hogy meggondolatlanul idealizáljuk a 18. századi londoni írók helyzetét. A Grub Street lakói, az időszakai sajtó irodalmi napszámosai éppúgy küzdöttek a megélhetésért, mint az amszterdami vagy velencei „bértollnokok”. Amszterdamhoz hasonlóan Londonban szintén nagy számban éltek francia protestáns emigránsok, akik tevékenyen bekapcsolódtak az újságírásba. Az újfajta szabadság árát még a sikeresebbeknek is meg kellett fizetniük. Samuel Johnson szótárszerkesztés helyett valószínűleg szívesebben írta volna a saját könyveit, és Pope szintén inkább saját költeményein dolgozott volna, mint a Homérosz-fordításon. Hume a történelemmel foglalkozott, mert az kelendőbb áru volt, mint a filozófia, de ha ma feltámadna és kikeresné a nevét a British Library katalógusában, valószínűleg nem örülne a „történész” besorolásnak. Mindamellettt egyes 18. századi irodalmárok mégis nagyobb fokú függetlenséget élveztek, mint 16. századi elődeik, a „poligráfok”.

A könyvkiadásban fejleményeinek tágabb keretét az adja, amit a történészek manapság a „fogyasztói társadalom születésének” neveznek. A 18. században megfigyelhető elmozdulás Angliában volt különösen jól látható, de kiterjedt Európa más részeire, sőt Európán túlra is. A szabadidő üzleti alapokra helyeződésének angol példái közé tartoztak ebben a korszakban a lóversenyek Newmarketben (az 1670-es évektől), a hangversenyek Londonban és néhány vidéki városban (1718-tól), az operaelőadások a Királyi Zeneakadémián és másutt (1768-tól), a képművelések a Királyi Művészeti Akadémián, a tudományos előadások a kávéházakban, valamint az estélyek és jelmezbálok az újonnan épült nyilvános tánctermekekben Londonban, Bathban és más városokban. A Globe-ban vagy a többi nyilvános színházban tartott előadásokhoz hasonlóan ezeket az eseményeket is bárki látogathatta a 16. század második felétől, aki meg tudta fizetni a jegy árát.

Az olvasás története

A szabadidő piacosodásának folyamatába beletartozott az olvasás is. A könyv- és újságolvasás gyakorlatát tanulmányozva a kínálat felől közeledünk a kereslet felé. Az olvasás történetének fogalma első pillantásra különösnek tűnhet, hiszen az olvasás legtöbbünk számára magától értetődő tevékenység. Milyen értelemben mondhatjuk, hogy az olvasás gyakorlata változott az idők folyamán? Tegyük fel, hogy csakugyan változott. Ha azonban a szem mozgása nem hagy nyomot a papíron, hogyan juthatnak a történészek bármilyen hitelt érdemlő megállapításra a változásokat illetően? A történészek legújabb nemzedéke egy ideje már foglalkozik ezekkel a kérdésekkel. A könyvek mérete, alakja, a beléjük írt lapszéli jegyzetek, olvasó személyeket ábrázoló képek és leírások alapján a tudósok arra következtetnek, hogy 1500 és 1800 között csakugyan változtak az olvasási szokások.

A mi szempontunkból az olvasás öt válfaja érdemel külön figyelmet: a kritikai jellegű olvasás, a „privát” (veszélyes) olvasás, a kreatív olvasás, az extenzív olvasás és az egyéni olvasás.

1. Mint már láttuk, a könyvnyomtatás hatásaival foglalkozó hagyományos elemzések a kritikus olvasás mértékének növekedését hangsúlyozzák, azaz hogy egyre több alkalom kínálkozott az ugyanarról a tárgyról különböző könyvekben ismertetett eltérő vélemények összehasonlítására. A szokások változását nem szabad eltúlozni, hiszen az olvasás nem volt mindig kritikai jellegű. Bőséges bizonyíték van arra, hogy a kora újkorban tisztelet, sőt hódolat övezte a könyveket. Nem egy szatirikus műben szerepeltettek olyan embereket, akik elhittek mindent, amit nyomtatásban láttak. A Bibliát, amelyet néhány kétkedő szellem kivételével – ilyen a zsidó filozófus Baruch Spinoza (1632–1677) – még senki sem vetett alá beható tudományos vizsgálódásnak, különösen mély tisztelet vette körül. San Carlo Borromeo milánói érsekről az a hír járta, hogy térdén állva olvasta a Szentírást. Nem egy helyen orvosságként használták a Bibliát, és betették a szenvedők párnája alá, vagy lapjait falálomra felnyitva, mennyei útmutatásként kezelték az ott talált „üzenetet”.

2. Az egyéni, „privát” olvasás veszélyeivel kezdettől fogva sokat foglalkoztak. Kábítószerként hatott-e vagy sem, (lásd 26. old.) a kortársak közül sokan veszedelmes tevékenységnek ítélték, különösen ha olyan alsóbb rendű csoportok üzték, mint a nők vagy „a közönséges emberek”. Elég világosak a párhuzamok a tömegkultúráról és a televíziózás veszélyeiről folytatott 20. századi vitákkal, amely párhuzamokra a szociológus Leo Löwenthal (1900–1993) már több mint egy nemzedékkel ezelőtt rámutatott. Napjainkban az internet terjedése vált ki hasonló vitákat.

Mіндеzt szemlélhetjük még szélesebb keretek között is. A késő középkorban viszonylag gyakran készültek olyan képek, amelyeken a Szent Szűzet olvasás közben ábrázolták. Hogy 1520 után egyre kevesebb ilyen ábrázolás született, ez értelmezhető annak korai jeleként, hogy a katolikus egyház megpróbálta démonizálni az olvasást. A 16. század végén Velencében például feljelentettek egy selyemszövő takácsot az inkvizíciónál, mert „állandóan olvasott”, és egy fegyverkovácsot, mert „az egész éjszakát olvasással töltötte”. A világi hatóságok már akkor és később is felforgató tevékenységnek tekintették az ellenőrizetlen olvasást, különösen az újságolvasást, amelyről úgy látták, hogy a kormányzat bírálására ösztönzi a közönséges embereket (lásd 91. old.).

A férfi írók a 16. század eleje óta rendszeresen értekeznek a szépirodalom olvasásának – különösen nőkre leselkedő – veszélyeiről. A színházhoz hasonlóan a regények esetében is attól féltek, hogy olyan veszedelmes érzéseket ébresztenek fel, mint amilyen például a szerelem. Egyes férfiak úgy gondolták, hogy a nőknek egyáltalán nem tanácsos megfoganulniuk olvasni, mert akkor szerelmes leveleket kaphatnak, bár, mint láttuk, az írástudatlanság nem vont a nők köré áthatolhatatlan védőfalat (lásd 37. old.). Mások talán megengedhetőnek vélték, hogy a nők olvassanak, de csakis a Bibliát vagy imádságos könyveket. Néhány merész férfiú mellett kardoskodott, hogy a felsőbb osztályokhoz tartozó hölgyek kezébe lehetne, sőt kellene adni a klasszikusokat.

Számos forrás azt sejteti, hogy a gyakorlatban több nő olvasott és többféle könyvet, mint amelyet a kritikus férfiak megengedtek. Spanyolországban például Avilai Szent Teréz (1512–1582) írta le ifjúkori rajongását a lovagregények iránt. Önéletrajzok mellett bizonyítékkal szolgálnak portrék is, amelyeken nők nemegyszer láthatók verseskönyvvel a kezükben. A szépirodalmi leírások is ugyanebbe az irányba mutatnak. Matteo Bandello olasz pap (1485 k.–1561) egyik történetének hősnője Boccaccio *Dekameronját* és Ariosto *Őrjöngő Lórántját* olvassa az ágyban. XIV. Lajos Franciaországában a legjelentősebb regényírók nők voltak – köztük Madame de Lafayette (1634–1693) –, és elsősorban nőolvasók számára írtak. A nők olvasási lehetőségei a 18. században kibővültek, amikor kifejezetten az ő számukra adtak ki Angliában és Németországban regényeket és egyes történelmi írásokat, köztük nőkről szólókat. Lillian Lov 1726-ban „a budoár kellékének” nevezte a könyvet, s a nők egy sor 18. századi festményen láthatók könyvvel a kezükben (lásd 8. kép). Ekkorra egyes nők már újságot is olvastak. Egy 23 éves francia lány például, aki 1791-ben szakácsnőként dolgozott, azt állította, hogy négy újságot olvas rendszeresen.

3. A kreatív olvasás mértéke másfajta vizsgálatot igényel. A szövegek jelentése az 1990-es évek irodalmi tanulmányainak egyik központi vitatémája.

A történész nézőpontjából szemlélve a kérdést, már régóta nyilvánvaló, hogy bármely szöveget lehet a szerző szándékaival tökéletesen ellentétes módon olvasni, amint ez gyakran elő is fordul. Morus Tamás (1478–1535) *Utópiáját* például nemcsak a Morus-korabeli Anglia szatírájaként, hanem egy ideális társadalom, modern értelemben vett utópia modelljeként is kezelték. Baldassare Castiglione dialógus formában írt *Az udvari emberét*, amelyben az urbinói udvar lovagai és hölgyei nem túl meggyőzően arról vitatkoznak, milyennek kell lennie a tökéletes udvari embernek, egyes 16. századi nyomdászok egyszerű illemtankönyvként tálalták, és – mint a lapszéli megjegyzésekből kiderül – egyes olvasók úgy is kezelték. Daniel Defoe (1660–1731) és Jonathan Swift (1667–1745) iróniája olyannyira elkerülte néhány, a tényekhez túlságosan ragaszkodó olvasó figyelmét, hogy azt hitték, Defoe *Hogyan bánjunk el rövid úton a disszenterekkel* (*The Shortest Way with the Dissenters*) című szatirikus pamfletje valóban a nonkonformisták üldözését sürgeti, Swift 1729-ben kiadott *Szerény javaslata* (*A Modest Proposal*) pedig tényleg a kannibalizmus mellett érvel.

Menocchio, a 16. századi itáliai molnár, akit Carlo Ginzburg olasz történész szabadított ki az ismeretlenség homályából,* lenyűgöző példáját kínálja a megszokottól többfajta értelemben is eltérő olvasásnak. Menocchio eretnekség vádjával került az inkvizíció elé, és be kellett számolnia mindazon könyvekről, amelyeket olvasott. A könyvek között szerepelt a Biblia, Boccaccio *Dekameronja*, egy bizonyos Sir John Mandeville *Képzeltbeli utazásainak* története (ismert könyv a 15–16. században), és feltételezhetőleg a Korán is. Az inkvizitorokat nem az lepte meg, amit Menocchio olvasott, hanem sokkal inkább a mód, ahogyan olvasta és értelmezte a szövegeket. Boccacciónak a három gyűrűről szóló történetéből például azt a következtetést vonta le, hogy ha muzulmánok született volna, annak is kellett volna maradnia.

4. Menocchio jellegzetes „intenzív olvasó”: bizonyos szövegeket rendszeresen újraolvas, és hosszasan rágódik rajtuk – ez az olvasási stílus látszólag a könyvnyomtatás első évszázadaira és az azt megelőző időszakra, a kéziratos könyvek korára jellemző. Többek szerint a 18. század második felében alakult ki az az új stílus, amelyre a gyors, felületes lapozgatás, bön-gészgetés, fejezetek átugrálása jellemző, vagyis amikor az olvasó utánanéző valaminek, egy bizonyos témában információt keres a könyvben. Az 1750 előtti időszakban kevesebb könyv volt, a nyomtatott szöveget gyakran szentségként kezelték, az 1750 utáni korszakot ellenben az extenzív olvasás korszakaként szokás jellemezni, amelyre a könyvek számának nagyarányú emelkedése s ennek folyamánaként azok deszakralizálása jellemző.

* Ginzburg, Carlo: *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világlépe*. Fordította: Galamb György János. Budapest, Európa Könyvkiadó, Mérleg sorozat, 1991.

Az elmozdulás mértékét nem szabad eltúlozni, mert teljesen valószínű, hogy az olvasó igénye szerint változtatja az intenzív és az extenzív módszert. Egyfelől bizonyíték van arra: már a késő középkorban is olvastak abból a célból, hogy utánanézzenek valaminek, különösen tudós körökben. Másfelől ott vannak a 18. század elmélyült olvasói, akik valósággal beletemetkeztek az olyan népszerű, könnyefakasztó románcok valamelyikébe, mint Jean-Jacques Rousseau (1712–78) *Új Heloïse-a* (La Nouvelle Heloïse) vagy Johann Wolfgang von Goethe (1749–1832) *Az ifjú Werther szenvedései* (Die Leiden des jungen Werthers) című műve.

5. A kétfajta olvasási stílus relatív súlyában mindazonáltal valószínűleg bekövetkezett némi eltolódás, s ez összefügg az olvasás egyénivé válásával. Mindenesetre olyan változtatások mentek végbe a könyvek formátumában, amelyek megkönnyítették a lapozgatást és a böngészést. Egyre gyakrabban tagolták a szöveget fejezetekre és a fejezeteken belül bekezdésekre. A lap szélén nyomtatott jegyzetek összegezték az egyes szakaszok tartalmát. Részletes tartalomjegyzék és betűrendes mutató segítette az olvasót, aki nagy sietve igyekezett fellelni valamely információt.

Az olvasás egyénivé válását gyakran tekintik az individualizmus és az empátia vagy – ahogy Daniel Lerner médiászociológus *A hagyományos társadalom elmúlása* (The Passing of Traditional Society, 1958) című könyvében nevezte – a „lelki mozgékonyság” kialakulásának részeként. A kifejezések mögötti alap gondolatot jól ragadják meg azok a 18. század óta viszonylag gyakori képek, amelyek magányosan üldögélő vagy heverésző férfit, illetve nőt ábrázolnak, aki a külvilágról megfeledkezve olvas egy könyvet. A könyvek formátumának változása kézzelfoghatóan tükrözi az olvasás egyénivé válása felé vezető hosszú, a 14.-től a 20. századig tartó folyamatot. A 15. században gyakran jelentek meg nagy betűvel nyomott fólió méretű könyvek, amelyeket állványra vagy olvasópolcra helyezve olvastak. A 16–17. században divatba jöttek a kisméretű könyvek, először az oktáv méret (8vo, nyolcadrét), később a még kisebb tizenketted-, sőt tizenhatodrészt méretűek, amelyet a híres velencei Aldo Manuzio használt a klasszikusok kiadásához.

Thomas Hobbesről (1588–1679) írt rövid életrajzában John Aubrey (1626–1697) elmeséli, hogy amikor a filozófus Lord Devonshire alkalmazásában állt, olyan „amszterdami kiadású könyveket” vásárolt magának, „amelyeket a zsebében hordhatott (különösképpen Julius Caesar *Feljegyzések a polgárháborúról*) című művét), és mialatt a lord látogatásait intézte, ő az előtérben várakozván olvasgathatott”. Látjuk tehát, hogyan vélekedett az olvasó a korábban említett kisméretű Elzevir-klasszikusok gyakorlati jelentőségéről (lásd 61. old.). Különösen gyakran jelentettek meg ebben a formátumban versesköteteket, ami jelentősen ösztönözte az ágyban olvasást, különö-

sen a 18. században, amikor a felsőbb és középosztálybeli házaknál a hálószo-
bák fokozatosan magánjelleget, személyessé váltak.

Mindamellettt ugyanolyan túlzott leegyszerűsítés úgy tekinteni az olvasás történetére, mint a nyilvánostól az egyéni felé tartó átalakulásra, mint egyszerű elmozdulásként értelmezni az eltolódást az intenzív olvasási módtól az extenzív felé. A csendes, magányos olvasás gyakorlata már a középkorban is felbukkan helyenként, a nyilvános, hangos felolvasás pedig még a kora újkorban sem tűnik el, sőt a munkásosztály köreibben a 19. században is eleven gyakorlat. A németországi reformáció ragyogó példákat kínál az olvasás mint nyilvános tevékenység szemléltetésére (lásd 80–81. old.).

Lehetséges különbséget tenni az olvasási szokások között társadalmi osztályok szerint: a középosztálybeliek hajlamosak voltak magukban olvasni, míg a munkásosztályhoz tartozók továbbra is előnyben részesítették a nyilvános, hangos felolvasást. Különbségek tehetők azonban akár az olvasási helyzetek alapján is. Például az étkezések közbeni hangos felolvasás középkori gyakorlata – kolostori refektóriumokban, királyi udvaroknál – még a 16–17. században is tartotta magát. Családi körben a hangos felolvasás tovább élt a 19. században, legalábbis ideálként, ahogy ezt sok kép tanúsítja. Valószínű, hogy a Bibliothèque Bleue (lásd 26. old.) köteteit, amelyek olyan helyeken forogtak közkézen, ahol az írni-olvasni tudók aránya alacsony volt, ugyancsak hangosan olvasták azokon az estéken, amikor a szomszédok közös munkára összegyűltek (kukoricahántás, tollfosztás stb.). Az újságok megjelenése ugyancsak ösztönözte a felolvasást reggelizés vagy munka alatt, miközben az, hogy oly sok ember olvasta többé-kevésbé egyidejűleg ugyanazokat a híreket, segítette megteremteni az olvasók közösségét.

Tanítás és szórakoztatás

Az olvasás céljai a kora újkori Európában éppoly változatosak voltak, mint napjainkban, bár akkor nem egészen úgy határozták meg ezeket a célokat, ahogyan manapság. A legfőbb cél a tájékozódás és az erkölcsi épülés volt, és ezek mellé csak nagyon lassan zárkózott fel a szórakozás mint általánosan elfogadott törekvés (lásd 181. old.). Az információszerzésre irányuló olvasás jelentőségének 1450 és 1800 közötti növekedését mutatja a különféle kézikönyvek, segédkönyvek elterjedése – a szótáraké, enciklopédiáké, időrendi táblázatoké, földrajzi lexikonoké és az „útmutató” jellegű könyveké, amelyek a mezőgazdasági ismeretektől az illő viselkedés szabályain át az írásgyakorlatokig számos témakört felöleltek. Az erkölcsi nevelés jelentőségét mutatja a nyomtatásban megjelent prédikációk és az egyes társadalmi szerepekkel (nemes úr, feleség, kereskedő stb.) kapcsolatos elvárásokat összegző értekezések nagy száma.

Másfelől a „szórakoz(tat)ás” és „szórakoztató” szavak története sokat elárul arról, milyen akadályok gátolták az ilyen jellegű könyvek és pamfletek megjelenését. A 17. század elején az *entertainment* szót a látogatók irányában tanúsított vendégszeretet értelemben használták („vendéglátás”, „szíveslátás”, „megvendéglés”). A szó csak 1650 körül nyerte el azt a járulékos jelentését, amely már sokkal inkább valamilyen érdekes vagy mulatságos dologhoz kapcsolta („mulattatás”), és csak a 18. század elején terjedt ki a színdarabokra és egyéb előadásokra („műsoros este”). (A média mint *entertainment* későbbi történetéről a 6. fejezetben esik szó.)

Szórakoztatónak nevezhető könyveket – tréfás történeteket, lovagregényeket – már a 15. században is nyomtattak, de ezeket gyakran illesztették moralizáló keretbe, alighanem azért, hogy valamelyest tompítsák a papok, családapák és más „erkölcsösözök” ellenérzéseit az ilyesfajta írásokkal szemben. Hasonló módon tállalták a vitairatokat, valamint a bűnözők rémtetteit elregélő rölapokat (ezzel a 16. században kifejlesztett új műfajjal új olvasói réteget céloztak meg), hangsúlyozva, hogy a bűnös elnyerte méltó büntetését, és ha lehetett, azt is, hogy „őszinte megbánást” tanúsított.

Mindamellet a moralizáló megközelítést jelentősen gyengítette a szenzációhajhász frázispufoztatás a címoldalon, amely a modern főcímekhez hasonlóan rendszerint „szörnyű”, „csodálatos”, „borzalmas” eseményekre, „véres” rémtettekre, „különös és embertelen gyilkosságokra”, illetve más effélékre utalt. Hosszú távon, és különösen a 18. században, a szórakoztató irodalom kitért a moralizáló keretből, hogy – koncertek, lóversenyek és cirkuszi produkciók mellett – a szabadidő kommercializálódásának részévé váljon.

Még egyszer a könyvnyomtatás forradalmáról

A kora újkori médiumok áttekintése után talán tanulságos visszatérni a könyvnyomtatás forradalmának kérdéséhez (lásd 26. old.). Az írás és a könyvnyomtatás logikájáról folytatott viták között éppoly nyilvánvaló a párhuzam, mint azok között, amelyek a könyvnyomtatás és az írásbeliség következményeiről (lásd 18–19. old.) zajlottak. A könyvnyomtatás forradalmáról szóló tézis bírálói gyakran érvelnek azzal, hogy a könyvnyomtatás nem „aktív szereplő” (*agent*), hanem egy eljárás, amelyet egyének vagy csoportok alkalmaznak eltérő célok érdekében különböző helyszíneken. Ezért javasolják a könyvnyomtatás alkalmazásának vizsgálatát különböző társadalmi és kulturális összefüggésekben.

A forradalomtézis védelmezői ezzel szemben a könyvnyomtatásban és az írásban a dekontextualizáció segédeszközét látják. Úgy tűnik, visszatérünk az autonóm és kontextuális modell konfliktusához (lásd 19. oldal). Va-

jon nyomtatott kultúráról kellene beszélnünk egyes számban, vagy nyomtatott kultúrákról többes számban?

Természetesen nem kell szélsőséges álláspontot elfoglalnunk ebben a vitában. Hasznosabb, ha mérlegeljük az egyes tudóscsoportok meglátásait, illetve elgondolkodunk azon, vajon lehetséges-e bizonyos megkülönböztetésekkel és megszorításokkal közös nevezőre hozni azokat. Kezdhetnénk azal is, hogy mindkét oldalon elvetjük az erőteljesebb megfogalmazásokat: a „forradalomelmélet” képviselőinek hallgatólagos determinizmusát csakúgy, mint a kontextualisták voluntarizmusát. Valószínűleg hasznosabb, ha Innishez hasonlóan (lásd 10. old.) mi is „a közlési eszközökben rejlő elfogultságról” beszélünk. Földrajzi szempontból ésszerűbb lenne nyomon követni a könyvnyomtatás különböző helyszíneken végbemenő hasonló hatásait, és nem az olyan hatásokat kutatni, amelyek vagy mindenütt azonosak, vagy minden egyes helyszínen mások voltak. Időrendi szempontból célszerű különbséget tenni a könyvnyomtatás bevezetésének közvetlen és hosszú távú következményei között. A kontextualisták eredményesebben foglalkoznak a rövid távú hatásokkal, az egyének szándékaival, taktikáival és stratégiáival, a „forradalmárok” erőteljesebben ragadják meg a hosszú távon érvényesülő hatásokat és a változás nem tervezett következményeit.

A kora újkori Európában más helyekhez és más korszakokhoz hasonlóan – a kulturális változások gyakran inkább összeadódó (additív), mint helyettesítő (szubsztitutív) jellegűek voltak, különösen az újítás korai szakaszában. Mint azt már bemutattuk, a kora újkori Európában a szóbeli és kéziratok kommunikáció eszközei együtt léteztek, valamint ugyanúgy kölcsönhatásban működtek az új médiummal, ahogy napjainkban, a 21. század elején a már régi eszköznek számító nyomtatott sajtó együtt létezik a televízióval és az internettel.

Ezen a ponton, némi helyesbitéssel élve, visszatérhetünk a korábban tárgyalt vitákhoz az állandóságról és a rögzítettségről (lásd 26. old.). Igaz, hogy az írás történetében már jóval a nyomtatás feltalálása előtt igény mutatkozott a szövegek rögzítésére. Az is tény, hogy a kortársak rövid életű, átmeneti (efemer) dologként kezeltek sok kinyomtatott munkát. A korai kiadások példányai között gyakoriak az eltérések, mert a levonatok javítását a nyomdákban végezték, a gyártási folyamat közben. A műhelyekből, főként a „kálózműhelyekből” (lásd 62. old.) gyakran kerültek ki pontatlan szövegek. Ezek a megszorítások azonban nem cáfolják azt a mértéktartó kijelentést, hogy a nyomtatás elősegítette a szövegek viszonylagos állandóságát.

Hasonló eredményre juthatunk a tudás megszilárdításának jóval tágabb témájában. A könyvnyomtatás megkönnyítette a tudás felhalmozását, mivel szélesebb körben ismertté tette a felfedezéseket, és megnehezítette az információ elkallódását. Ezzel szemben, mint erre már korábban rámutattunk (lásd 27. old.), a könyvnyomtatás destabilizálta a tudást – vagyis azt, amit annak gondoltak – azáltal, hogy egyértelművé tette az olvasó számára: létezik

nek egymásnak ellentmondó történetek és értelmezések. Ilyenformán a tudásnak a könyvnyomtatás által ösztönzött állandósága inkább viszonylagos, mint abszolút. A bekövetkezett változások, bármilyen fontosak is, sokkal inkább mennyiségi, mint minőségi átalakulások voltak.

E változások egyike az írásnak az a viszonylag új felfogása, amelyet ma „irodalomnak” nevezünk. Vele együtt, a szöveg elfogadott változatához kapcsolódva jelenik meg a „szerző” fogalma. Mint azt korábban megjegyeztük, a szóbeli kultúra képlékeny, a szóbeli alkotás pedig kollektív vállalkozás. Már a kéziratos kultúrában is fellelhető egyfajta törekvés az állandóságra, de ellene hatott a pontatlanság, és mint láttuk (47. old.), a másolók kreativitása. Az, amit ma plágiumnak nevezünk – és vele együtt a szellemi tulajdon, amelyet fenyeget (lásd 58. old.) – lényegében a könyvnyomtatás forradalmának terméke.

A könyvnyomtatás feltalálásának másik fontos következménye a vállalkozók közvetlenebb bevonása a tudás terjesztésének folyamatába. Az új közlési eszköz használata a nyilvánosság jelentőségének felismerését ösztönözte gazdasági (hirdetés, lásd 58. old.) és politikai téren (ezt a 18. század vége óta használatos kifejezéssel „propagandának” nevezzük) egyaránt. XIV. Lajos hírneve, a *gloire*, ahogy ő nevezte, sokat köszönhetett a nyomtatásnak. Uralkodása alatt százszámra kerültek forgalomba öt ábrázoló metszetek.

Géppel sokszorosították a bronzérmeket is. Az éremkészítés gyakorlatát – klasszikus mintákat követve – Itáliában elevenítették fel a 15. században, és hamarosan másutt is átvették mint az uralkodó személyét és elképzeléseit népszerűsítő eszközt. Egy-egy éremből viszonylag kevés (talán száz) példányt vertek, ezeket pedig többnyire külföldi követek és uralkodók kapták. Szerepük aztán a 17. században megnőtt. A korábbi uralkodók beérték 30-40 különböző éremmel, XIV. Lajos uralkodásának főbb eseményeit azonban már több mint 300 érem örökítette meg. A gyűjteményt üvegszekrényekben állították ki, de az érmeiről készült metszeteket bemutató, magyarázó és magasztaló jegyzetekkel ellátott kötetek sokkal szélesebb közönséghez is eljutottak. Lajos – és a kor többi uralkodója – dicséretét hivatalos költők zengték nyomtatásban, csodálatos tetteiről hivatalos történészek számoltak be a kortársak és az utókor épülésére. A fontosabb udvari ünnepeket – amelyek költséges, de mulékony események voltak – nyomtatott és illusztrált leírások rögzítették.

Az így megörökített események némelyike sohasem történt meg. Daniel Boorstin amerikai történész *The Image* (A kép, 1962) című könyve szerint az „álesemények” megalkotása a 19-20. század „grafikai forradalmának”, a fénykép és a televízió korának fejleménye, de több példa mutatja, hogy ilyesmi előfordult a fametszetek és rézkarcok korában is. A 18. századi Londonban a kivégzések napján gyakran illusztrált kiadványokat árusítottak, amelyek megörökítették a Newgate börtönben kivégzett fogoly utolsó szavait. Olyan esetekben, amikor az elítélt a végső pillanatban kegyelmet ka-

pott, módjában állt elolvasni a haláláról szóló beszámolót. XIV. Lajosnak a Királyi Tudományos Akadémián tett látogatását megőrkítő metszet 1671-ben jelent meg, mielőtt a király felkereste volna az újonnan alapított intézményt.

Akár megbízható volt, akár nem, a nyomtatott anyag egyre fontosabb részévé vált a mindennapoknak. Külön hangsúlyozandó az a képesség, amellyel áthatotta a köznapi élet minden területét. A könyvek, pamfletok, újságok elterjedése mellett két olyan műfaj is megjelent, amelyeket rendszerint csak a 19. és a 20. századdal hoznak összefüggésbe – a plakát és a formanyomtatvány. Az utcasarkokon és a templomok kapuin megszorodtak a hivatalos közlemények és értesítések. Firenzében 1558-ban a tiltott könyvek új jegyzékét is kifüggesztették a város templomainak kapujára. Londonban körülbelül 1660-tól utcai plakátokon hirdették a színelőadásokat. 1782-ben egy Londonba látogató svájci utazó meglepődve látta, mennyire elterjedt szokás, hogy a boltok cégér helyett nevet használnak. Egyre több utcanév került a falakra. Európa nagyobb városainak lakói számára egyre nagyobb hátrányt jelentett az írástudatlanság. A Tokióban járó nyugati látogató könnyen átélheti annak az embernek a szorongását, aki tisztában van azszal, hogy rengeteg (talán fontos) üzenet veszi körül az utcán, de teljességgel képtelen megfejteni azokat.

Formanyomtatványt – amilyenek például bérleti szerződések, adóbevallások, elismervények, összeírási ívek – használtak már a kora újkor elején is. A 16. századi Velencében például az összeírást végző személyek csak kitöltötték az illető háztartás besorolásának – nemes, polgár, kézműves – megfelelő rovatokat, majd megszámozták a szolgálakat és a gondolákat. Az egyház ugyancsak használt nyomtatványokat. Falusi lelkészek formanyomtatványon igazolták, hogy a férjhezmenetel előtt álló árva leány jó katolikus. A 17. századi konklávékon a bíborosok formanyomtatványon szavaztak az új pápa személyére: az üres kockákba beírták (latinul) saját nevüket és az általuk támogatott jelölt nevét.

Mindenekelőtt a napilapoknak volt köszönhető, hogy a nyomtatás a mindennapi élet részévé vált a 18. században, legalábbis Európa egyes részein. (Amikor Goethe 1787-ben a szicíliai Caltanissettában járt, azt a felfedezést tette, hogy az ottaniak még nem értesültek Nagy Frigyes egy évvel korábban bekövetkezett haláláról.) Becslések szerint 1792-ben egyedül Angliában 15 millió újságot adtak el. A naponta, hetente vagy kéthetente megjelenő lapok mellett felbukkantak a havonta vagy negyedévente megjelenő – később „periodikáknak” és „magazinoknak” nevezett – kiadványok. Emellett léteztek még olyan tudományos folyóiratok, mint a *The Transactions of the Royal Society of London* (1665–) vagy a *News of the Republic of Letters* (1684–), amelyek egyaránt hírt adtak felfedezésekről, tudósok haláláról és nem utolsósorban új könyvekről. A könyvismertető a 17. század végének találmánya volt – a nyomtatás két formája közül az egyik a másikat hirdette és erősítette.

Az 1672-ben alapított francia *Mercure Galant* című időszak kiadvány nem a tudós közönséget célozta meg. A *Mercure*-t (legalábbis jórészt) egy ember írta, a színpadi szerzőként ismert Jean Donneau de Visé (1638–1710), aki elsősorban női olvasóknak szánta a levélformában szerkesztett, illusztrált lapot, amelyben egy párizsi hölgy számolt be az újdonságokról vidéken élő hölgyismerősének. A „levél” természetesen kitért a királyi udvar, valamint a főváros eseményeire, a legújabb divatra az öltözködésben és a lakberendezésben, de közölt rövid történeteket is, főként a szerelem tárgykörében. A lap rendszeresen buzdította olvasóit, hogy küldjenek be verseket és rejtvénymegfejtéseket; a helyes megfejtők, valamint a versíró pályázatok nyertesei nyomtatásban olvashatták nevüket és lakcímüket a következő számban. A *Mercure Galant* többnyire hízelgő beszámolókat közölt XIV. Lajos tetteiről és a hadsereg győzelmeiről; a propagandának ezért a formájáért a szerkesztő busás járadékot kapott a kormányzattól.

Ezzel szemben a *The Tatler* (1709–1711) megszűnése után két hónappal indított új folyóirat, a *The Spectator* függetlenségével kérkedett. A folyóirat címe („A Figyelő”) szándékolta hangsúlyozta elkülönülését a pártpolitika kérdéseitől, valamint azt is, hogy szerkesztői inkább a csetepaté nézői, semmint résztvevői kívánnak lenni. A kiadvány bevallott célja az volt, hogy kihozza a filozófiát a tudományos intézményekből, „hadd időzzön klubokban, teázók asztalai mellett, kávéházakban”; a lap „profilja” a mély morális és esztétikai kérdésektől a legújabb kesztyűdivatig terjedt. Donneau de Viséhez hasonlóan a *The Spectator* szerkesztői (a „Mr Spectator” és a „Spectator Club” álcája mögött rejtőző Joseph Addison és Richard Steele) arra ösztönözték olvasóikat, hogy vegyenek részt a folyóirat készítésében: az első számban hirtetést tettek közzé, amely azt tanácsolta „azoknak, akik kedvet éreznek a levelezéshez”, hogy címezzék leveleiket egyenesen a nyomdába. Sokan megtették ezt, és néhány levelet később valóban leközöltek.

Néhány évvel Addison és Steele előtt John Dunton (1659–1733) londoni könyvkereskedő hasonló szellemben alapított folyóiratot *The Athenian Mercury* címen, hogy „megválaszolja mindazon aprólékos és szokatlan kérdéseket, amelyeket a találmányos olvasók feltesznek”. Hatéves fennállása alatt a folyóirat mintegy 6000 olvasói kérdésre válaszolt. A napjainkban gyakran emlegetett interaktív média gyökerei láthatóan a múltba nyúlnak vissza, Dunton tehát valódi úttörő munkát végzett.

Az Addison–Steele-féle formula sikere lemérhető a *The Spectator* egymást követő gyűjteményes kiadásainak számán, a folyóirat anyagaiból készült fordításokon, de mindenekelőtt a sok „erkölcsi célzatú heti folyóirat” (*moral weekly*) megjelenésén, amelyeknek stílusát és szemléletmódját utánozták Angliában, Franciaországban, Hollandiában, Németországban, Itáliában, Spanyolországban és még sok helyütt.

Az újságok és más sajtótermékek megjelenésének hatásairól már beszélünk. Már a kezdetektől sokan bírálták őket: egyesek panaszkodtak, hogy

nyilvánosság elé viszik azt, amit titokban kellene tartani, mások közönségséggel vádolták őket. Mindamellet akadtak rajongóik is. A milánói *Il Caffè* című folyóirat szerkesztői például azt állították, hogy lapjuk tágítja olvasóik látókörét, sőt egyenesen ez tette a rómaiakat és a firenzeieket európaivá. Az újfajta kézikönyvek megjelenése, mint például a „hírlaplexikon” (*Zeitungslexikon*) vagy a földrajzi névtár (eredetileg az újságokban gyakran szereplő helynevek lexikonja), azt sejteti, hogy az ilyen lapok csakugyan tágították olvasóik látókörét – nem utolsósorban azért, hogy ráébresztették az embereket arra, mi mindent nem tudnak.

Azt, hogy a lapok mily módon járulhattak hozzá az olvasók nézőpontjának alakításához, az öngyilkosság megítéléséhez és a szkepticizmus terjedéséhez kapcsolódó konkrét példákkal próbáljuk érzékeltetni. Michael MacDonald és Terence Murphy *Sleepless Souls* (Almatlan lelkek; 1990) című könyvükben úgy vélik, „az újságok öngyilkosságokról szóló történeteinek stílusa és hangneme egyre világiasabb és együttlérőbb hozzáállást hirdetett az öngyilkossághoz” a 18. századi Angliában. Az ilyen beszámolók gyakorisága azt a benyomást keltette, hogy az öngyilkosság közönséges, hétköznapi esemény. A lapokban kinyomtatott búcsúlevelek egyrészt lehetővé tették az olvasók számára, hogy az elkövető nézőpontjából lássák az eseményt, másrészt befolyásolták a későbbi ilyen eszközökhöz folyamodók hátrahagyott sorainak stílusát.

Elmondható, hogy az újságok ösztönözték a szkepticizmust is. A különböző lapokban az ugyanarról az eseményről megjelent beszámolók közötti eltérések és ellentmondások – amelyek még a könyveknél is szélsőségesebb formában jelentkeztek (lásd 21. old.) – bizalmatlanná tették az embereket a nyomtatott termékekkel szemben. Ha valaki csak egy lapot olvas, akkor is nehezen kerül el a figyelmét az a rendszeresen előforduló eset, hogy a későbbi beszámolók ellentmondanak a korábbi számokban tett kijelentéseknek. A 17. század vége felé a történeti írások szavahihetőségéről folytatott vitákban a hírlapi tudósításokat rendszerint az eseményekről adott megbízhatatlan beszámolók mintaszerű gyakorlataként idézik. Azok számára, akik résztvevői – vagy csak tanúi – voltak az eseményeknek, a beszámolók gyakran kirívóan hamisnak tünnek, legalábbis a részletekben.

Ezek voltak a negatív következmények. Nagyobb általánosságban elmondható, hogy az újságok hozzájárultak a közvélemény megjelenéséhez. A „közvélemény” kifejezés először 1750 körül bukkan fel franciául (*opinion publique*), 1781-ben angolul (*public opinion*) és 1793-ban németül (*öffentliche Meinung*). Ezt a fejleményt a társadalomtudósok utolsó nemzedéke Jürgen Habermas (1929–) 1962-ben megjelent nagy hatású könyve, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása* (*Strukturwandel der Öffentlichkeit*, 1962) nyomán „társadalmi nyilvánossággént” definiálta újra. A kifejezés pontosabban Habermas eredeti kifejezésének, az *Öffentlichkeit*nek (szó szerint „nyilvánosságot” jelent „nyilvánosságra hozatal”, „közvetétel” értelemben) lefordítása

révén terjedt el, és vált határozottabban térbeli kifejezéssé. Maga a fogalom átalakulása is sokat elárul a kultúrák közötti kommunikáció folyamatáról.

Elisabeth Eisensteinhez hasonlóan Habermas sem új érveket sorakoztat fel, sokkal inkább egy hagyományosat fogalmaz újra. Közvélemény helyett, amely látszólag egyfajta általános megegyezést feltételez, ő küzdőtérrel beszél, ahol viták folynak – Habermas az érvekkel kapcsolatban érvel. Szerinte a 18. század (a „hosszú 18. század”, amely az 1690-es években kezdődött) döntő korszakot jelentett a liberális polgári „nyilvánosság” szféráján belül jelentkező racionális és kritikai vita kialakulásában, amelyben – legalábbis elvileg – mindenki részt vehetett. Habermas tanulmányának különös jelentőségét ad, hogy a médiát rendszerként (az újságokat, kávéházakat, klubokat és szalonokat is beleértve) kezeli, amelyben az eltérő elemek együttesen működnek. A könyv kiemelten tárgyalja a nyilvánosság társadalmi struktúrájának változását Angliában és Franciaországban a 18. század végén, hangsúlyozza „fel nem használhatóságát” (más szóval manipulációtól mentes voltát), valamint hozzájárulását a racionális és kritikai állásfoglalások kialakulásához azzal szemben, amit a francia forradalom után *ancien régime*-nek, „régí rendszernek” volt szokás nevezni.

Habermas nézetei a nyilvános vitáról maguk is nyilvános vitához vezetnek. Bírálói szemére vetették, hogy „utópista” összegzést adott a 18. századról, és nem vette észre, hogy a média manipulálta a nyilvánosságot, illetve nem helyezte kellő hangsúlyt azokra a csoportokra, amelyek a nyilvános vitából gyakorlatilag ki voltak zárva (nők, közrendű férfiak), valamint túlhangsúlyozta „az angol fejlődés modelljét” más térségek és korszakok rovására. Elhangzott az is, hogy nem csak egy nyilvánosság létezett a kora újkori Európában, ilyen volt például a királyi udvar nyilvánossága, ahol bőven hozzá lehetett jutni politikai információhoz, és lelkesen meg lehetett vitatni azokat. Az olyan uralkodók, mint például XIV. Lajos (mint ezt már korábban láttuk) nagyon is tudatában voltak annak, hogy kedvező fényben kell feltűnniük az udvari közönség előtt, és ennek érdekében az eszközök széles körét vetették be a versektől és színdaraboktól a festményekig, metszetekig, kárpitokig, akár az érmekig.

A következő fejezet egyik célja az, hogy Habermas elképzeléseit „tesztelve” részletesebben megvizsgáljon egy sor nyilvános vallási és politikai vitát, amely Európában a reneszánsz és a reformáció, valamint a francia forradalom között zajlott. A rádió és a televízió megjelenésével kezdődő 20. századi fejlemények teljesen megváltoztatják Habermas tézisének kontextusát, ahogy ezt ő maga is világosan felismerte. Ezeket a fejleményeket könyvünk 3., 4. és 5. fejezete tárgyalja.

3

A MÉDIA ÉS A NYILVÁNOSSÁG A KORA ÚJKORI EURÓPÁBAN

Ez a fejezet – az 1450-es évektől az 1790-es évekig – a kommunikációval összefüggő események sorát elemezve a médiában végbement változásokat igyekszik bemutatni, olyan nagy jelentőségű és nevesített eseményeket és eseménycsoportokat állítva a középpontba, mint a reformáció, a vallásháborúk, az angol polgári forradalom, az 1688-as dicsőséges forradalom vagy az 1789-es francia forradalom. Egyetlen, az előző fejezet végén tárgyalt témára összpontosítunk: a nyilvánosság és a politikai kultúra megjelenése az adott európai társadalmakban, vagyis a fellelhető közös politikai információk, nézőpontok és értékek az egyes társadalmakon belül vagy bizonyos társadalmi csoportokban. Megvizsgáljuk, hogyan járultak hozzá az események alakulásához a különböző médiumok, és mennyiben segítették elő a média rendszerének fejlődését és átalakulását maguk az események.

Joad Raymond *The Invention of the Newspaper* (Az újság feltalálása, 1996) című tanulmánya óva inti az olvasót a hagyományos lineáris beszámolóktól, amelyek „a hírekhez való egyre szélesebb körű hozzáférhetőségben a politikai választójog kiterjesztésének tükröződését látják, a cenzúra csődjéről és a politikai szabadságjogok fejlődéséről beszélnek; egyszóval egy, az *ancien régime*-től egy demokratikus rendszer felé haladó egyenletes mozgásról adnak képet”. A történet, amelyet el szeretnénk mesélni, mondhatni zegzugos vonalban halad egyik térségtől a másikig, megragadva egyes pillanatokat, amikor az információhoz jutás lehetősége inkább szűkült, mint bővült. Mindamellet 1520 és 1790 között csakugyan láthatók bizonyos hosszú távon kibontakozó változások.

Ahogy a könyvnyomtatás forradalma esetében sem volt „mérőföldkő”, itt sincs határozott kiindulópontja a történetnek, nem beszélhetünk az előzményekkel való egyértelmű szakításról. A reformáció előtt az itáliai városállamokban, különösen Firenzében a 13–15. században is folytonosan hivatkoztak „a népre” (*il popolo* – az iparos és kereskedőcéhek tagjai). Firenzében

a lakosságnak viszonylag nagy százaléka vett részt a helyi politikai életben: 4-5 ezer felnőtt férfi a kevesebb mint 100 000 lakosú városban. Fontos politikai hivatalokat töltöttek be sorsolással, akinek a nevét kihúzták, két hónapig viselhette hivatalát. A firenzei politikai kultúra, az ókori athénihoz hasonlóan (lásd 13–14. old.), lényegében szóbeli és vizuális volt. A város terei – különösen a Piazza della Signoria – egyfajta nyilvános fórumként működtek, ahol beszédeket mondtak, és a politikáról vitatkoztak. Ebben a kultúrában nagyra értékelték a gördülékeny, könnyed beszédstílust, mert döntő feltétele volt annak, amit korabeli szóhasználatul *vita civilének*, a polgárok politikailag aktív életének neveztek.

Városi krónikások olykor feljegyezték a kifüggesztett politikai plakátok és falfirkák szövegét, és a város közérdekű kapcsolatait sem csak szóban, más államokba menesztett követek útján intézték, hanem írásban is. A firenzei kancellárián, ahol a kormányzat nevében a hivatalos leveleket írták, humanisták, a klasszikus antik kultúra tudósai dolgoztak, akik elegáns és meggyőző stílusban írtak latinul. Milánó hercege, a firenzei köztársaság egyik legfőbb ellensége állítólag megjegyezte, jobban fél a kancellári hivatalban működő humanista Coluccio Salutati (1331–1406) tollától, mint egy csapat lovastól. Ha kisebb mértékben is, mint Firenzében vagy Velencében, hasonló polgári kultúra fejlődött ki a Németalföld, a Német-római Birodalom és Svájc egyes városaiban, például Antwerpenben, Nürnbergben és Bazelben.

A reformáció

Ha az itáliai városállam volt az a közeg, amelyben a reneszánsz kifejlődött, a német városállam – vagy „szabad város”, például Nürnberg és Strasbourg (amelyet ekkor még nem kebelezett be Franciaország) – volt a reformáció közege, az első olyan ideológiai összecsapásé, amelyben fontos szerepet játszottak a nyomtatványok. A reformáció – legalábbis első hullámában – társadalmi mozgalom volt, tudatos közös vállalkozás, még akkor is, ha feltett célja a régi egyház megújítása, nem pedig új egyházak alapítása volt. Luther Márton (1483–1546), egy később eretneknek bélyegzett szerzetes a százoroszági wittenbergi egyetem professzoraként mélyszélesen zokon vette azt, amit az egyházban eluralkodott itáliai hatásként értelmezett: az egyház „csodáit” és elüzletiesedését. Annak érdekében, hogy a világi hívők közvetlenebb módon vegyenek részt a vallási tevékenységekben, Luther ösztönözte a Biblia anyanyelvű olvasását – ez új fordításokat tett szükségessé – és az egyházi szertartások nyelvének megváltoztatását, vagyis a latin helyett a népnyelv használatát. A közvetlen részvétel igazolására Luther az egyén és Isten közvetlen kapcsolatát hangsúlyozta, amelynek fenntartásához nincs szükség az egyház közvetítő szerepére.

Günther Habermas kiemeli a reformáció a vallás egyénivé válását elősegítő hatását, a hívők visszahúzódását saját belső világukba, amit Luthernek az a meggyőződése is támogatott, hogy az uralkodó iránti engedelmesség a jó keresztény kötelessége. (Megjegyzendő, hogy Luther nem egy szabad, autonóm városban élt, hanem a szász választófejedelem alattvalójaként.) A reformáció hosszú távon jelentkező következményeiről Habermasnak valószínűleg igaza van. Mindazonáltal a mozgalom első éveiben a Német-római Birodalomban, majd Európa más részein zajló élénk viták a pápa, valamint az egyház szerepéről és hatalmáról, illetve a vallás természetéről jelentősen hozzájárultak a kritikai gondolkodás és közvélemény kialakulásához.

Ezek az események olyan visszatérő mintát követtek, amelyet a kora újkorban Európában bekövetkező politikai változás „bűvészinas” modelljeként jellemezhetünk. Az eliten belüli megújuló viták odáig vezettek, hogy a résztvevők szélesebb réteghez fordultak támogatásért, amelyet gyakran „a nép” címszó alatt foglaltak össze. Mivel személyesen nem tudtak kapcsolatba lépni ezzel a szélesebb réteggel, nyilvános vitákat és pamfleteket hívtak segítségül. A felhívások gyakran sikerrel jártak, sőt néha nagyobb sikerrel, mint azt kezdeményezőik várták vagy éppen akarták. Számos alkalommal előfordult, hogy az elit megrettenve attól, amit elindított, megpróbálta elfojtani a vitát, rá kellett azonban jönnie, hogy már elkésett, elveszítette az ellenőrzést az események fölött.

Bár a 16. század kezdetén még nem használták a „közvélemény” kifejezést, a kormányzatok – gyakorlati okokból – már akkor is odafigyeltek az emberek véleményére, és megpróbálták elnyomni, formálni, vagy – sokkal ritkábban – követni azt, mint például az 1520-as években néhány német városban, ahol a tanács megszavaztatta a polgárokat arról, a város katolikus maradjon-e, vagy a protestáns hitet vegye fel. Az emberek részvétele a reformációban egyaránt volt oka és következménye a közlési eszközök bevonásának. A könyvnyomtatás feltalálása aláásta azt, amit gyakran némi túlzással a középkori egyház információs monopóliumának neveznek (lásd 13. old.), és néhányan már akkoriban tisztában voltak ezzel. Az angol protestáns John Foxe például állította, hogy „vagy a pápa fogja eltörölni a tudást és a könyvnyomtatást, vagy a könyvnyomtatás fogja végül megszüntetni a pápa uralmát”. Mint láttuk, valószínűleg a pápák is így gondolták, ezért is adták ki a tiltott könyvek jegyzékét (lásd 52. old.).

Megalapításukat követően a protestáns – lutheránus, kálvinista, zwingliánus – egyházak az iskolákban adhatták tovább tanításaikat. A színjátékok, a festmények és nyomatok helyett a mondott és írott szó kapott döntő szerepet. Az első hullámban (meglehetősen rövid időszak, lényegében az 1520–1530-as évek) a protestánsok valami olyasmire támaszkodtak, melyet ma „médiaoffenzívának” neveznénk. A támadások célja – saját üzenetük átadása mellett – a katolikus egyház gyengítése volt. Hogy az ellenfelet ne-

vetségessé tegyék, jócskán merítették a népi humor hagyományos eszköztárából. Ebben a korszakban vakbuzgó protestánsok – a későbbi gyakorlattal ellentétben – gyakran folyamodtak a szatíra eszközeihez, tanúsítottak tiszteletlen és felforgató magatartást.

A reformátoroknak fontos volt, hogy eljuttassák üzeneteiket minden keresztényhez. Míg a nagy humanista Erasmus (kb. 1466–1536), aki ugyancsak szorgalmazta az egyház megújítását, azért írt latinul, hogy tudományos körökben egész Európában olvassák, Luther többnyire az ellenkező stratégiát követte. Ő népnyelven írt (németül), hogy az egyszerű emberek is megértsek üzenetét, bár ezzel leszűkítette, azaz elsősorban német nyelvterületre korlátozta mondanivalójának hatását.

Hála az új médiumnak, Luthert nem lehetett úgy elhallgattatni, ahogyan a korábbi eretnekeket, például a cseh Husz Jánost (Jan Hus, 1369–1415), akinek szemléletmódja sok tekintetben hasonlított Luther nézetéhez, és akit a konstanzi zsinat máglyára küldött. Ebben az értelemben a könyvnyomtatás a reformációt permanens forradalommal változtatta. A katolikus egyház nem sokra ment volna azzal, ha megégeti az „eretnek” Luthert, miközben az írásai nagy példányszámban és meglehetősen alacsony áron kaphatók a könyvkereskedőkönél. Luthernek a *Német nemzet keresztény nemességéhez* címzett vitairatából (An der christlichen Adel Deutscher Nation von des christlichen Standes Besserung) Melchior Lotter wittenbergi nyomdász, a szerző jó barátja négyezer példányt adott el az 1520-as első kiadás után néhány napon belül.

A protestantizmus hosszú távú fejlődése szempontjából Luther Bibliafordítása még vitairatainál is fontosabb volt. Ő maga nem volt maradéktalanul elégedett Újszövetségének 1522-ben kinyomtatott szövegével, amely tartalmazott néhány hibát, ennek ellenére lehetővé tette, hogy a nép nyelvén nyomtatásban sokkal több ember olvashassa a Bibliát, mint annak előtte. Egyedül a wittenbergi Hans Lufft nyomdájából 100 000 példányt adtak el az 1534 és 1574 között eltelt negyven év alatt. Luther *Kis katekizmusa* (1529) valószínűleg ennél is szélesebb közönséghez jutott el.

Ne becsljük le ezt az eredményt. Ez idő tájt nem létezett egységes német köznyelv, részben azért nem, mert kevés népszerű irodalmat nyomtattak – amelynek viszont egyik oka az volt, hogy nem létezett egységes német köznyelv. Luthernek valahogy sikerült kitörnie ebből az ördögi körből és egyben saját szász dialektusából is. A birodalmi kancellárián használatos stílus mintájára „közös nevezőre hozott” dialektusokból kialakított nyelvezetet kelettől nyugatig, Szászországtól a Rajna-vidékig mindenütt megértették. Ilyenformán Luther írásainak lehetséges olvasóközönsége megsokszorozódott – ami jövedelmező vállalkozássá tette a nyomtatást –, miközben hosszabb távon Luther bibliafordítása hozzájárult az írott német nyelv egységesítéséhez. Ennek elérését nem önmagában a könyvnyomtatás vagy Luther tevékenysége, hanem a kettő együttesen tette lehetővé.

Egyes nyomdászok Strasbourgban és másutt is készek voltak kinyomtatni mind Luther, mind katolikus ellenfeleinek írásait, akár a zsoldosok, akiket egyszerűen csak a fizetség érdekelt (lásd 57. old.), míg mások – mint Lufft és Lotter, akik elkötelezett hívei voltak azoknak az eszméknek, amelyeket Luther és követői segítettek terjeszteni – csakis protestáns írásokat sokszorosítottak. Egy levél, amelyet a svájci reformátor Ulrich Zwinglinek (1484–1531) küldtek, említést tesz egy vándor könyvkereskedőről, aki házról házra járva kizárólag Luther írásait árulta.

Kicsinyége ellenére az egyetemi város, Wittenberg, ahol Luther élt és tanított, a lutheranizmus kommunikációs központjává vált. Hogy Luther eszméi leginkább a Német-római Birodalom északkeleti vidékein terjedtek, annak oka – szemben a délnyugati területekkel, ahol Zwingli tanításai uralkodtak – az volt, hogy Wittenbergből a prédikátorok és a nyomtatott anyagok könnyen eljuthattak ebbe a térségbe. Az egyszerű embereket a nép nyelvén megszólító vitairatok jelentősége döntő volt a reformáció sikerében. Az 1523-ban német nyelven kiadott könyvek több mint 80%-a – pontosabban 498 kiadott könyvből 418 – foglalkozott az egyház megújításával. 1525-ben 25 000 példányt nyomtak a lázadó parasztok követeléseit tartalmazó *Tizenkét cikkely*ből. 1520 és 1529 között csak Strasbourg városában 296 vitairat jelent meg. 1550-re a német nyelven kiadott pamfletek száma megközelítette a tízezret.

Ezeket a vitairatokat némi túlzással már „tömegtájékoztatási eszközöknek” is nevezték. A túlzás abban rejlik, hogy a németül beszélő lakosságnak csak egy kisebb rétege engedhette meg magának azt, hogy pamfleteket vásároljon, és csak ez a kör tudott olvasni. A szövegeket valószínűleg gyakrabban olvasták fel nyilvánosan, mint magukban, így az üzenetet több ember hallotta, mint ahányan el tudták olvasni. Ma már ezért túlzónak tűnik az az állítás is, amely szerint könyvnyomtatás nélkül nem lett volna reformáció. Az ilyen kijelentések figyelmen kívül hagyják a szóbeli és vizuális propaganda ez idő tájt (is) fontos szerepét.

A reformáció terjedésének megértéséhez át kell tekintenünk a média egész rendszerét.

Mivel a lakosságnak csak egy kisebb része tudott olvasni, nem is beszélve az írásról, a szóbeli kommunikáció bizonyára megtartotta túlsúlyát a „sajtó korában” is. A szóbeli kommunikáció különböző keretekben számos eltérő formát öltött, a templomi prédikációtól vagy egyetemi előadástól a piaci pletykáig és kocsmai szóbeszédig. A prédikációnak különös jelentősége volt a reformáció első éveiben, amikor a nép nyelvén megszólaló egyházi énekek lehetővé tették, hogy a gyülekezet tevékenyebben vegyen részt az istentiszteleteken, mint azokban az időkben, amikor egyszerűen „misét hallgatott”. Luther maga is írt himnuszokat ebből a célból, a legnevezetesebb a ma is énekelt *Erős vár a mi Istenünk* (Ein fester Burg ist unser Gott).

Az eretnység elfojtására tett kísérletekről sokat elárulnak a bírósági levéltárakban található feljegyzések a különböző eszközökkel terjesztett új eszmék fogadtatásáról. Felfedik például, milyen gyakorisággal énekeltek aktuális vallási és politikai eseményekkel foglalkozó, nyomtatott formában terjesztett balladákat, amely újabb példa az egyes médiumok előző fejezetben tárgyalt kölcsönhatására (lásd 47. old.). Számos feljegyzés készült kifejezetten a borkimérésekről, ami arról árulkodik, hogy a gondolatok és híresztelések jelentős része ezekben az „információs központokban” cserélt gazdát. Jóllehet a fogadók már korábban is betöltötték ezt a kommunikációs szerepet, a középkorban nemigen készültek erről feljegyzések. Az 1520-as évek megosztott Német-római Birodalmában azonban feltűnően sok olyan emberről tudunk, aki éppen a klérust bírálta, pamfletekről vitatkozott, vagy kételeyeinek adott hangot valamely katolikus tanítással, például az átváltozással és a szeplőtlen fogantatással kapcsolatban.

A jegyzőkönyvek rávilágítanak az eretnek eszmékről folytatott nyilvános viták jelentőségére éppúgy, mint a könyvek és vitairatok szerepére az ilyen viták kiváltásában. Az eretnység vádjával lefolytatott tárgyalások ilyen módon alátámasztják a kommunikáció úgynevezett „kétfokozatú” elméletét, amelyet egy, az 1940-es amerikai elnökválasztásról készült tanulmányból fejlesztettek ki. Elihu Katz és Paul Lazarsfeld elmélete szerint (*Personal Influence – A személyes befolyás*, 1955) a menet közben véleményüket megváltoztatókat nem közvetlenül az újságok vagy a rádió által közvetített üzenetek befolyásolták, hanem a helyi „véleményformálók” által gyakorolt „személyes hatások”. Ezek a hangadó személyek nagyobb figyelemmel követik az eseményeket a médiában (esetünkben a protestáns vitairatokban), mint társaik, majd elsősorban személyes kapcsolat segítségével befolyásolják a többieket.

A vallási küzdelemben ábrázolásokat is bevetettek. Kálvintól eltérően Luther olyannyira nem ellenezte a képi ábrázolásokat, hogy maga is kifüggesztett egy Szűz Mária-képet a dolgozószobájában. Annál inkább elítélte a babonát, a csodatévő képek és ereklyék kultuszát, amit bálványimádásnak nevezett. A lutheránus templomokban továbbra is maradt néhány – többnyire Krisztust ábrázoló – vallási tárgyú festmény, amelyek között a feltámasztás különösen népszerű téma volt.

A nyomtatott kép mint az írástudatlanokkal folytatott kommunikáció egyik formája még ennél is fontosabb eszköze volt a protestáns eszmék terjesztésének, és ezzel Luther nagyon is tisztában volt, amikor – ahogyan ő nevezte – az „egyszerű néphez” szólt. Barátja, Lucas Cranach (1472–1553) nemcsak megfestette Luther és felesége arcképét, hanem rajzokat is készített számos polemikus jellegű fametszethez, például a híres *A szenvedő Krisztushoz* és az *Antikrisztushoz*, amely ellentétbe állítja Krisztus egyszerűségét „plébánosa”, a pápa pompakedvelésével és gögjével. Az egyik metszet

Krisztust ábrázolja, amint éppen menekül a zsidók elől, akik királyá akarják koronázni, míg a másikon egy pápa alakja látható, aki karddal védelmezi időleges uralmát az egyházi államok felett (nyilvánvaló utalás az 1513-ban meghalt harcias II. Gyula pápára). Krisztus fejére töviskoronát tettek, a pápa fejére tiarát (hármaskoronát). Krisztus megmosta a tanítványok lábát, a pápa csókra nyújtja lábfejét a keresztényeknek. Krisztus gyalog járt, a pápa gyaloghintón közlekedik (9. kép).

Lutherről sok festmény készült a Cranach család wittenbergi műtermében magánszemélyek számára, akik a reformációhoz való hűségük jelképeként nyilván kifüggesztették a képet otthonukban. Némelyik képmás – jelesül egy 1521-ben készült fametszet – egyfajta szentként ábrázolja a reformátort: sugárzó dicsfényben és feje fölött lebegő galambbal annak jelzésére, hogy a Szentlélek sugallatát követte (10. kép). A konvenciók ilyen felhasználása megkönnyítette a kommunikációt a hagyományos gondolkodású „egyszerű emberekkel”. Ezt a könnyebbséget azonban – mint oly gyakran a kommunikáció történetében – ezúttal is meg kellett fizetni: azzal, hogy átvettek olyan fogásokat és eljárásokat, amelyeket ki akartak szorítani, meg is gyengítették a protestáns üzenetet.

Ebben az időszakban a szertartás egyszerre volt a vita eszköze és tárgya. Katolikus szertartást figurázott ki egy helyi szent, a szászországi Benno szentté avatása ellen tiltakozó protestáns menet az 1520-as években, amikor is lócsontokat hurcolt magával ereklye gyanánt. A reformáció első éveiben a protestánsok még utcai színelőadásokat is rendeztek, hogy a római egyház ellen fordítsák az embereket. 1521-ben például Pampilius Gengenbach baseli nyomdász (kb. 1480–1524) színre vitte a protestánsoknak azt a vádját, hogy a papság komoly hasznot húz a római egyháznak a tisztítótűzről szóló tanításából. A *Halottfalók* (Die Totenfresser) című darab szereplői – egy püspök, egy szerzetes és más papok – például asztal körül ülve éppen hullát darabolnak. 1528-ban egy másik svájci nyomdász, a berni Nikolas Manuel (kb. 1484–1530) *A búcsúcédula-árus* (Der Ablasskrämer) címmel bemutatott darabja a vallás elüzletiesítését vette célba.

A katolikusok más keretek között és kevésbé széles közönség előtt válaszoltak a protestáns kihívásra. Nem gyártottak annyi vitairatot az egyház megvédésére, mint amennyit a protestánsok annak megtámadására. Nem készítettek saját bibliafordításokat sem, sőt az egyház az elkészült fordításokat továbbra is veszélyesnek ítélte. Amikor nagy ritkán színre vittek vallási tárgyú darabokat, azokat rendszerint csak elit közönségnek adták elő, például a francia, olasz, közép-európai jezsuita kollégiumokban nevelkedő nemes ifjak szüleinek, nem pedig a köznépek.

Ez a kommunikációnak egy olyan általános modelljét szemlélteti, amelyet konzervatív dilemmának nevezhetünk, és amely rendszerint autoritárius rendszerekben – legalábbis olyan társadalmakban, ahol az írás-

beliség korlátozott – merül fel, valahányszor támadás éri azokat. A 16. században, ha a római egyház nem válaszol Luthernak, az emberek esetleg azt gondolják, hogy az eretneknek van igaza. Ha viszont az egyház reagál, ez arra ösztönözheti a laikusokat, hogy összehasonlítsák a két szembenálló fél érvelését, önállóan gondolkozzanak, és válasszanak a két lehetőség között ahelyett, hogy azt tennék, amit mondanak nekik (lásd 77. old.). Így válhat az üzenet szintjén helyesnek tűnő válasz a médium szintjén helytelen válasszá a régi rendszerek védelmezői számára, akik a megszokott engedelmességre támaszkodnak.

A maguk részéről a katolikusok nagy erővel gyártották tovább a vallási tárgyú képeket, annál is inkább, mert a képromboló protestánsok a templomok falain belül és kívül egyaránt sokat tönkretettek a szent helyek átalakítása során. A katolikusok nagy figyelmet fordítottak az ábrázolások retorikájára. Azt gondolták, hogy a drámai hatás fokozásával a szentképek és a szobrok a meggyőzés hatékonyabb eszközeivé tehetők, mint a tridenti zsinatot (1545–1563) követő úgynevezett „ellenreformáció” előtt voltak. Az ikonográfia gyakran utalt olyan tanításokra, amelyeket a protestánsok támadtak. A Szent Péter vagy Szent Mária Magdolna bűnbánatát ábrázoló jelene- teket például kifejezetten azért választották, mert úgy gondolták, azok igazolják a gyónás szentségét. A szentek visszakapták glóriáikat, amelyeket (Lutherét kivéve) az idők szele rövid időre elsodort.

Lehet, hogy a propaganda és a cenzúra egymással szemben álló – utólag visszatekintve egymást kiegészítő – intézményeinek fejlődése a könyvnyomtatás feltalálásának elkerülhetetlen következménye volt, de a 16. századi vallásháborúk közvetlen eredményeként jelentkezett. Propaganda és cenzúra egyaránt vallásos jellegű volt, mielőtt politikaivá vált volna. A könyvnyomtatás segített szavatolni a protestáns reformáció fennmaradását, amikor lehetetlenné tette, hogy Luther eszméit a középkori eretneknek gondolataihoz hasonlóan elfojtsák, a reformáció pedig gazdasági jótétet jelentett a könyvkészítők számára a rendkívül kapós vitairatok, illetve – hosszú távon – a bibliafordítások révén.

Habermas állításával ellentétben azt is mondhatjuk, hogy a német reformáció hozzájárult a „nyilvánosság” megjelenéséhez, legalábbis egy ideig. A vitairatok szerzői rábeszélési stratégiákat alkalmaztak, megpróbálták nagyobb közösséghez szólni, ösztönözték az egyház bírálatát, és miután az új eszméket a mozgalom első éveiben széles körben nyilvánosan megvitatták, bevontak néhány katolikust is a nyilvánosságba. Ami a világi hatóságokat illeti, ők szintén felfedezték, hogy az új közlési eszköz jelentős erő, amely politikai célok szolgálatába is állítható. A konfliktus V. Károly császár és riválisa, I. Ferenc francia király között az 1520-as évek közepétől már nemcsak a csatamezőkön, hanem vitairatokban is zajlott, és a papíros-hadjárat időzítése azt sugallja, mindkét uralkodó tanult Luthertől.

A vallásháborúk és a németalföldi felkelés

Az 1520-as évek után a nyilvános vita fokozatosan alábbhagyott. Az egyházak szerveződő lutheránusok korlátozták, vagy elnyomták a nyilvános vitát. A korábbi felfogással szemben, amely egyenrangúnak – tehát a papi tisztség gyakorlására alkalmasnak – tartotta az egyház minden tagját, felértékelődött a képzett („hivatásos”) lelkészek szerepe, akik megmondják az embereknek, hogy miben higgyenek, és mit mond a Biblia. A század későbbi évtizedeiben hasonló változások történtek Európa más részein is.

A média szemszögéből nézve a katolikusok és protestánsok közötti küzdelem gyakran jelenik meg úgy, mint háború a kép és a könyv kultúrája között. Ez azonban túlságosan is leegyszerűsítő felfogás. A katolikus világban a vallásos gyakorlatnak az ellenreformációhoz kapcsolódó egységesítése éppúgy megfelelt a nyomdászok, mint a templomi képzészetek érdekeinek. Olyannyira megnőtt a kereslet miscelánok breviáriumok és mindenekelőtt katekizmusok iránt, hogy egyes nyomdászok, például az antwerpeni Christophe Plantin, vagyont gyűjtöttek ezeknek a szabályozott termékeknek az előállításával. A laikus hívők egy része a szentek életét feldolgozó könyvek mellett egyéb vallási tárgyú műveket is olvasott.

Mindamellettt viszonylagos ellentét húzódott a protestáns könyv és a katolikus kép kultúrája között. Például jóval az ellenreformáció előtt, egy olyan időszakban, amikor veszélyes volt protestáns irodalmat kinyomtatni Franciaországban, Itáliában vagy VIII. Henrik Angliájában, Antwerpen városában virágzó exportüzletágnak számított a francia, olasz és angol nyelvű bibliák és vitairatok nyomtatása. Egy alkalommal London püspöke (aki szemlátomást nem volt tisztában a könyvnyomtatás gazdaságtanával) utasította Augustine Packington Antwerpenben élő katolikus angol kereskedőt, hogy vásároljon fel egy teljes kiadást William Tyndale (eredetileg 1526-ban Wormsban megjelent) Újszövetség-fordításából – csak azért, hogy aztán elégezzék azt.

Egy korabeli forrás, Edward Hall *Krónikája* szerint „Augustine Packington elment William Tyndale-hez és így szólt hozzá: – William, én tudom, hogy szegény ember vagy, és birtokodban van számos Új-Testámentum, valamint nem egy más kiadványod is, amelyek miatt veszélybe sodortad a barátaidat és koldussá tetted magadat. Szereztem hát most neked egy kereskedőt, aki jó pénzért megszabadít téged mindattól, ami nálad van, ha te is jónak látod. – Ki az a kereskedő? – kérdezte Tyndale. – London püspöke – felelte Packington. – Megveszi, mert tűzre akarja vetni – mondta Tyndale. – Úgy van – válaszolta Packington. – Így még inkább örülök – mondta Tyndale –, mert így a dologból mindjárt kétféle haszon is származik: pénzt kapok tőle ezekért a könyvekért, amivel kilábalhatok az adósságból, és a világ tiltakozni fog, látva, hogyan vetik a tűzre Isten igéjét. Nekem meg az adósságok kifizetése után még marad annyi pénzem, hogy újra kinyomtathassam az Új-Testámentumot, és bízom benne, hogy ez a második kiadás töb-

bet ért majd nektek, mint az első valaha is. Az alku létrejött: a püspök megkapta a könyveket, Packington a püspök köszönétét, Tyndale pedig a pénzt.”

A 16. században főleg a kálvinisták ösztönözték az újabb, Európa nagy részén végigsöprő képrombolási hullámot, amely elsősorban a szobrok ellen irányult (bár a színes üvegablakok is megszenvedték). Egyes helyeken összeszevűzták, másutt csak eltávolították a szobrokat. A mozgalom az 1520-as években német nyelvterületen a wittenbergi Andreas von Karlstadt és a zürichi Ulrich Zwingli szellemi támogatásával zajlott. Az 1530-as években átterjedt Genfre, Anglia egyes részeire és Franciaországra is, majd 1566 nyarán Franciaországban és a Németalföldön tetőzött, ahol augusztus 10. és szeptember 29. között egyszerre huszonöt helyen került sor képromboló akciókra. A képromboló mozgalom térképe (1. térkép) azt sugallja, hogy egyes helyi akciókat olyan hírek és híresztelések ösztönöztek, amelyek másutt lezajlott képrombolásokról számoltak be. Nagy a kísértés arra, hogy ezt a szervezett mozgalmat (az első nagyarányú képromboló mozgalmat a 8. századi bizánci ikonoklasztázia óta) természetes visszahatásként értelmezzük a képek számának és a szobrok kommunikatív erejének növekedésére a középkor végén és a reneszánszban.

A lutheránusok nem voltak képrombolók, olyannyira nem, hogy Karlstadt csak akkor tudta eltávolítani a képeket és szobrokat a wittenbergi templomokból, amikor Luther nem tartózkodott a városban. A kálvinisták azonban egyáltalán nem túrték meg templomaikban a képes ábrázolásokat. A kálvinista templomokban, akár csak a mecsetekben, a falakra felfestett szövegek – például a Tízparancsolaté – uralták az istentiszteleten részt vevő hívek látótérét. A kálvinisták két konfliktust kezdeményeztek a 16. század második felében: az 1560-as évek elejétől az 1590-es évek közepéig húzódó válásháborút a francia katolikusokkal, és a 1560-tól 1609-ig tartó németalföldi felkelést. Az általunk tárgyalt összefüggésben ezek a konfliktusok két okból fontosak. Egyrészt azért, mert a média lényeges szerepet játszott az eseményekben, másrészt azért, mert a korabeli vallási és politikai viták azt sejtetik, hogy ebben a két szomszédos országban már az 1570–1580-as években is beszélhetünk a nyilvánosság megjelenéséről.

A francia válásháborút nemcsak kardokkal és ágyúkkal vívták, hanem a média eszközeivel is. Ebben a médiaháborúban a vitairatok, a képi ábrázolások, a képromboló megmozdulások és a szóbeli közlések egyaránt fontos szerephez jutottak. A francia protestánsok már 1534-ben a sajtóhoz fordultak, hogy nyilvánosságra hozzák gondolataikat. A katolikus misét támadó gúnyiratok, falragaszok, amelyeket Svájcból csempészttek Franciaországba, egyre-másra tűntek fel nyilvános helyeken, sőt rövid ideig a királyi hálósza-
ba ajtaján is függött egy. Az 1570-es években a konfliktus háromoldalúvá szélesedett, amikor a befolyásos Guise család, amely megvádolta a kormányzatot, hogy túlságosan engedékeny a protestánsokkal, spanyol támo-

gatással katolikus ligát szervezett. A liga irányításával indult el az, amit ma médiakampánynak neveznénk. Ebben a falragaszokon megjelenő versek és gúnyrajzok éppúgy fontos szerepet kaptak, mint a szenvedélyes prédikációk és a gyűjtő hatású vitairatok.

Az, hogy ma egyáltalán tudunk valamit erről a kampányról, nagyrészt Pierre L'Estoille (kb. 1546–1611) párizsi jogász érdeme, aki naplót vezetett, amelyben egyaránt gyűjtött szövegszöveget és prédikációkat, plakátokat és metszeteket. L'Estoille-nak köszönhetően tudjuk, hogy a francia polgárháború részben a képi ábrázolások háborúja volt, és a képek legtöbbször a rue Montorgueilleen készültek, nem messze a vásárcsarnoktól (Les Halles). Az egyik oldal *A pápistaság térképe* című gúnyrajzon derült, a másik jobban kedvelte a *A kiborított üst* (La marmite renversée) című képet, amelyen hatalmas fazékban együtt főttek protestánsok és ateisták. Amikor III. Henrik (uralk. 1575–1589) meggyilkoltatta ellenségeit, Henri de Guise herceget és fivérét, Guise bíborost, azonnal megjelentek a „szörnyű halálukat” megörökítő fametszetek.

A nyomtatott szó még ennél is fontosabb szerepet játszott a küzdelemben. Ahogy az 1520-as években Németország, a 16. század végén Franciaország is a vitairatok korát élte – 1559–1572 között több mint harminc pamfletet adtak ki évente. A Szent Bertalan-éji mézszálás után a vitairatok fokozódó heveséssel támadtak egyes egyénekre, köztük a „ringyónak” és „tigrisnek” egyaránt titulált Medici Katalin királynét (1519–1589). Ugyancsak ekkor fordult a pamfletek figyelme a vallástól a politika felé. Ebből vonta le Donald Kelley történész azt a következtetést, hogy 1572-ben „a modern politikai propaganda nagykorúvá vált”. A pamfletirodalom 1588 és 1594 között elért csúcspontja, valamint a béke helyreállítását követő hanyatlás korszaka után a röpiratok a korábbinál is nagyobb számban tértek vissza az 1614–1617-es politikai válság idején, amikor nemesek egy csoportja fellázadt a király ellen. Ebben a rövid időszakban több mint 1200 politikai pamflet született. Richelieu bíboros, aki 1630 és 1643 között XIII. Lajos mellett – illetve helyett – kormányozta Franciaországot, talán éppen a válság idején ismerte fel a média politikai jelentőségét. Mindenesetre ő sugalmazta az első hivatalos újság, a *Gazette* megalapítását 1631-ben, sőt időnként híreket is küldött a szerkesztőnek a lap számára. Jean-Baptiste Colbert – 1661 és 1683 között XIV. Lajos első minisztere – még inkább tisztában volt a média jelentőségével, mint Richelieu. Colbert felügyelete alatt művészek és írók külön csoportja dolgozott azon, hogy kedvező képet alakítson ki a királyról a külföldi és a hazai nyilvánosság számára sajtóban közzétett jelentések, udvari költemények, színdarabok, balettek, operák, festmények, szobrok, metszetek és plakettek felhasználásával.

Ennél is jelentősebb szerepet játszott a média a Németalföldön a II. Fülöp spanyol király elleni háború – vagy ahogyan a hollandok nevezik: a nyolcvanéves háború (1568–1648) – kirobbanásától. A holland könyvtárak több mint 7000 vitairatot őriznek ebből a korszakból. A pamfletekből rendszerint

I. térkép. Az 1566-os képromboló mozgalomban részt vevő tizenhét németalföldi tartomány és jelentősebb városok. Forrás: Deyon, S.-A. Lottin: *Les Casseurs de l'été 1566*. Paris, Hachette, 1981

1000-1250 példányt nyomtattak egyszerre, de szükség esetén gyorsan újra-nyomták a szöveget. Ilyen pamfleteken terjesztették például az úgynevezett *Fekete legendát* a spanyol zsarnokságról, szellemi sötétségről és vakbuzgóságról. A lázadó nemesek vezetője, Orániai (Hallgatag) Vilmos (1533–1584) szolgálatában álló írók II. Fülöpöt zsarnoknak festették le, aki nem tiszteli a németalföldi városok hagyományos szabadságjogait és kiváltságait.

Nyomatásban megjelent dalok dicsőítették a lázadókat és ostromozták II. Fülöpöt („Heródes”, „Fáraó”) és a spanyolokat („hitetlen zsidók ivadékai”). Ezek a dalok valószínűleg szélesebb körben keringtek, mint a vitairatok, hiszen nemcsak olvasták, hanem hallgatták és énekelték is őket. A nyomtatott képek ugyancsak hozzájárultak a kampány sikeréhez. Az a fámetszet, amely Egmont és Hoorn gróf II. Fülöp parancsára 1568-ban végrehajtott kivégzését ábrázolja, hamarosan bejárta Németalföldet, a hozzá tartozó képaláírás elárulta a nézőknek, mit is kell gondolniuk az eseményről.

A holland vitairatok nem folyamatosan, hanem csoportosan, fontos történelmi eseményekre válaszul jelentek meg, zömmel az 1578–1585, majd az 1598–1606 közötti időszakban, illetve 1618-ban és 1647–1648-ban. Az utolsó komoly fellendülés néhány évvel az említett 1614–1617-es francia válság pamfletáradata előtt mutatkozik. Ezekben az években a politikai pamflet a holland politikai élet részévé vált. Még a vitáról is vita folyt: az egyik pamflet például dialógus formában azt tárgyalta, megengedhető-e, vagy sem, hogy mindenki „hangot adjon véleményének államügyekben”.

Biztosan nem véletlen, hogy a Holland Köztársaság és ezen belül különösen Amsterdam volt az a hely, ahol az újság népszerűvé vált (Németországban 1609-ben említik először). A vitairattól eltérően az újság rendszeres időközönként jelent meg, általában egyszer vagy kétszer egy héten, és az egyes kiadásokat rendszerint sorszámozták is, hogy az olvasók tudják, mulasztottak-e el számot. A 17. századi Holland Köztársaság szokatlanul magas szinten írástudó, városi jellegű társadalmában az átmeneti nyilvánosság fokozatosan állandósult. Holland megfelelőjével ellentétben az angol pamflet 1640 előtt inkább erkölcsi, mint politikai jellegű volt, ám a helyzet a polgárháború kitörésével Angliában is gyorsan megváltozott.

A puritánok forradalmától a dicsőséges forradalomig

Az európai médiának igen sok hírt kellett közvetítenie az 1640-es években a válság évtizedében. Portugáliában, a Spanyolországtól való elszakadásért folytatott küzdelem színterén, a lisszaboni *Gazeta* adott hírt az 1641–1647 között zajló háborúról. Franciaországban a Fronde (1648–1652) idején ismét fontos politikai szerephez jutottak a vitairatok a kormány és első minisztere

Jules Mazarin ellen intézett támadásokban. Az ekkor készült mintegy 5000 Mazarin-ellenes röpirat példányait fél vagy negyed sou ellenében bárki megvásárolhatta. A pamfletok száma magasabb volt, mint az 1614–1617-es évek idején, ami viszont már akkor messze meghaladta a vallásháborúk korában készült pamfletok számát. A hivatalos lap, a *Gazette* kiadásai jóval terjedelmesebbek voltak, mint 1648–1650 között, mert sokkal több hírt kellett közölni. Emellett forgalomban voltak nem hivatalos lapok is, mint például a *Courrier bordelais*. 1650, és még inkább 1661 – XIV. Lajos személyes uralmának kezdete – után a francia nyilvánosság mértéke ismét csökkent.

A Fronde-hoz hasonlóan az angol polgárháborút – vagy angol forradalmat – is a médiában szervezték: beszédek, prédikációk, szövegek, valamint képek felhasználásával, emellett olyan szertartásossá tett megmozdulásokban, mint a felvonulások vagy a képi ábrázolások megrongálása. Ismét olyan helyzettel állunk szemben, amelyben a megosztott elit két ellentétes csoportja „a néphez” folyamodott támogatásért, és ez olyan következményekkel járt, amelyet egyik fél sem látott előre, és nem is volt képes irányítani. A papság például elvesztette az ellenőrzést a prédikációk fölött, és kénytelen volt versenyre kelni olyan laikus prédikátorokkal – nemegyszer mesteremberekkel –, mint az egykori üstfoltozó, John Bunyan (1628–1688), sőt nőekkel, mint a baptista prédikátor Mrs. Attaway.

Londonban ez a falragaszokon, petíciókban és tömegtüntetéseken zajló politika kora volt. 1640-ben például az úgynevezett *Root and Branch* petíciót a püspöki hatalom megszüntetéséért mintegy 15 000 ember írta alá, és több mint ezren vitték a Parlamenthez. 1642-ben a parlament megkapta a *Nemességasszonyok, iparosfeleségek és más nőnemű személyek petícióját* (Petition of the Gentlewomen, Tradesmens Wives and many others of the Female Sex). Iparosok és mesterlegények szinte napi rendszerességgel vettek részt a politikában. Nem meglepő, hogy a korszak egyes történészei a tömegpolitika jelenségéről beszélnek – még ha maga a fogalom problematikusnak tűnik is.

A 17. század közepe a pamfletok és a hírlapok nagy korszaka. Királysárgi és parlamentaristák egyaránt nyomtatásban sulykolták nézeteiket. 1640–1663 között George Thomason könyvkereskedő a párizsi Pierre L'Estoille-éhoz fogható buzgalommal közel 15 000 pamfletet és több mint 7000 újságot gyűjtött össze. (Gyűjteményét *Thomason Tracts* néven a British Museum őrzi.) A polgárháború kitörése egybeesett „az angol hírkönyv” megjelenésével (1641). Az egyik oldal vezető újságja a *Mercurius Aulicus*, a másiké a *Mercurius Britannicus*, ezt követte a *Mercurius Melancholicus*, a *Mercurius Anti-Melancholicus*, a *Mercurius Morbicus*, a *Mercurius Phreneticus*, a *Mercurius Pragmaticus*, a *Mercurius Anti-Pragmaticus* és számos egyéb sajtótermék.

Ebbe az összefüggésbe illeszkedik a sajtószabadságról folytatott híres vita, amelybe a puritán költő, John Milton is bekapcsolódott *Areopagitica* (1644) című vitairatával a „hosszú parlament” sajtórendelete ellen, a szólás- és saj-

tőszabadság védelmében, általánosságban bírálva a cenzúra minden fajtáját, hangsúlyozva a független emberek szabad választásának jogát. Milton összekapcsolta a cenzúrát a katolicizmussal, megjegyezve, hogy a tiltott könyvek jegyzéke „új purgatóriumának” feltalálásával a pápák „kiterjesztették uralmukat az emberek szemére” is.

Nem csupán a pamfletok és az újságok hordozták aktuális üzeneteket. A londoni házfalakon és más nyilvános helyeken megjelent falfeliratok (graffiti!) élénken szemléltetik a nyilvánosság akkori elterjedtségének mértékét. Kiemelkedő szerepe volt a képi eszközökkel folytatott propagandának is. Egyedül 1641-ből mintegy 150 politikai jellegű nyomat maradt fenn, amelyek egy része I. Károly király kegyenceit, Strafford grófját és William Laudot, Canterbury érsekét támadja (11. kép). A kalitkába zárt Laud képe valamelyest érzékelteti, milyen lehetett az utcai színelőadások stílusa, amelyek legalább olyan népszerűek voltak Londonban akkoriban, mint a német városokban a reformáció idején (lásd 81. old.). I. Károly pere és nyilvános kivégzése a Banqueting House előtt felállított vesztőhelyen 1649 januárjában már nem bohózat, hanem politikai dráma volt, amely részben kárpoztás is a színházak 1642-es bezárásáért. A szóbeli kommunikáció folyamatos jelentőségét jelzi az a tanácskozás, amelyet 1647 októberében tartottak a London melletti Putney-ben (*Putney Debates*), hogy megvitassák a *Népszereződés* (*Agreement of the People*) címen ismert alkotmánytervezetet. A hadsereg tanácsának ezen a konferenciáján, amelyen minden jelentős erő képviseltette magát, felvetették egyebek mellett a választójog kiterjesztésének kérdését is.

A nyomtatásnak fontos szerepe volt az emberek „megszólításában”, követezképpen a nyilvánosság kiszélesítésében. 1641-ben legalább 20 000 példány forgott közkezen a parlament *Nagy tiltakozásából* (*Grand Remonstrance*) az ellen, hogy a király rendelkezék a hadsereggel. Az alsóház vitáiról a nyomtatásban most először megjelent beszámolók jelentősen megnövelték a képviselői beszédek hallgatóságának számát.

A nagy kérdés itt is az, milyen mértékben változtattak a médiumok és az általuk közvetített üzenetek az emberek beállítottságán és gondolkodásmódján. Egyes tudósok már rámutattak, hogy a politikai kérdések „trivialisálódtak”, megszokottá, köznapivá váltak a hírlapokban, az érem másik oldala azonban az, hogy az országos politika belépett a köznapi életbe. Nehemiah Wallington istenfélő londoni kézműves naplójában több mint 300 pamfletre találunk hivatkozást. Egy másik kortárs kijelentette, hogy a *Mercurius Aulicus* „többet ártott a parlamentnek, mint 2000 királyi katona” – ilyesfajta megjegyzésekkel illették annak idején Salutati leveleit is (lásd 77. old.). Egy későbbi nemzedék szemszögéből visszatekintve és kiterjesztve a metaforát, 1682-ben egy tollforgató kijelentette, hogy nem ismer „egyetlen olyan dolgot sem, ami többet ártott a néhai királynak, mint a sajtó papírgolyóibai”. 1641-ben egy másik szerző a szó szoros értelmében irányított lövedékként használta vitáraitát, amikor célba vette vele a királyi hintót. Erich

von Luddendorff (18. bejelentése („a szavak propagandamódszere

Az, hogy a hírek milyen hatással járt, tnak arról, vajon az ar ellegű volt-e ez idő t san tájékoztatták a tar nciók írására ösztönö Karl Deutsch szerint *The Nerves of Govern* szorosabbn fűzte a k enformán hozzájár

Mint Németorszá Londonban) is kialak tóban az események sszehívása (1641) és szőtt telt el. Nigel S meg sohasem játszo t és a kortársak so

II. Károly, illetve telyzetekben megsz tnylag nyitott ren t egymással veték t, a francia m től vett példa a t engedélyeztet trehajtására 1643- tmatást elítélő sz

enne csak a „cer t L'Étrange töké t ammaként jellem t beszült: döntés t terjesztett nyílt t. Felülvizsgálva t nem nyerne el t s. Kaszagot felh t és szerkesztett t a *The Nerves of t t. Casement. 16 t és a sajtó nap t terjesztették. Vltas sz sz terjedésében*

...ára minden fajtáját,
...ak jogát. Milton ösz-
... hogy a tiltott köny-
...apák „kiterjesztették

...aktuális üzeneteket.
...ezelent felfeliratok
...eredtségének mérté-
...ott propagandának
...maradt fenn, ame-
...t és William Lau-
...art Laud képe vala-
...ok stílusa, amelyek
... mint a német vá-
... és nyilvános kivég-
...-29 januárjában már
...kárpótlás is a szín-
...amatos jelentőségét
...k a London mellet-
...ezződés (Agreement
...csereg tanácsának
...seltette magát, fel-
...erdését is.

...szólításában”, kö-
...en legalább 20 000
...ol (Grand Remon-
...el. Az alsóház vitá-
...elentősen megnö-

...a médiumok és az
...és gondolkodás-
...kérdések „triviali-
...az érem másik ol-
...a köznapi életbe.
...ban több mint 300
...tette, hogy a Mer-
...királyi katona” –
...veleit is (lásd 77.
...e és kiterjesztve a
...m ismer „egyetlen
...nt a sajtó papírgo-
...ben irányított lö-
...rályi hintót. Erich

...on Luddendorff (1865–1937) német tábornok első világháború idején tett
...jelentése („a szavak is harcban állnak”) olyan közhely, amelynek csupán a
...propagandamódszerek fejlődése adott némileg új tartalmat.

Az, hogy a híreknek és hírmagyarázatoknak ez a robbanása pontosan
...milyen hatással járt, továbbra is kérdéses. A történészek még mindig vitáz-
...nak arról, vajon az angol politikai kultúra alapvetően helyi vagy országos
...elégű volt-e ez idő tájt, miközben megjegyzik, hogy az újságok folyamato-
...san tájékoztatták a tartományokat országos eseményekről, vitára és helyi pe-
...tíciók írására ösztönöztek azért, hogy befolyásolják a londoni döntéseket.
...Karl Deutsch szerint egy közösség „kommunikációs csatornák hálózata”
...*The Nerves of Government*, 1963). A 17. századi Angliában a hírek terjedése
...szorosabbra fűzte a kapcsolatokat a politikai központ és a régiók között, és
...ilyenformán hozzájárult az országos politikai kultúra kialakulásához.

Mint Németországban az 1520-as években, Angliában (és különösen
...Londonban) is kialakult a nyilvános politikai szféra és a népi nyilvánosság
...ebben az eseményekben bővelkedő húsz évben, amely a hosszú parlament
...összehívása (1641) és II. Károly, illetve a királyi hatalom restaurációja (1660)
...között telt el. Nigel Smith szavaival élve: „Az írott és kinyomtatott szöveg
...még sohasem játszott olyan kiemelkedő szerepet a közügyekben, mint ak-
...kor, és a kortársak soha azelőtt nem érezték azt olyan fontosnak.”

II. Károly, illetve a királyi hatalom restaurációja 1660-ban azzal az ilyen
...helyzetekben megszokott problémával szembesítette híveit, amit egy vi-
...szonylag nyitott rendszertől egy zárt rendszerhez való visszatérés jelent.
...Az egymással vetélkedő hír-lapok szabad burjánzását felváltotta a *London*
...*Gazette*, a francia mintára alkotott hivatalos lap egyeduralma (közelebbi
...múltból vett példa a sztálini vagy brezsnyevi korszak *Pravdája* lehetne), és
...ismét engedélyeztetni kellett a könyveket. A kormány rendelkezéseinek
...végrehajtására 1663-ban kinevezték Sir Roger L’Estrange-t, akinek könyv-
...nyomtatást elítélő szavait már idéztük (lásd 24. old.), és akinek friss „felügye-
...lői” címe csak a „cenzor” eufémiája volt.

L’Estrange tökéletesen tisztában volt azzal, amit korábban konzervatív
...dilemmaként jellemeztünk, és amivel a katolikus egyház Luther korában
...szembesült: döntenie kellett, figyelmen kívül hagyja-e a radikálisok által
...előterjesztett nyilvános bírálatokat, vagy a saját eszközeikkel harcol elle-
...nük. Felülvizsgálva korábbi véleményét – „egy nyilvános hírmondó [újság]
...sohasem nyerné el támogatásomat, mert úgy gondolom, túlságosan beavat-
...ja a sokaságot feljebbvalóinak szándékaiba és cselekedeteibe” –, három hír-
...lapot is szerkesztett: a *The Intelligencert* „a nép kielégítésére és tájékoztatá-
...sára”, a *The Newst*, és végül a 1681 és 1687 között a *The Observator*t. Ahogy
...a *The Observator* 1681. áprilisi számában írta: „A sajtó bolondította meg
...őket, és a sajtónak kell helyretennie az eszüket.” Ilyen módon a kormányok
...kénytelenek voltak az újságíráson keresztül hozzájárulni a politikai tuda-
...tosság terjedéséhez – amelyet az elit általában helyteleníteni szokott – és az

újságírók „rendjének”, a későbbi „negyedik rendnek” a megerősödéséhez (lásd 185. old.).

A restaurációs korszak médiarendszerének működésére jellemző adalék az 1678-ban II. Károly meggyilkolására szőtt „pápista összeesküvés” története.* 1678. szeptember 6-án Titus Oates jezsuita papnövendék felkereste Sir Edmund Berry Godfrey rendőrbíró, hogy beszámoljon neki egy összeesküvésről, majd szeptember 28-án elismételte történetét a Tanács előtt. Röviddel később Godfrey-t holtan találták. Október 31-én, a meggyilkolt Godfrey temetése napján az Alsóház határozatba foglalta, hogy „a pápisták aljas és pokoli összeesküvést forralnak és folytatnak a király meggyilkolására”. Az összeesküvők tárgyalásán Oates tanúskodott, de vallomását nem sikerült elég meggyőző erővel előadnia, így szavahihetősége fokozatosan megkérdőjeleződött – úgy járt, mint Joe McCarthy szenátor (1909–1957), aki kommunista összeesküvésekről szóló történeteivel lassacskán hitelét veszítette az amerikai közvélemény előtt. Oatest végül elítélték hamis tanúvallomásért.

John Kenyonnak a pápista összeesküvésről írt tárgyilagos tanulmánya elevenen szemlélteti az ilyen megközelítések erősségeit és gyengeségeit egyaránt. Kenyon, aki tisztázni akarja, valójában mi, vagy mi nem történt, arra összpontosít, hogy bebizonyítsa: soha nem is volt semmiféle összeesküvés, és elintézi a korabeli véleményeket azzal, hogy „pánik”, „hisztéria”, „a katolicizmustól való paranoiás félelem”, sőt „tömeges hipnózis” váltotta ki azokat. Nekünk azonban úgy kell kezelnünk a pápista összeesküvést, ahogyan Georges Lefebvre kezelte az 1789-es francia „nagy rettegést” (lásd 34. old.) – tekintetbe véve a kommunikációs médiumok szerepét. Mint oly sok politikai válság esetén, ebben is fontos szerepet játszottak a sztereotípiák, például az álnok katolikusok, a körmönfont jezsuita stb. Ugyancsak felidéződtek az emlékek az 1605-ös Guy Fawkes-féle „lőpor-összesküvésről” és az 1666-os londoni tűzvészről (amiért szintén a katolikusokat tették felelőssé).

A hivatalos *Gazette* nem tett említést az összeesküvésről, és mivel nem hivatalos lapok nem léteztek, az eseményekről szóló hírek közvetett módon keringtek, magánlevelek és szóbeszéd, vagyis híresztelések útján. Tamotsu Shibutani szerint híresztelések akkor kapnak lábra, amikor az információellátás nem felel meg az iránta támasztott keresletnek (*Improvised News*, 1966). Ebben az esetben, először titokzatos „éjszakai lovasokról” szóló mendemonda kapott lábra Yorkshire-ban, Wiltshire-ben, Gloucestershire-ben és másutt, majd jelentések érkeztek egy francia invázióról. Rövidesen sokszorosított képek is megjelentek „a rettenetes pápista összeesküvésről”, egyebek közt

* Az állítólagos összeesküvés arra irányult, hogy trónra segítsék a király katolikus fivérét, Jakab yorki herceget, „tömeges vérengzést rendezzenek a protestánsok között, és elősegítsék Írország francia megszállását”.

gerősödéséhez

jellemző adalék
 „összeesküvés”
 vendék felkeres-
 nek egy össze-
 anács előtt. Rö-
 gyilkolt God-
 a pápisták aljas
 gyilkolására”.
 ását nem sike-
 ozatosan meg-
 909–1957), aki
 n hitelét vesz-
 mis tanúvallo-

os tanulmánya
 ngeségeit egy-
 m történt, arra
 összeesküvés,
 sztéria”, „a ka-
 is” váltotta ki
 esküvést, aho-
 égést” (lásd 34.
 t. Mint oly sok
 sztereotípiák,
 francsak felidé-
 küvésről” és az
 tték felelőssé).
 mivel nem hi-
 zvetett módon
 átján. Tamotsu
 z információel-
 ed News, 1966).
 ó mendemon-
 ben és másutt,
 sokszorosított
 egyebek közt

rály katolikus fi-
 ánsok között, és

sz. kártyacsomag, amelynek lapjai különféle jeleneteket ábrázoltak az ös-
 zeseesküvésről („Az összeesküvők aláírják a határozatot a király meggyilkolá-
 sáról” stb.).

Végül bebizonyosodott ugyan, hogy az összeesküvés merő kitaláció, de
 a katolikusokkal szemben ellenséges és a királyi hatalom korlátozására tö-
 rő whig párt – továbbra is kihasználva az általános pánikhangulatot – is-
 tetelten törvényjavaslatot nyújtott be azzal a céllal, hogy a katolikusokat ki-
 zásszék a trónöröklésből (*Exclusion Crisis*, 1679–1681). A törvényjavaslat a
 király fivére, Jakab yorki herceg, a trón várományosa ellen irányult (Károly-
 tis nem volt törvényes fiúörököse). A whigek petíciókat fogalmaztak, bal-
 zokat és rézkarcokat adtak ki, egy sor felvonulást szerveztek – többek kö-
 t Londonban – 1679-ben, 1680-ban és 1681-ben, amikor egy pápát jelképe-
 szalmarabót is elégettek. A látványos politikai tüntetések számláit a Zöld
 szalag Klub (*Green Ribbon Club*) nevű whig szervezet fizette. A hatást foko-
 rító, egy Elkanah Settle nevű hivatásos írótól rendeltek élőképeket.
 az élőképekhez – a pápát, bíborosokat, szerzeteseket, inkvizitorokat, apácá-
 t megsemmélyesítő alakok mellett – rendszerint kikiáltó is tartozott, aki azt
 sította: „Emlékezzetek Godfrey bíróra!”. A szereplők ruhájára címkét tűz-
 es egy gondoskodva arról, hogy mindenki megértse az üzenetet. A felvo-
 nasokról rajzok is készültek, amelyeket rézkarcok formájában sokszorosí-
 tnak. Fontos szolgálatot tett a whig-ügynek Stephen Colledge rézmetsző –
 mert 1681-ben kivégezték –, akinek képein a király kétszínű bábjátékos-
 sánt vagy mutatványosként jelent meg.

A másik oldalon a toryk panaszkodtak – nyomtatásban – a sajtó vissza-
 sítási miatt, ellenfeleik „felháborító rágalmait” az 1641-es „vádaskodáshoz”
 hasonlítva. Becslések szerint öt-tíz millió példányban forogtak közkézen
 1679 és 1681 között olyan vitairatok, amelyek a kizárás mellett, vagy ellen ér-
 tettek. Nem feledkeztek meg a hagyományosabb médiumokról sem. Maga
 Dryden (1631–1700) költő volt a szerzője vagy társszerzője a *The Duke*
 of Guise (Guise hercege) című színdarabnak, amely – Dryden szavával élve –
 „szarhuzamot” vont az 1583–1584-es franciaországi és az 1683–1684-es angli-
 es események között. A darabban szereplő herceg alakjában a katolikusellenes
 whig párt vezére, Shaftesbury grófja (1621–1683) jelenik meg, a Katolikus Li-
 gájának vagyis a franciaországi ultrakatolikusok „szerepében” pedig a nem ang-
 los protestánsok, a disszidentek. A színmű mindazonáltal elnyerte II. Ká-
 roly elismerését, és az uralkodó felkérte Drydent, fordítson le egy kevéssel
 a darabban megjelent történeti munkát Guise Katolikus Ligájáról. Dryden a
 királynak szóló ajánlásában megerősítette: az 1583–1584-es franciaországi és
 az 1683–1684-es angliai események összevetése azt mutatja, hogy „a jelleg-
 zességek mindenben egyeznek”.

Mindezek ellenére II. Károly utódjaként 1685-ben királlyá koronázták
 a protestánsot, Jakab yorki herceget II. Jakab néven. Igaz, három évvel később távoz-
 t a trónról, amikor sógora, a protestáns Orániai Vilmos

(1650–1702) seregei bevonultak Londonba. A média ezekben a forradalmi eseményekben is fontos szerepet játszott. Orániai Vilmos nyilatkozatát (*Declaration*) a megszállás okairól már jóval a partraszállás előtt kinyomtatták és terjeszteni kezdték. A tény, hogy az 1688-as eseményeket még ma is „dicsőséges forradalom” néven emlegetjük, önmagában is ékesen tanúsítja annak a képnek az erejét, amelyet akkor tudatosan felépítettek. 1689-ben a londoni főpolgármester beiktatásán rendezett parádés felvonulás (ezúttal *London's Great Jubilee* címen) hódító protestáns hősként jelenítette meg III. (Orániai) Vilmost. A szöveget Matthew Taubman hivatásos költő írta, aki korábban a whigek ellen forgatta a tollát, amelynek üzenetét balladák, felvonulások, sokszorosított képek, érmek, játékkártyák és szentbeszédék támasztották alá. Ez utóbbiak közül különösen hatásos volt Gilbert Burnet (1643–1715) püspöknek a Szent Jakab-templomban 1688 decemberében elmondott szentbeszéde, amely nem sokkal később nyomtatásban is megjelent.

A távolsági összeköttetés továbbra is nehézkes volt. Időbe tellett, amíg az 1688-as események híre megérkezett Észak-Amerikába. Orániai Vilmos partraszállása és II. Jakab menekülése novemberben, valamint decemberben történt, „kedvezőtlen időben ahhoz, hogy a hírek gyorsan elérjék Új-Angliát”. Így Vilmos Angliába érkezéséről Bostonban csak 1689. április elején szereztek tudomást. Karolinában még később kiáltották ki királlyá, mint Új-Angliában, mert jóval hosszabb időbe telt, mire tudomást szereztek trónra lépéséről.

Míg a 17. század angol forradalmának jelentősége a média történetében jól ismert, ez utóbbi eseménysorra kevesebb figyelmet fordítottak eddig a történészek. Megemlékeztek azonban az 1695-ös engedélyezési törvény (*Licensing Act*) elévüléséről, amely nemcsak a cenzúra rendszerének vetett véget, hanem a papírkereskedő társaságon (*Stationer's Company*) keresztül a könyvnyomtatásra gyakorolt ellenőrzésnek is – amely azóta tartott, hogy a társaság 1557-ben királyi szabadalomlevelet kapott –, valamint az 1712-es bélyegtörvényről (*Stamp Act*), amely a bélyegilletéssel próbálta megzabolázni a nyomtatott sajtó születőben lévő erejét.

A közbeeső években politikai emlékiratok és nyomtatott szentbeszédék valóságos özöne jelent meg, köztük a tory teológus, Henry Sacheverell (kb. 1647–1724) 1710-es nevezetes beszéde a whig kormány ellen, amelyből 40 000 példányt adtak el néhány nap alatt. A példa megfelelően szemlélteti, hogyan bukkanhat újra fel az egyik közlési eszköz útján továbbított üzenet vagy annak egy része a másikban, míg az a tény, hogy a szövegből tízszer annyi példány fogyott, mint Luthernek a német nemességhez címzett vita-iratából (lásd 79. old.), egyfajta fokmérője a nyomtatott anyagok növekvő jelentőségének az európai kultúrában.

Mind közül a legjelentősebb fejlemény a nem hivatalos periodikus sajtó megjelenése volt, köztük az olyan lapoké, mint a *The Post Man* és a *The Post*

1695 – mindkettőt 1695-
Testament Mercury. Ezek
entek meg, mint a hivat
nem hetente háromszor
szak voltak: a Gazette e
ent meg a 18. század el

Az ilyen nem hivatal
állandóvá, a napi élet re
ta különösen Londonb
megvitattak újságban n
olt, ahol mesterembere
hangjukat (bár lehet, h
nos figyelemmel). Más
újságok gazdasági in
nyilvánosság szférájába
of the Royal Society
72. old.), amely ren
ezésekről, bár a Társa
az csakis a tagok látó

Ez a brit kultúra ter
rendkívüli pályafutása
etek pörölyeként” attól
szűl mozgósítottak. E
– hanem politikai tart
szűl is történt, míg W
sokon, tubákszelenceke
annepségek már jó ide
század újdonságaként
adban „demonstráció
nyos politika támogatás

A korszak másik újd
elése volt: a sokszoros
ok általt ösztönözték
igúnnyolták mindkét ol
and herceget, aki 1745-
osként ábrázolták; a re
kritika rendszeres célta

– mindkettőt 1695-ben alapították – vagy a *The Flying Post* és a *The London Mercury*. Ezek a lapok nagyobb terjedelemben és gyakrabban jelentek meg, mint a hivatalos *London Gazette*, vagyis nem hetente kétszer, hanem hetente háromszor. Úgy tűnik, a példányszámok is meglehetősen magasak voltak: a *Gazette* 6000, a *Post Man* 4000, a *Post Boy* 3000 példányban jelent meg a 18. század elején.

Az ilyen nem hivatalos lapok tették a korábbi átmeneti nyilvánosságot nyilvánossá, a napi élet részévé a politikát a lakosság jelentős hányada számára, főleg Londonban. Kávéházakban gyakori volt, hogy felolvastak és megvitatották újságban megjelent írásokat. A kávéház olyan politikai fórum volt, ahol mesteremberek és úriemberek, nők és férfiak egyaránt hallathatták a véleményüket (bár lehet, hogy a hallgatóság nem követte mindegyiküket azonos figyelemmel). Másfajta adatok is kezdtek nyilvánossá válni. A tőzsde és a városok gazdasági információkat tettek közzé. A tudomány megjelent a nyilvánosság szférájában, hála a nyilvános előadásoknak és a *The Transactions of the Royal Society* (A Királyi Társaság közleményei) című folyóiratnak (1687-72. old.), amely rendszeresen hírt adott a legújabb kísérletekről és felfedezésekről, bár a Társaság ülései továbbra is csak félig voltak nyilvánosak, mert csak a tagok látogathatták azokat.

Ez a brit kultúra termelte ki a radikális politikus John Wilkest, akinek az életpályáján a „szabadság védelmezőjeként” és a „politikai testületek pörölyeként” attól a népi támogatástól függött, amelyet a médián keresztül mozgósítottak. Ez nem csupán újságokban – főként a *North Britonban* – hanem politikai tartalmú grafikákon, röplapokon és felvonulásokon keresztül is történt, míg Wilkes jellegzetes vonásait érméken, gombokon, korszakon, tubákszelencéken és teáskannákon örökítették meg. Mint láttuk, az újságok már jó ideje politikai üzeneteket hordoztak (lásd 44. old.). A 18. század újdonságaként jelenik meg az a fajta felvonulás, amelyet a 19. században „demonstrációnak” neveznek – ünnepi esemény, amelyet egy bizonyos politika támogatására szerveznek.

A korszak másik újdonsága a politikai tartalmú gúnyrajzok intézményesítése volt: a sokszorosított rajzok immár rendszeresen megjelentek. A rajzok által ösztönözték a kritikai szellemű gondolkodást a politikáról, hogy szatyrálták mindkét oldalt. Még a királyi családot sem kímélték. Cumberland herceget, aki 1745-ben brutálisan elfojtotta a jakobita lázadást, mélységtől ábrázolták; a régensherceg, a későbbi IV. György pedig a vizuális satíra rendszeres céltáblája volt.

Felvilágosodás és forradalom Franciaországban

Az európai kontinensen az állandó nyilvánosság kialakulása – a Holland Köztársaság kivételével – mindenütt elmaradt az angliai fejleménytől. Példának okáért Franciaországban a Fronde-ot XIV. Lajos hosszú (1660-tól 1715-ig tartó) uralkodása követte, amely során a média állami ellenőrzés alatt állt, és minimális volt a rendszer nyilvános bírálata. A 18. század folyamán azonban változott a helyzet, és egyetlen médiatörténet sem engedheti meg magának, hogy kihagyja a francia felvilágosodást, a művelődés, a kritika és a reform európai mozgalmának egyik legfontosabb fejezetét.

Résztevői komolyan vették a „világosság” metaforáját a mozgalom meghatározásában. A világosság az „Ész” fénye volt, az „Ész” pedig a kor szak egyik kulcsszava, amelyet szembeállítottak a vallásos hittel és a babonával, a hagyománnyal, valamint az előítélettel. Hasonló kulcsszó volt a „kritika”. A 18. századi racionális és kritikai gondolkodás – csakúgy, mint a „nyilvánosság” fogalmának hangsúlyozásában Habermas – elismételte, vagy 20. századi kifejezésekre fordította azt, amit a „felvilágosult” emberek már sokszor elmondtak magukról. Inkább reformot, mint forradalmat sürgetve saját szerepüket nevelői feladatként fogták fel a kifejezés legtagabb értelmében. A média eszközei számukra nélkülözhetetlenek voltak.

Ebben a mozgalomban középponti szerepet játszottak a francia gondolkodók, az úgynevezett filozófusok (*philosophes*), köztük Voltaire (1694–1778), Rousseau (1712–1778), Diderot (1713–1784), és D’Alembert (1717–1783). Mivel magukat írástudóknak (*hommes de lettres*-nek) nevezték, később néha úgy jellemezték őket, mint az első, pártfogóktól függetlenül alkotó értelmiségieket, akik módszeres kritikával viszonyultak a rendszerhez, amelyben éltek. Üzenetüket megpróbálták széles körben eljuttatni Franciaország határain belül és kívül, nőkhez és férfiakhoz egyaránt – de nem szólították meg a „népet”. Különösen Voltaire visolygott attól, amit ő *canaille*-nak („csöcseléknek”) nevezett.

Ezek az írók olyan rendszerben éltek, gondolkodtak és írtak, amelyben a cenzúra továbbra is működött, bár kevésbé szigorú irányítás alatt, mint XIV. Lajos korában. A folyóiratok például nem foglalkozhattak politikai témákkal. Ezek a hivatalos korlátozások tették politikai szempontból egyaránt fontosá a kávéházak szóbeli kultúráját csakúgy, mint a szalonokét, ahol főúri hölgyek szerveztek szellemi eszmecsereket. A gondolatok terjesztésének másik módja a magánlevelezés volt: a *philosophe*-ok kiterjedt levelezést folytattak többek között olyan uralkodókkal is, mint II. Frigyes porosz császár (uralk. 1740–1786) és Nagy Katalin cárnő (uralk. 1762–1796).

Volt, hogy szindarabok, festmények, történelmi tanulmányok hordoztak politikai üzeneteket. Pierre-Augustin Beaumarchais (1732–1799) *Figaro*

Meretlen művész: Szabó

Meretlen művész: Szent Bernát látomása. 1470 körüli zsolozsmáskönyv

12. kép. Tányér politikai felirattal, kb. 1789-ből

lítására (*Le mariage de Figaro*) című darabjának 1784-es bemutatója elé komoly akadályokat gördítettek a cenzorok, akik gyanították, hogy a darab gúnyolja a rendszert. Mozart operájának olasz nyelvű szöveggönyvéből (1786) máé nem rajzolódna ki olyan élesen Beaumarchais politikai érzelmei, de nyomokban még itt is fellelhető valami az eredeti üzenetből.

A felvilágosodás „irodalmának” legfontosabb politikai üzenethordozója az *Enciklopédia*, amelyet 1751 és 1765 között jelentettek meg. Eredetileg Chambers angol *Cyclopaedia*-jának négykötetesre tervezett fordításából terebélyesedett harmincöt kötetes önálló munkává, többek közt D’Alembert, Diderot, Voltaire és Rousseau közreműködésével. Alkotóinak elvárása az volt, hogy a politikai öntudatra ébresztésnek és az információszerezésnek egyaránt eszköze lesz. Az *Enciklopédia* megjelenése fontos esemény a kommunikáció történetében. Az első kiadást, amelyet csak a vagyonosak tudtak megvásárolni, idővel olcsóbb kiadások is követték, így sokkal többen juthattak hozzá a nyilvános könyvtárakban.

Válaszul a cenzúrára Franciaországban is megszerveződött a „földalatti” vagy titkos kommunikáció (lásd 54. old.) – a nyomtatott vagy kéziratos könyveket külföldről csempészték, vagy titokban állították elő. A francia könyvtárosok által *livres philosophiques* gyűjtőnéven emlegetett titkos kiadások között éppúgy voltak pornográf, mint eretnek vagy politikailag felforrató tartalmú írások. Robert Darnton amerikai történész szerint a pornográfia a deszakralizáció folyamatán keresztül ugyancsak kötődött a felvilágosodáshoz és a reformhoz. A Marie Antoinette-nek, XVI. Lajos feleségének szexuális viselkedését taglaló *Les amours de Carlot ét de Toinette* talán nemcsak a reformot, hanem magát a forradalmat is előmozdította. A mai napig megszemenő politikai következményekkel járhat az a mód, ahogyan a királyi családokat a médiában bemutatják.

Ahogy a fejezetben korábban tárgyalt mozgalmak esetében láttuk, az 1789-es francia forradalomban a „nép” bevonása egyszerre volt oka és következménye a média bevonásának. Megkockáztathatunk egy hasonló állítást az 1776-os amerikai függetlenségi háború kapcsán is. Az amerikai függetlenség ügyét, amely angol előzményből merít – az amerikai *Függetlenségi nyilatkozat* egyik forrása az 1641-es „nagy tiltakozás” (*Grand Remonstrance*) volt –, a vitairatok mellett az újságok is előmozdították. Az amerikai gyarmatokon 1775-ben már negyvenkét különböző újság működött, és ezek némelyike – például a *New York Journal*, a *Philadelphia Evening Post* és a *Massachusetts Spy* – rendszeresen beszámolt például a brit hadsereg által elkövetett atrocitásokról. A közölt hírek révén, hosszú távon, létrejött egy országos politikai kultúra (mint Angliában a polgárháború idején), és lehetővé vált egy új, fiktív közösség megjelenése, amelyet az angolokkal szemben határoztak meg. Egy Amerikában járt francia utazó – akinek feltűnt, hogy Thomas Paine *Common Sense* című pamfletjét rendszeresen utánnomják az időszaki sajtóban – egyenesen azt állította, hogy „újságok nélkül az ameri-

kai forradalom sohasem győzött volna”. Az újságok nagy száma más európai utazóknak is feltűnt. A századfordulón, 1800-ban már 178 heti- és 24 napilap működött az Amerikai Egyesült Államokban.

A francia forradalom és az azt megelőző felvilágosodás kapcsolatát gyakran vitatják. A 18. század végére a francia kormányzat felismerte a közvéleményt mint olyan tényezőt, mellyel számolni kell, és azzal, hogy ezt megtette, maga is hozzájárult az *ancien régime* bukásához. Ebben az értelemben tekinthetünk oly módon a forradalomra, mint a felvilágosodás folytatására – más eszközökkel. Amikor a forradalmárok az istennőként megszemélyesített Észre és az egyetemesként kezelt „emberi jogokra” hivatkoztak, ugyancsak a felvilágosodás hagyományait követték. A *philosophe*-ok személyét hódolat övezte, Voltaire földi maradványait pedig 1791-ben ünnepélyes keretek között szállították át a Panthéonba. Mindazonáltal a forradalom programja jóval radikálisabb volt. Nem megreformálni, hanem megváltoztatni akarta a rendszert. A forradalmi naptár bevezetése (amelyben az 1792-es év az új időszámítás kezdete) jelképes aktus volt: a forradalom múlttal való szakításának függetlenségi nyilatkozata.

Korábban a történészek olyan eseményként kezelték a francia forradalmat, mint amely elsődlegesen az 1780-as évek gazdasági és társadalmi problémáira adott választ. Ma már erőteljesebben hangsúlyozzák az új politikai kultúra kialakulását és a polgárok új közösségének kiépülését, amelyben a papság és a nemesség két kiváltságos „rendje” mellett helyet szorítottak a „harmadik rend” (jogászok, kereskedők, kézművesek, parasztok) számára. A kigondolás és a megvalósítás munkájában ezúttal is döntő szerepet játszott a média.

A nyomtatványok kezdettől fogva fontos szerepet játszottak a francia forradalomban, amely a sajtó szabadságának megteremtését célzó követelésekkel kezdődött. Mirabeau gróf (1749–1791) átdolgozta Milton *Areopagiticáját* (1788), Marie-Joseph Chénier (1789) erőteljes támadást intézett az „gondolatok inkvizitorai” ellen (1789), Jacques-Pierre Brissot értekezést írt a szabad sajtó szükségességéről (1789). Brissot főként az újságokra gondolt, mert mire „feljegyzése” megjelent, a könyvek, vagy akár a vitairatok számára követhetetlenül felgyorsultak az események. Az új kiadványok száma robbanásszerűen megnőtt: legkevesebb 250 lapot alapítottak 1789 második felében. A különböző lapok eltérő célcsoportokat szólítottak meg, beleértve a parasztokat is (*La feuille villageoise*). A „hír-lapok” mérete rendszerint kicsi volt, csak a *Gazette National* utánozta az angol lapok nagy formátumát.

A forradalom jót tett a sajtónak, hiszen bőven voltak izgalmas hírek, és olvasókban sem mutatkozott hiány. A szakácsnő, aki 1791-ben négy lapot olvasott (lásd 65. old.), talán nem is volt olyan szokatlan jelenség a maga idején. Jeremy Popkin még azt is felvetette, hogy az időszaki sajtó „nélkülözhetetlen volt a forradalmi törvényhozás legitimálásában, amikor nyilvánossá tette a folyamatot”. Mindazonáltal óvakodjunk attól, hogy eltúlozzuk a saj-

tó szerepét, hiszen 1789-ben a legtöbb francia nem tudott olvasni. Ennélfogva a kommunikáció rendszere minden elemének hozzájárulását tekintetbe kell vennünk, ahogy ezt korábbi mozgalmak, például a reformáció esetében is tettük.

A szóbeli kommunikáció különösen nagy szerepet játszott: a forradalom a heves viták és szónoklatok ideje volt a Nemzetgyűlésben és a Párizsban, valamint más városokban frissen alakult politikai klubokban. A vitákat újfajta „forradalmi retorika” jellemezte, amely sokkal inkább a szenvedélyekről mint az észre hatott, és maradéktalanul kiaknáztta az olyan szavak mágikus erejét, mint *liberté*, *fraternité*, *nation*, *patrie*, *peuple* és *citoyen* (szabadság, testvériség, nemzet, haza, nép és polgártárs). A gyűléseken és klubokon kívül a híresztelések játszottak a szokásosnál is fontosabb szerepet most, amikor a drámai események gyors egymásutánban követték egymást. A hírhedt 1789-es „nagy rettegést” (lásd 92. old.) kiváltó rémhírek csak egy példáját adták a forradalom idején elterjedt híreszteléseknek.

Komoly szerephez jutott a vizuális kommunikáció, ideértve a képrombolást is: a vallásos témájú képek megrongálása, illetve elpusztítása azt hirdette, hogy az egyház a régi rend része. A forradalom alatt több alkalommal sor került világi jellegű képrombolásra – „vandalizmusra”, ahogy akkoriban nevezték – amelynek példája 1792-ig XIV. Lajos szobrának ledöntése Párizs két fontos közterén. Ugyanakkor az új rendszer szolgálatára új képi formákat is teremtettek. A festő Jacques-Louis David (1748–1825) például mind műtermében, mind azon kívül egyaránt a forradalom oldalán harcolt. A meggyilkolt Marat-t ábrázoló festménye fontos hozzájárulás a forradalom történelmének megteremtéséhez. Az írástudatlanokat több mint 6000 nyomtatott kép segített bevonni a politikai vita folyamatába. A Bastille elesetlét megörökítő fametszet például a régi rend bukásának jelképe volt. Feltűntek politikai üzenetet hordozó használati tárgyak is, mint például az a tányér, amelyen a *Vive le tiers état – union et liberté* (Éljen a harmadik rend – egység és szabadság) felirat ékeskedett (12. kép); és persze ismét megjelentek a pótkártyák.

A forradalmat leírhatjuk úgy is, mint elhúzódó politikai színelőadást, amelynek legdrámaibb jelenetei a nyilvános kivégzések voltak: az első felvonásban XVI. Lajosé és Marie Antoinette-é, a későbbiekben a forradalmárok, többek között Dantoné és Robespierre-é. Az „előadás” részeként több nyilvános ünnepséget rendeztek Párizsban (főként a tágas Mars mezőn) és vidéken, elsőként 1790. július 14-én a szövetség ünnepén (*festival de la fédération*), később a király halála (1793) alkalmából, a népszuverenitás tiszteletére, a Legfelsőbb Lény és az Ész kultusza részeként. Az ünnepségek, amelyek egy részét David, a festő tervezte és koreografálta, roppant nagyszabásúak voltak (mai szemmel nézve olyanok, mint a nácik nürnbergi pártnapjai 1938-ban vagy a május elsejei felvonulások a Szovjetunióban), emberek ezrei számára tették lehetővé a részvételt, így a korszak új demokratikus érté-

kei mellett a szekularizáció folyamatát is kifejezték. Ezt nevezte Mona Ozouf francia történész „a szakralitás [egyháziól az államtól] átruházásának”.

A média tudatos mozgósítását tarthatjuk a szellemi beállítottság megváltoztatását célzó propagandának is. A kifejezés alatt eredetileg a keresztény tanok „propagálását” – módszeres terjesztését, széles körben való hirdetését – értették, pejoratív jelentést csak a 18. század végén kapott, amikor protestánsok használták a katolikus egyház módszereinek jellemzésére. A francia forradalom alatt kezdték alkalmazni a politikára: a forradalmár újságíró Camille Desmoulins (1760–1794) például összehasonlította „a hazafiság propagálását” a kereszténység terjesztésével, míg a száműzetésben élő royalisták elítélték a „a forradalom propagandáját”. Az új szó új jelenségre utalt. Bár a képek és szövegek felhasználása az emberi viselkedések alakítására az emberiség történetében hosszú múltra tekintett vissza, a forradalmi média-kampány tudatossága és léptéke mégis újdonságot jelentett.

Habermas szerint „amire Angliában több mint száz évig tartó folyamatos fejlődésre volt szükség, azt Franciaországban a forradalom egy csapás megteremtette [...], létrejöttek a nyilvános politikai viták számára az addig hiányzó intézmények”. Azóta már többen rámutattak a francia nyilvánosság korlátaira, amelyek közül legszembeötlőbb az, hogy a nők ténylegesen ki voltak zárva belőle. Mindazonáltal a régi hagyományokat romboló és újakat alkotó francia forradalmi média fontos szerepet játszott abban a próbálkozásban, amely egy új – egyház és király nélküli – politikai kultúra megteremtésére irányult. Nem véletlen, hogy az *opinion publique* kifejezés és a „propaganda” szó ez idő tájt került be a rendszeres szóhasználatba, akárcsak a hírhedt „guillotine” szó – részint annak a nyomdai papírvágó gépnek a megnevezésére, amellyel a könyvek íveinek szélén körülvágják a papírt, részint pedig a parlamenti viták korlátozására tett kísérletek leírására.

Napóleon (uralk. 1799–1815) trónra lépésével – mint II. Károly restaurációjával Angliában – Franciaországban is végbement egyfajta visszatérés a forradalom előtti helyzethez. De a dolgok nem lehettek ismét ugyanazok, hiszen az emberek nem feledték el a történeteket. A média ereje abban mutatkozott meg, hogy képes volt feleleveníteni a forradalmi múlt emlékeit. A hosszú életű analógiát a sajtó és a hadsereg között (lásd 77. és 90. old.) most Napóleon vonta meg, aki kijelentette: „Négy ellenséges újságtól jobban kell tartani, mint 100 000 szuronytól.”

Visszatérve a vitához, amelyre már többször utaltunk és még fogunk is e helyütt: képtelenség volna tagadni, hogy olyan egyének, mint Diderot vagy Robespierre milyen kreatív szerepet játszottak a felvilágosodás és a forradalom politikájában, illetve kommunikációs rendszerében. Azt is láttuk, hogy a beszédek, a képi ábrázolások és az ünnepségek éppúgy beletartoztak ebbe a kommunikációs rendszerbe, mint a sajtótermékek. Mindazonáltal miközben arról elmélkedünk, milyen módon ösztönözték a nyomtatványok a po-

litikai tudatosságot, és miként vezetett az elmélyültebb politikai tudatosság a sajtótermékek fogyasztásának növekedéséhez, nehéz elkerülni az olyan kifejezések használatát, mint „a könyvnyomtatás logikája” – vagy egy későbbi korszakról szólva a „technika logikája” – fordulatot (lásd 106. old.).

A forradalom (és később a birodalom) ösztönzőleg hatott a tudományra, beleértve a kommunikáció tudományát, amely utak építésével kezdődött. A mérnököket megbecsülték, képzsüket fejlesztették, és ösztönözték a találmányokat. 1792 és 1798 között minden évben előterjesztettek egy új fejlesztési elképzelést. A távíró úttörője, az elektromossággal kísérletező Claude Chappe (1763–1805) úgy vélte, a forradalmároknak jutalmazniuk kellene azokat a találmányokat, amelyek „hasznosak a köz számára”. 1792-ben Chappe előterjesztést nyújtott be a törvényhozó gyűléshez, amelyben támogatást sürgetett egy üzenetek továbbítására alkalmas fényjeladó rendszer kidolgozásához, amely a jeladó tornyok közötti állandó összeköttetés révén lehetővé tenné a gyors válaszadást, és mint ilyen „egyesítené a nemzetet”. Chappe érve a rákövetkező évben komoly megerősítést kapott: Franciaország hadba szállt a Habsburg Birodalommal, így a találmány katonai jelentőségre tett szert. A mozgókaros optikai telegráfrendszer első vonalát Párizs és Lille között építették ki, hogy biztosítsák az összeköttetést az északi országrészben állomásozó sereggel, emellett pedig Napóleon első inasokodásai között szerepelt a Lyon és Milánó közötti vonal kiépítése. Együttműködés a jogok kinyilatkoztatásában és a méterrendszerben megtestesülve – egyetemesítést hirdettek. Mire az elektromos távíró kifejlesztették (lásd 111. old.), Franciaország nem volt képes befolyásolni más országok döntéseit, és az ország tovább őrizte fényjeladó rendszerét (illetve annak különféle változatait) még abban az időben is, amikor az már rég elavult.

Angliában mindez éppen ellenkezőleg zajlott le. A brit kormány elvetette Francis Reynoldsnak, „az angol telegráf atyjának” az ajánlatát, aki először azzal állt elő, hogy „hírek közvetítésére alkalmas kísérleti módszer” dolgozott ki, ám az ipar fejlődésével – mint azt a következő fejezetben látni fogjuk – magánbefektetők karolták fel a vasutak és az elektromos távíró ügyét. 1870-ben, amikor a kommunikáció fejlődése új szakaszba lépett, Reynolds lovagi címet kapott.

A nyilvánosság változatossága

Is a fejezet megpróbálja felhasználni, ugyanakkor bizonyos módon vitatni a nyilvánosság megjelenésének azt a felfogását, amely Jürgen Habermas nevével kapcsolódott össze, aki kritikusaival válaszolva kijelentette, hogy a nyilvánosság fogalmát a 16–17. századig visszavezetni „a fogalom olyan mérvű megváltoztatásával jár, hogy az akkor már valami egészen mást jelent”. Mi a magunk részéről hangsúlyoztuk ennek a szférának a strukturális

gyengeségeit a régebbi rendszerekben, valamint különbséget tettünk átmeneti és állandó – vagy konjunkturális és strukturális – nyilvánosság között.

A német reformációtól (1520-as évek) elindulva a németalföldi, francia és angol polgárháborún át eljutottunk az amerikai és a francia forradalomig. Felhívtuk a figyelmet egy sor hasonló helyzetre, amikor az elit egymással élesen szembenálló csoportjai a „néphez” folyamodtak, és a média – különösen a nyomtatott média – segített megteremteni a politikai tudatosságot. Az ilyen helyzetekben kialakult válság élénk, de viszonylag rövid életű vitához vezetett – fogalmazhatunk úgy is, hogy létrehozott egy átmeneti vagy konjunkturális nyilvánosságot.

Ezen elhúzódó folyamat egyes szereplői tisztában voltak „elődeik” vívmányaival, és megkíséreltek építeni azokra. A kortársak közül többen úgy tekintettek az angol polgárháborúra, mint a 16. század végi francia vallásháborúk egyfajta megismétlődésére. Később megpróbálták a trónutódlás körül kialakult válságot is a francia vallásháborúk kategóriáiban értelmezni, párhuzamot vonva Shaftesbury és Guise között (lásd 93. old.). Az amerikai *Függetlenségi nyilatkozat* (1776) megszövegezői számára mintául szolgált a 17. századi angol „nagy tiltakozás” (*Grand Remonstrance*). A francia sajtószabadságért folytatott küzdelemben Mirabeau átdolgozásában felhasználták Milton *Areopagiticáját*, míg XVI. Lajos guillotine alá küldésénél irányadó példaként hivatkoztak I. Károly kivégzésére.

Az előzményeket írásban rögzítették, a különféle vitairatok gondoskodtak arról, hogy a lázadások ne merüljenek feledésbe, és ezáltal hozzájárultak a forradalmi hagyomány kialakulásához. Ezalatt az újságok és a periodikus sajtó révén felhalmozódtak a tekintélyt bíráló vélemények. A sajtó már 1789-ben társadalmi erőt képviselt a papság, a nemesség és a társadalom egyéb tényezői mellett. Angliában ugyanakkor a napóleoni háborúk alatt inkább a fennálló hatalom tekintélyének fenntartását, mintsem gyengítését mozdította elő. A Franciaország elleni háborút végül gazdasági és haditergészeti erőfölény révén sikerült megnyerni, de a kortársak közül sokan tulajdonították a győzelmet Anglia morális (és vallási) fölényének.

Mindez azonban számos kitérőn át, nem pedig valamiféle egyenes út végén alakulhatott így. A folyamat Európa egyik térségéből a másikba kanyarodott, gyakran tett két lépést előre, majd egyet hátra, és a nyomait egy folyamatosan változó világtérképen kell követnünk. A „felfedezések” szót akkor kezdték használni, amikor megnyíltak a világ óceánjai. Mindazonáltal a média szempontjából még nem beszélhetünk „egységes világról”. Az iszlám, mint láttuk, jelentős ellenállást fejtett ki a könyvnyomtatással szemben. A sajtó és a forradalmi politikai mozgalmak csak 1800 után jelentek meg együttesen a Közel-Keleten.

Kelet-Ázsiában azonban, ahol a nyomtatási kultúra jóval korábban kialakult, mint Nyugaton, a következmények eltértek az európaiaktól. Az, amit Benedict Anderson „tőkés sajtónak” (*print capitalism*) nevezett, minden

bizonytal létezett, különösen a népszerű kiadványok terén. A gyűjtők által keresett 18. századi japán nyomatok például eredetileg színészeket, teaházakat, géákat, sőt szakemárkákat hirdető plakátok voltak. A nyomtatás azonban Kínában és Japánban sokkal szigorúbb állami ellenőrzés alatt állt, mint Európában, ami évszázadokkal késleltette a (nyugati formájú) nyilvánosság fejlődését, emellett továbbra is kérdés, létezik-e nyilvánosság jelenleg Kínában.

Európában a vallási és a politikai tekintély széttöredezése a reformációval kezdődően lehetetlenné tette a kormányzatok számára a teljes ellenőrzést a könyvnyomtatás fölött, amely változás mögött erős gazdasági érdekek is megjelentek. Ezek nyomása egyre erőteljesebbé, sőt nyilvánvalóan visszafordíthatatlanná és leküzdhetlenné a 19–20. században vált, amikor a nyomtatás már csak egyike volt a verbális és vizuális média technológiáinak, amelyek mögött a hatalom új formái dolgoztak, globális szinten teremteni újfajta összetartást.

Vesztekintve a cserélhető betűkkel történő nyomtatás független vállalkosok kezében potenciális veszélyforrásnak tűnt, bár a nyomtatás jelentős része olyan gazdasági tevékenységeket érintett, amelyek nem kapcsolódtak a média megjelenéséhez. Az, hogy az európai kormányoknak nem sikerült maradéktalanul ellenőrzésük alá vonniuk a sajtót, nyitva hagyta az utat a kommunikáció más vívmányai előtt: a sort a közlekedés változása nyitotta, azt követte a gőzüzemű gépek széles körű elterjedése az iparban, ami sokak szerint egy új „forradalmat” jelentett.

Kereskedelem, ipar és kommunikáció

A technológia sohasem választható el a gazdaságtól, és az ipari forradalom fogalma megelőzte az elhúzódó, folyamatos és befejezetlen kommunikációs forradalomét. Az utóbbi, amelyet csak a 20. század végén fogalmaztak meg világosan, még a 19. században kezdett alakot öltetni. Az alapján, amit Charles Knight (1791–1873) az olcsó könyvek és a népszerű sajtó úttörője „az idő és a tér fölött aratott győzelemnek” nevezett, az idő (és a távolság) fogalmát kétszer definiálták újra: először a vasút és a gőzhajó hatására, másodszor pedig a média új eszközei – a távíró, a rádió, a fényképezés és a mozgóképek – megjelenésekor.

Akadnak kortársak, akik jóval a vasút megjelenése előtt Dantonhoz és Robespierre-hez hasonlították a gőzgép feltalálójaként ünnepezt James Wattot (1736–1819) és a „gyárkirályként” emlegetett Richard Arkwrightot (1732–1792), aki – más pamutfonó üzemek tulajdonosaihoz hasonlóan – még a gőzgép megjelenése előtt felhasználta a víz energiáját. Hamarosan Napóleon is feltűnt: az ő esetében háborús győzelmeit, míg Watt és Arkwright esetében azok békés diadalait emelték ki. Vívmányaikra – gyakran biblikus

nyelvezeten – úgy utaltak, mint amelyeknek globálisak a következményeik, akár a föld sivatagait is át lehet alakítani velük:

*Gőz, kérszék a nemzetek:
Miért nem bontasz lobogót
Hol nincs víz s gőz, s kovácsolod
Az emberfajt egy nemzetté?*

Mielőtt kezdetét vette a kézműipartól a tudományra alapozott technológiáig tartó „ipari korszak”, a feltételeket a kereskedelem határozta meg, különösen Angliában, ahol az első találmányokat – rendszerint büszkén, bár többnyire nem egyöntetű helyesléssel – jegyezték. A kereskedők az ipari vállalkozók előtt jártak, mivel előbb kerestek gazdasági lehetőségeket az óceánokon túl. Az új piacok megnyitásának folyamatában egyre jobban függtek az információ áramlásától. Daniel Defoe (1660–1731), a *Robinson Crusoe* (1719) szerzője a regény megírása előtt tizenhárom évvel így számolt be megfigyeléséről: „A kereskedő levelezése útján összhangba hozza azt a végtelen változatosságot, amely [...] a Gondviselés végtelen bölcsessége által szétszóratott a világ különböző tájain, [...] Mindegyik ország közli a másikkal, hogy mit akar [...], és nincs az a kopár, haszontalan föld, ahol ne lehetne valamit találni, ami sehol másutt nincsen.

Defoe érdeklődést mutatott az olyan újszerű vállalkozások iránt, amelyek megváltoztathatták volna a kereskedelem kiterjedését és színhelyeit. A 18. század vége felé James Watt üzlettársa, Matthew Boulton (1728–1809), aki „játékok” készítésétől jutott el a gőzgépekig, azzal kérkedett, hogy levelezést folytat Európa csaknem minden kereskedővárosával, amelyek rendszeresen ellátják rendelésekkel. Úgy vélte, „a (gőz)erő az, amit az egész világ akar”.

4

A GŐZTŐL AZ ELEKTROMOSSÁGIG

Matthew Boulton, aki azzal kérkedett, hogy nála kapható az egész világon keresett „erő”, James Watt gőzgép-szabadalmaira volt utalva, amelyek közül az első ilyen okmányt 1769-ben adták ki, öt évvel azelőtt, hogy Watt és Boulton létrehozta minden idők leghíresebb társulását feltaláló és üzletember között. Az 1760-as évek előtt Angliában legfeljebb egy tucat szabadalomlevelet váltottak ki évente. 1769-ben harminchat, 1783-ban, az amerikai függetlenségi háború utolsó évében pedig már hatvannégy találmányt ismertek el szabadalomként. Ezek közül sok kapcsolódott valamilyen formában a kommunikációhoz.

A gőz erejének tanulmányozásával már az ókorban is foglalkoztak, amely hasznosítása néhány évtizeddel Watt első találmánya előtt kezdődött meg. Mire Watt szabadalma 1800-ban elévült, a gőzgép már megalapozta hírnevét a legfontosabb felfedezésként, amelyre sok más találmány is épült. A gépek és gőz erejének avatott szerzője, a *Cabinet Cyclopaedia* szerkesztője, Obonysius Lardner (1793–1859) némileg túlzó lelkesedéssel „a brit génusz egyedülálló eredményeként” jellemezte, amelyet „a brit tőke ösztönzött és támogatott”. Franciaországban, ahol ugyan a bőséges vízellátás, a hajózható folyók és csatornák miatt a gőz erejének alkalmazása viszonylag alacsony szinten maradt – akárcsak az olyan új amerikai ipari közösségekben, mint a Massachusettsbeli Lowell (az „orsóváros”). 1848-ban mégis egy ismert francia író tette, visszatekintve 1789-re, a következő találó megjegyzést: „Az emberi szellemnek melyik elvont felfedezése gyakorolt olyan hatást, mint a gőz erejének felfedezése?” Az író Ernest Renan (1823–1892) írta le ezt, a Jézus életét bemutató, ellentmondásos munka szerzője (*La Vie de Jésus*, 1863), abban az évben, amikor újabb politikai forradalmak zajlottak Franciaországban és más európai országokban. Az USA-ban egy lowelli gyáros, Erastus Brigham Bigelow (1814–1879) így összegezte a gőzgépek alkalmazásának

terjedésével kialakult véleményét: „Most elérhetjük mindazt, amiről a régi-ek meséikben álmodoztak.”

Az új vívmányok egyike a sebesség volt, mely messze meghaladta a ló sebességét. (A gőzgépekkel összefüggésben éppúgy a lóerő mértékegységét használták, mint később a belső égésű motoroknál.) A sebesség jelentőségét már jóval a gőzgépek elterjedése előtt hangsúlyozták, most azonban parancsoló szükségéggé vált. Ahogy Samuel Taylor Coleridge (1772–1834), a költő írta 1826-ban:

*Gőz, gáz vagy delizsánsz, siethetsz,
Vigyél, fedélköz, fulke, ketrec:
Túra, csellengés, lóra fel,
Kíruccanás, úti csevely –
Loholni mánia manapság,
Törvény és divat így akarják.*

Karikatúrák, pamfletek, regények hordozták ugyanezt az üzenetet. Ahogy George Eliot *A vízimalom* (The Mill on the Floss, 1860) című regényének egyik szereplője mondja: „A világ szaporábban forog most, mint amikor én fiatal voltam... a gőz teszi ezt velünk.”

Ebből a szempontból az „ipari forradalom” és a „kommunikációs forradalom” egyazon folyamat részének tekinthető – a technológiai láncolatban sorrendben elsőként a szállítás forradalmával, amelynek, úgy tűnt, megvolt a maga logikája, különösen azután, hogy az elektromosság új, és a gőznél – legalábbis kezdetben – titokzatosabb energiaforrást biztosított. (Az „elektronika” szót jóval később kezdték használni.) A 20. században a televízió éppúgy megelőzte a számítógépeket, ahogy a sajtó a gőzgépet, a rádió a televíziót, a vasutak és a gőzhajók pedig az autókat, valamint a repülőgépeket. Voltak késleltető tényezők is ebben a láncolatban, ezek mindegyike magyarázatot igényel. Ahhoz, hogy a régóta vágyott „célszerű repülő masina” technikailag megvalósítható legyen, várni kellett a belső égésű motor feltalálására. A távíró megelőzte a telefont, a rádió információk kétirányú közvetítésére alkalmas vezeték nélküli távközlési eszközként kezdte pályafutását. Csak később, a vezeték nélküli távíró feltalálása után nyitotta meg a „műsorozás korát” először szavak, majd képek formájában.

A gőz hasznosításának kezdeti időszakát elemezve David Landes, az iparosítás hosszú folyamatának kiemelkedő amerikai történésze elsősorban olyan területekre összpontosította figyelmét, mint „az emberi készségek helyettesítése mechanikus eszközökkel”, az „emberi és állati erő felváltása életelen erővel”, valamint a „nyersanyagok megszerzésének és megmunkálásának szembeszökő fejlődése”. Ezzel azonban, mint a kortársak is felismerték, a lehetőségek korántsem zárultak le. A gőzgépekkel az iparosításnak olyan

folyamata kezdődött meg, amelyben további emberi készségek bontakozhattak ki, az élettelen erő újabb formáit fejlesztették ki – beleértve az elektromosság mellett az atomenergiát és a napenergiát is –, és helyettesítő anyagokat állítottak elő.

A feltalálás folyamata állt a középpontjában annak, amit a kortársak többsége a média által gyakran magasztalt haladásnak látott. A 18. századi Angliában több intézmény is ösztönözte ezt a haladást, ezek egyike volt az 1754-ben alapított *Society for the Encouragement of Arts, Manufactures and Commerce* (Társaság a mesterségek, az iparcikkek és a kereskedelem támogatására). Az intézmény rendszerbe sorolta a találmányokat, amelyben a szállításához kapcsolódó kategóriák száma és változatossága különösen szembeötlő volt. A „szárazföldi navigáció”, „földrajzi tengeri hosszúság”, „kerekek, kocsik, utak” már 1760-ban feltűnnek a jegyzékekben. A 19. században a *Society for the Diffusion of Useful Knowledge* (Társaság a hasznos tudás terjesztéséért) néven 1827-ben alapított társaságot rövidesen csak *Steam Intellect Society* (A gőz szellemének társasága) néven emlegették.

A gőzgépek korában és az utána következő időszakban, vagyis „az elektromosság korában” minden országban egyre inkább büszkeségre adott okot, ha ott elsőként szabadalmaztattak egy találmányt. A feltalálók versengtek az elsőségért, amelyet rendszerint nem volt könnyű megállapítani. Sok találmányt juttattak el egyszerre különböző helyekre, és gyakorta pereskedtek a szabadalmi jogok körül. A jogi viták tétje – a dicsőség mellett – a pénz volt: sok függött attól, hogy a szabadalom mennyi időre szólt, és mennyire állt szilárd alapokon. A törvény, amelyre gyakran hivatkoztak, országonként eltérő volt. Ennek ellenére a retorika másról sem szólt, mint „a természet meghódításáról”. Amint azt 1776-ban, az amerikai *Függetlenségi nyilatkozat* és Adam Smith *A nemzetek gazdagságának* (*Wealth of Nations*) évében egy ügyes rímfaragó versbe szedte:

*Jöhet idő, hogy sikert nem arathat,
Csak aki követ becses szabadalmat,
S patentkulccsal egy napon, meglehet,
Ajtóstul tárjuk a Természetet.*

Azt a bizonyos napot az angol feltalálók és üzletemberek – akiket nemcsak rímfaragók támogattak, hanem nagy költők is – ugyanúgy várták, mint a francia forradalmárok. Az „ipari forradalom” kifejezés egyébként Franciaországban született: a politikai gazdaságtannal foglalkozó Adolphe Blanqui használta először, 1827-ben.

Erasmus Darwin (1731–1802), Charles Darwin nagyapja, az angol Black Country peremén élve az 1789-es francia forradalom első évében úgy vélte, a közlekedés a jövő kulcsa.

BETÖRETLEN GŐZ!, *visz messze még,
A lomha uszály, a pörgő kerék,
Sőt tárva-csapva óriási szárnyát
A szekér a levegőégen átvág.*

Darwin – orvosként – tagja volt a *Lunar Society*nek, amely egy west-midlandi baráti kör tagjaiból alakult hivatalosan társasággá 1780-ben, és amelyhez Boulton és Watt is tartozott. A tagok tisztában voltak azzal, milyen távolság választja el őket Londontól, bár az utazási idő jócskán megrövidült (kedvező időjárási feltételek között) az úgynevezett „delizsánszokon” (személyszállító postakocsi) az új útvámköteles utak megépítése után. Az úthálózat hossza 1750 és 1790 között megötszöröződött.

A szállításnak az a gyakorlati módja, amely iránt a társaság tagjai leginkább érdeklődtek, nem a közúti közlekedés vagy a gőzhajtású járművekkel történő helyváltoztatás volt, hanem a csatornahajózás, amely minden ellenállás dacára kezdte átalakítani Midland gazdasági életét. A társaság egyik tagját, a kerámiákkal foglalkozó Josiah Wedgwoodot (1730–1795) üzleti szempontból érdekelte a téma, ezért jelentősen hozzájárult a csatornahajózás fejlesztéséhez, amelynek első szakasza Angliában 1790 és 1793 között zajlott, amikor is az olcsó tőkének köszönhetően valóságos „csatornaláz” tört ki, a parlament pedig ötvenhárom csatorna-, illetve hajózási törvényjavaslatot fogadott el. A lelkesedés az 1840-es évek vasútorületét vetítette előre. A spekuláció ugyanolyan fontos szerepet játszott, mint a későbbi befektetések a média – és ezen belül az internet – történetében. Ezzel együtt egyre nőtt a törvényhozásra nehezedő nyomás. Az alapkérdés az volt, ami ma: felhasználható-e a törvény a kommunikációs folyamatok szabályozására, és ha igen, hogyan.

A hajózható folyókkal bőségesen ellátott európai kontinensen jóval korábban épültek csatornák, mint Angliában, így a csatornahajózás is előbb, már a 17. század végén megindult. 1810-ben Franciaországban a St. Quentin-csatorna megépítése összekötötte az Északi-tengert, valamint a Schledt és a Lys folyórendszereit a Somme-on keresztül a La Manche-sal, az Oise-on és a Szajnán keresztül pedig Párizssal és Le Havre-ral. Ekkor Napóleon mint császár uralkodott, Anglia pedig egyre elhúzódóbb háborút folytatott ellene. Amikor 1803-ban az USA megvásárolta Louisianát Napóleontól, a területtel együtt megszerezte az ellenőrzést egy jelentős hajózható vízi út fölött is, amely a 19. század végére részévé vált a 4000 mérföldnyi csatornát magában foglaló kontinentális hajózási hálózatnak. 1800-ban még mindössze száz mérföld volt készen, de 1817 és 1825 között New York állam megépítette az Erie csatornát, a hálózat egyik létfontosságú elemét, amellyel megnyílt az út az amerikai Nyugat felé.

Abban az időben, amikor Anglia fegyveres konfliktusba keveredett a Napóleon előtti forradalmi Franciaországgal (1793), Erasmus Darwin éppen be-

fejezte *Botanic Garden* (1789–1791) című versorozatát, amelyben a közlekedés kérdésénél is élénkebben foglalkoztatta a „tudomány zászlaja alatt menetelő képzelet”. Ezalatt a fiatal William Wordsworth (1770–1850) felfogásában, aki Coleridge-hoz hasonlóan új kor hajnalaként üdvözölte a francia forradalmat *An Evening Walk* (*Esti séta*, 1788–1789) című versében, tudomány és technika egy és ugyanazt jelentette.

*Kiknek Tudomány, szárnyas kapu tár
Mennyeket, hiszen lehullott a zár,
Kiknek új szeme, hevíük lángolását
Jutalmazva, eget és földet átlát.*

A valóságban a kettő közötti kapcsolat meglehetősen bonyolult volt. Nem használták még sem a „tudós”, sem a „technológus” szót. A „tudós” elnevezés 1840-ben jelenik meg, a „technika”, amely az *Enciklopédia* szóalkotása, ekkor még nem terjedt el Angliában. Mindazonáltal a „találmány” (korábban „felfedezés”) kifejezés már éppúgy része a 18. századi köznyelv szókincsének, mint a „fejlődés”. Ehhez a szókészlethez csatlakozott a „játékszer” („szórakoztató tárgy”), amelyet a franciák korábban méltányoltak, mint az angolok. Az ilyesfajta találmányok előmozdításában talán nagyobb szerepet játszott az újdonság iránti vágy, mint az, amit később „gazdasági szükségyszerűségnek” neveztek. A gőzmozdonyok 1829-ben rendezett versenyén – amelyet George és Robert Stephenson gőzmozdonya, a Rocket (rakéta) nyert meg – az egyik gépezet Novelty (újdonság) néven szerepelt, amely ugyancsak kedvelt szó volt a 19. században.

A század egyik kiemelkedő gondolkodója, Karl Marx (1818–1883) úgy látta, hogy a gőzgép feltalálása hozta meg a nagy áttörést az emberiség történetében, amely elválasztotta a jelent a múlttól, és megnyitotta az utat a forradalmi jövő felé. A *Kommunista kiáltványban* (1848) ékesszólóan kitért az iparosítás által létrehozott „csodákra”, de azt jósolta, hogy a forradalom nem a technika folyománya, hanem a gőz- és más gépi berendezéseket birtokló, illetve irányító tőkésék, valamint a gépekkel dolgozó kizsákmányolt ipari proletariátus közötti osztályharcé. Az 1840-es évek közepén írt *Grundrisse* jegyzeteiben felsorolta a francia forradalom óta bekövetkezett legfontosabb változásokat az iparban, és kifejtette: „A természet nem épít gépeket, mozdonyokat, vasutakat, elektromos távírókat stb. Ezek az emberi szorgalom termékei: a nyersanyagok az emberi akarat eszközévé váltak.”*

A Marx által is említett elektromos távíró volt az első elektromos találmány, amellyel a „média” átformálásának folyamata megkezdődött. Marx azonban még mindig a gőzre, illetve a gőz és a könyvnyomtatás közötti kap-

* Vö. Marx: *Grundrisse* [1857]. MEM 46/I. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1972.

csolatra összpontosított, amikor feltette a kérdést: „Mi lett a szóbeszédből, híresztelésből, amikor a londoni *The Times*nak otthont adó Printing House Square külföldön ugyanúgy terjeszti a híreket, mint odahaza?” A lap, amely eredetileg *The Daily Register* néven indult 1785-ben, három évvel később kapta ma már mindenki által ismert nevét tulajdonosától, id. John Waltertől (1739–1812), aki tanulóéveit egy könyvkiadással is foglalkozó könyvkereskedőnél töltötte. 1814-ben az ő fia, ifj. John Walter állította üzembe a Printing House Square-re azt a hatalmas, gőzzel hajtott nyomdagépet, amelyet Friedrich König szász nyomdász, gépmester Angliában szabadalmaztatott. A gőzsajtót emberi erő helyett hőenergia működtette, és óránként – a kézi-sajtó 300 példányával szemben – 1000 példányt tudott előállítani. A működési sebesség növekedésével a nyomtatási idő lerövidült, a lapzárta ideje kitoldott, így az újság frissebb hírekkel jelenhetett meg.

A forgócilinder nyomtatásban való használatának elképzelése nem számított újdonságnak – König azonban egyesítette ötletét a hengeres festékel-látó rendszeren alapuló régebbi elgondolással, így a *The Times* 1814. november 29-i száma – a lap megfogalmazása szerint – „a könyvnyomtatás feltalálása óta a nyomtatással kapcsolatos legjelentősebb fejlesztés gyakorlati eredménye volt”. Königre csak mint „tudósra” hivatkoztak. Egyébként nem ő volt az első, akit Walter cége hasonló céllal foglalkoztatott, és lényeges technikai újítások történtek a Printing House Square-en azután is, hogy König – magasztalva a brit szabadalmi törvényt – távozott. König gőzzel hajtott gépének továbbfejlesztett változataként 1828-ban üzembe helyeztek egy négy-hengeres gőzsajtót. Ekkor már általánossá vált, hogy az újságokat „a társadalom hajtóműveiként” aposztrofálták, de a hangsúlyt nem a gőzre helyezték, hanem a sajtótermékek közvélemény fölötti hatalmára (lásd 195. old.).

Marx nem tért ki arra – vagy esetleg nem tudta –, hogy a *The Times* mint működő szervezet azzal alapozta meg fölényét, hogy nem alkalmazott szervezett (trade-unionista) munkásokat egy olyan iparágban, amelyben 1785 óta erősek voltak a szedők és nyomdászok „társulásai”, valamint „egyesületei”. Walter, mielőtt Könighez fordult, egy angol feltalálót bízott meg azzal, hogy olyan nyomdagépet fejlesszen ki, „amely által a kétkezi munka nagyrészt nélkülözhetővé válik”. Marx és munkatársa, Friedrich Engels (1820–1895), aki élete nagy részét Manchesterben, az ipari nagyvárosban töltötte, méltányolta a nyomtatott média erejét, emellett mindketten rendszeresen írtak cikkeket újságoknak, köztük – visszatekintve meglehetősen ironikus módon – a *New York Tribune*-nak. Megszállott tollforgatók voltak. Kettejük több kötetre való levelezése mellett seregnyi vitairatot és könyvet írtak a *Kommunista kiáltványtól A tőkésig*, amely mára a politikai gazdaságtan klaszszikusa lett.

A gazdasági alapok és a kulturális felépítmény elkülönítése körül később kibontakozott vitához jelentősen hozzájárult az olasz marxista, Antonio Gramsci (1891–1937), aki mélyen érdeklődött a média iránt. Az alapokkal

foglalkozó vita résztvevői a munkáltatók és a munkavállalók közötti szakadék kérdését állították a középpontba, és nem számoltak az anyagi jólét általános növekedésével, sem pedig a tömegtájékoztatási eszközök megjelenésével, különösen a televízióval, amely mind közül a legerőteljesebben alakította a jövő kulturális felépítményét. Annak idején Engels a gazdasági alapközből szerezte jövedelmét, míg Marx, aki a British Museum fényűző új olvasótermében dolgozott, a felépítményből (és Engelsből).

Az ő világuk egy főként könyveken és egyéb nyomtatott anyagokon keresztül közvetített világ volt, ideértve a térbeli távolságokat áthidaló útikönyveket, illetve az eseményekről időrendi sorrendben beszámoló újságokat. A 19. században jelentősen megnőtt a politikai gazdaságtannal foglalkozó könyvek száma (ezek legtöbbje az övékétől eltérő változatot tett közzé), ám ezt valamennyi európai országban felülmúlta a vallási tárgyú írások mennyisége. Jóllehet a kor bővelkedett eseményekben, és minden korábbinál nagyobb kereslet mutatkozott a hírek iránt – különösen a krími háború (1853–1856) alatt, amikor a lapok tudósítokat, az illusztrációk készítéséhez pedig művészeket és fotográfusokat küldtek a helyszínre –, továbbra is tekintélyes piaca volt az örökkévalóságot hirdető nyomtatott templomi prédikációknak. A 20. században sok szó esik majd a televízióról, nemcsak mint a képszolgáltatás vagy a szórakoztatás eszközéről, hanem mint a vallás modern változatáról (lásd 168. és 224. old.).

A 19. századi próza legkreatívabb irodalmi formája a regény (*novel*) volt, amelynek műfaji megnevezése csak a 18. század vége felé szilárdult meg, amikor már számos regény jelent meg. Eleinte sok író, köztük Defoe is, az újra („eredetire”), valamint a „furcsa” és „meglepő” vonásokra összpontosított – ezek a melléknevek szerepelnek jelzőként a *Robinson Crusoe* címében is (*The Life and Strange Surprising Adventures of Robinson Crusoe*). Később az újszerűsége (*novelty*) törekvés új irányt vett – hogy mennyire eltérőt, azon az irodalomtudósok már jó ideje vitatkoznak – a színpadi szerzőként bemutatkozó Henry Fielding (1707–1754) és riválisa, Samuel Richardson (1689–1771), a *Pamela* című levélregény írójának műveiben. Voltak folyamatosságok itt is, mint mindenhol, de Fielding a *Tom Jones* (1749) műfaját „komikus regényes történetként” határozta meg, amely „nem más, mint komikus elbeszélő költemény prózában”. Olyan hitvallás volt ez, amellyel Fielding belépett „az írás egy új tartományába”.

Az Angliában kiadott szépirodalmi művek száma 1700 és 1740 között éves átlagban hét körül volt; ez a szám 1740 és 1770 között megháromszorozódott, majd 1770 és 1800 között ismét megduplázódott. A rendkívül rugalmas regényforma akkor már női írókat és főleg nagyszámú női olvasót vonzott. 1750-ben Fielding és Richardson egyik nagy kortársa, Samuel Johnson (1709–1784), aki nem sokra tartotta a női írókat és olvasókat, gondosan elkülönítette az újfajta szépirodalmat a régebbi „hősi románcoktól”, amelyekben „óriások, lovagok és képzeletbeli várkastélyok” játszották a főszerepet. „Az

irodalmi művek, amelyektől a mostani nemzedék láthatóan még inkább el van ragadtatva, az életet a maga valójában mutatják, s ezt a valóságot csak oly véletlenek színesítik, amilyenek naponta történnek a világban.” Johnson fejtette ki azt is: „Senki sem olvas tudományos könyvet merő kedvtelésből. A könyvekre, amelyeket csakugyan élvezettel olvasunk, a könnyed megfogalmazás és a gyorsan pergő események sora jellemző.” Lesújtó véleménye volt azonban az újságírókról, akik gyakran nem megfelelő módon számoltak be a „valós események” menetéről: „elvetemült hírlapi firkászoknak” nevezte őket.

1700 és 1750 között nagy változások történtek a könyvkiadásban: Edmund Cave „Sylvanus Urban” könyvkereskedő és hírlapíró elindított egy jelentős új folyóiratot, a *Gentleman’s Magazine*-t, amely csakhamar számos – kevésbé sikeres – követőre talált. A *Gentleman’s Magazine* szerzői között ott szerepelt a még ifjú Samuel Johnson is. A lap változatosabb ízlést elégített ki, mint a *The Spectator* (lásd 35. old.), mivel egyesítette a szórakoztatást és a tájékoztatást, beleértve például találmányok részletes leírását (lásd 181. old.). Már akkor sokat feltárt azon kérdések közül, amelyek csak később vetődtek fel a média történetében, egyebek közt szerző és olvasó, tartalom és forma viszonyáról.

A könyvkereskedőket „közvetítőknak” (middle men) tekintették írók és olvasók között, mielőtt kialakult volna a „média” kifejezés, ezután pedig hamarosan megjelent a „piaci” felfogás. Ahogy Fielding barátja és szerzőtársa, James Ralph *The Case of Authors* (A szerző esete, 1758) című írásában fogalmazott:

„A könyvkészítés az az iparág, amely által a könyvkereskedő leginkább gyarapszik: a kereskedés szabályai arra kényszerítik, hogy a lehető legolcsóbban vásároljon és a lehető legdrágábban adjon el... Mivel ő tudja legjobban, hogy az árucikkeknek mely választéka felel meg leginkább a piac igényeinek, aszerint ad rendelést: korlátlan és kizárólagos hatalomként előírja a megjelenés idejét, valamint a fizetség mértékét... Az élelmes könyvkereskedő kitapintja a kor érverését, s az ütemnek megfelelően rendelkezik – nem gyógyítja a betegséget, hanem deldelgeti: ameddig a beteg nyelni tud, ő adagolja neki az orvosságot, és a csömör első tüneteit látva változtat az adagon.”

Közeledett az idő, amikor már különbséget kellett tenni könyvkereskedők és könyvkiadók között. Samuel Johnson 1755-ben megjelent szótára már valamelyest tükrözte is ezt a különbségtételt. A múltban a *publish* („nyilvánosságra hoz”, „megjelentet”) szónak vallási értelme volt. A nyomdász és a kiadói tevékenység szétválásával, a specializáció mértékének növekedésével – legalább abban a mértékben, ahogy elkülönültek egymástól a költők és a Grub Street bértollnokai – a szóhoz egyre inkább a „könyvek kiadása” jelentés kapcsolódott.

Az egyre több „dolog” szárnyra bocsátása a világban, és ezen javak reklámozása volt a következő századok egyik legfőbb gondja – hosszú távon pedig a technikai haladás feltétele. Angliában azonban kezdetekben úgy látszott, hogy ez inkább a technológiai ismeretek elterjesztésének, semmint a tudományos ismeretek hasznosításának kérdéskörébe tartozott. Így volt ez az Atlanti-óceán túlsó partján is, ahol a könyvek nagy barátjának tekinthető Benjamin Franklin (1706–1790) – aki nem mellékesen az elektromossággal is kísérletezgetett – 1783-ban, az amerikai függetlenségi háború idején úgy vélte, „nincs olyan fontosabb üzem”, ahol „munkások” a szakma tanulása közben „ne találtak volna fel valami hasznos eljárást, amellyel időt és anyagot takaríthatnak meg, vagy elősegíthetik a kivitelezést”.

A 18. századi Franciaországban szorosabb volt a kapcsolat a tudományos elmélet és a technikai újítások között – a kormányzat mindkettőt dicsőítette mind a forradalom alatt, mind Napóleon idején. A Napóleon utáni korszak egyik francia gondolkodója, Saint-Simon (1760–1825) és tanítványai kulcsszerepet tulajdonítottak az államnak a technikai és gazdasági fejlődésben. „Valahányszor a köz érdeke forog kockán, a kormányzatnak közbe kell avatkoznia” – írta egyikük, Michel Chevalier (1806–1879). A saint-simonista hatások erőteljesen érvényesültek Franciaországban Napóleon unokaöccse, III. Napóleon (1848–1870) uralma idején is.

A „technológia” kifejezés 1828-ban bukkant fel az USA-ban – nagyjából ugyanakkor, amikor először használták az „ipari forradalom” elnevezést Franciaországban. 1832-ben megjelent Charles Babbage (1792–1871) brit matematikus és közgazdász *On the Economy of Machinery and Manufactures* (A gépezetek és ipari termékek gazdaságtana) című munkája, amelyben a szerző üdvözölte a tényt, hogy „száz kézműves munkáját ma már egyetlen gép elvégzi”. Babbage, aki jól ismerte a Printing House Square-en folyó fejlesztéseket, feltalált egy mechanikus „számítógépet”, amelynek továbbfejlesztéséhez azonban – a korszakra jellemzően – nem kapott a kormánytól pénzügyi támogatást. A gépet 1843-ban a King’s College tudományos eszközöket felvonultató kiállítótermében bemutatták a nagyközönségnek is.

Mindeközben bizonyos előjelek alapján sejteni lehetett, hogy az USA – ahol 1848-ig nem működött sem tudományos akadémia, sem a *Society of Artshoz* hasonló intézmény – a jövőben a „technika köztársaságaként” lép az előtérbe, ahol nem pusztán kielégítik az emberi szükségleteket, hanem újakat is kitalálnak. A folyamat visszafordíthatatlanul felgyorsult, bár 1848 után, az előző időszakhoz hasonlóan hatásukban nemzetközi gazdasági fellendülések és visszaesések, úgynevezett konjunktúraciklusok következtek, amelyeket marxisták és nem-marxisták egyaránt a kapitalizmus velejárójának tartottak. Egyes történészek „hosszú hullámokat” is kimutattak – ezek egyik fajtája az elektromossághoz, a másik egy évszázaddal később az internethez kapcsolódik (lásd 281. old.). J. A. Schumpeter (1883–1950) osztrák köz-

gazdász elkészítette egy olyan gazdasági rendszer modelljét, amelyet „újító szellemű vállalkozók által ösztönzött technológiai változások hajtanak”.

A geopolitika – akárcsak a tudomány és a közgazdaság – mindig befolyásolta a média technológiai fejlődését: az országok éppúgy harcoltak egy-egy felfedezés vagy találmány elsőségéért, mint az egyének. A vetélkedés e formája a 20. században is folytatódott: a szovjet Szputnyiknak (1957) meg kellett előznie a Telstart (1962). Együttműködés az űr kutatásban csak a Szovjetunió összeomlása után vált lehetővé. Történelmi feledésbe csak azok az elutasított találmányok merültek, amelyek nem vezettek gazdasági eredményekhez, függetlenül attól, hogy honnan származtak, és ki találta fel őket. Minden olyan találmánnyal, amely gazdasági eredményeket hozott, változás következett be történelmi távlatokban is. Csak most, a média történetének jelenlegi szintjén, „a világháló korának” korai szakaszában – amely korántsem új metafora – látjuk világosan, miként kapcsolódtak egymáshoz a kommunikáció fejlődésének különböző szekvenciái. A jövőt latolgatva – vagy arról álmodozva – a tudomány mellett gyakran segítségül hívják a mítoszokat: Ikaroszt, aki a repüléssel foglalkozott, vagy Prométheuszt, aki ellopta a tüzet az emberek számára. Marx a maga részéről Vulcanust, a kohók fűtőjét idézte meg.

A 17. században Francis Bacon (1561–1626) „a Természet kapujának kitárulását” jósolta. Az *Új Atlantiszban* (New Atlantis, 1620 előtt) felvázolt Salamon Háza magában foglalta a „Feltalálók Kollégiumát”, amelybe Bacon a „gépeket” és „eszközöket” előállító „gépházak” mellé tervezett két galériát is – az elmúlt és az eljövendő korok feltalálói számára. A Házon belül „utánozzuk a madarak röptét... lesznek víz alatti merülésre alkalmas hajók, csónakok... és más különös szerkezetek” – köztük néhány „örökmozgó”. Bacon, Leonardo da Vincitől eltérően, nem hagyott hátra vázlatokat az új gépekről. Erasmus Darwin azonban igen. A 19. század közepén, amikor a nyugati világ egyes részei maguk kezdtek „Salamon Házává” válni, a szerves kémiával foglalkozó nagy német tudós, Justus von Liebig (1803–1873) még mindig úgy vélte, hogy Bacon neve „fénylő csillagként ragyog”. Charles Darwin (1809–1882) pedig, miután 1859-ben kiadta *A fajok eredetét* (Origin of Species) kijelentette, hogy a „valódi baconi elvek alapján” dolgozott.

Az angol történész, Thomas Babington Macaulay (1800–1859) 1837-ben, Viktória királynő trónra lépésének évében megjelent Baconról szóló esszéjében baconi ékeesszólással magasztalta azokat a jótéteményeket, amelyeket a felfedezések hoztak az emberi fajnak. Addigra már, ahogy Bacon megjósolta, munkára fogták a természetet: megépítették a nagy folyókat és folyótorkolatokat átívelő hidakat, legyőzték a távolságot. Megkönnyítették az érintkezést, a levelezést, az üzleti ügyek intézését. Visszatekintve, a baconi filozófia a nyughatatlanság filozófiája volt – törvénye pedig a haladás.

Herbert Spencer (1820–1903) író és társadalomtudós szerint, aki magabiztosan csakis a saját gondolataira támaszkodott, a haladás „nem véletlen,

hanem szükségszerűség... a természet része". Ezt a véleményét Spencer 1851-ben tette közzé, amikor a haladás immár látható formában is megjelent a londoni Kristálypalotában rendezett világiállításán. A 19–20. századi kiállítások mindig kiemelt helyen vonultatták fel az új kommunikációs berendezéseket, amelyekről a sajtó széles körben beszámolt. Sok kiállítás jellegében ugyanúgy nemzetközi volt, mint a mögöttük húzódó eszmék. Az USA-ban, ahol 1876-ban Centenárium Kiállítást rendeztek, Spencer hatása nagyobb volt, mint Angliában.

Spencer azonban nem foglalkozott részletesen sem a média, sem a munka világával, amely éppolyan gyorsan változott a 19. században, mint a dolgok világa – egyrészt az urbanizáció, másrészt az iparosodás jóvoltából. Nagyszámú munkás összevonása egyetlen gyárba éppúgy hozzájárult a kollektív kommunikáció új formáinak kialakulásához, mint amikor korábban egymást nem ismerő emberek zsúfolódtak össze a hatalmas új ipari központokban – erre Manchester szolgáltatta az első példát. Egyesek szerint az emberek összegyűjtése már önmagában értelmet és tetterőt sugárzott a társadalmilag hátrányos helyzetűek felé. Egy jól informált angol megfigyelő, aki 1823-ban, a szocializmus kifejezés megjelenése előtt készítette feljegyzéseit, egyenesen úgy látta: „A folyamatos érintkezés élesebbé tette és fejlesztette azoknak a munkásoknak az elméjét, akik nagy számban dolgoztak egy helyen.” A munkások sorából kiemelkedő vezetők, akik verseny helyett „egyesülésről” beszéltek, úgy gondolták, hogy egy „mozgalmat” (*movement*) vezetnek – a metafora a közlekedésből származott. (Az 1990-es években új-jászületik majd egy másik metafora is, a *highway* („sztráda”), az „elektronikus forradalom” kapcsán. (lásd 258. old.)

A militáns vezetők által feltűzött, vagy a – közel olyan veszedelmes – „vezető nélküli sokaságként” összegyűlt városi tömegek pusztá jelenléte rettegést ébresztett a vagyonos osztályokban, de rémülettel töltötte el őket már a nyelv is, amelyet „azok” használtak. Ennek köszönhető, hogy a 19. században, először Franciaországban, a tömeg szociálpszichológiai kutatás tárgya lett. Gustave Le Bon 1895-ben írta nagy hatású könyvét (*Psychologie des foules* – Tömeglélektan), amelyet egy évvel később *The Crowd* címen angolul is kiadtak. Gabriel Tarde 1901-ben jelentette meg *L'Opinion et la Foule* (A vélemény és a tömeg) című munkáját Párizsban, amelyet 1969-ig nem fordítottak le (amerikai) angolra, és akkor is csak rövidített változata jelent meg *On Communication and Social Influence* (A kommunikációról és a társadalmi befolyásról) címen.

Bármilyen nagy volt is a különbség Le Bon és Tarde között (az utóbbi tisztában volt a média jelentőségével), és bármilyen rövid vagy hosszú volt az eredeti megjelenés és a fordítás között eltelt idő, a „tömegtársadalom” fogalma a kontinens országaiban 1914-re bekerült a köznapi szóhasználatba, és – bizonyos kulturális összefüggésben – kiegészült az „elit-”, valamint a „tömegkultúra” kifejezésekkel. Az államtudós James Bryce 1900-ban a poli-

tikáról (és arról, amit később majd „tömegtájékoztatásnak” neveznek) kifejtette, hogy „a hatás és ellenhatás, amelyet a véleménycsinálók és a tömegek kölcsönösen egymásra gyakorolnak, azon folyamat legkülönösebb része, amely által a vélemény formálódik”.

Egy ilyen jellegű összevetésben szerepelnie kell még egy elemnek, különösen ha arról a két országról van szó, amelyet Bryce a legjobban ismert. Angliában és az USA-ban sorra alakultak a magukat filozófiainak vagy statisztikainak nevező önkéntes egyletek (társaságok, társulások, egyesületek, szövetségek), amelyek meghatározott politikai célok (lakásépítés, egészségügy, oktatás) érdekében szerveződtek. A legtöbb társaság jelentéseket és felméréseket készített – utóbbiak a kommunikáció leghatékonyabb eszközei voltak az olyan társadalmilag elkülönült negyedekből álló városokban, mint Liverpool, Boston, London vagy New York. 19. század végéig francia megfigyelők becslése szerint a brit felnőttek többsége átlag öt-hat önkéntes szervezetnek volt tagja, a szakszervezeteket és baráti társaságokat is beleértve. Az amerikai történész, A. M. Schlesinger országát „a csatlakozók [sok egyesületbe belépő emberek] nemzetének” nevezte. Csaknem egy évszázaddal később Robert Putnam amerikai politológus és szociológus úgy látta, a helyzet különféle okokból megváltozott, emellett több alkalommal figyelmeztetett is arra, következményekkel járhat a változás nemcsak az amerikai társadalomra, hanem a demokráciára nézve is.

A Marxot megelőző éles szemű megfigyelő és elemző, Alexis de Tocqueville (1805–1859) elismeréssel szólt a „társulások erejéről”, amelyet ma általában – az amerikai nyelvhasználatnak megfelelően – a „non-profit szektor” hajtóerejének tekintenek. Tocqueville szemében mindez az USA-ban érte el fejlődésének csúcspontját – pedig akkor még meg sem épült a vasút, amely megnyitotta a nyugati területeket. A 20. században a non-profit szektor jelentőségének növekedésével párhuzamosan, az állami szabályozás alternatívájaként megjelent az „ön-szabályozás” elve. E tekintetben szembevetendő különbség mutatkozott az USA és Franciaország között.

A *mass market* (tömegpiac) kifejezés még nem létezett ugyan, de a kereskedők máris „milliókról” beszéltek az Atlanti-óceán mindkét partján – közülük elsőként az olcsó könyvek és folyóiratok kiadójaként kiemelkedően sikeres Charles Knight (lásd 103. old.), a Society for Diffusion of Useful Knowledge (Társaság a hasznos tudás terjesztéséért) egyik alapítója, aki 1834-ben új folyóiratot indított *The Printing Machine, a Review for the Many* (A nyomdagép, avagy folyóirat a sokaság számára) címen. Tizenegy évvel korábban már a glasgow-i Archibald Constable is fontolgatta egy olyan könyvsorozat elindítását, amely „nem ezer- vagy tízezer-, hanem százezerszámra, sőt milliószámra fogy majd”. A 20. században megszületett új izmus, a konzumerizmus a fogyasztói társadalom fogalmán keresztül újraformálta a történelmi távlatokat, akárcsak a technológiát. Az élen Párizs haladt – itt nyitották

meg az első áruházat a 19. században –, nyomában Liverpool, London, New York, Helsinki és Tokió.

Az áruház valóban nagyvárosi jelenségnek számított mindenütt – olyan hely, ahová nemcsak pénzköltés, hanem időtöltés céljából jártak az emberek. Kialakultak a költekezés viselkedésformái, Thorstein Veblen amerikai közgazdász és szociológus (1857–1927) például megalkotta a „látványfogyasztás” (*conspicuous consumption*) fogalmát. Ennek a folyamatnak éppúgy voltak pszichológiai, gazdasági és technikai hatásai, mint a „tudományos irányítás” bevezetésének a munkavégzésben. Ugyanerre láthatunk példát a hirdetések terén.

Veblen idejében, két vagy három nemzedékkel az iparosítás után, az élet ritmusa még jobban felgyorsult, mint ahogyan azt Knight korábban gondolta. Az elektromosság általános elterjedése előtt a gazdasági tevékenységek nagy részének megvolt a szokásos munkamenete, ritmusa és formája. A gyár és a vasút rendszere újfajta jelentőséget adott az időnek és a fegyelmenek. A falvakban és a városokban az idő kevésbé számított, mivel a munkanap kezdetét gyári szirénák jelezték, és nem templomi harangok.

*S a szabott órán szólal a harang,
Zordabban kong, mintsem reggelente:
Kapjon a helység az örök robotra.*

A vasúti rendszer menetrendekben rögzített ütemezés szerint működött. (Menetrendek korábban is léteztek: Itáliában a 16. század végétől postai, Hollandiában a 17. századtól csatornahajózási, Angliában és Franciaországban a 18. századtól postakocsi-menetrendeket adtak ki.)

1839-ben jelent meg Bradshaw első teljes – Anglia valamennyi vasútvonalára kiterjedő – menetrendje, amelyet hamarosan európai és amerikai mellékletek követtek. A La Manche és az Atlanti-óceán mindkét partján szimbolikus jelentést kapott a *missing the train* („lekési a vonatot”) mondás csakúgy, mint az *on the track* („sínre került [az élete]”). Amint azt Jürgen Habermas megállapította, a világ a „rendszerek világává” vált, amelyben új naptár lépett érvénybe. Az USA-ban mindez csak egy „szociáldarwinista” jellegű küzdelem árán mehetett végbe, amit Herbert Spencer a „természetes kiválasztódás” nevében helyeselt, míg Arnold Toynbee (1852–1883) az ipari forradalom fogalmát népszerűsítő előadásain mélyen elítélte (az előadások szövegét a szerző halála után, 1884-ben adták ki). Az ipar ekkor már egyetlen nagy egésznek tűnt, ugyanakkor adott volt a lehetőség egy újabb áttörésre, amint erre Schumpeter is rávilágított, amikor felfedte az összefüggéseket a villamosítás és a vállalkozás, valamint a szokásos munkamenet megtörése között. Mindez összekapcsolódott a szakemberek megjelenésével, beleértve a villamosmérnökök növekvő hadát, akiknek meg kellett küzdeniük azért,

hogy felsorakozhassanak a „kultúrmérnökök” és gépészmérnökök mellé. Első munkáik közé tartozott az elektromosság alkalmazása villamosokra és vasútra, később, a 20. században pedig maguk teremtették meg saját munkamenetüket.

Minden későbbi áttörés ellenére, még a 20. század végén is leginkább a gőzről beszéltek. William Shockley (1910–1989), a tranzisztor egyik amerikai feltalálója 1927-ben, végzős középiskolásként írt dolgozatában úgy vélte:

„Korunk elsősorban a gépek kora. Szörnyű sebességgel utazunk egyik helyről a másikra, sok mérföldnyi távolságból beszélünk egymással, bámulatos hatékonysággal harcolunk ellenségeink ellen – mindezt mechanikus berendezések segítségével.”

Shockley nem említett semmilyen elektromos szerkezetet, pedig 1925-ben már készített egy kristálydetektoros vevőkészüléket, majd később, a *California Institute of Technology* hallgatójaként kvantummechanikát tanult. Shockley 1956-ban kapott (megosztott) fizikai Nobel-díjat, amikor az elektromos áramkörök miniatürizációja átalakította a technológiai felhasználás és tervezés minden szempontját. Nem ő volt az egyetlen, aki technikai és társadalmi áttörést jósolt. A tranzisztorok iránti kereslet azonban csak lassan emelkedett, és csupán az integrált áramkörök megjelenésekor indult ugrás-szerű növekedésnek (lásd 271. old.). Az első vásárlók a kis méretű, hordozható rádiók iránt érdeklődtek, és ezeket, nem pedig a bennük található elektronikai alkatrészeket nevezték tranzisztoroknak.

5

FOLYAMATOK ÉS SÉMÁK

Ebben a fejezetben – a terjedelmi korlátok figyelembevételével, de a lehető legrészletesebben – azon új kommunikációs eszközök történetét vizsgáljuk meg lépésről lépésre, amelyek már jóval a tranzistor feltalálása előtt előkészítették a „20. századi médiaforradalmat”, ahogy azt némi túlzással nevezni szoktuk. Az első hely a vasutat illeti, amely számos művészi és irodalmi alkotás témájául szolgált, de mintát jelentett a technológia, a gazdaság, a politika és az irányítás terén is. Nem véletlen, hogy 2000-ben a Novel, a szilícium-völgyi high-tech vállalatóriás központjának folyosóit híres amerikai gőzmodonyokról készült festmények díszítették. Egy angol utazó, aki 1851-ben vetette papírra amerikai úti élményeit, így látta: „Szerves az összefüggés... a jenkik izgó-mozgó természete és a lokomotívok között... Bármilyen legyen is az oka, világos, hogy az emberek leginkább közeli barátjukként tekintenek a mozdonyra, mintsem veszélyes és vészjósló tárgyként, ami valójában.”

A vasút

Cseppet sem meglepő, hogy Albro Martin az amerikai vasutakról szóló, 1992-ben kiadott tanulmányának a *Railroads Triumphant* (Győzedelmes vasutak) címet adta. Írásában felvázolta, milyen feltűnő sebességgel vert gyökeret a vasút gondolata Amerikában, valamint hogy a polgárháború végéig milyen rossz minőségű – jöllehet olcsó – vasutak épültek, végül miként köszöntött be 1868 és a század vége között a nagy vasútépítések kora. 1865-ben mintegy 56 ezer kilométer vasúti pálya szelte át Észak-Amerikát, az 1870-es évek közepére hosszuk meghaladta a 320 ezer kilométert.

A 19. század utolsó évtizedeiben lenyűgöző iparosítási hullám zajlott, miközben vasutmányások kovácsolták szerencséjüket, és a vasútépítések-

nek külön folklórja keletkezett. Ismét azt láthatjuk, hogy párhuzamosan bontakozott ki egy felülnézeti, illetve egy alulnézeti kép – még egy olyan országban is, ahol csupán állampolgárok éltek, és senki sem számított alattvalónak. „A vasútépítések körzetében élő emberek körében olyan mozgékony-ságot és szabatos beszédet figyelhetünk meg, ami elképzelhetetlen egy csak postakocsival elérhető városban” – vélekedett Benjamin Taylor 1874-ben írott *The World on Wheels* (A kerekeken gördülő világ) című könyvében:

„A gőzmozdony kiváló nevelő. Mindenkit rászoktat arra az erényre [...], amelyet pontosságnak nevezünk. Megmutatja, milyen fontos akár egyetlen perc is a dolgok rendjében.”

A vasútépítések emellett komoly mértékben rávilágítottak a rendszer kiépítésénél felmerülő problémákra – a csomópontok, jelzések, nyomtávok összehangolására, az utasok elhelyezésére (és biztonságuk szavatolására, hiszen egy újfajta útonállás is lehetővé vált) –, valamint egy amerikai jellegzetességre, a kontinens egyesítésének lázára, amelynek dicsőségét a folklór és a sajtó egyaránt megörökítette.

Az amerikai vasutak történetének legjelentősebb pillanata 1869. május 10-én következett el, amikor egy színarany szöveget vertek a talpfába azon a ponton, ahol egy keletről és egy nyugatról érkező mozdony találkozott: megszületett az első transzkontinentális vasútvonal. A szimbolikus eseményt A. J. Russell fényképen örökítette meg, a felvétel fametszetmásolatai pedig már egy hónappal később megjelentek szerte az országban. A hírt a táviró segítségével azonnal szétrepítették: az aranyszöghöz csatolt vezeték a helyszíntől távol lakók számára is lehetővé tette, hogy hallják a kalapács minden ütését. San Franciscóban és Chicagóban spontán örömmünnepeket tartottak, megszólaltak a harangok, San Francisco és New York polgármestere üdvözlő táviratot váltott.

Chicagóból, az egyik legfiatalabb amerikai városból hamarosan a világ legnagyobb vasúti csomópontja lett. Egyetlen hatalmas mozdony, az *Exposition Flyer* ezrével szállította az utasokat 1893-ban az Amerika felfedezésének négy századik évfordulóját ünneplő hatalmas kiállításra. Sokan közülük olyan kisvárosokból érkeztek, amelyek maguk is a vasútnak köszönhették létüket. Walt Whitman amerikai költőt (1819–1892) is elbűvölte a technológia – a vasutat Kolumbusz megvalósult álmának, „a kontinensek, éghajlatok és óceánok kézfogójának” nevezte.

Egy angol író már nyolc évvel korábban (a *Macmillan's Magazine* 1861. májusi-októberi számában) megjósolta, hogy a világ nemcsak az új hazát keresők, hanem a turisták előtt is megnyílik – és éppen az utóbbiak fedezték fel, hogy ez a világ immár megszűnt nagynak lenni. „Mi magunk sokkal jobban átérezzük a Föld, e »tekintélyes, 12 547 kilométer átmérőjű labda« kiter-

jedésének korlátait, mint korábban ősapáink.” Emellett figyelembe kell vennünk mindezek pszichológiai vetületét is: „Az utazás egyik közismert haszna abban áll, hogy fejleszti az önbizalmat és általában a találékonyságot.” Ráadásul az idegen tájakban akár távolról is lehet gyönyörködni. Széles körben terjedtek a legkülönbözőbb messzi vidékekkel foglalkozó útikönyvek és útleírások, nem csupán a közlekedés technikai lehetőségének fejlődése után, hanem már az előtt is.

Az Atlanti-óceán európai partján a brit *Quarterly Review* egyik szerzője 1878-ban úgy vélte, „kimondhatjuk: vasútjaink jelzik a legmagasabb csúcst, amelyet az európai civilizáció meghódított”:

„Többet változtattak az idő és a tér korlátain, mint bármi, amit a korábbi generációk létrehoztak. Munkánk és szórakozásunk megszokott eszközei... a szó szoros értelmében úgy tekinthetünk rájuk, mint az ember hatalmának legfigyelemreméltóbb megtestesülésére az univerzum anyagi rendje felett. Az ókor és az ősi idők leghatalmasabb építményei eltörpülnek a vasútépítő mérnökök munkája mellett, akik acélsínekkel fonták körül a földet, feszülő hidakat vertek a völgyek fölé és alagutakat vájtak a hegyek szikláiba, tüzes paripáik pedig gyorsabban száguldanak, mint amilyen sebesen a költői álmok valaha is szárnyalni mertek.”

Az efféle, metaforákkal dúsitott nyelvezet egyáltalán nem volt szokatlan a 19. században: virágzott a vasúti szállítással foglalkozó statisztikai táblázatok kereskedelme a látványos nyomatok és festmények mellett – ezek nyomdokaiba léptek később a plakátok és a filmek. És persze a zene is jelen volt mindenütt e fejlődés során – ahogy a költészet is. Whitman számára „a modern élet példája” és a „szárazföld ütőere” volt a „tűztorkú szépség”,* de az utazás ősi metaforái a többi kontinensen szintén is új formákat öltöttek. Egy népszerű európai nyomaton a spirituális vasút egyenesen az Égbe zakatol:

*Földről mennybe vonatozás,
Öröklét a végállomás.*

Persze megtörténhetett, hogy az ember rossz vonatra szállt valamelyik elágazásnál, így könnyen mellékvágányra juthatott – mintegy John Bunyan *Pilgrim's Progress*ének (A zarándok útja a jelen világból az eljövendőbe, 1678) új változataként.

Európában adtak ki először rövid könyvecskéket, „vasúti irodalmat” az utasok számára – ezek között szerepelt Bunyan műve is. 1849-ben a W. H. Routledge kiadó olcsó, utánnymott regényeket dobott piacra *Vasúti Könyvtár* című sorozatában. Két évvel később W. H. Smith monopóliumot szerzett

* Kosztolányi Dezső fordítása.

a londoni és az északnyugati vasút állomásain felállítandó könyvárusító standokra, hogy azután más vonalakon szintén megjelenjen áruival. A német Tauschnitz kiadó filléres *Bester Bücher* (Legjobb könyvek) sorozata ugyancsak közkedvelt volt az utazók körében – Angliában ugyan sem Smith bódéiban, sem másutt nem lehetett hozzájuk jutni, de Németország mellett kaphatók voltak Svájc, Olaszország vagy Spanyolország vasútállomásain. Az utasok előszeretettel forgatták az Hachette kiadványait is, amely Smith kiadványainak francia – bár stílusában eltérő – megfelelője volt.

A vasúti közlekedést a gőzkorszak győzelmeként dicsőítő korabeli britek egyetértettek a regényíró W. M. Thackeray állításával, miszerint „mi, akik már a vasút előtt is éltünk, egy ősi kor túlélői vagyunk; olybá tűnünk, mint Noé és családja, amikor kiléptek a bárkából”. Charles Dickens ambivalens érzéseket táplált: a vasutat olyan erőnek látta, „amely acélból kovácsolt útra kényszerítette magát... a régi csapásokat és ösvényeket megvetve keresztülfúrja magát minden akadályon”, a *Dombey és fiúiban*, egyik legjobb regényében (1848) pedig egyaránt használta a halál és a haladás metaforájaként. Ez a regény úgy emelkedik ki a kommunikáció irodalmából, mint J. M. W. Turner *Eső, gőz és sebesség* (Rain, Steam and Speed) című festménye, amelyet a század későbbi éveiben a francia impresszionisták is bevettek mozdonyokat és vasútállomásokat ábrázoló nemzetközi tematikus gyűjteményes kiállításuk képei közé.

Jóllehet csupán negyven év telt el azóta, hogy Watt „a gőzgépet tudományos játékszerből az emberiség szolgálatában álló hasznos eszközzé alakította”, Nagy-Britannia az élen járt a vasúti fejlesztésekben. A London és Manchester közötti első vasútvonal 1830-as megnyitása (amelynek során balesetet szenvedett és meghalt egy tekintélyes miniszter, William Huskisson) legalább akkora lelkesedést váltott ki a kortársakból, mint az amerikai arany-szöges ceremónia egy későbbi nemzedékből. „Olyan alapokat raktak le most – kommentálta az eseményt egy skót újság –, amelyek nagyobb lökést jelentenek a civilizációnak, mint bármi, amióta a nyomtatás megnyitotta a tudás kapuit az emberiség tömegei előtt.”

Am adódtak olyan jogi kérdések is, amelyekről az újságíró mélyen hallgatott: a vasúttársaságok által követelt földek tulajdonjoga legalább annyira szétágazó problémát jelentett, mint a szabványokról folyó végtelen viták. A meggyőző értékű vásárlóerő tette lehetővé a Liverpool–Manchester közötti vasútvonal megépítését, építetői pedig – ellentétben a korábbi hajózási csatornákat és vámköteles utakat építő társaságokkal – teljes egészében meg tudták tartani a vállalkozás feletti tulajdonjogukat. A továbbiakban a vasút és a „szénnel hajtott kapitalizmus” mind Nagy-Britanniában, mind az USA-ban ezer szállal kötődött egymáshoz.

Gondok persze az Atlanti-óceán mindkét partján adódtak. Az *Illustrated London News*, ez az 1842-ben alapított új és igen sikeres lap a vasúti társaságoknak juttatott előjogokat a magántulajdon megsértéseként találta, amely

véleménye szerint „majdnem annyira zsarnoki volt, mint egy cári ukáz”. Az USA-ban pedig az 1860-as évek végén és az 1870-es évek elején komoly tiltakozó mozgalom szerveződött a Grange (Farm), magukat a „mezőgazdaság védelmezőinek” tekintő középanyugati farmerek vezetésével. Nagy port felvert perek sorozata után a Legfelsőbb Bíróság úgy döntött, hogy „közérdekkel kapcsolatos” üzleti ügyek esetén jogot biztosít az állami törvényhozásnak a beavatkozásra.

A közérdek nevében végrehajtott intézkedéseknek hosszú és bonyolult története volt a média valamennyi területén. Időközben a gőz korszakának vasútjai nem csupán az utazás sebességét növelték meg korábban nem sejtett mértékben, de hatalmas keresletet is támasztottak a szénre és a vasra, csökkentették az üzleti költségeket, piacokat teremtettek, számos iparágban növelték a foglalkoztatást, új településeket hívtak életre, illetve néha régi helységeket lehetetlenítettek el. A Nagy-Britanniát és az USA-t ábrázoló térképek az 1870-es évekre már igencsak különböztek fél évszázaddal korábbi elődeiktől. Angliában London volt a csomópont – egyetlen vasúti fővonal sem kerülhette el –, míg vidéken, néhány Crewe-hoz és Swindonhoz hasonló új vasúti várostól eltekintve, a vágányok már korábban is létező településeket kötöttek össze. Az USA-ban viharosan növekvő, vadonatúj helységeek alakultak ki. A vállalkozást sokkal inkább kontinentális, mintsem állami léptékkel lehetett mérni.

A gazdasági helyzet mindazonáltal állandóan változott. Az angol vasúti részvények túlbuzgó vásárlói keserű tapasztalatok alapján tanultak meg különbséget tenni a valós beruházások és a spekulációk között, mielőtt részvényeik a komoly és higgadt közép-viktóriánus kori portfóliók részévé váltak. A vásárlási láz és a válság évei egymást váltották. A kockázatot mindig nehéz volt előre felbecsülni. George Hudson (1800–1871), a yorki „vasútkirály” káprázatos karrierje 1849-re romokban hevert: Dickens „nagy csalónak” titulálta az üzletembert. A vasúti tervek száma sokszorososan felülmúlta a ténylegesen elkészült pályák és állomások számát – függetlenül a gazdasági viszonyoktól –, a technikai nehézségeket sem lehetett mindig előre látni.

Komoly verseny folyt a Liverpool–Manchester vonal megnyitása előtt, amelyet Robert Stephenson *Rocketje* nyert. Az egyre újabb és újabb vonalak kiépültével mind több csatározás folyt a nyomtávok körül: 1865-re már legalább harminc olyan hely volt Nagy-Britanniában, ahol az utasoknak másik szerelvényre kellett átszállniuk. Az Isambard Kingdom Brunel (1806–1859) által emiatt széles nyomtávon épített Great Western Railway például csak 1892-ben tért át az időközben szabványossá vált keskenyebb nyomtávra.

Addigra a *Great Western* már számos rekordot megdöntött, emellett pedig egyike volt a 20. században is működő kisebb vasúti cégcsoportoknak. Kezdetben – akárcsak a 20. századi közlekedés esetében – a különféle vállalkozások még lelkesen fuzionáltak, de 1844-re már 104 különböző vasúttársaság működött a szigetországon. Am ahogyan 1850 és 1900 között meghá-

romszorozódott a vasúti pályák hossza (amely a századfordulón már közel 31 ezer kilométerre nyúlt), a tömegből négy nagy vállalatcsoport emelkedett ki. Mindegyiknek megvolt a saját körzete, üzemszervezete, valamint saját statisztikai felmérései a szerelvények átlagsebességétől a szállított utasok számáig bezárólag. A *Great Western* vonalán a Daniel Gooch tervezte *Actaeon* 1844-ben megállás nélkül tette meg a londoni Paddington pályaudvar és Exeter közötti távot; ezt az eredményt csak a leghíresebb 20. századi angol mozdony, a *London and North Eastern Railway* járműparkjába tartozó *Flying Scotsman* teljesítményéhez lehet mérni, amely 1934-ben óránként 160 kilométeres sebességgel járta be a London és Edinburgh közötti utat. Gooch eredményét több mint egy évszázaddal később úgy jellemezték, mint „a legnagyobb gőzmozdony-teljesítményt, melyet a világ valaha látott”.

Valójában azonban 1844-ben a világ nem is látta a nagyszerű mutatványt – vagy legalábbis csupán tisztán távolból szemlélhette –, hiszen a vasútvonal még nem nyílt meg a Thomas Cook (1808–1892) beharangozta utazóturizmus előtt, amelyet azután John Murray és Karl Baedeker (1801–1859) széles körben terjedő útikalauzai tettek egyszerűbbé. A lelkesedés nem volt egyöntetű: A nagy hagyományokkal rendelkező utazás sokban különbözött az új-fajta turizmustól. Olyanok szintén akadtak, akik egyenesen irtóztak a vasúttól, bárki is utazzék rajta, és még többen voltak – mint a később bíborossá felkent John Henry Newman (1801–1890) –, akik elutasították, hogy a civilizáció fejlődését a vasúti pályák egyre gyarapodó kilométereivel mérjék. A lincolni kerület excentrikus konzervatív képviselője, Sibthorp ezredes egyenesen büszke volt arra, hogy soha életében nem utazott vasúton, amelynek még a nevét is úgy utálta, mint a bűnt – tájékoztatta 1846-ban képviselőtársait a parlamentben. Szerencsére – legalábbis Sibthorpéra – Lincolnt egyik fővonal sem érintette, csupán egyetlen leágazás.

Minden országnak és minden vasúttársaságnak megvan a maga vasúttörténete, a saját nevezetes dátumai és döntő eseményei. 1845-ben már kilenc európai ország büszkélkedhetett vasútvonalakkal (a vas és a mozdonyok jelentős része persze Angliából származott), 1855-re számuk tizenégyre emelkedett. Európán kívül, ahol az angolok vasúti üzleteiket többnyire a legnagyobb 19. századi vállalkozó, Thomas Brassey (1805–1870) közvetítésével bonyolították le, 1855-re immár öt kontinensen zakatoltak a vasutak. Brassey és üzletfelei gyakran a munkaerőt is otthonról vitték magukkal. Amikor például az 1860-as évek elején Ausztráliában vasútépítésekbe kezdtek, kétezer tapasztalt kubikost toboroztak Angliában és Skóciában, hogy a munkálatok távoli helyszínére szállítsák őket.

A vasutak terjedésének üteme nem csupán a mérnökök, hanem a kemény fizikai munkát elvégző kubikosok hozzáértésétől is függött; angol nevük (*navvy*) még a nagy csatornaépítések idejéből származott, munkájuk pedig igen kockázatosnak bizonyult. A nagy balesetek rendszeresen visszatérő témát szolgáltattak a folyóiratok, valamint a napilapok (majd később a rádió

és a televízió) számára. A katasztrófákat sokszor metszeteken is megörökítették, gyakran meglehetősen hatásvadász módon. Egyes katolikus országokban, így például Spanyolországban és Mexikóban, a 19. század utolsó évtizedeiből származó, fogadalmi ajándéknak szánt képeken gyakran láthatunk olyan személyeket, akik valamiféle isteni vagy angyali segítséggel menekültek meg vonatszerencsétlenségekből.

A brit mérnökök tervezte indiai vasutaknak külön történetük van. Az első két vonal munkálatai csupán 1850-ben kezdődtek, és még három évnek kellett eltelnie addig, amíg az első indiai mozdony, a *Lord Falkland* mögé kapcsolt szerelvény végigzakatolhatott a Bombay és Thana közötti, nem egészen 40 kilométeres távon. Pedig egy vonatokról álmódó üzletember, Rowland McDonald Stephenson már 1844-ben, a nagy angliai vasúti láz idején elkészítette a Bombayt, Calcuttát, Madraszt és Delhit összekötő vasúthálózat terveit. Elképzeléseit egyszerűen, minden szónoki fordulattól mentesen igyekezett megindokolni:

„Ez először is azt jelentené, hogy kevesebb költséggel nagyobb katonai biztonságot teremthetünk az egész területen [amely akkor a brit Kelet-indiai Társaság uralma alatt állt]. Másodsor léteznek a kereskedelmi megfontolások is: lehetővé tennék az ország számos értékes termékének elszállítását a szárazföld belsejéből a legközelebbi kikötőig, amelyekért cserébe az angol gyáripár termékeit, például sót hozhatunk.”

Ezeket a sorokat Stephenson Dalhousie márkihoz intézte, aki India fő-kormányzójaként korszakalkotó levelet írt néhány nappal a bombay–thanai vasútvonal megnyitása után a Kelet-indiai Társaság igazgatóinak: „Azok a kereskedelmi és társadalmi előnyök, amelyek e vállalkozás jóvoltából Indiára várnak – írta a főkormányzó –, túlmutatnak majd minden jelenlegi várakozásunkon.”

Am a kérdést felülről szemlélő Dalhousie, de még a vasútépítő mérnökök sem voltak képesek teljesen felmérni, milyen népszerű is lesz a vasút alulról, a hétköznapi indiaiak szemszögéből. Mint azt a korszak társadalmi struktúrájának megfelelő stílusban az angol nyelvű *Friend of India* című újság már 1855-ben megjegyezte, „a vasúti utazás szinte nemzeti szenvedéllyé vált az alacsonyabb osztályok körében”, ez pedig „olyan mélyen és általánosan megváltoztatta a társadalmi szokásokat, amennyire az elmúlt húsz évszázad politikai forradalmi még távolról sem voltak képesek”. 1900-ra Indiában 40 ezer kilométer vasút épült, ezzel a szubkontinens a világ élvonalába került – Nagy-Britanniában ekkor 29 ezer, Franciaországban 36 ezer, Németországban 48 ezer, Oroszországban 37 ezer, Kanadában 28 ezer, míg az USA-ban irtatlan hosszúságú, közel 420 ezer kilométer vasúti pálya áll rendelkezésre.

A hajózás

Ha a britek 1878-ban azzal büszkélkedhettek, hogy „vasútjaink jelzik a legmagasabb csúcst, amelyet az európai civilizáció meghódított”, ugyanezt elmondhatjuk a gőzhajózás szerepéről az interkontinentális civilizáció életében. Nem véletlen, hogy a brit hajózás történetét kutató A. Fraser McDonald 1893-ban megjelent könyvének az *Our Ocean Railways* (Óceáni vasútjaink) címet adta. 1776 és 1940 között legkevesebb 30 millió európai kivándorló érte el vágyott úti célja, az USA partjait. Voltak köztük politikai menekültek, becsvágyó ifjú szerencsevadászok, és akadtak, akik mindkét kategória kívánalmainak megfeleltek. Az 1886-ban átadott Szabadság-szobrot a francia Frédéric Auguste Bartholdi tervezte, és felállításának költségeihez nagyban hozzájárult az a gyűjtés, amelyet a találóan elnevezett népszerű amerikai újság, a *The World* (A világ) szervezett olvasói körében (lásd 198. old.).

A fásztó atlanti átkelést a gőzgépek megjelenése alaposan lerövidítette. Az amerikaiak élen jártak a gőzerő alkalmazásában a vízi szállítás terén, hiszen számtalan erre alkalmas tavuk és folyójuk volt. A pennsylvaniai William Henry már 1763-ban – mind az USA függetlenségét, mind James Wattot megelőzve – készített egy gőzgépet, miután három évvel korábban Angliába látogatott. 1785-ben, már a függetlenség kikiáltása után került sor egy connecticuti gépész, John Fitch „tüzes hajójának”, egy lapátkerékes gőzhajónak a próbaútjára. Fitch az elkövetkező két éven belül szabadalmaztatta találmányát. 1788-ban James Rumsey állítólag már felutazott gőzhajóján a Potomac folyón, majd három évvel később Franciaországban szabadalmat jegyeztetett be hajójára. Robert Fulton, aki Európában maradt (Franciaországban és Nagy-Britanniában, közelebről Skóciában is dolgozott), 1807-ben egy Watt-féle gőzgépet alkalmazott *Clermont* nevű hajóján, amelyet sétahajózásra használtak a Hudson folyón. Az óceánra elsőként John Stevens ezredes *Phoenix* nevű gőzhajója merészkedett ki 1809-ben egy Hobokentől Philadelphiáig tartó 48 kilométeres utazás erejéig.

Az Atlanti-óceánt kizárólag gőzmeghajtással elsőként a brit *Sirius* szelte át 1839-ben – tizenkilenc nap és tíz óra alatt. Néhány órával később futott be New York kikötőjébe a Bristolból érkező *Great Western*, amelyet külön erre az utazásra terveztek, ez tizenöt nap és tizenöt óra alatt tette meg az utat. Négy évvel később Isambard Kingdom Brunel *Great Britain* nevű hajójának – az első nagyméretű, hajócsavar hajította vastestű hajónak, amelyet Bristolban maga Albert herceg bocsátott vízre – már csupán tizennégy napra és huszonegy órára volt szüksége az atlanti átkeléshez. A legnagyobb sajtóvisszhangot mégis Brunel *Great Eastern*-je kapta, mikor 1865-ben fedélzetéről fektették le az első, Európát és Amerikát összekötő tenger alatti kábelt. Ekkor az 1877-ben Kanadában született Samuel Cunard megalakította a *British and North American Packet Companyt* (Brit és Észak-amerikai Postahajózási

Társaság), öt hasonló hajóból álló flottával, amelyek egyikén, a *Britannicon* maga Charles Dickens is utazott 1843-ban (14. kép).

A legtöbb új vitorlás hajót 1864-ben építették Nagy-Britanniában, a gőz pedig ezt követően sem helyettesítette teljesen a szelet. Ráadásul nem a gőzhajózás volt az egyetlen jelentős fejlesztés. Az első acélból készült hajót, a *Serbiát* 1881-ben bocsátották vízre, és azt – ebben is elsőként – már elektromos világítással szerelték fel. Jelentős technológiai változásokat hozott az Angliában kifejlesztett turbina is. Időközben az óceánokat összekötő csatornák, a Szezi- és a Panama-csatorna alaposan lerövidítették az utazásokat. Az előbbi nagy pompával és Verdi *Aidájával* 1869-ben nyitották meg. Megálmodója, a francia Ferdinand Lesseps a rá komoly hatást gyakorló Saint-Simonhoz hasonlóan hitt abban, hogy az ipar és a közlekedés megváltoztathatja a történelmet. A brit üzletemberek szintén hasonlóképpen vélekedtek, és a csatorna megnyitóján Thomas Cook is tiszteletét tette. Kevésbé közismert, hogy először 1887-ben szeltek át a csatornát éjszaka, elektromos reflektorokkal felszerelt hajók. Ez tizenhat órával csökkentette le a hosszú utazás időtartamát.

Az 1880-as években számtalan új találmány árasztotta el a világot – a gőzgépek szabad utat adtak az elektromosságnak, valamint központi szerephez jutott a „média”. Az amerikai utcákat a lakásoknál is korábban elektromos izzók világították meg, és a New York-i öbölben immár „a kivilágított Szabadság-szobor magasodott izzó fároszként a sötét vizek fölé”. Az elektromosság egészen addig látványosságnak számított, amíg be nem köszöntött a konnektorok kora, bár már az 1880–1890-es években megfogalmazódtak az első jóslatok a jövő „nyomógomb”-társadalmáról. Az időzónák bevezetése még drasztikusabb változást okozott az időről alkotott képben, mint a 18. vagy a 19. század korábbi évtizedeinek változásai. A helyi időszámításnak befellegzett, bár korántsem tűnt el egyszerre és mindenhol.

1884-ben huszonöt ország képviselői gyűltek össze Washingtonban, ahol hosszas viták után egy olyan rendszer mellett döntöttek, amely az angliai Greenwichet tette meg a kezdő délkörnek. Ezt Nagy-Britannia, Svédország, Kanada és az Egyesült Államok egyébként már korábban elfogadta. Franciaország, amely rossz néven vette, hogy a meridián éppen Anglián át húzódik, egészen 1919-ig nem csatlakozott az egyezményhez, bár a francia kormány is híve volt egy standard idő megállapításának. 1912-ben Párizsban tartották a *Nemzetközi Időkonferenciát*, ahol a franciák azt szorgalmazták, hogy pontos, etalonként szolgáló időmérő jeleket kellene sugározni az egész világ számára. Ezúttal már Franciaország lett a kiváltságos hely, és miközben Marcel Proust a szavak mélyére hatolva kutatta az idő misztériumát, 1913. július 1. után megindult az időszignálok sugárzása az Eiffel-torony antennájáról.

A posta

A vonatok, illetve a hajók nem csupán utasok és áruk tömegét szállították az időzónákon keresztül, hanem leveleket, a nemzeti és nemzetközi kommunikáció nélkülözhetetlen eszközeit, sőt a század végén már levelezőlapokat is. Az első postahivatalokban kapható „nyílt levelezőlapokat” 1869-ben, Ausztriában vezették be, amelyek egy évvel később már úgyszintén hozzáférhetőek voltak Németországban és Angliában. Megjelenésük érdekes kérdéseket vetett fel a levéltitokkal kapcsolatban, és ezek a problémák ugyanúgy érintettek más kommunikációs eszközöket: „Miért íránk privát információkat egy nyílt lapra, amelyet emberek tucatjai olvashatnak el, mielőtt a címzett kezébe kerül?” Ugyanakkor nem sokat számított, hogy ez a több tucat ember elolvassa-e vagy sem a leveleket, különösen miután a következő évtizedben megjelentek a képes levelezőlapok, amelyeket elsősorban Franciaországban, Németországban és Svájcban gyártottak. A rájuk írt üzenetek pedig egyre hasonlóbba lettek.

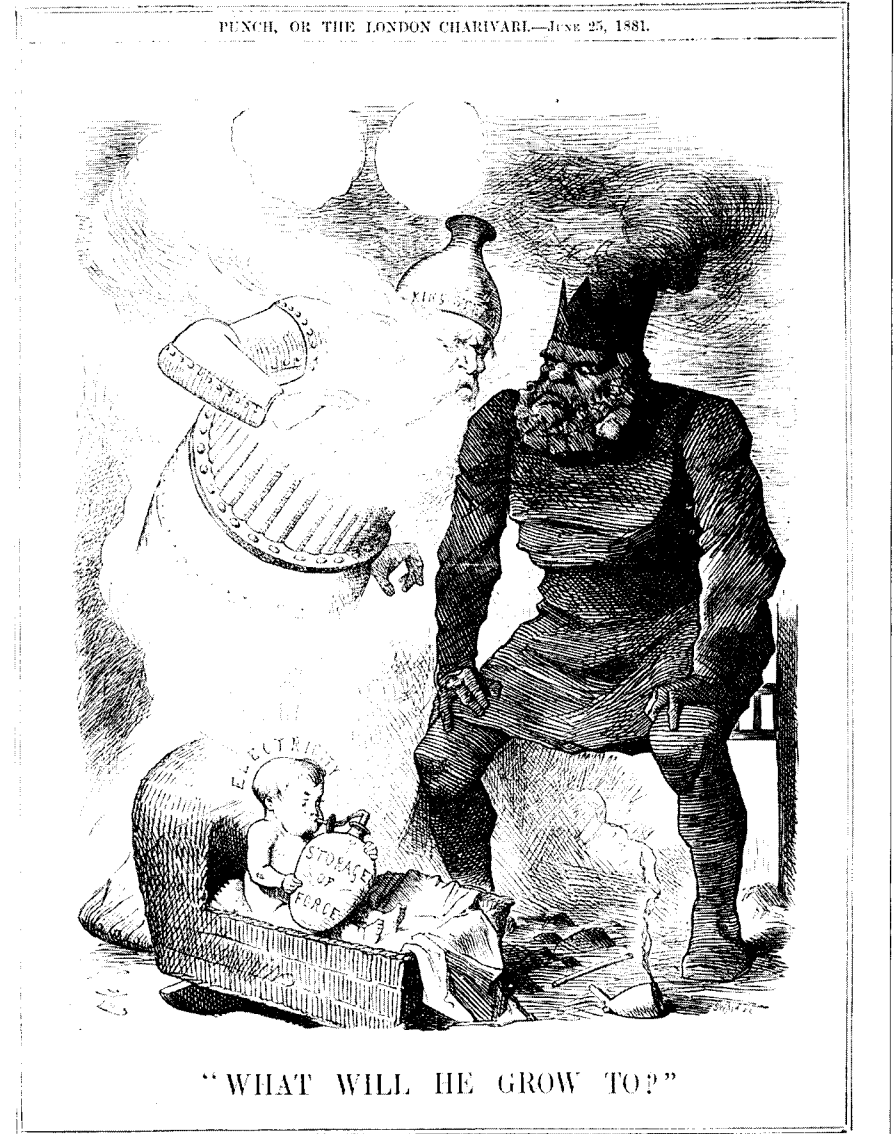
1900-ban G. R. Sims angol újságíró azon gúnyolódott a *The Referee* hasábjain, hogy a kedvelt turistacélpontnak számító Svájc egyik hegycsúcsára érkezve

„...mindenki megrohmozta a szállodát, és harcba szállt a képeslapokért. Öt perccel később mindannyian úgy írtak, mintha az életük múlna rajta. Úgy vélem, az egész társaságból senkit sem érdekelt a kaland vagy a kilátás, képeslapot akartak csupán írni, viszont azt csakis a hegy tetején.”

A postai szolgáltatások felgyorsulása után a következő lépés a világ első felragasztható, perforált fogazattal ellátott bélyegének megjelenése volt 1840-ben, Angliában. A szemrevaló grafikai művet Viktória királynő arcma- sa díszítette, és hamarosan felkeltette a gyűjtők érdeklődését is. A felragasztható postai bélyeg fontos 19. századi találmány volt ugyan, de maga a „bélyeg” (*stamp*) már komoly múltra tekinthetett vissza, különösen az USA-ban, ahol még jól emlékeztek a hírhedt bélyegilletékre (*stamp-tax*). Ám a bélyeget – akárcsak az olcsó, filléres postai szolgáltatásokat – előre kellett fizetni, és ezt az árat a címzett lakóhelyének távolságától függetlenül egységessé tették az ország egész területén. Melléktermékként pedig megjelentek a piacon az előre enyvezett borítékok.

A költő Coleridge fia, Hartley mindenki számára üdvös találmányként ünnepelte a filléres posta bevezetését:

*A legkülönb intézkedés
Röpteti a kis Ámor szárnya tollát,
Apa, anya, fiú, nővér, fivér,
Férj és feleség áldása kísér.*

A kép: „Vajon mi lesz belőle?” – Gőz Király és Szén Király nyugtalanul figyelik az újszülött elektromosságot. A *Punch* 1881-ben megjelent karikatúrája a régi és új technológia képes szembeállításáról, amelyeknek még sokáig együtt kellett élniük. Az elektronika a 20. században bontakozott ki

20. kép. A stadionban. Adolf Hitler és propagandaminisztere, Josef Goebbels hangosbeszélőként használták a mikrofont. A képen Hitler óriási hallgatóságától elkülönítve egy nagygyűléshez beszél

Ez a lelkesedés mindazonáltal némiképpen idealizálva mutatta be a történeteket. Az analfabetizmus, bár aránya csökkent az 1840 és 1870 közötti évek során, még mindig magas volt, és a szegényebbeknek gyakran meg kellett fizetniük valakit azért, hogy megírja leveleiket, vagy éppen elolvassa a nekik szóló üzeneteket. A politikus Richard Cobden nem csupán politikai szempontból üdvözölte a filléres posta intézményét – amely lehetővé tette, hogy mobilizálják a szabad kereskedelem mellett kiálló véleményét –, hanem morális értelemben is kívánatosnak tartotta. Új készletést jelentett az írás-olvasás elsajátítására.

A postai rendszer kialakulása megelőzte a közoktatási rendszer megszervezését. Ez utóbbi megalkotója és a népoktatás elszánt apostola, Rowland Hill (1795–1879) a postahivatalokat „a civilizáció erős motorjának” látta. Amint testvéréhez, Matthew-hoz írott 1862-es levelében kifejtette:

„A [postai] levelezés elterjedtségének mértékéből meglehetősen biztonsággal következtethetünk egy adott népesség valós civilizációs szintjére. Ha például azt látjuk, hogy egyedül Manchesterben annyi levelet írnak, mint a teljes európai és ázsiai orosz birodalomban, akkor ez alapján összehasonlíthatjuk a brit és az orosz civilizációt.”

Hasonló konklúziókra jutottak mások is, akik inkább a múlttal, és nem más kontinensek fejlettségével vetették egybe az új viszonyokat.

Harmincöt évvel később, amikor a Brit Birodalom Viktória királynő trónra lépésének gyémántjubiläumát ünnepelte, és emellett – különösen a sajtó – számba vette a 19. század összes technikai és társadalmi vívmányát, egy konzervatív képviselő, Henniker Heaton mindkét összevetést elvégezte. Az egész birodalomra kiterjedő filléres posta intézményének elszánt híveként Heaton – elsősorban a magánlevelezés hatásaira gondolva – leszögezte, hogy a királynő uralkodása kezdetén, 1837-ben „a tömegek, akárcsak Stuart-korabeli őseik vagy éppen az Abdul Hamid uralma alatt élő törökök, szinte kizárólag csak szóban kommunikálhattak, és helyileg kereskedhettek”. Az ország különböző vidékei csupán saját érdekeiket tartották szem előtt, és nem tudtak többet más közösségekről, mint „az egyik orosz falu tud 150 kilométerre fekvő szomszédjáról. A vidéki dzsentrik és értelmiségiek vagy a nagyvárosok polgárai kellő érintkezést tartanak fenn egymással; ám néhány megvilágított szigetet még mindig a sötétség tengere veszi körül”.

A fény és a sötétség szembeállítását immár az elektromosság korának jele volt, bár már a 18. századi felvilágosodás írói is éltek vele; a postai szolgáltatás pedig éppen ebben a században gyorsult fel első ízben látványosan a királyi üzeneteket szállító fűrgő postakocsik jóvoltából. A „tömegekről” beszélve Heaton azt az ízig-vérig 19. századi nyelvet beszélte, amely bizonyos mértékig felváltotta az „osztályról”, az iparosodás e kategóriájáról szóló diskurzust. A filléres posta bevezetésének évtizede azonban egyáltalán

nem igazolta azokat a – gyakorta szentimentális szavakkal megfogalmazott – várakozásokat, hogy jelentősen növekszik a magánlevelezés gyakorisága a munkásosztály körében. Sokkal inkább a középosztály használta ki az új, egységes díjszabás kínálta előnyöket, és a postai szolgáltatás állandó gyorsulása inkább az üzletemberek elvárásainak, nem pedig a „tömegek” igényeinek volt köszönhető. A St Martin’s Le Grandon épült legforgalmasabb londoni postahivatal csúcspontját megörökítő cikkek és metszetek világosan mutatják, mit jelentett az „üzlet” a viktoriánus kor derekán: nem haszontalan összehasonlítani ezeket a nagy vasútállomásokat ábrázoló korabeli képekkel. 1863-ban 161 millió levelet kézbesítettek különböző londoni címekre, ezeknek közel felét a városban adták fel, amelynek területén naponta tizenkétszer keltek útra a levélkihordók, hogy ezt a levéltömeget eljuttassák a címzettekhez.

Amikor Heaton 1890-ben birodalmi léptékű filléres postarendszer felállításáért kardoskodott, érveit nem csupán az üzleti érdekekkel támasztotta alá. Azt hangsúlyozta, hogy a kereskedem élénkítése mellett a posta a „birodalmi egység”, az „angolszász testvériség” jelképe lehet. Amerikában is voltak, akik – mint például Elihu Burritt (1810–1879), a „tanult kovács” – Heatonhoz hasonlóan valamiféle egyetemes testvériség lehetőségével azonosították az olcsó birodalmi posta létrehozását. A rendszert mégis Új-Zélandra, és nem az USA-ra terjesztették ki először, mégpedig 1901-ben, Viktória királynő halálának évében.

Az USA-ban csupán 1853-ban vezették be az első postabélyeget, ugyanabban az évben, amikor átadták a New York–Chicago vasútvonalat. A postai szolgáltatás azonban már a kezdetektől olcsónak számított, a küldemények száma pedig 1886 és 1901 között a kétszeresére, 7,4 millióra nőtt. Ennek egyik következményeként jelentősen gyarapodott a postán rendelt áruk száma is, bár ezek egy részét magántársaságok, mint például a híres *Wells Fargo* szállította le a megrendelőkhöz. Az állami jogosítványokkal felruházott európai postákkal ellentétben az amerikai postának nem voltak komoly lehetőségei a vasutakat, távírókat, telefonokat – vagyis a később „telekommunikációnak” nevezett szektort – érintő országos politikai döntések befolyásolására.

1874-ben alakult meg a Nemzetközi Postaszövetség, az *Union Postale Universelle*, amelynek Nagy-Britannia alapító tagja volt. A világ számos országa számára egy angol cég, a De La Rue gyártotta a bélyegeket, az új szövetség egyik első rendelkezése pedig a bélyegek színének szabványosítása volt. Párizsban húsz ország képviselői már kilenc évvel korábban aláírtak egy nemzetközi konvenciót a távírdákról, valamint létrehozták a Nemzetközi Távírási Uniót. Nagy-Britannia nem volt hivatalos a tanácskozássra, mivel távírórendszere ekkor teljes egészében magánkézben volt (*lásd 133. old.*). Az idők változását, régi és új együttélését jól mutatta, hogy a török delegátusnak részben lóháton kellett megtennie a Párizsba vezető utat.

Száz évvel később, amikor az Unió alapításának centenáriumát ünnepelte – székhelyét 1868-ban a svájci Bernben állították fel –, kormányközi testületként már egészen más kérdésekkel foglalkozott: éppen két évvel korábban szervezte az első nemzetközi konferenciát a világűr kommunikációs felhasználásáról. Az első Nemzetközi Rádió-távírási Konvenciót 1906-ban Berlinben tartották (lásd 152. old.), majd az 1932-es madridi konferencián, amely a rádiós hullámhosszok alkalmazásával foglalkozott, a szervezet nevét Nemzetközi Távközlési Unióra (ITU) változtatták. 1947-ben, két további, Atlantic Cityben rendezett konferenciát követően az ITU az ENSZ szakosított szervezete lett (lásd 249. old.)

A távíró

A távíró volt az első nagy elektronikai vívmány, amelyről az angol miniszterelnök, Salisbury márki 1889-ben kijelentette, hogy ez a „különös és lenyűgöző felfedezés” közvetlen hatással lesz „az emberiség erkölcsi, illetve szellemi természetére és tevékenységére”. A távíró ugyanis „egyetlen hatalmas egészé kovácsolta az emberiséget, hiszen mindenki láthat [sic!] mindent, ami csak történik a világban, hallhat minden kimondott szót, megítélhet bármiféle politikát – és mindezt azonnal, késlekedés nélkül.”

Bár közel sem volt egyértelmű, hogy mindez valóban az egész „emberiséget” érintené, a politikusok kétségtelenül új, nagy hatású eszközt kaptak a kezükbe. Általában dicsérték is, mint Dalhousie, aki 1856-ban, Indiából való távozásakor összeállított egy utolsó jelentést a Kelet-indiai Társaság igazgatói számára. Ebben az egységes postát, az elektromos távírókat és a vasutakat együttesen „a társadalmi fejlődés három nagy hajtóerejének” nevezte, amelyet „a legújabb idők bölcsessége és tudománya a nyugati országoknak ajándékozott” (akár azt is mondhatta volna: a nyugati országokra korlátozott...). Dalhousie számos hatalmi pozícióban lévő ember nevében szólt. Az embereket, árukat, újságokat és könyveket szállító vasút, valamint a 19. század első elektromos találmánya, a magáncélú és hivatalos üzeneteket közvetítő távíró mindegyikük gondolkodásában szorosan összetartozott.

Utólag könnyen kijelenthetjük, hogy a vasút, majd a kerékpár, a gépkocsi és a repülőgép megjelenése a közlekedés fejlődéséhez tartozik, míg a távíró, később a telefon, a rádió és a televízió elterjedése a média történetének része. Egy ilyesfajta felosztás azonban merev és mesterséges lenne. A távíró és a vasutak fejlődése szorosan kapcsolódott egymáshoz – az egyvágányú vonalakon elengedhetetlen volt a jelzések szinkronizált, azonnali átvitele –, bár voltak olyan távíróvezetékek is, amelyek nem a vasúti vágányok, hanem csatornák vonalát követték. Charles Babbage – a korszak kiemelkedő angol matematikusa – régebbi összefüggésekre is rámutatott, amikor azt javasolta, hogy minden templomtornyot távírópóznaként hasz-

náljanak. Még ókori példák is adódtak: a leírások szerint Trója bukását előre jelezték Argosz felé.

Ausztrália volt az egyetlen olyan ország, ahol a távíró még a vasútnál is fontosabb szerepet kapott. 1830-ban az országot mindössze hetvenezren lakták, a népesség növekedését erősen korlátozta „a távolság zsarnoki uralma” – ahogy azt Geoffrey Blainey nevezte. A szétszóródott lakosság igencsak rászorult a „népet szolgáló” postára, amely költséges volt ugyan, de soha senki nem kérdőjelezte meg szükségességét. Rövidebb távokon a hivatalos kommunikációt szemaforokkal, vagyis optikai jelzőrendszerrel biztosították, egészen az 1850-es években kirobbanó ausztráliai aranylázig; 1854. március 8-án végül megindult a távíró Melbourne és Port Melbourne között, hat hónappal megelőzve az ugyanott megépített első vasútvonal megnyitását. Hosszú évekig ez maradt az egyetlen valóban jövedelmező vasút egész Ausztráliában. A távíró további történetét Ann Moyal meséli el izgalmas könyvében, amely 1984-ben jelent meg *Clear Across Australia, a History of Telecommunications* (Keresztül Ausztrálián, a telekommunikáció története) címen. Az államilag finanszírozott vasútépítések sokkal döcögösebben haladtak – ehhez az eltérő nyomtávok is hozzájárultak –, bár az 1875-ben még csak 2547 kilométeres vasút hossza 15 év alatt 16 000 kilométerre nőtt. Az ausztrál vasútvonalak a 20. században érték el legnagyobb hosszúságukat, ekkor mintegy 46 000 kilométernyi vágány hálózta be a kontinenst.

A távolsági kábel-összeköttetés természetesen roppant fontos volt Ausztrália és Új-Zéland számára, de a rendszer kiépülése meglehetősen lassan haladt: a szárazföldi és tengeri kábelek már keresztül-kasul behálózták Európát és Ázsiát, mire az indonéziai szigetvilágon keresztül 1872-ben elérték az ausztráliai Darwin kikötőjét. Ezután még le kellett győzni a kontinens belsejének óriási távolságait, ahol a magányos távírdászok néha több száz km-re laktak legközelebbi szomszédjuktól. A szolgáltatás ára kezdetben meglehetősen borsos volt, de az 1880-as évekre a díjak jelentősen csökkentek. A magánjellegű telekommunikáció mégis jórészt csak a telefon megjelenésével vált igazán hétköznapivá.

A tenger alatti távírókábelek lefektetése hatalmas és bonyolult vállalkozás volt, amelyet csupán a gőzhajózás fejlődése és elterjedése tett lehetővé – ez utóbbit viszont mindenekelőtt a globális kereskedelem szükségletei gerjesztették. Maga a technikai teljesítmény joggal kápráztatta el a kortársakat, és amikor Charles Brightot, aki 1858-ban lefektette az első (jóllehet működésképtelen) kábelt Európa és Amerika között, 26 évesen lovaggá ütötték, a *The Times* „Kolumbusz felfedezése óta a legnagyobb emberi vívmányként” dicsőítette a kábelt, amely „kiterjeszti az emberi tevékenység határait”. Dickens számára pedig „az expresszvonatok, a fájdalommentes operációk, a kristálypaloták [...] és egyéb olyan csodák korában, amelyről nagyapáink és nagyanyáink álmodni sem mertek” a távíró volt „minden modern csodánk közül a legcsodálatosabb”.

A távíró társadalmi és gazdasági hatásait Angliában már a kezdetektől legalább olyan lenyűgözőnek látták, mint magát a technikai vívmányt. Az első magánkézben lévő távírotársaság, az *Electric Telegraph Company* alapításakor, 1869 januárjában az *Edinburgh Review* egyik cikkírója arról elmélkedett, hogy a távíró világa, amely „az egyszerű emberek számára alig volt több afféle furcsa kuriózumnál” immár az „általános érintkezés birodalmává” terebélyesedett. A cikk szerzője elemezte és felbecsülte a távíró fejlődésének gazdasági és társadalmi hatásait, bár nem mindet látta előre. A következő évben Disraeli konzervatív kormánya elfogadta a parlamentben az 1868-as távírotörvényt, a *Telegraph Act*-et, amely a távírórendszert a magáncégek helyett az állami posta kezelésébe adta.

A csatornákhöz, vasutakhoz és óceáni hajóutakhoz hasonlóan a távíróvezetékek is a nemzeti és a nemzetközi piacokat kötötték össze, beleértve a tőzsdéket és a legkülönbözőbb áruk (így például a gyapot, a gabona vagy a hal) piacait. A távíró ugyanakkor felgyorsította az információk terjedését, amelyek lehettek közérdekű vagy éppen magáninformációk, helyi, regionális, országos és birodalmi léptékű hírek. Hosszú távon éppen ez bizonyult a találmány legfontosabb hatásának. A távolságot egyre inkább meghódították, ahogy a kormányzati, üzleti és magáninformációk, a családi ügyek, az időjárás-jelentések, a természeti és emberi katasztrófák – leginkább hírek formájában – terjedni kezdtek a távíróhuzalokon. A hírek nemzetközi terjesztésére hírügynökségek alakultak, elsőként 1835-ben a párizsi *Havas*. A Németországból érkezett Julius Reuter báró 1851-ben Londonban alapította meg a *Reuter's Telegram Company*-t, amelyet azóta is mindenki egyszerűen csak *Reuters*-nek nevez. 1859-ben Julius Reuter tudósította a világot III. Napóleon itáliai hadjárataról és a császár húsz rövid sürgönyéről, amelyeket naponta a frontra küldött. Amerikában egészen 1892-ig nem létezett hírügynökség, ekkor alakult meg az *Associated Press* (AP), amely kezdetben még az *Associated Press of Illinois* nevet viselte.

A távíróval kapcsolatos legtöbb újítás – akárcsak számos más esetben – egymástól függetlenül jelent meg a különböző országokban egy olyan fejlődési folyamat részeként, amely nem köthető egyetlen feltalálóhoz. Az elektromágnesesség elmélete szintén nem egy tudóshoz kapcsolódik, bár az áramkör töltéshordozó részecskéinek egységét a francia André Marie Ampère-ről (1775–1836) nevezték el, aki egyébként a dán Hans Christian Ørsted (1775–1851) kutatásait fejlesztette tovább. 1864-ben pedig az angol James Clerk Maxwell (1831–1874) írta le az elektromágneses mezőnek elnevezett jelenség matematikai alapjait (lásd 149. old.).

Angliában elsőként William Fothergill Cooke és Charles Wheatstone foglalkozott sikeresen a távíróval, és annak feltalálását is leginkább az ő nevéhez szokás kapcsolni. 1837-es közös szabadalmuk részletesen leírta „a jeladások és figyelmeztető hangok közvetítését távoli helyek között az elektromos áramlatok segítségével fémből készült áramkörökön keresztül”. Cooke

kevésbé cirkalmas nyelvezetet használt, amikor arról beszélt, hogy a távíró a vasúti vonalakat valódi „országutakká” (*highway*) változtatja – ez az elképzelés az 1990-es évek elején „elektronikus szupersztrádaként” jelent meg újra az amerikai szóhasználatban. A *Railway Times* már akkor, 1842-ben azonnal magáévá tette az új gondolatot.

Az amerikai Samuel Morse (1791–1872), egy Yale Egyetemen végzett lelkész gyermeke, eredetileg művésznek tanult. Olyan pontokból és vonalakból álló kódrendszert dolgozott ki, amelyet percenként negyvenszavas sebességgel lehetett olvasni. A távírdászok hamarosan az egész világon ezt a jelrendszert használták. A morzekészülékek kezelőinek alapfelszerelése egy távíróbillentyűből, reléből, hangjelzőből, naplóból, akkumulátorból és áramerősség-megszakítóból állt. Időközben egy távoli kontinensen William B. O’Shaughnessy, az indiai brit hadsereg segédorvosa és a távírók rajongója Kalkuttában kísérletezett távírórendszer létrehozásával: az 1840-es évek elején feszítette ki vasból készült vezetőket a fákra, ám az első valódi távíróösszeköttetés csupán 1854-ben épült ki Kalkutta és Bombay között.

Már a kezdetektől kialakultak a nemzetközi kapcsolatok is. Cooke a heidelbergi egyetemen meghallgatta Munckle professzor előadását a távíróról, majd részt vett egy bemutatón, ahol a közönség az orosz Pavel Schilling báró acéltüvel működő távíróját tekinthette meg. Morse 1838-ban a párizsi Tudományos Akadémián tartott előadást, találmányát pedig – miután Londonban Cooke és Wheatstone megelőzte őt – ugyanebben az évben Párizsban szabadalmaztatta, majd két évvel később az USA-ban is bejegyeztette, ahol 1836-ban új szabadalmi törvényt fogadtak el, és létrehozták a *Szabadalmi Hivatal*t. Ausztráliában a kanadai ír ifjú emigráns, Samuel Walker McGowan mutatta be a távíró, aki Morséval és a távíróoszlopok elektromos szigetelését kidolgozó Ezra Cornell-lel is együtt dolgozott. Az első távolsági üzenetet Ausztráliából 1872-ben küldték el, miután Darwinon keresztül transzkontinentális kapcsolatot létesítettek Európával és Ázsiával. Az üzenet – „Fejlődj, Ausztrália!” – azzal a jámbor óhajjal zárult, hogy „szolgálja sokáig e tenger alatti kábelkapcsolat a béke ügyét”.

A történelem első távíróüzenetét Angliában továbbították: ezt a két fizikus, Cooké és Wheatstone (ők zenei érdeklődésüknek köszönhetően egy harmonikafélét is feltaláltak) váltotta egymással. A két feltaláló eredetileg külön dolgozott, és némi gyanakvással figyelték egymás tevékenységét. Távírótüvel felszerelt készülékéről Cooke Camden Town vasútállomásáról küldte el első üzenetét társának 1837-ben, mindössze egy héttel a London–Birmingham közötti vasútvonal hivatalos megnyitása után. Wheatstone pedig, aki Euston állomáson ült egy ütött-kopott, gyertyával megvilágított kis szobában, azonnal válaszolt neki. Üzenete szerint olyan viharos érzések fogták el, mint még soha életében: „Egyedül ültem a csendes szobában, és hallottam, hogy a tű kattogni kezd. Átéreztem e találmány dimenzióit – folytatta Wheatstone –, amely minden kétely és gáncsoskodás ellenére

bebizonyította hasznosságát." Az efféle első benyomások és üzenetek immár a médiafolklor részévé nemesedtek, amelyet később a telefon, a rádió, a televízió és az internet első lépései gazdagítottak (lásd 140. old.).

Katonai szempontból – amely mindig meghatározónak bizonyult a telekommunikáció történetében – a távíró egyaránt komoly hatással volt a szárazföldi és a tengeri hadműveleti tervekre, valamint azok gyakorlati megvalósítására is, akárcsak korábban, a napóleoni háborúk idején a szemaforos jelzőrendszer. A különböző „parancstovábbítási rendszerekbe” kötött távírók közvetítették az általános és különleges utasításokat. A távíró operációs szempontból első ízben a krími háború idején kapott jelentős szerepet, amikor egy 547 kilométeres kábelt fektettek le a Fekete-tenger mélyén. Hasznát azután még egyértelműbben bebizonyította az amerikai polgárháborúban, amelynek során már ezernél több operátor továbbította a híreket a 26 000 kilométeres vezetékhalózaton. Addigra a *Reuters* már rendszeresen küldött a csatákról és más eseményekről tudósításokat az Atlanti-óceánon keresztül. A hírügynökség 1889-ben állította fel az *Indiai és Kínai Különleges Ügyek Irodáját*, majd az elkövetkező közel egy évszázad során India – amint azt Donald Read, a *Reuters* történetét feldolgozó történész megfogalmazta – „központi szerephez jutott a Brit Birodalmon belüli Reuters-birodalomban”. Maga a Brit Birodalom mind jobban függött a távírótól, hamarosan pedig Japánnal is szoros kapcsolat épült ki.

Nagy-Britanniában a távíró fejlődésének első korszaka az *Electric Telegraph Company* megalakulásával zárult 1846-ban, öt évvel azelőtt, hogy bejelentették a Londont és Párizst összekötő kábel átadását. Éppen ekkor zárta be a távíró – és a legtöbb új találmány – iránt lelkesedő Viktória királynő (aki ekkor még nem volt India császárnője) a londoni világkiállítást. Két évvel később az *Electric Telegraph Company* összeolvadt legfőbb vetélytársával, az *English and Irish Magnetic Telegraphic Company*vel, az így létrejött *Magnetic* társaság irodái a *Bank of England* épületének közvetlen közelében működtek (lásd 181. old.).

A távíróipar terjedésével kulcskérdéssé vált a magánvállalkozások, illetve a közszolgáltatóság, végső soron a piac és az állam szerepe. „Vajon a távírón keresztül történő kommunikációnak a levelek pusztán továbbítása mellett nincs-e kormányzati feladata is?” – tette fel a kérdést a *Quarterly Review* munkatársa. 1854-ben, a regionális újságírás aranykorában immár 120 vidéki lap kapta távírón keresztül a legfrissebb parlamenti híreket. Emellett párhuzamokat vontak olyan országokkal, ahol a távíróhálózat állami felügyelet alatt állt; ilyen volt például Svájc, ahol 6,6 távíróiroda jutott minden százezer lakosra, míg Nagy-Britanniában csupán 5,6.

Az USA-ban állami részvétellel indult meg a hálózat kiépítése: Morse közpénzekből finanszírozta a Washingtont Baltimore-rai összekötő kísérleti légvezeték kivitelezését. Az első híres üzenet a következőképpen szólt: „Amit Isten megteremtett.” A posta főigazgatója nyomatékosan rámutatott,

hogy „egy efféle, jóra és rosszra egyaránt felhasználható hatékony eszközt” nem lehet „biztonsággal a törvényekre fittyet hányó magánvállalkozók kezére adni”, majd 1845-ben frappáns módon aziránt érdeklődött, „vajon meddig fog a kormányzat magánszemélyekkel osztolni az információtovábbítás teendőin – egy olyan feladaton, amely az alkotmány szerint a kormányt illetné.” Az amerikai kormányzat ugyanis láthatóan nem fordított elegendő figyelmet az addig kipróbálatlan rendszer felszerelésére, így az ellenőrzést hamarosan Morse és támogatói gyakorolták. A távíróüzlet tehát magánkezekbe került, ez pedig igen komoly kihatással volt az amerikai telekommunikáció egész történetére. Innen számíthatjuk annak az óriásvállalatnak a kezdeteit, amely 1854-ben felvette a *Western Union* nevet.

Franciaországban az első pillanattól fontosnak találták a kommunikációs eszközök állami ellenőrzését, ám abban az országban, ahol a Chappe fivérek által kifejlesztett szemaforrendszer már a forradalom alatt hatékonyan bizonyult (*lásd 101. old.*), és a hadügyminisztérium még az 1840-es években is több mint 48 000 kilométernyi szemaforhálózatot működtetett, az elektromos távíró óhatatlanul lassabban épült ki. A távolsági hírközlést már egy 1837-ben hozott törvény állami monopóliummá tette, majd tíz évvel később a belügyminiszter nyomatékosan megismételte, hogy a távíró a politika, és nem a kereskedelem eszköze. Ebben pedig utódai – függetlenül attól, hogy éppen miféle rezsim irányította az országot – kivétel nélkül egyetértettek vele. A 20. században egyébként a francia állam hasonlóan viszonyult a rádió és a telekommunikáció kérdéseihez is (*lásd 215. old.*).

Az 1848 előtt uralkodó európai rezsimok még a forradalmak kitörése előtt megismerkedhettek a távíróval, Metternich pedig a Habsburg Birodalom antiliberális politikájának megfelelően természetesen amellet tört lándzsát, hogy a távíró állami monopóliummá váljon, amelyet elzárnak a nagyközönség elől, ahogy Poroszországban is tették. A helyzet azután sem változott, hogy az 1848-as forradalom elsöpörte Metternichet, bár a 19. század idején a telefónia fejlődése Magyarországon néhány meglepő fejleménnyel szolgált (*lásd 143. old.*). Oroszországban I. Miklós cár uralkodásának idején szemaforrendszer épült ki Szentpétervár és Varsó között, amely továbbvezetett a német határig, egy leágazása pedig Szentpétervárt és Moszkvát kötötte össze. Az egymástól 8-10 kilométer távolságra felállított jelzőtoronyok mindegyikében hat ember teljesített szolgálatot. A cár még az elektromos távíróról szóló szóbeszédet is felforgatónak bélyegezte és betiltotta, annak ellenére, hogy egy orosz nemes, Schilling báró (*lásd 134. old.*) kidolgozta az elemekkel táplált galvanométeren és bináris kódrendszeren alapuló készüléket.

1848 előtt és után leginkább Belgium példáját emlegették, ahol a távírórendszert – a vasutakhoz hasonlóan – az állam építtette ki. A belga hálózatot 1869-ben „kiválóan tervezett és olcsón kivitelezett rendszernek” tartották, és ennek köszönhetően a tarifák is meglehetősen alacsonyok voltak – különösen Nagy-Britanniához viszonyítva, ahol a magas távközlési díjak állandó

vitákat gerjesztettek. Ekkor a tőzsdei hírek az adatforgalom felét, míg a „magánügyek” annak 13 százalékát adták. Összehasonlításként a sajtó mindössze 4, a kormányzat pedig csupán 2 százalékkal részesedett a távíróforgalomból.

Angliában a Brit Posta ambiciózus tisztviselője, a Postatakarékpénztárt alapító Frank Scudamore – aki korábban már létrehozott egy postatakarékbankot (*Post Office Savings Bank*) – azt vallotta, hogy a távíróhálózatnak a Brit Posta kezelésébe kell kerülnie. Ez az 1868-as Távírótvénnyel annak rendje és módja szerint megvalósult, még a vasúti kezelésben lévő távírórendszerek is a posta tulajdonába kerültek. Ezt az intézkedést az akkor ellenzékben lévő liberális politikus, W. E. Gladstone (1809–1898) – hamarosan brit miniszterelnök – is támogatta, valamint mellette álltak a kereskedelmi kamarák és a sajtó is; dühödten, de eredménytelenül elleneztek viszont a vasút- és távíróvállalatok, amelyeknek sok szálon összekapcsolódó igazgatótanácsai a médiakontroll koncentrációjának érdekes korai példáját mutatják.

A vasúttársaságoknak a parlamentben is mindkét oldalon komoly volt a befolyása, hatalmukat már az 1840-es években megmutatták, amikor az ifjú Gladstone-t, aki akkoriban kereskedelmi miniszter volt, rákényszerítették az 1844-es vasúti törvény egyik cikkelyének visszavonására. A klauzula lehetővé tette volna az állam számára, hogy felvásárolja (vagyis tulajdonképpen államosítsa) azokat a vasutakat, amelyek a törvény hatályba lépése után kezdtek volna üzemelni. Az elfogadott törvény végül csupán azt szabta meg, hogy a továbbiakban az összes vasúttársaság köteles volt naponta minden vonaton legalább egy harmadosztályú személyvonatot indítani. Ezek az úgynevezett „parlamenti vonatok” még a 20. században is közlekedtek.

A távíróvállalatokra 1868-ban – még mielőtt postai igazgatás alá kerültek volna – sikerült rákényszeríteni egy pénzügyi egyezményt. A szabályozás utólagos hiába jóslgatták, hogy az államosítás nagy valószínűséggel „stagnációt és sívár megszokottságot hozna magával, mint minden hivatalos intézkedés”, a kormányzat ragaszkodott ahhoz, hogy a távírókat az egyéb postai szolgáltatásokhoz hasonlóan kezeljék, és vezessenek be a távolságtól független egységárat a húszszavas távíratokra. 1844-ben – miután visszavonták a postai államosításáról döntő cikkelyt – a vasúttársaságok nem kényszerültek hasonló intézkedésekre.

A monopolhelyzetben lévő Brit Posta mindazonáltal állandó pénzügyi problémákkal küzdött a 19. században, jóllehet a közvetített üzenetek száma a távíró bevezetése óta folyamatosan nőtt. A távíró bevezetése után a postai üzenetek száma az 1840-es években 6,5 milliőről 26,5 millióra nőtt – ez mind a többi európai országhoz, mind pedig az USA-hoz képest jelentős ütemű növekedést jelentett. Persze többről volt itt szó, mint amit a egyszerű összehasonlító statisztikák megmutatnak: a posta veszteségei – a viszonylag alacsony egységtarifát kritikusai csak „segélynek” titulálták – minden egyes üzenettel tovább halmozódtak, ez pedig a parlamentben, ugyanúgy, mint a közvéleményben, olyan bírálatokat gerjesztett, amelyek a média más

területeit is érintették. A sajtó viszont, amely számára a posta ráfizetéses díj-szabásai éppenséggel nyereséget jelentettek, jogosan érvelhetett azzal, hogy ezek a tarifák növelik az emberek érdeklődését az információk, vagyis a hírek iránt (lásd 196. old.). Végső soron ez is közérdeknek számított.

A távirócégek köztulajdonba vétele után sok korábbi igazgató a tengerentúli ügyleteket bonyolító távirócégek részvényeibe fektette be az állami kapott kárpótlást. Így jött létre 1872-ben egy új, nagy vállalatfúzió, az *Eastern Telegraph Company*, amely közel egy évszázadon át 6,5–10 százalék közötti osztalékokat fizetett részvényeseinek, és egyike lett a századvég számára olyan konszernjének, amely a brit fölény alapját jelentette a nemzetközi kábel-távíró iparágban.

A britek ezt a fölényt nemzeti érdekként kezelték. „Kívánatos lenne, hogy minden jelentősebb kolóniának és haditengerészeti bázisnak saját kábel-összeköttetése legyen az anyaországgal, és a kábel brit territóriumokon vagy pedig baráti, semleges területeken keresztül húzódjon” – szögezte le egy 1902-ben született bizottsági jelentés. A kereskedelmi érdekek közvetlenül ezután következtek: „Ha [a fenti kábel-összeköttetések] már kiépültek, lehető legtöbb másodlagos kábelt kell lefektetni”, és ezek nyomvonalát már „a szokásos kereskedelmi megfontolásoknak leginkább megfelelő módon” lehetne kijelölni. Nem meglepő, hogy a brit kereskedelmi törekvésekkel szembeni – már korábban is érezhető – gyanakvás mind jobban nőtt a század végének kontinentális Európájában. 1894-ben egy párizsi újság egyenesen azon töprengett, vajon „biztosítható-e az összes többi nemzet biztonságá” akkor, ha Nagy-Britannia ellenőriz „valamennyi információtárást”.

Az Európán kívüli vidékek számára a távíró a távoli területek egyesítésének eszköze lett, és a vezetékhalózat hosszához viszonyítva több üzenet közvetítettek, mint az európai országokban. A Torontót Québeckel összekötő vonalon például már négy évvel megnyitása után kétszer annyi üzenet váltottak, mint az angliai távírókon. Az ausztráliai *Melbourne Argus* cikkében 1854-ben már így nyilatkozott:

„Számunkra, akik régi gyarmatosként már hosszú ideje magunk mögött hagytuk Britanniát, van valami felemelő ebben a folyamatban, a modern találmányok tökéletesebbjének terjedésében... Aligha képzelhetünk el ennél tökéletesebbet, csak azon töprenghetünk, hogy az utánunk jövő nemzedékeknek milyen lehetőségei maradnak a nyughatatlan emberi elme kalandjai számára... Állítsuk azonnal munkába hát az elektromos távírókat.”

Az 1850-es években, vagyis még a nagy nyugati terjeszkedést megelőzően az USA is büszke lehetett távíróhálózatára. Egy 1860-ban lejegyzett cikkben így lelkendeztek:

Szabaddá...
A gőz nagy...
Hegyünk...
S híreink...

...ra az amerikai táviró...
... beleértve a New York...
... New York és San Fran...
...rsolat. Mire véget ért...
...tál a táviróüzlet, am...
... 545 kilométer vezet...
... első táviróvonal épít...
... kormányzat nem sok...
... amely így a szabály...
... fejlődés első, lázas...
... edés korának”, szám...
... D. Chandler, az amer...
... (A látható kéz, 187...
... sngő távirótársaság...
... közösöket az USA-b...
... állalkozás korlátoz...
... emtésének kísérlete...
... előnyös lízing- és fr...
... áadásul vasúti érde...
... antette a monopólium...
... miközben az amerikai...
... *Western Union* továb...
... ama 3972-ről 19 382-r...
... hatalmas teremben...
... áló, Thomas Edison...
... ájában kezdődött...
... re az ország sűrű...
... nyolította, a monog...
... erével söpörték félre...
... ervényesülése, amel...
... szervezet kezében öss...
... volna, hogy a távíró...
... ájon”. A század utols...
... ilium mellett: egyedü...
... tségeit.
... resztésekben pedig n...
... kábelben egyidejűleg

Szabaddá tettek atyáink, de álmodni se merték,
A gőz nagy korszakától mi vívmányokra tel még,
Hegyünk, tavunk, folyónk mind tűzoszlop, szilaj,
S híreink villámként viszi a telegráfhuval.

1846-ra az amerikai táviróhálózat hossza már meghaladta a 16 000 kilométert, beleértve a New York és Buffalo közötti területen húzódó 450 vezetékét. New York és San Francisco között 1859-ben épült ki a közvetlen távirókapcsolat. Mire véget ért a polgárháború – amelynek hatására alaposan fellendült a táviróüzlet, amelyből leginkább a *Western Union* profitált – immár 59 545 kilométer vezeték hálózta be az országot.

Az első táviróvonal építésében az állam még részt vállalt, de a washingtoni kormányzat nem sok szerepet játszott a továbbiakban a hálózat fejlesztésében, amely így a szabályozatlan magánvállalkozások kezére került – ez pedig a fejlődés első, lázas éveiben, amelyet gyakorta neveznek a „vakmerő korszaknak”, számos drámai csődhez és üzleti csatározáshoz vezetett. A. D. Chandler, az amerikai üzleti világ történetének kutatója, a *The Visible Hand* (A látható kéz, 1977) című alapmű szerzője úgy vélte, az egymással versengő távirótársaságok ekkoriban hozták létre a legelső modern üzleti vállalkozásokat az USA-ban. A sok cég versenye így oligopóliummá, néhány vállalkozás korlátozott versenyévé szűkült, ezt pedig a monopólium megteremtésének kísérletei követték.

Az előnyös lízing- és franchise-szerződéseket kötő óriási *Western Union*, amely ráadásul vasúti érdekltségeit is sikeresen kihasználhatta, természetesen tekintette a monopólium kialakulását. Az 1870–1890 közötti két évtizedben – miközben az amerikai gazdaság főbb szektorai visszaesséssel küszködtek – a *Western Union* tovább tudta növelni profitjának reálértékét, és irodái száma 3972-ről 19 382-re nőtt. Legnagyobb részlege a New York-i volt, ahol egy hatalmas teremben 444 távírdász sürgölődött. A legnevesebb amerikai feltaláló, Thomas Edison (1847–1931) hosszú karrierje is e vállalatóriás bostoni irodájában kezdődött, ahol 1868-ban távírdásként dolgozott (15. kép).

1890-re az ország sürgönyforgalmának már 80 százalékát a *Western Union* bonyolította, a monopóliumra vonatkozó állandó kritikákat pedig azonnal az érvvel söpörték félre, hogy mindez „annak az elkerülhetetlen törvényes az érvényesülése, amely szerint az üzlet irányítása többnyire egyetlen nagy szervezet kezében összpontosul”. Morse maga már a kezdetektől azt kívánta volna, hogy a táviróhálózat „a postához hasonlóan egyetlen egészévé állalódjon”. A század utolsó éveiben azután egy újabb érv jelent meg a monopólium mellett: egyedül az volt képes előteremteni a fejlesztés és a kutatás költségeit.

A fejlesztésekben pedig nem volt megállás. Megjelent a duplex, amely egyetlen kábelon egyidejűleg két, ellentétes irányú üzenetet volt képes köz-

vetíteni, majd amikor 1874-ben Edison kifejlesztette a quadruplexet, a kapacitás ismét megduplázódott. Öt évvel később a *Brotherhood of Telegraphers of the United States and Canada* (Egyesült Államok és Kanada Távírdászainak Társasága) hatalmas országos sztrájkba kezdett, ám az akciót a *Western Union* sikeresen letörte. A távíróval szemben a döntő kihívás végül nem belülről, a távírdai munkások felől, hanem kívülről, a telefon kifejlesztésével érkezett.

A telefon

A telefon története néhány évvel korábban, 1876 márciusában kezdődött, mikor Alexander Graham Bell (1847–1922) skóciai születésű amerikai feltaláló szabadalmaztatta telefonját (magát a szót egyébként 1796-ban használták először a kommunikáció tisztán akusztikus módjára). 1837-ben az amerikai C. G. Page felfedezte, hogy a vas mágnességének hirtelen változásai zenei hangokat, ún. galvanikus zenét gerjesztenek, néhány kísérletező kedvű követője pedig ezt a hangot membrán segítségével felerősítette. Közülük Philip Reiss, egy frankfurti tanár nevét érdemes megjegyeznünk, aki állítása szerint képes volt az érthető beszéd átvitelére.

Ez azonban ambiciózus kijelentés volt: ha sikerült is beszédet közvetíteni, az csak véletlenszerűen és pillanatokra történhetett. Elsőként Bell állíthatta jogosan, hogy sikerült a telefont valóban használhatóvá tennie. Találmányát az 1876-os philadelphiai *Centenáriumi Kiállításon* mutatta be, és az első telefonbeszélgetés, amelyet partnerével, Thomas Watsonnal folytatott, bevonult a médiafolklorba: „Mr. Watson, jöjjön ide, szükségem van önre.” A telefon története Nagy-Britanniában egy királyi elemmel is gazdagodott. Viktória királynő 1876-ban fogadta Bellt, és miután nagy figyelemmel végighallgatta, ahogyan Kate Field a *Comin' Through the Ryet** énekli a kagylóban, úgy nyilatkozott, hogy a Bell által bemutatott készülék a legkülönlegesebb dolog, amit valaha látott.

1876-ban még olyan vélemény is elhangzott, miszerint „semmi szükség a telefonra, a társadalom kiválóan elvan nélküle”. Ám ez a felfogás – amelyhez hasonlót a távíróval kapcsolatban sohasem hangoztattak – tévesnek bizonyult. A kezdetben hitetlenkedve fogadott találmány a 20. században az emberek többsége számára szükségletté vált a munkahelyén, otthon, majd jóval később, a mobiltelefon elterjedésével még az utcán is. 1880-ban a *Scientific American* cikkírója már úgy vélte, hogy a telefon „újfajta módon szervezi át a társadalmat – olyan helyzet áll elő, amelyben bárki, éljen bármilyen elszigetelt helyen, bárki mást felhívhat, kikerülve a társadalmi és üzleti bonyodalmak sorát, az ide-oda utazgatásokat”.

* Gyerünk át a rozson.

A melbourne-i egyetem egyik mérnökstanára jelentette ki 1897-ben, hogy „amennyiben egy intelligens embernek 1837-ben megjósolták volna a modern világ találmányait... a telefont fogadta volna a legnagyobb kétkedéssel”. Sir William Thomson skót tudós, a későbbi Lord Kelvin (1824–1907) a zsűri tagjaként vett részt a philadelphiai kiállításon, és miután kipróbálta Bell telefonját, lelkesen dicsérte, „a legcsodálatosabb dolgot”, amit Amerikában látott.

Thompson, aki Angliában az elsők között világította meg otthonát izzólámpákkal, két Bell-féle telefonkészüléket vitt magával hazájába, amelyeket 1877-ben Sir William Preece-szel, az angol posta történetének kulcsfigurájával és későbbi főmérnökével közösen mutatott be a *British Association for the Advancement of Science* (Brit Társaság a Tudományok Fejlesztéséért) tagsága előtt. Ugyanabban az évben egy Bell által fizetett amerikai újságíró telefontos matiné rendezett a parlament megnyitásával egy időben. A telefonról szóló sajtótudósítások, az *English Mechanic and World of Science* és a *Scientific American* cikkei eljutottak Sydneybe és Melbourne-be is, és a lelkes ausztrálok azonnal megpróbálkoztak telefonkészülékek barkácsolásával.

Bellben, aki korábban a siketek beszédtanításának problémáján is dolgozott, 1865-ben merült fel az ötlet, hogy a beszédátvitelre elektromos hullámokat alkalmazzon, 1874-ben alkotta meg fonautográfiáját,* amely nevét egy másik feltalálótól kapta. A szerkezet az emberi fül struktúráját modellezte. 1876-os találmányát ugyanazon év márciusában, születésnapján szabadalmaztatta. Az ehhez szükséges eljárást február 14-én indította meg – ám ugyanazon a napon egy másik amerikai feltaláló, Elisha Gray szintén benyújtotta telefonkészülékének leírását a *Szabadalmi Hivatal*hoz. Ez természetesen pereskedéshez vezetett, amelyet végül Bell nyert meg, ám az ítélet azóta is sokan vitatják. Az a folyadékmembrán, amely Watsonhoz továbbította Bell üzenetét, nagyon hasonlított a Gray által feltalált eszközhöz.

Mindazonáltal nem Bell és Gray voltak a kizárólagos szereplői azon folyamat első felvonásának, amelyre ma mint két régi história, az akusztika és az elektronika fejlődésének találkozására tekintünk. Kezdetben a kommunikáció egyirányú volt, és Bell első szabadalmi leírásában még a „távíró fejlesztéseként” határozta meg találmányát: figyelemreméltó, hogy magáról a beszédről szó sem esett benne. Ez a technikai akadály azonban 1876-ban gyorsan elhárult, és a második szabadalmi leírásban már a beszédátvitel is szerepelt. A *Bell Telephone Company* első, 1877 júliusában kiadott ismertetőjében immár azt olvashatjuk, hogy „a telefon ténylegesen beszél, és így alkalmazható szinte minden olyan célra, ahol beszédre van szükség”.

Az eseményekbe a technológia mellett természetesen az üzlet is beleszólt. Bell miután sikertelenül igyekezett felkelteni William Ortonnak, a *Western Union* elnökének érdeklődését, 1877-ben saját vállalatot alapított, amely há-

* Ólvan készülék, amely a hang által előidézett rezgéseket lerajzolja.

rom évvel később *National Bell* néven részvénytársasággá alakult. Orton, aki belátta, milyen súlyos hibát vétett Bell elutasításával, a „feltalálók feltalálójához”, Edisonhoz fordult technikai segítségért. Edison ekkor kifejlesztett egy hatékony szénalapú membránt. Bell – egy Dávid Góliát ellen – bírósághoz fordult, míg végül 1879 novemberében a felek peren kívüli megegyezésre jutottak, amelyből szerény mértékben még Gray is profitált. A feltételek szerint a Bell-féle készülékek valamennyi alkatrészét a *Western Union* gyárthatta, míg a telefonrendszer működtetése a *National Bell Company* joga maradt, amely felhasználhatta a *Western Union* minden idevágó szabadalmát.

A szerződés több szempontból is működőképesnek bizonyult. Egyrészt a *National Bell* élére kiemelkedő személyiség, Morse egyik asszisztense, Theodore Vail (1854–1920) került, aki korábban az amerikai vasúti postahálózatot igazgatta. Vail hatékony vezetőnek bizonyult: a vállalat megerősödött, emellett sikeresen megvédte Bell szabadalmait, amelyeket legalább hatszáz esetben kérdőjeleztek meg a szabadalmi jogok 1893-as elvülése előtt. A szabadalmi védelem lejártakor a *National Bell* már akkora üzleti előnyre tett szert, mint egy évszázaddal korábban Boulton és Watt. Bell gazdag emberként halt meg 1922-ben, és egész életében élénken érdeklődött a telefon – és általában a telekommunikáció – fejlesztésének minden kísérlete iránt.

Bell már a kezdetektől több volt egyszerű feltalálónál: akárcsak Vail, ő is „látomást” kínált a világnak. 1877-es angliai látogatása után egy olyan „nagy rendszer” képét vázolta fel, „amely – meglehet, utópisztikusan hangzik – egyetemes rendszer, és eléri az otthonokat, az irodákat és a munkahelyeket”. Ez azonban a kapcsolótáblák és a telefonközpontok kifejlesztését kívánta, nem is említve a beszédátvitel minőségének javítását, és bár az új táblamányok a kezdetektől gyors ütemben követték egymást – az első kapcsolótábla 1878-ban, New Havenben kezdett működni, és egy évre rá a londoni Coleman Streeten beindították az első telefonközpontot is –, mégis időre volt szükség ahhoz, hogy a telefon az átlagos háztartás megszokott eszközévé váljék. Egy lowellbeli orvos – ez a kisváros még egyszer fontos szerepet kapott a kommunikáció történetében – már 1880-ban felvetette a telefonszámok rendszerének ötletét, ám a számlapos tárcsát mégis csak 1896-ban, Milwaukee-ban használták először.

A mechanikus kapcsolást, amelyet a Kansas City-i vállalkozó, A. B. Strowger nevéhez szoktunk kötni, az Indiana állambeli La Porte-ban mutatták be 1892-ben, az előfizetők ekkor telefonálhattak első ízben operátor közreműködése nélkül. A mechanikus kapcsolás ennek ellenére még az USA-ban is csak lassan terjedt el, Angliában, a londoni Cityben 1897-ben felszereltek ugyan egy Strowger-féle központot, de a következőre – amelyet Epsomban, a híres lóversenypálya közelében építettek – egészen 1914 májusáig kellett várni. A vasút történetéből jól ismert Darlington szintén ebben az évben jutott hasonló telefonközpontoz.

A kezdeti időkben a telefon sokak számára nem csupán az egyes emberek közötti kommunikáció eszközt jelentette, hanem olyan szerkezetként tekintettek rá, amely nagyobb közönség elszórakoztatására is képes – önmagában ez a lehetőség a távíróénál fontosabb helyet biztosít számára a műsorszórás (broadcasting) előtörténetében.* Természetesen korábban is felmerült a távíró és a szórakoztatás összekapcsolásának ötlete: 1848-ban a *Punch* által közölt hírlapi kacsa szerint dalokat közvetítettek távírón Bostonból New Yorkba. 1876-ban a *Nature* jóslata szerint „kétségkívül akad majd olyan vállalkozó, aki nek szolgáltatására előfizetve tetszésünk szerint meghallgathatunk majd egy keringőt, egy menüet vagy egy galoppot, ahogy éppen kedvünk tartja”.

A *Springfield Republican* 1877-ben már arról ábrándozott, hogy a telefon segítségével „az egész ország élőben élvezheti egy primadonna előadását, eddig nem látott mértékben kiszélesítve az igényes zene hallgatóinak körét”, 1879-ben pedig a Springfieldtől igencsak távol eső Svájcban egy mérnök már valóban közvetítette Donizetti egyik operáját. Addig azonban még hosszú éveknek kellett eltelniük, míg a magyar feltaláló, Puskás Tivadar megalkotta a telefonos szórakoztatás legmerészebb, ám egyben legéletképebbnek is bizonyuló eszközét. Puskás Edison cégének munkatársa volt, kiállítóként részt vett az 1881-es párizsi villamossági kiállításon, valamint még ugyanabban az évben megszerezte a telefon fejlesztésének kizárólagos magyarországi jogait.

Puskást briliáns képességű barátja, Nikola Tesla (1856–1943) segítette munkájában. Tesla úttörő jelentőségű kutatásokat végzett az elektromosság, különösen a *Westinghouse* által is támogatott váltóáram területén. A horvát születésű Tesla gyakran részt vett az elektromosság előnyeiről szóló vitákban, míg az elektromosság egy másik pionírja, az amerikai író, Park Benjamin nagyrészt retorikai eszközökkel igyekezett bizonyítani *The Age of Electricity* (Az elektromosság kora, 1887) című könyvében, hogy az elektromosság felhasználási lehetőségeinek száma „egyszerűen tömérdek.” Ezek egyike közvetlenül a későbbi rádiózáshoz kapcsolódik:

„... [az elektromosság] emberi hangon fog megszólalni több száz kilométeres távolságokat áthidalva [akkoriban ez még messze volt a megvalósulástól]. Beszámolhat a szavazásokról, amelyek megszabják egy-egy nagy nemzet sorsát, vagy éppen közvetítheti a legújabb népszerű melódiát.”

Puskás éppen erre törekedett, amikor 1893-ban megnyitotta Budapesten a *Telefonhírmondót*, amely tulajdonképpen a világ első műsorszóró rendsze-

*A szerző többnyire az angol broadcasting, „műsorszórás” szót használja a rádiózásra és a televíziózásra is. Ahol ez egyértelmű, ott a megfelelő magyar kifejezést használom (pl. the age of broadcasting – a rádiózás kora). Ahol általában a műsorok közvetítéséről van szó, ott – jobb híján – a némileg magyartalan „műsorszórást” alkalmaztam. -
A szerző

reként továbbította az információkat. A előfizetők otthonába hosszú, hajlékony kábeleket vezettek, amelyekhez kerek fülhallgatót csatlakoztattak, ezen át voltak hallhatók a napi program szerint szervezett adások: a legújabb hírek és lapszemlék, tőzsdei jelentések, előadások, sportesemények és opera-előadások. Emellett hetente jelentkező gyermekműsort, valamint angol, olasz és francia nyelvű előadásokat, vagyis nyelvelveket is közvetítettek. A hírmondó szó elsődleges jelentésén túl a régi kikiáltókra, kisbírókra utalt. Az előfizetők napi műsortervet kaptak, amely szintén a jövőbe mutató elképzelés volt. Arthur Mee, aki 1908-ban a *The Children's Newspaper* (Gyermekek Újsága) szerkesztője lett, vasúti terminológiával „menetrendnek” nevezte ezt a műsorújságot, míg az *Invention* (Találmány) című magazin újságírója „programról” cikkezett. Mee számára az új média globális víziót jelentett: Ha igaz a hír, hogy a telefon nemsokára már nem csupán a hangot, de a képet is közvetíteni tudja, akkor a világ valóban Paradicsommá válik, és a távolság elveszíti minden jelentőségét.” A *Telefonhírmondónak* 1910-ben sem volt több előfizetője – mintegy 6000 –, mint 1897-ben, ám a szolgáltatás szintűgy működött az első világháború kitörésekor.

A magyarországi szolgáltatás ambiciózusabbnak és sikeresebbnek bizonyult angliai megfelelőjénél, az *Electrophone Company*-nél, amely 1884-ben éves előfizetés ellenében színházi és koncertközvetítéseket, valamint nem utolsósorban egyházi adásokat ígért – a prédikációkat a legkiválóbb lelkészek tartották. Az angol cég 1904-ben előfizetők híján megszűnt, az USA-ban hét évvel később, a New Jersey-beli Newarkban indult hasonló, nem túl sikeres vállalkozás. Párizsban szintén hamar csődbe jutottak a különféle „teatrofon” szolgáltatások, pedig megjelenésüket még Marcel Proust is üdvözölte, aki egyébként még számos egyéb lehetőségét látta a telefon alkalmazásának. Ám annak dacára, hogy egyre többen használták a telefont szórakoztatásra – néhányan egyenesen afféle játékszernek tekintették –, maga Bell is tisztában volt azzal, hogy a jövőben sokkal komolyabb célokra fogják használni. Jóslatai, mint mindig, messze megelőzték korának műszaki lehetőségeit.

Bár az előfizetői hálózatra alapozott telefonrendszer sokban különbözött a távíróhálózattól, a brit kormány a bíróságok támogatásával 1880-ban úgy döntött, hogy az 1868-as távírótvény (*lásd 137. old.*) rendelkezéseinek értelmében a telefon is távírónak tekintendő. A döntést követően összeolvadt a *British Bell* és a *British Edison*, és ez lehetővé tette a komoly távírdai érdekeltségekkel rendelkező posta számára, hogy ellenőrzése alá vonja a brit telefonpiacot. Ezt nagyrészt licenstszerződésekkel érte el, vagyis az egyes cégek díjat fizettek forgalmuk után, emellett azonban a posta saját kezelésében is működtetett telefonközpontokat, például Newcastle-upon-Tyne-ban, és léteztek városi telefontársaságok, így a hulli, amely mind közül a legtovább működött. A legnagyobb licenccég, a *National Telephone Company* szinte már

monopolhelyzetet szerzett magának, mielőtt 1912-ben teljes egészében a posta tulajdonába került.

Addigra már lassanként kiépült az országos távbeszélő-hálózat, és a nemzetközi hívások forgalma is emelkedőben volt. Az Anglia és Franciaország közti tenger alatti kábelt már 1891-ben átadták, ám a teljes belföldi összeköttetésre még négy évig várni kellett. Az Atlanti-óceán túlpartján 1880-ban fejeződött be az első távolsági kábel kiépítése Boston és Lowell között, 1892-ben New Yorkot Chicagóval, 1915-ben pedig New Yorkot San Franciscóval kapcsolták össze. Két amerikai találmány, a hullámszűrő és a terhelőtekerces egyre gazdaságosabbá tette a kommunikációt: az elektromos erősítők, vagy más néven ismétlők helyett alkalmazott elektromechanikus erősítők már egy új korszak előhírnökei voltak.

Az USA-hoz (és Kanadához) képest Nagy-Britanniában és a többi európai országban lassú volt a telefónia terjedése. Amint arra a *The Times* 1902-ben rámutatott, Angliában a telefon nem annyira a „milliók ügye”, sokkal inkább „a gazdagok kényelmi eszköze, olyan emberek kereskedelmi ügyleteinek segítőtje, akik képesek megfizetni” a szolgáltatást. A lakosság többsége egyáltalán nem használta, legfeljebb esetenként, egy-egy nyilvános állomásról lebonyolított beszélgetés erejéig. A pénzügyminiszter már egy évvel korábban kijelentette, hogy a „telefonos kommunikáció nem kívánatos a vidéki emberek számára”, miközben Kanadában, az USA-ban vagy Ausztráliában éppen a vidéki területeken mutatkozott a legnagyobb igény a telefonokra. A Bell-féle szabadalmi jogok elévülése fellendítette az üzletet, és 1893 után független cégek jelentek meg a terjeszkedő telefonpiacon. Egyre több bizonyíték volt arra, hogy a telefon megkönnyíti a decentralizációt, a szétszórtan élő családtagok kapcsolattartását, csökkenti a farmokon élők elszigeteltségét, és komoly változásokat hoz az áruk értékesítése, az orvosi gyakorlat, a politika, vagy akár az újságírás területén. Kihatott a társadalmi szokásokra is – nem utolsósorban azoknak a nőknek a körében, akik nagy örömmel fedezték fel a telefonos csevegés előnyeit. Valóban, kialakulóban volt egy folyamatosan fejlődő telefonos nyelv és kultúra.

A várakozások az USA-ban és Kanadában sokkal nagyobbak voltak, mint a többi országban, bár a legtöbb előrejelzés korántsem olyan jól értesült személyektől származott, mint Bell vagy Vail. Egy évvel azelőtt, hogy a két találáló 1878-ban szövetségre lépett egymással, a *Springfield Republican* már írhatta: „Immár annyira hozzászoktunk a távírászat új, csodálatos eredményeihez, hogy semmi sem tűnik lehetetlennek.” Senki sem vonta kétségbe Bell állítását:

„Rövid időn belül képesek leszünk hangunkat az Atlanti-óceánon túlra közvetíteni, és úgy beszélgetni egy 4800 kilométerre lévő emberrel, mintha az a szomszédos szobában tartózkodna.”

Ennek ellenére, akárcsak sok évvel később az internet kapcsán, az Atlanti-óceán mindkét partján akadtak, akik az új eszközök kockázataira is felfigyeltek. Még mielőtt a telefon kifejezésből származó angol *phoney* (hamis, hazug) jelző közkeletűvé vált volna, a *Punch* már arról panaszkodott – a telefon megjelenése előtt –, milyen alkalmas eszköze a „füllentésnek” a távíró:

*Mi bődült füllentés ama huzal
Szikrája! Mi hamisat kicsap!
Ó, többet ér nekünk a tény, ha baktat,
A postalovakkal nehézkesen,
Mintsem nesztelen villámként a maszlag,
A hit, mit nem igazol semmi sem.*

H. G. Wells 1902-ben tömörebben fogalmazott: „Az üzletember otthonában ücsörög [...] és olyan hazugságokat mondhat, amilyeneket papírra vetni nem lenne mersze”.

Nem ez volt azonban a bírálat egyetlen formája. A telefon betolakodott az otthonokba, és ezt legalább akkora ellenérzés fogadta, mint évtizedekkel később a televízió elterjedését. A telefonban való káromkodás például etikai kérdéseket is felvetett. Vajon egyáltalán sértésnek tekinthető-e? A telefonbetyárkodást elválasztották eredeti jelentésétől. 1907-ben a *Cosmopolitan Magazine* egy írásának címe már egyenesen így hangzott: „A távíró- és telefonvállalatok [amelyeket a cikk írója afféle cimborákként, nem pedig vetélytársaként ábrázolt] mint az illegális játéklarangok szövetségesei”. Hasonló érvekkel támadták az internetet közel egy évszázaddal később. Nem meglepő persze, hogy mások éppen a rendőrség szövetségeseit látták bennük. Az eféle kérdésekben – a műsorszórás korának beköszönte óta ismerős jelenségként – többnyire két ellentétes vélemény alakult ki.

Abban mindenestre mindenki egyetértett, hogy a telefon a sajtó, a bankok és a tőzsde szövetségese, az utóbbtól várták el egyébként a telefonrendszerek fejlesztéséhez szükséges tőke előteremtését. 1877 áprilisában a New York-i alkuszok már javában használták az új médiumot, és egy tudósító Salemből telefonon juttatta el cikkét lapjához, a *Boston Globe*-hoz – a cikk egyébként Bell egyik előadásáról szólt. A *The Times* pedig már 1880-ban telefon-összeköttetést létesített a parlament alsóházával, hogy az éjszakába nyúló vitákról már a másnap reggeli kiadásban tudósíthassa olvasóit. A századfordulóra az USA napilapjai immár sokkal jobban függtek a telefontól, mint a távírótól. Franciaországban másként alakultak a dolgok. A telefonközpontot, amelyet az angolok *exchange*-nek neveztek, a franciák *central*nak hívták. Ez ugyanannak a rendszernek két eltérő felfogása volt, amelyet egyre inkább valamiféle hálózatként képzeltek el. Párizsból még 1922-ben is a tele-

fonnal szembeni ódzkodásról tudósítottak: „A közel fél évszázada feltalált telefont még mindig elsősorban az értelmiségiek használják.”

Az egy főre eső telefonok számát tekintve a századfordulón az USA messze megelőzte az összes európai országot: 1900-ban már 60 amerikaira jutott egy készülék. Európában Svédország járt az élen, ahol 215 lakosra jutott egy telefon, míg ugyanez a szám Franciaországban 1216, Oroszországban pedig 6958 volt. 1904-ben Manhattanben és Bronxban már minden száz lakosra 6,5 készülék esett, míg Londonban csupán 1,4. Amerikában a telefon dinamikus terjedésének – amelyet jól illusztrál a *McClure's Magazine* egy 1914-es cikkének címe: „Telefont a tömegeknek!” – motorja az *American Telephone and Telegraph Company* (AT&T) volt, amely 1885-ben New Yorkban alakult a *National Bell* távolsági rendszereket kezelő cég leányvállalataként, székhelye pedig kezdetben Bostonban volt. 1899-ben azután egy ötletes húzással az AT&T-t tették meg az anyavállalattá, és a korporáció központjává New Yorkot választották. Egy másik elektronikai felszerelést gyártó vállalat, a *Western Electric* már korábban beolvadt a cégszövetségbe, erről már 1881-ben megkezdődtek a tárgyalások.

Vail a kezdetektől ellenőrizni kívánta azt a hálózatot, amelyet az amerikai társadalmi és üzleti közösség „idegrendszerének” tekintett, és úgy gondolta, erre a feladatra alkalmasabb a szabályozott, mint a szabályozatlan monopólium. A helyi ügyek decentralizálása, majd átadása licenccégeknek lehetséges és helyénvaló, de az integráció mégis elengedhetetlen. Vail – miután a cégen kívül tetemes összeget keresett – 1900-ban tért vissza az AT&T-hez, és hét év múlva a cég elnöke lett. Két évre rá ő vezényelte le a legjelentősebb távíróvállalat, a *Western Union* felvásárlását (lásd 136. old.), mindemellett szorosabbra vonta a licenccégek pénzügyi ellenőrzését.

A licenccégek száma jelentősen megnőtt a Bell-féle szabadalmak 1893-as elévülésével, de elterjedtek a független helyi telefontársaságok is: 1894-ben még csupán 87 volt belőlük, ám tíz év múlva számuk már meghaladta a háromezretet. Sok ilyen vállalkozás alakult az amerikai középnegyedben. 1907–1917 között Vail agyafúrt módon hasznot húzott abból, hogy a közvélemény egyre inkább pazarlásnak tekintette a versenyt a közszolgáltatások területén: amint azt Kansas állam legfelsőbb bírósága 1915-ben leszögezte, „két telefontársaság működése egyazon fogyasztói területen nem más, mint felesleges teher a közösség vállán, szomorúság a szívnek és bosszúság a lélek számára”.

Akármenyt írt is azonban össze Vail az állami ellenőrzés és szabályozás fontosságáról, Amerikában komoly – helyi és szövetségi szintű, kormányzati, valamint kormányon kívüli – ellenérvekre kellett számítani, amikor a verseny alternatívájaként az AT&T monopolhelyzetét védelmezte. „Nem várjuk el a kormánytól, hogy helyettünk vívja meg a csatát – jelentette ki az 1897-ben alakult *National Association of Independent Telephone Exchanges* (Független Telefonközpontok Országos Szövetsége) 1910-ben ki-

adott kommunikéje –, de arra igenis számítnak, hogy megvéd bennünket a hadviselés eltúlzott, illegális és a közjóra veszélyt jelentő formáitól.” A harc már szinte szociáldarwinista formákat öltött, de Vail nézeteinek volt egy előnye: ő – a legtöbb független céggel ellentétben – igenis hitt a kutatásokban és a fejlesztésben, majd 1925-ben, egy emberöltővel az eredeti Bell-féle szabadalmak lejáratá után hivatalosan is létrehozta a hamarosan híressé váló *Bell Telephone Laboratoriest*.

1913-ban végül olyan kompromisszum született a monopólium tekintetében, amely képes volt a mind elméleti, mind gyakorlati szempontból látzólag radikálisan különböző nézetek összebékítésére. Ezt a megállapodást szentesítette az első világháború után az 1921-es Graham-féle törvény. 1913-ban az AT&T megvált a *Western Union*tól, elérhetővé tette távolsági vonalainak használatát a független cégek számára, elfogadta az Államközi Kereskedelmi Bizottság (*Interstate Commerce Commission*) fennhatóságát, és azt, hogy az új telefonrendszerek kiépítéséhez előzetes jóváhagyást köteles szerezni. A Graham-féle törvény a fenti változásokat tudomásul véve mentesítette az AT&T-t a trösztellenes törvények korlátozásaitól; ám a monopóliumok ellenzői ennek ellenére továbbra is folyamatosan támadták a vállalatot, amelyet 1934-től rendszeresen a médiumokat ellenőrző Szövetségi Kommunikációs Bizottság (*Federal Communications Commission – FCC*) elé idéztek (lásd 214. old.). A második világháború előestéjén mégis az AT&T felügyelte az amerikai telefonok 83, valamint a távolsági vonalak 98 százalékát. A tengerentúli, rádióhullámokkal közvetített hívások terén is teljes monopolhelyzetet élvezett, és a történelem legnagyobb cégóriása lett.

Az óceán túlpartján ugyancsak hasonló folyamatok mentek végbe, ahogy a különböző országok lépésről lépésre az „egyetemes szolgáltatás” ideálja felé közelítettek – akárcsak annak idején a postai rendszer kialakulásakor –, ám Európában továbbra is elsősorban az állami posták diktálták a telekommunikációs elképzeléseket. 1918 után folyamatosan emelkedett ugyan az 1000 főre jutó készülékek száma, de ezt a folyamatot a nagy gazdasági válság, majd a második világháború megakasztotta. A növekedés e téren csupán az 1950-es évektől vált ismét jelentős társadalmi tendenciává.

Nagy-Britanniában 1924-ben egy külön szervezetet – *Telephone Development Association* (Telefonfejlesztési Szövetség) – hoztak létre a szolgáltatást hirdető kampányok lebonyolítására, és bár a postától bérelt vonalak száma 40 százalékkal, az interurbán hívásoké pedig 50 százalékkal nőtt, 1928-ban még csupán 32 telefonkészülék jutott 1000 brit állampolgárra – ugyanakkor 1000 amerikaiára már 150. Ehhez mért elmaradottság volt tapasztalható a műszaki fejlettség területén is. A „masszív automatizálás” tovább folytatódott az 1930-as években, ám az egész országra kiterjedő tárcsázási rendszert csak 1938-ra sikerült bevezetni.

A drót nélküli kommunikáció

A drót nélküli kommunikáció története korai szakaszában valójában inkább a táviróhoz, mintsem a telefonhoz kötődött, bár a műsorszórás fejlődésével a Puskás-féle telefonhírmondó utólag nagy jelentőségre tett szert, és 1925-ben Sir Frank Gill, aki részt vett a brit postaügyi minisztériumnak végül a BBC létrehozásához vezető tárgyalásain, már azt hangsúlyozta: „A telefon mind a levél, mind az újság bizonyos tulajdonságaival rendelkezik. Lehet magánjellegű, de szólhat egyszerre milliókhoz is.”

A drótnélküli táviró mögött hosszú tudományos előtörténet áll, amely még a német tudós, Heinrich Hertz (1857–1894) munkásságánál is korábbra nyúlik vissza. Hertz kísérleteivel alátámasztotta egy nemzedékkel korábban élt angol kollégája, James Clerk Maxwell (1831–1874) briliáns elméleti tételeit, amelyek már 1864-ben leírták az elektromágneses mezőre vonatkozó alapvető matematikai egyenleteket. Mindketten fiatalon haltak meg. Az 1851-ben született Oliver Lodge-nak azonban hosszú élet jutott osztályrészül, hiszen 1940-ben hunyt el, és végül ő bizonyította be a Hertz-féle hullámok létét – az elektromágneses hullámokat azonnal így nevezték el –, 1895-ben a *Royal Institution* közönsége előtt. Lodge emellett feltalált egy elektromos detektort – ő kohérernek nevezte –, amely egy vasport tartalmazó üvegcső segítségével fogta fel a Hertz-féle hullámokat, ám még csak fel sem merült benne, hogy találmányának gazdasági jelentősége is lehet: a kohérert csupán oktatási eszköznek tekintette.

A rádiózásnak más országokban akadtak úttörői, így az orosz A. Sz. Popov (1859–1906), a francia Edouard Branly (1844–1940) és az olasz Augusto Righi (1850–1920). Ezért amikor Guglielmo Marconi (1871–1937) 1896-ban az elektronikus impulzusok és jelek átvitelének terén elért fejlesztéseit bemutatandó Angliába érkezett, a *Quarterly Review* cikkírója egyenesen így vélekedett:

„Mr. Marconi csupán másképpen csinált olyan dolgokat, amelyeket korábban már véghezvittek. Csak nemzetisége, fiatal kora és az eredményeivel szembeni nemtelen támadások [...] keltették fel iránta a sajtó figyelmét. Teljesen helyénvaló – összegezte a névtelen cikkíró –, hogy a sajtó időnként felfigyel a gyakorlati tudományok gyors előrehaladására. A civilizáció többet profitált a dolgozó mérnökök, mint a fecsegő politikusok jóvoltából.”

Valójában maga Marconi igen sokat tárgyalt, ha nem is politikusokkal, de köztisztviselőkkel, a haditengerészet tisztjeivel és katonáival éppúgy, mint tudósokkal, köztük A. A. Campbell Swintonnal, a televíziózás prófétájával (lásd 168. old.), akinek külön bemutatót is tartott, és aki egy kötetlen beszélgetés erejéig összehozta az ifjú olasz mérnököt a postaügyi minisztériumban Sir William Preece-szel (lásd 150. old.). Az egyik tengerésztiszt, H. B. Jackson

kapitány (akit később lovaggá ütöttek) mindenki mástól függetlenül egy évvel korábban már maga is kísérletezgetni kezdett a rádióval, és Marconi az ő közvetítésével kezdett tárgyalni találmányának kipróbálásáról a flottával – hasonló tárgyalásokat folytatott Popov is az orosz flotta vezetőivel. Ez esetben nem a tudomány fejlődésének magasztos eszméiről, hanem egyszerű szükségletekről volt szó. A páncélozott hajók éppúgy újfajta jelzőrendszert igényeltek, mint két emberöltővel korábban a síneken gördülő „vasparipa”.

Ebben az összefüggésben a 19. századi kommunikációtörténet csúcspontjának számító drót nélküli kommunikációt egyszerűen csak a vezetékes távíró kiváltó eszközként szemlélték, éppen úgy, ahogyan az automobilban – a 19. századi közlekedés történetének csúcsában – csupán afféle lovak nélküli szekeret láttak, ami leginkább azok számára volt hasznos, akik amúgy is használtak valamiféle járművet. Úgy vélték továbbá, hogy a rádiót leginkább az óceánokon vagy a tágas, gyéren lakott kontinenseken érdemes alkalmazni. Azt, hogy a morzerendszerben közvetített üzeneteket lényegében bárki meghallgathatja – vagyis a műsorszórás lehetőségét –, sokkal inkább komoly hátránynak, mintsem előnynek tekintették. Akár az automobil, a drót nélküli készülékek is luxuscikknek számítottak, a kortársak számára éppoly elképzelhetetlen volt, hogy egy külvárosi ház garázsában gépkocsi parkoljon, mint az, hogy egy hasonló házban később rádióadásokat hallgassanak.

Az Angliába érkező Marconi gyors eredményekre számított, és amikor 1897-ben megalapította a *Wireless Telegraph and Signal Companyt*, elsősorban a nagy, kereskedelmi és kormányzati megrendelőkre alapozott. És persze az uralkodóháza: 1897-ben száznál is több üzenetet váltott a Wight-szigeti Osborne House-ban nyaraló Viktória királynő és a Cowes mellett horgonyzó jachtján betegen fekvő walesi herceg. Marconi nem számított arra, hogy a rádió széles körben használt médiummá fejlődik. Valójában még a rádió szót sem használta. Kétségeivel nem állt egyedül. 1899-ben a *The Electrician* című lap úgy vélte, „a szerteszét szórt üzenetek csak az energiát pocsékolják, amely elenyészik a végtelen térben”.

Preece, az 1871-ben létrejött *Society of Telegraph Engineers* – amely 1889-ben *Institution of Electrical Engineers*-re változtatta nevét – alapító tagja igen kételkedve szemlélte Marconi készülékének jövőjét még azon a szűkre szabott területen is, amelyet maga a feltaláló szánt találmányának. 1899-ben, amikor Marconi már sikeresen továbbított üzeneteket Franciaországba a La Manche-on keresztül, Preece még mindig úgy vélte, „a drótnélküli távíró jelenlegi formájában, limitált sebességével”, amely valóban létező korlátot jelentett, a közelébe sem érhet „a régi rendszernek”. Preece, akinek a telekommunikáció fejlődéséről alkotott felfogása sokkal inkább volt bürokratikus, mint vállalkozói szemléletű, tényként hitte: „A legrosszabb, ami egy találmánnyal [mint Marconié] történhet, ha egy vállalat kezébe kerül. Elég a telefonra gondolnunk.” Voltak persze olyanok is, akik nem osztották véleményé-

nyét. A *Chamber's Journal* egy olyan cikk mellett közölte le Preece egyik beszédét, amelynek címe *Őfelsége postagalambjai* volt...

A nagyközönséget azonban azonnal elkápráztatta Marconi szerkezete – „a határtalan, végtelen és csodálatos médium, az éter”, ahogyan 1898-ban a *Quarterly Review* jellemezte, hozzáfűzve azt is, hogy az új rendszert helyesebb lenne „étertávírónak” hívni, hiszen valójában nem is drót nélküli: „A vezetékek a szerkezet mindkét végpontján nélkülözhetetlen alkatrészek.” Egy másik cikkíró arról értekezett, hogy a drótnélküli távíró csodája mindezekelőtt abban áll, hogy rejtélyes, akár az 1895-ben felfedezett röntgensugarak. A világ ekkor jutott legközelebb a telepátiához.

A drót nélküli kommunikáció potenciális jelentősége akkor vált nyilvánvalóvá a legtöbb ember – köztük a róla tekintéllyel nyilatkozó szakértők – számára, amikor a rádió meghódította az otthonokat előbb az USA-ban, majd Nagy-Britanniában, végül Hollandiában. A *hamnek* nevezett lelkes rádióamatőrök – akik közül a legtöbben a morzerendszert, néhányan pedig a telefont használták – már azt megelőzően kialakították országos és nemzetközi kapcsolatrendszerüket, hogy megjelentek volna a programokat kínáló új intézmények. Róluk írt úgy az amerikai F. A. Collins 1912-ben megjelent *The Wireless Man* (A drót nélküli ember) című könyvében, mint – legalábbis potenciálisan – „a világ legkiterjedtebb közönségéről”. Akkori becslések szerint Amerika-szerte mintegy 122 rádióamatőr-klub működött.

Az 1890 és az 1920-as évek között a közönség számának emelkedése egész sor találmány megjelenésének köszönhető. Ezek némelyike gondos tudományos kutatások eredménye volt, másokat az első világháború speciális szükségletei hívtak életre, amikor is a rádiót katonai célokra használták. Mindazonáltal a technológia jövőbeni alkalmazási területeit jobban is fel lehetett volna mérni, ha a rendszer kiépítése során nagyobb mértékben veszik figyelembe a társadalmi szempontokat. Így például sokat idézett, 1892-es cikkében Sir William Crookes azokra „a szédítő lehetőségekre utalt, amelyeket a vezetékek, póznák, kábelek és az összes többi, manapság használatos költséges felszerelés nélkül működő távíró” jelenthet, ám arról még említést sem tett, hogy mi lesz a következő lépés.

Marconi a saját szája íze szerint értelmezte a fejlődést, megmozgatva az amerikaiak képzeletét, amikor 1899-ben elfogadta az ifjabbik James Gordon Bennett, a *New York Herald* tulajdonosa megbízását az Amerikai Kupáért folyó vitorlásverseny közvetítésére. 1901-ben pedig mind az amerikaiak, mind az európaiak fantáziáját megragadta, amikor Új-Fundlandról a 3200 kilométerre fekvő Cornwallba továbbított az óceánon át vezeték nélkül üzeneteket. Ez utóbbi eseménynek volt egy fortélyos üzleti vetülete is. Az új-fundlandi távíró-monopólium annak az *Anglo-American Telegraph Company*-nak a kezében volt, amelyik kiutasította Marconit és kollégáit az akkoriban még Kanadától független szigetről.

A publicitás a következőkben önmagától alakult. 1904-ben a lapok vezető helyen tudósítottak a gyilkos dr. Crippen letartóztatásáról, aki szeretőjével Angliából Kanadába menekült – az esetről drótnélküli távirón érkeztek a tudósítások. Nyolc évvel később a Long Island-i Marconi-állomás észlelte a süllyedő *Titanic* SOS-jeleit, és értesítette a tragédiáról a Fehér Házat: az operátor a később hírnevet szerzett David Sarnoff (1891–1971) volt (lásd 155. old.). Az 1906-ban, Berlinben tartott második Drótnélküli Távirászati Világkonferencia – az elsőt még 1903-ban rendezték – elfogadta, hogy az SOS legyen az univerzális vészjelzés. Berlin maga egyébként kívül esett a Marconi-birodalmon: a németek saját fejlesztésű Telefunken rendszerüket használták.

Marconi számára az újabb szabadalmak megszerzése és a régiéik biztosítása legalább annyira fontos volt, mint a publicitás: 1899-ben egy amerikai leányvállalatot alapított, amelynek még 1901-ben sem volt – a kábeltársaságokat leszámítva – versenytársa a kontinensen. A rádiózásról szóló egyik legelső történeti áttekintés, az A. B. Morse 1925-ben kiadott *Radio: Beam and Broadcasting* (A rádió: sugárzás és műsorszórás) című könyve, amely a műsorközvetítés hajnalán jelent meg, a rádió történetét nagyrészt a különféle szabadalmakon, „a ma is használt, vagy a maiakat közvetlenül megelőző módszereken” keresztül mutatja be. A történet az USA-ban 1919 októberében vett új fordulatot. Ekkor alakult meg a *Radio Corporation of America* (RCA – Amerikai Rádiós Testület), „a rádiózást háború alatt ellenőrző katonai monopóliumnak a civil változata”. Ez az RCA vette át Marconi valamennyi szabadalmát. Ha Marconi amerikai állampolgár lett volna, akkor kiemelkedően sikeres cége akár az AT&T nyomdokaiba is léphetett volna. (lásd 147. old.)

Az RCA megalakulását a kormány hagyta jóvá, és szoros volt a kapcsolat az AT&T, a *General Electrics*, a *Westinghouse*, valamint az új cég között. A drótnélküli kommunikációban érdekelt cégeknek azonban már nem csupán a szabványokkal és a versenytársakkal kellett szembesülniük, hanem az éter birtoklásáért folyó törekvésekkel is, amelyek a kormányzat – elsősorban perzsze a fegyveres erők – és a rádióamatőrök immár hatalmassá nőtt, az óceán túlsópartján is tömegeket felsorakoztató békés hadserege részéről jelentkeztek.

Az USA-ban először 1912-ben hoztak törvényt a rádiózásról, amely kimondta, hogy a rádióamatőrök csak a 200 méteres hullámhosszon sugározhatnak; 1915-ben ezt a határt sok országban már 425 méteres hullámhosszban határozták meg. A katonai és tengerészeti lobbijának ellenére azonban a Kongresszuson belül és kívül egyaránt többen megkérdőjelezték bármiféle szabályozás létjogosultságát. „Abban a szellemben nevelkedtünk, hogy a levegő abszolút szabadon, mindenki számára használható.” Miért nem lenne az? A kérdés Nagy-Britanniában és az USA-ban is felmerült az első világháború után, amikor katonai és tengerészeti okokra hivatkozva betiltották a rádióamatőrök tevékenységét. „Bármely angol jogosult hallani, mi történik az éterben, ha ezzel nem zavarja szomszédait” – szögezte le 1921-ben a *Wireless Society of London* (Londoni Drótnélküli [Kommunikációs] Társas-

szóvivője; az egy-
tek szentelte tevékeny
A rádióamatőrök
készülékeket haszn
fekték, hogy számos k
tán osztályozni lehet
t a perikon volt a
gy csiszoltatlan szil
masztikusabb jövő v
mációs korszak szü
enül kapta a *Crysta*
Angliában az 1904-
telmében minden rá
lyel kellett rendelke
rást szerzett a telef
eményen bírálta a W
elyben a hadsereg is
Marconi koncertek
resek – érvelt a WT
rást „az emberisége
rák; elvárásainak n
év őszén beszünt
Ez viszont kiváltott
mással akartak érn
vetítésekre is. Hat
toltak át a postai z
nevezte a koncert
Amikor azután 192
gezni, hogy a köz
történik. Ekkor me
alulom feloldása t
mása sugárzott fel
a mérnökök műl
Január 17-én volt
műsorkészítőnek
szécsítették a világ
tegyéniségének Per
bezárása előtt, 1-2

Riorda, Michael-L.
Birth of the Inform

ság) szövívője; az egyesület ekkor már teljes mértékben a rádió-távbeszélésnek szentelte tevékenységét.

A rádióamatőrök mindenhol házilagos készítésű, olcsó kristálydetektoros készülékeket használtak. Szerencséjükre már a 19. század végén felfedezték, hogy számos kristály alkalmas a rádióhullámok vételére, amelyeket aztán osztályozni lehetett, ahogyan ez 1908–1911 között meg is történt. 1914 előtt a perikon volt a legismertebb kristálydetektor a piacon, egy csiszolt vagy csiszolatlan szilikonfelületre támaszkodó réztű; a szilikonra sokkal fantasztikusabb jövő várt, mint a rádióamatőrökre. A tranzisztorról és az információs korszak születéséről szóló első részletes történeti munka nem véletlenül kapta a *Crystal Fire* (Kristály tűz) címet.⁹⁰

Angliában az 1904-es drótnélkülitávíró-törvény, a *Wireless Telegraphy Act* értelmében minden rádióhullámokat adó és vevő készüléknek postai engedéllyel kellett rendelkeznie. 1920-ban a *Marconi Company* általános felhatalmazást szerzett a telefonnal folytatott kísérletek végzésére. Az intézkedést keményen bírálta a *Wireless Telegraphy Board* (WTB), egy tanácsadó testület, amelyben a hadsereg is nyomatékosan képviseltette magát, különösen miután Marconi koncerteket kezdett közvetíteni Chelmsfordból. Az efféle közvetítések – érvelt a WTB – nem csupán zavarják a katonai adásokat, de a rádiózást „az emberiséget szolgáló eszközből gyermekded játékszerré” silányítják; elvárásaiknak megfelelően a chelmsfordi közvetítéseket még ugyanazon év őszén beszüntették.

Ez viszont kiváltotta a rádióamatőrök tiltakozását. Ők már nem csupán egymással akartak érintkezésbe lépni, igényt tartottak a nekik sugárzott közvetítésekre is. Hatvanhárom rádióamatőr-egyesület aláírásával petíciót nyújtottak át a postaügyi miniszternek, aki – bár korábban maga is „frivolusnak” nevezte a koncertközvetítéseket – kénytelen volt újragondolni döntését. Amikor azután 1921 decemberében visszavonta tiltó határozatát, sietett észögezni, hogy a közvetítések felújítása a rádióamatőr-egyesületek érdekében történik. Ekkor még értelmetlen lett volna nagyközönségről beszélni.

A tilalom feloldása után elsőként a Chelmsford melletti *Writtle* Marconi-állomása sugárzott félórás koncertközvetítéseket. Az első – amelyet szerényen „a mérnökök mulatságának” neveztek – 1922. február 14-én, az utolsó 1923. január 17-én volt hallható. A mérnökök egyébként találekony és feszelen műsorkészítőnek bizonyultak: főként gramofonfelvételeket adtak le, és elkészítették a világ első rádiójátékát, a *Cyrano de Bergeracot* is. A csoport vezetőregyéniségének Peter Eckersley bizonyult, aki később főmérnök lett a *Writtle* bezárása előtt, 1922 őszén alakult BBC-nél.

⁹⁰ Riorda, Michael–Lillian Hoddeson: *Crystal Fire: The Invention of the Transistor and the Birth of the Information Age*. W. W. Norton and Co., 1977 - A szerk.

Az 1914 előtti időszakban három kiváló feltaláló – egy brit, egy amerikai és egy kanadai – egyengette a hangközvetítés útját. Ambrose Fleming (1849–1945), a londoni *University College* professzora – aki annak idején Maxwell előadásait is hallgatta – 1904-ben találta fel az izzókatódos csövet, amelyet már jóval a mikrocsip megjelenése előtt „a történelem legapróbb óriásaként” üdvözöltek. Két évre rá az Alto Paló-i Lee de Forest (1873–1961) még nagyobb lépést tett előre: egy rácsszerű harmadik elektródot illesztett a Fleming-féle dióda katódja és anódja közé. Fleming diódáját az USA-ban elektroncső néven ismerték, és a *British Marconi Company* szabadalmi közé tartozott, akárcsak H. J. Round egyik hasonló, jelentős találmánya; a szabadalmi viták még 1922, a Forest-féle szabadalom lejáratja után is tartottak. Az USA Legfelsőbb Bírósága végül csupán 1943-ban döntötte el, hogy a trióda – illetve az „audion”, ahogy alkotója nevezte – egyes-egyedül Forest találmányának tekintendő. A trióda több volt egyszerű fejlesztésnél: lehetővé tette a gyenge rádiójelek – nem csupán a morzeszignálok, de a szavak, illetve a zene – felerősítését és sugárzását akár nagy távolságokra is. Forest büszkén a „rádió apjának” nevezte el magát.

A trió harmadik tagja a kanadai Reginal Fessenden (1866–1932) volt, aki az 1914 előtti évtized legfőbb eseményeként egy magas frekvenciájú váltakozó áramú feszültségátalakító segítségével egy kis házi koncertet közvetített 1906 karácsonyán a Massachusetts állambeli Brant Rockból. Az adást még a Karib-tenger térségében is fogni lehetett. Fessenden hegedűn játszott és karácsonyi énekeket adott elő, majd fonográfól Händel *Largóját* közvetítette. „Ha valaki hall engem – kérte ismeretlen közönségét –, kérem, írjon Mr. Fessendennek Brant Rockba.” Néhány évvel később Forest, aki addig amerikai hadihajók fedélzetéről közvetítette adását, egy másféle, de még mindig ismeretlen közönséghez fordult, amikor a párizsi Eiffel-toronyról küldte szét üzeneteit az éterbe. Innen közvetítették, amint azt már említettük, az időszignálokat is (lásd 127. old.).

Forest, akiben, úgymond, nem tengett túl az üzleti érzék, ellenben született rádiós volt, már 1914 előtt látta, hogy van kereslet az effajta szolgáltatások iránt. Hangsúlyozta, hogy a továbbiakban is szándékozik koncerteket közvetíteni, és ennek érdekében 1914-ben szerződést kötött az AT&T-vel: eladta a cégnek az audion szabadalmát, és elfogadta, hogy a jövőben tartózkodni fog az egyedi, egyes személyek között zajló beszélgetések rádióátvitelétől – vagyis a rádiótelefontól. Forestet mindenekelőtt a zene-, főként az operaközvetítések érdekelték, így ezeket szerette volna eljuttatni az emberek otthonába. 1910-ben egyenesen a New York-i Metropolitan Operaházból közvetített, ahol az egyik szólót Enrico Caruso énekelte. Forest már médiumként tekintett a műsorszórásra, és hitt abban – mielőtt még a technikai körülmények, különösen a vevőkészülékek tömeges gyártása ezt lehetővé tették volna –, hogy egyszer mindez nagy üzletté válhat. 1916-ban, miközben Európában dúlt a háború – amelytől az Amerikai Egyesült Államok ek-

kor még távol tartotta magát –, ő a Harvard és a Yale közötti futballmeccset közvetítette, majd még ugyanabban az évben hatórás műsorban követte nyomon az elnökválasztási küzdelmet, amely Woodrow Wilson (1856–1924) a Fehér Házba juttatta. (Akárcsak egyes újságok, először Forest is azt jelentette, hogy Wilson alulmaradt riválisával szemben.)

1916-ban az angol szakértők többsége – még annak a fent említett *Wireless Society of London* nevű szervezetnek a vezetői is, amelynek Crookes és Lodge tiszteletbeli tagja volt – egyáltalán nem osztotta Forest optimista várakozásait a drót nélküli telefónia jövőjéről. „Nem egészen világos – írta egyikük 1913-ban –, hol mutatkozik majd az első határozott szükséglet” a drót nélküli üzenetközvetítésre. Az *Illustrated London News* képein ennek ellenére már ugyanabban az évben olyan estélyi ruhába öltözött embereket láthatunk, akik fülhallgatón még csak nem is szöveget vagy zenét – hanem az időszignálokat hallgatják.

A londoni *Wireless Society* elnöke 1914-ben az egyszerre előrelátó és óvatos Campbell Swinton volt. A tagoknak kifejtett véleménye szerint némi fantáziával nem nehéz elképzelni a közeljövő mozikhöz hasonlító rádióterméit, ahová az emberek azért mennek el, hogy „élőben hallhassák koruk legjobbjainak beszédét, legyenek akár több száz kilométer távolságban”. A dolgok azonban nem így alakultak. A drót nélküli telefóniára a telefonhoz hasonlóan az otthonok meghódítása várt. Egy londoni magisztrátus 1924-ben úgy vélte *A családi élet újjászületéséről* szóló cikkében, hogy a közös rádiózás „új családi köteléket” teremtett.

A jövőnek ezt a szempontját Forest után Arthur Burrows (1882–1947) értette meg, aki a háború alatt a *Marconi Company*nek dolgozott, és az elfogott rádióüzeneteket gyűjtötte, szerkesztette, valamint osztotta el; az Atlanti-óceán túlpartján pedig hasonlóképpen gondolkodott David Sarnoff (lásd 152. old.), aki az RCA első kereskedelmi igazgatója lett. Sarnoff már a háború alatt egy olyan „egyszerű rádiós zenedobozról [*Radio Music Box*]” álmodozott, amely „több hullámhossz vételére is alkalmas lenne, és a hullámhosszváltást egyszerűen egy kapcsoló elfordításával, vagy egy gomb lenyomásával el lehetne végezni.” Nem kell ahhoz sok fantázia, hogy mindezt előre lássuk, értse Sarnoff, hiszen „a zene közvetítésének problémái megoldottnak tekintetők”. A zenét pedig hírekkel, előadásokkal és játékokkal lehet elegyíteni.

Sarnoff lényegében a műsorszórásra gondolt, bár magát a *broadcasting* szót nem használta. A kifejezés egyébként, akárcsak a „kultúra” szó, nem a technika vagy az ipar, hanem a mezőgazdaság szótárából származott: azt jelentette, hogy a vetőmagokat szétszórják, és nem sorokba vagy fészkekbe kerülnek el. Ezt a „szétszóródást”, amint azt korábban láthattuk (lásd 150. old.), a rádió szempontból kezdetben inkább hátrányosnak tartották. Amint a műsorszórást médiumként kezdték szemlélni, a hátrányból észérv lett. Sarnoff biztosan bízott, hogy a rádió éppen olyan háztartási eszközzé válik, mint a gramofon és a fonográf. Azt is felvetette, hogy minden új előfizetőnek küldjék

el a *Marconi Company* lapjának, a *Wireless Age*-nek – 1913-tól *Marconigraph*-nak – a számaikat.

Ironikus módon a brit, és nem az amerikai szakember volt az, aki a reklámok lehetőségét is beépítette a rádiózás jövőjéről alkotott vízióiba.

„Semmi technikai akadály nincs – fejtegette Burrows –, hogy olyan reklámügynökség alakuljon, amely a zenei programok közötti szünetekben hallható hirdetések sugározzon: szívhez szóló vagy éppen erélyes felhívásokat, amelyek behízelgő hangon valamiféle szappan vagy paradicsomsűrítmény dicséretét zengik.”

Az irónia máshol is felbukkan. Sarnoff a műsorszórás anyagi hátterét a rádiókészülék-gyártók és -forgalmazók egész országra kiterjedő szuperkonzorciumától várta – valami olyasféle konglomerátumtól, amelyhez hasonlót a brit postaügyi minisztérium igyekezett 1922-ben összekovácsolni, és amilyenné végül a BBC monopóliuma vált. Sarnoff szerint „az iparnak magának kell fenntartania és támogatnia a rádióállomásokat, hogy a vevők ne járjanak úgy az általuk vásárolt készülékkel, mintha jég nélküli hűtőszekrényt vettek volna”.

A BBC leginkább technikai okok miatt juthatott monopolhelyzetbe. Elsődleges bevételi forrásai nem a reklámokból, hanem az előfizetésekből és az eladott vevőkészülékek után kapott jutalékokból származtak. Monopóliumát a kormánynak köszönhette, amely úgy döntött, hogy a szűkös éterért vetélkedő társaságok helyett üdvösebb lenne egyetlen nagy rádiós szervezet létrehozása. Az USA-ban – ahol nem volt semmiféle postaügyi minisztérium, és senki sem törekedett az éter szabályozására – ilyesféle megoldásra senki nem gondolt. Az RCA sem élvezett teljes monopóliumot, de az AT&T is hiába törekedett arra, hogy leendő előfizetőinek olyan díjat számítson fel műsoraiért, mint amilyet a telefon-előfizetők fizettek beszélgetéseik után.

Az amerikai rádiózás egészen más utakon indult el. Az 1922-es rádióláz, amelyet a csatorna-, illetve a vasútépítési lázhoz hasonlóan mániaként írtak le, meglepetésként érte az országot – mindenféle új rádióadó antennái emelkedtek. Némelyiket újságok kiadói üzemeltették, mások különféle egyesületekhez, városi önkormányzatokhoz, iskolákhoz vagy éppen egyetemekhez kötődtek. „Bármit, ami csak megszólalt, rádióállomásnak tituláltak” – ironizált egy szemtanú. 1922 májusáig a kereskedelmi minisztérium több mint háromszáz sugárzási engedélyt adott ki. Az első adókat – akárcsak az angliai *Chelmsford*-ot és *Writtle*-t – a hallgatók szignáljukról ismerték, közülük a legelsőnek a pittsburghi KDKA-t tartják, amely 1920-ban kezdte meg adását. Alapítója egy rádióamatőr, Frank Conrad, a *Westinghouse* mérnöke volt, aki egy áruházban kezdte reklámozni „drót nélküli koncertjeit.” A *Westinghouse* hamarosan felfigyelt rá, hogy a Conrad adóján lejátszott gramofonlemezek boltokban is kelendőbbek lettek.

A nagyszámú rádióállomás óriási felfordulást okozott, hiszen kezdetben mindegyik ugyanazon a 360 méteres hullámhosszon sugárzott, és ez olyan „éteri káoszt” eredményezett, amelyet sokan már a világháború előtt megjósoltak. 1922 végére már 572 adó rendelkezett engedéllyel. Az újságok rádiómellékleteket adtak ki, és a közönséget vevőkészülékek vásárlására ösztönözték. 1922-ben százezer, a következő év során több mint félmillió berendezés talált gazdára. 1925-re öt és félmillió vevőkészülék működött az USA-ban, a világ rádióinak közel a fele. A kis egyéni adóknak egyre inkább bealkonyult, míg sorra alakultak a tőkeerős vállalatok – elsőként az NBC, a *National Broadcasting Company*, amelyet Sarnoff „közszolgálati” médiumnak szánt, ezt követte a *Columbia Broadcasting System*, vagyis a CBS megalakulása 1927-ben. Ez utóbbi vezetője Sarnoff legfőbb vetélytársa, William S. Paley (1901–1990) volt, aki apja szivargyárának hirdetésével kezdte meg rádiós karrierjét, és a szakmát a *United Independent Broadcasting* nevű ügynökségnél tanulta ki.

A nagy hálózatok részesedése a műsorszórásból 1924-ben 6,4, míg 1931-ben már 30 százalékos volt: visszaszorították a kis rádióállomásokat és a műsorszórás elterjedését előkészítő amatőröket. Ezek a nem hivatásos rádiósok továbbra is abban lelték gyönyörűségüket, ha minél messzebből érkező adásokat foghattak, de a kisebb távolságokban gondolkodó helyi adókat, például a chicagóit, komoly csalódások érték, ahogy egyre több nagy hálózat kialakította a műsorszórás rendjét. A lelkes rádióamatőrök számára, akiket a tartalom a legkevésbé sem érdekelt, a rádiózás sporttá vált. A nagyvállalatok azonban óriási üzletet láttak benne.

A pénzügyi hajtóerőt a reklámok szolgáltatták. Ez nem csupán a sajtó egyes szektorai szemében jelentett szálkát: 1922–1923-ban maga Herbert Hoover (1874–1966), az Amerikai Egyesült Államok leendő elnöke, akkori kereskedelmi miniszter is elképesztőnek találta, hogy „miközben oly nagy teret biztosítunk a szolgáltatásoknak, a híreknek, a szórakoztatásnak és az oktatásnak, addig a létfontosságú kereskedelmi érdekek a reklámfecsegés tengerébe fulladnak”. Hoover azonban tévedett, majd amikor 1927-ben, immár az ő elnöksége alatt a kormány a Szövetségi Rádióbizottság (*Federal Radio Commission*) felállításáról döntött – amivel csupán egyfajta szabályozást tett kísérletet –, már szó sem esett a szolgáltatásokról, sokkal inkább „közérdekről, megfelelésről és szükségletekről”.

Edgar Felix, az egyik első rádiós hirdetési szakember lelkesen tekintett vissza később a nagy expanzió korai, még mindenféle szabályozástól mentes időszakára:

„Milyen csodás lehetőség a hirdetőnek reklámhadjáratai kiterjesztésére! Egy mérhetetlenül nagy, érdeklődő, szórakozni vágyó, lelkes, kíváncsi és fogékony közönség, amelyet egyenesen saját otthona meghittségében szólíthatott meg.”

Ezzel a *Westinghouse* társaság is egyetértett. „A rádiós hirdetések – szögezte le a cég – a modern üzlet médiumává lettek. Megszólaltatták az ipar hangját. Az üzletemberek a rádiónak köszönhetően kulcsot kaptak az Amerikai Egyesült Államok minden egyes otthonához.” Frank Arnold, az NBC fejlesztési igazgatója a rádiózást egyenesen „a reklám negyedik dimenziójának” nevezte.

Mindezek ellenére Nagy-Britanniában és a többi európai országban más-ként gondolkodtak. A rendszeres rádióközvetítés a kontinensen elsőként Hollandiában, a *Nederlandse Radio-Industrie* által létrehozott, Hágából sugárzó PCGE nevű adó jóvoltából indult meg 1919 novemberében. 1927-ig mindössze egy rádióadó működött az ország területén, amelyen – szokatlan, a holland történelemben gyökerező sajátosságként – öt „pillér” szervezet osztozkodott, amelyek mindegyike más-más vallási felekezethez kötődött. A brit műsorszórás megint más utakat követett. Bár a *British Broadcasting Company* (BBC) csupán 1923 januárjában kapta meg műsoraire a postai engedélyt, de első programját már 1922. november 14-én leadta. Maga Burrows olvasta be a hatórai híreket kétféle beszédsebességgel (lassan és gyorsan) egy egyszerű telefonkagylóba, amelyet a *Marconi Company* 2LO jelű adójához kapcsoltak. A Föld ellentétes oldalán, a messzi Új-Zélandon ugyanezen a napon sugározták az első rádióadást.

A szűkös hullámhossz-kínálat kiosztása országos szinten is heves alkudozásokhoz vezetett, amelyek 1926-ban nemzetközivé terebélyesedtek: ez év júliusában fogadták el a mérnökök által kidolgozott európai hullámhosszokról szóló genfi tervezetet, egy évre rá ült össze a washingtoni *Dról Nélküli Távközlési Világkonferencia* (amely utoljára 1912-ben ülésezett), hogy megvizsgálja – Hoover elnök szavaival – „a kommunikáció útjain kialakult forgalmi dugót”. 1929-ben Prágában a kormányok és a rádiózást szabályozó nemzeti hatóságok által szervezett újabb konferencia úgy döntött, hogy az egyes kormányokra – köztük a genfi és a washingtoni tárgyalásokon nem képviselt szovjet vezetésre – bízzák a számukra engedélyezett spektrumon belül a hullámhosszok kiosztását. A Szovjetunióban egyébként évente megünnepelték május 7-ét, az 1895-ös Popov-féle rádióbemutató évfordulóját, és bár az első nyilvános rádióadás már 1919-ben megindult, a húszas évek végéig komoly hallgatóságra nem számíthatott.

A rádiózás fejlesztése mindenütt az új, az 1920-as években elszaporodó helyi, regionális és országos intézményekre maradt. Minden országban ugyanazt a rádiótechnológiát alkalmazták, ám felépítésük eltérő volt. Némelyik kereskedelmi alapokon nyugodott, mások, így például a John Reith (1889–1971) elképzelései alapján formálódó BBC, nem voltak ugyan kereskedelmi rádiók, de nem álltak kormányzati ellenőrzés alatt sem. Akármilyen is volt azonban a struktúrájuk, osztozniuk kellett az úgynevezett kulturális adásvétel piacán a gramofonfelvételek gyártóival, a mozikkal, az előadóművészetekkel, a sporttal és bizonyos mértékig a sajtóval.

A rádiózás gyakorlatának megszilárdulását egy szimbolikus pillanat követte: végleg lezárult a drót nélküli kommunikáció gyermekkora, és lélegzetvételenyi csend következett. Amikor 1937. július 20-án meghalt Marconi, a következő napon szinte az összes drót nélküli állomás – köztük a műsorszóró rádióadók is, amelyek iránt a feltaláló maga sohasem érdeklődött különösebben – egy-két perces néma csenddel adózott emlékének. Különleges pillanat volt ez a média történetében – mintha olyan képzeletbeli napokat próbáltak volna elképzelni, amikor nem léteztek hírek, melyeket az újságok ki nyomtathattak volna...

A mozi és a televízió

A rádióval zajosabb lett a világ; megjelent a háttérzene, amely rettentően bosszantott mindenkit, aki szerint a zenére igenis oda kell figyelni. Ugyanakkor azonban a mozgókép – kezdetben még a némafilm – története, amelynek kezdetei Marconi kora előttre nyúltak vissza, nem szolgálhatott modellként Reith számára. A rádió és a film gyökerei mind Nagy-Britanniában, mind pedig az USA-ban igencsak különböztek egymástól. Ugyanakkor voltak kölcsönhatások a rádió, valamint a képet és hangot egyaránt közvetítő televízió között. A tévéken eredetileg hiába kerestek volna a vásárlók a rádiókészülékekéhez hasonló világvevő keresógombot, habár egyre nőtt a képek nemzetközi forgalma; és a képernyőkön megjelenő képeket olyan műsorszóró szervezetek gyártották és ellenőrizték, amelyek korábban – amikor a filmek még némák voltak – hangok terjesztésével foglalkoztak.

Mind a film, mind pedig a televízió fejlődésében kulcsszerepet játszott a kamera, amely már igen hosszú előtörténetre tekinthetett vissza: a *camera obscura* (vagyis a lyukkamera) évszázadok óta a mutatványosbódék kedvelt látványossága volt. A 19. század kameráját először Franciaországban és Nagy-Britanniában fejlesztették ki, majd az USA-ban forradalmasították. A Wedgwood család egyik tagja már 1802-ben papírra vetette *Leírás a festmények üvegre másolásáról, valamint a fény ezüst-nitrátra való hatásának alkalmazásáról sziluettek létrehozása terén* című munkáját. Az első „életből vett fotográfia” egy általa „heliográfiának” nevezett eljárás segítségével mégis egy kísérletező kedvű francia, Joseph Nicéphore (a név görögül „győzedelmest” jelent) Niepce készítette el röviddel a napóleoni háborúk után. (A „fotográfia” szó Wheatstone ötlete volt.)

Niepce 1827-ben mutatta be sikeres kísérleteit a londoni *Royal Society* tagjai előtt, ám az első, valóban fotográfianak nevezhető képeket 1829-ben felment fiatal segítőtársa, Louis Daguerre készítette. Az ifjú tudós képeit daguerriáznak nevezte el, és 1839-ben, Párizsban közkinccsá tette eljárásának leírását „a tudomány és a művészet érdekében”. A tudományos eredményekre büszke francia állam előbb monopóliumot szerzett a találmányra, ám

hamarosan visszakozott, és deklarálta, hogy a fotográfia „nyitott az egész világ számára”. A nyilatkozat persze nem volt olyan drámai, mint első pillanatban látszott: a találmányt egy ügyes húzással Londonban már korábban szabadalmaztatták, és ott továbbra is védelem alatt állt. A verseny mindazonáltal megindulhatott.

Ugyancsak 1839-ben, Londonban, Daguerre vetélytársaként William Henry Fox Talbot (1800–1877) egy másik eljárást fejlesztett ki: ezüst-nitrát segítségével papírra készített „negatívokat”, és „kalotípiát” vagy „fotogenikus rajzait” szintén a *Royal Society*-ben tárta „a tudomány és a természet kedvelői” elé. A kalotípiák lágyabb képet adtak a dagerrotípiáknál, és a svájci Johann Baptist Insenring állítólag már 1840-ben kifejlesztett egy eljárást színezésükre. Az első valódi háromszínű fotót mégis csupán 1861-ben készítette el egy más területen hírnevet szerzett nagy tudós, James Clerk Maxwell (lásd 149. old.), ám ezt is csupán egy kivetítőn lehetett megtekinteni. A színes fényképezés történetének további fejezeteit már a 20. században írják.

Az első dagerrotípiák nagy sikert arattak. Egyedi alkotások voltak, megfelelően a művészet elvárásainak, amely nem tűrt reprodukciókat. Készítőik sikerei statisztikailag is jól mérhetőek: e korai fényképezékek száma meredeken emelkedett a legkülönbözőbb országokban, elsőként Franciaországban, ahol egyenesen „dagerromániáról” beszéltek. 1853-ban Amerikában tízezeren készítettek dagerrotípiákat, közülük tartozott Samuel Morse is (lásd 134. old.). Nagy-Britanniában az 1861-es népszámlálás idején 2000 fényképező működött. Ugyanabban az évben a *Photographic News* úgy vélte, a portréfotózás „a legjobb dolog, amelyet az emberi találékonyság a művészet terén a millióknak juttatott – egy csapásra elsöpörte a rang és a vagyon lealacsonyító kiváltságait”. Persze a fényképezés a királyi család és a politika érdeklődését is felkeltette. Viktória királynő és Albert herceg 1840-ben készítették magukról első ízben dagerrotípiát; Daguerre az egyiket Metternichnek ajánlotta.

Londonban jogi hercehurca kezdődött Daguerre szabadalmi jogai körül, és csupán a *Royal Society* 1852-es közbelépésének köszönhető, hogy Fox Talbot szabadalmi jogait 1854-ben megnyírbálták. 1851-ben, Daguerre halálának évében már egy új, nedves üveglapot alkalmazó módszer terjedt el, amikor Frederick Scott Archernek – a Fox Talbot-alapította *Kalotípiá Klub* egyik alapító tagjának – sikerült a kalotípiák élességét megnövelni kollódium gypotmáz (éterben oldott lőgyapot, vagyis nitro-cellulóz) segítségével. A technológiai fejlődés tovább folytatódott; az „eljárások legkisebb változását” és az „eredmények legapróbb eltéréseit” is olyan alaposan meghányták-vetették – írta Lady Eastlake, a londoni *Photographic Society* elnökének felesége – „mintha az emberiség jövőjéről lett volna szó”.

Nem minden változás volt azonban „apró”, és érdekes új kísérletek folytak a sztereofényképezés terén: a londoni *Stereoscopic Company* egyenesen azt hirdette, hogy egyetlen otthon, de egyetlen iskola sem lehet meg sztereo-

szkóp nélkül. Ám a sztereoszkóp csupán múló szeszélynek, divathóbortnak bizonyult – mint egyre több dolog a média történetének előrehaladtával –, és a fotózás fejlődése másfelé fordult. Az 1870-es évek elején kezdték használni Nagy-Britanniában, Franciaországban és az USA-ban az iparilag is előállítható szárazenyvet. Időközben egyre csökkent a kamerák mérete és az ára. A kamerák tömegpiacát egy amerikai vállalkozó, az 1854-ben született, bankpénztárosból fényképezőgép-gyártóvá lett George Eastman teremtette meg. Az 1876-os philadelphiai centenáriumi kiállításon minden újdonságot heves érdeklődéssel megbámuló Eastman tizenkét évvel később megalkotta a század egyik legismertebb tárgyát, a bárhol, bárki által használható Kodak fényképezőgépet. Jó érzékkel úgy gondolta, hogy a Kodak márkanévet bármely nyelven könnyű lesz megjegyezni. Egy jelmondatot is kitalált hozzá: „Ön csak megnyomja a gombot, a többi a mi dolgunk!”

Öt év alatt legalább 90 ezer olcsó Kodak gép talált gazdára. A későbbi típusokkal ellentétben nem lehetett rajtuk mélységélességet állítani, és csak egyetlen zársebességük volt – a fényképezés és a művészet búcsút intett egymásnak –, de egy huszad másodperc alatt exponáltak, és a boltokban száz fénykép elkészítésére elegendő negatívval feltöltve árusították őket. Ha a filmtekercs betelt, az egész gépet be kellett csomagolni és postára adni Eastman üzemébe, ahol kiürítették, új filmet töltöttek bele, és az elkészült fényképekkel együtt tíz napon belül visszajuttatták tulajdonosához. Az USA ezen a területen is erőteljes tempóban menetelt egy pazarló, fogyasztói társadalom felé, miközben az utat pillanatfelvételek tömegei örökítették meg. Akárcsak a telefont és a rádiókészüléket, a „dobozgépet” (a Kodak gép egy dobozra – *box* – emlékeztetett) is házi használatra szánták, és a milliós tömeg számára állították elő. Ugyanez történt idővel a legkülönfélébb elektromos háztartási eszközökkel – amelyek sokkal szélesebb körben terjedtek, mint azt az elektromosság egykori prófétái valaha is álmodni merték volna. A technológia egyre „felhasználóbarátabbá” vált – bár ez nem mindig volt szembevetendő, hiszen jóllehet folyamatosan tökéletesedett, de külső formáját a divat is befolyásolta.

Az új társadalmi trendek – amelyeket a demográfiai változások is tükröztek – nem csupán az USA-ban váltak egyértelművé. Az iparosítás valamennyi fejlett országban jelentősen megnövelte az anyagi jólétet és a szabadidőt, és számos példa van arra, hogy a korábbi luxusigények miként váltak általános szükségletté. A különféle élelmiszerek és más termékek, így például az importált trópusi árucikkek védjegyet és márkanévet kaptak, hirdetési kampányok épültek rájuk, gyakorta felhasználva az elektromosságot is – gondoljunk a neonfeliratokra. E reklámok egyaránt célozták az új termékek megismertetését és a régiek forgalmának növelését. A városok mindegyike terjeszkedett, újabb és újabb külvárosokat olvasztottak magukba, ahonnan villamosokon („a nép gondoláin”, amint az angol Richard Hoggart nevezte őket) vagy földalatti vasutakon lehetett nap mint nap a belvárosok-

ba ingázni. A hetijegy – ahogyan az angolok hívták, a *commuter* – megelőzte a számítógépet, miközben a világ a „tömegmédia” virágkora felé közelített, amelyben egy régi médium, a sajtó törte számára az utat.

A „mozgóképek” megjelenése jelentette a legnagyobb technológiai változást, bár még elterjedése előtt kibontakozott a vita arról, hogy a fotó a művészet egyik ágának tekinthető-e, előre jelezve, hogy hasonló viták a film körül is kialakulnak majd. Fox Talbotnak nem voltak kétségei ezt illetően, és egy fényképezést – a Tennyson *Királyi idilljeit* illusztráló Julia Margaret Cameront – már egyenesen „az angol fotóművészet Rembrandtjának” neveztek. Ugyanabba a körbe tartozott a svéd Oscar Gustav Rejlander és az angol Henry Peach Robinson, akik kifejtették, miért van legalább annyi „egyénesítő” vonása egy jó fényképnek, mint egy rajznak vagy éppen egy festménynek.

A mozgóképek újraélesztette a régi vitát, bár kezdeti gépesítéssel kapcsolatosak, és a játékok világához kapcsolódtak. Ebben a világban nem született a Kodakhoz mérhető név: zootrópnak, fenakisztoszkópnak, majd később, mikor egyre többször használtak fényképeket a festmények helyett, kimatográfusnak nevezték a korai „filmeket”. Számtalan sikertelen próbálkozás után elsőként Eadweard Muybridge-nek (1830–1904) sikerült a mozgás illúzióját keltenie egy fényképsorozat segítségével. Egy ló vágójáról készült kronofotografikus sorozata – amelyet 1872-ben Kalifornia állam lovakért rájogó kormányzójának készített – bebizonyította, hogy vágta közben van olyan pillanat, amikor a ló egyik lába sem érinti a földet.

Muybridge, valódi nevén Edward Muggerridge, kalandos sorsú angol volt; egy ízben gyilkossággal is megvádolták, de végül felmentették. Munkái az *Animal Locomotion* (Állati mozgás, 1888) és az *Animals in Motion* (Állatok mozgásban, 1889) címet kapták. Vele párhuzamosan dolgozott a francia orvosprofesszor, Etienne Marey (1830–1906), aki munkáját a *Le Mouvement* (A mozgás, 1894) című munkájában tette közzé; ő a madarak röptének egymást követő szakaszait rögzítette filmszalagra. Muybridge „Zoopraxografikai termet” nyitott az 1893-as chicagói kiállításon, ahol az ugró lovakról és a porosz tornász, Ottomar Anshütz gimnasztikai gyakorlatairól készült szalagok nagy közönségsikert arattak. Ezt a mondatot ellenőrizni kell! Anshütz nem tornász volt, hanem fotográfus és feltaláló Lisszából!

Egy évre rá Edison, aki már 1876-ban – egy korábbi kiállítás évében – laboratóriumot rendezett be a Menlo Parkban, piacra dobta szabadalmaztatott kinezoszkópját, amelyben egy nézőkén keresztül egyszerre egy ember nézhetett a mozgófilmet. Muybridge – és talán Marey – által inspirálva valami olyasmit talált fel a szem számára, mint a fonográf volt a fül számára (*lásd* 173. old.). Ám gyakorlati várakozásai nem voltak túlzottak: a kinezoszkópot kezdetben afféle peepshow-nak tekintette, ahol a vevő egy érmét bedobva

kukucsálhat az elébe tárolt látványra. Edison nem gondolt arra, hogy anyagilag gyümölcsözőbb lenne, ha a filmet egy nagy vászonra vetítenék ki.

Véleményét csupán akkor változtatta meg, mikor a nála tizenhét évvel fiatalabb Louis Lumière (1864–1948) – nem ő volt az első, aki a vetítéssel kísérletezett – 1895-ben a párizsi *Grand Café*-ben harmincöt fős közönség előtt bemutatta „kinematográfját”, a legfrissebb újdonságot, majd az előadást a rákövetkező évben nagyobb tömeg előtt a londoni *Empire Music Hall*-ban is megismételte. A londoni műsor igen vegyes volt: egy nyitányfélével kezdődött, majd orosz táncosok és zsonglőrök is láthatók voltak. Az egyik film *A vonat* – a párizsi expressz – *érkezése* volt, egy másik pedig a *Hajózás a Földközi-tengeren* címet viselte. Lumière, aki egy 1895-ös szabadalommal dolgozott, új közönséget fedezett fel, és életre hívott egy új médiumot.

Lumière testvérével olyan filmeket készített, amelyeket később dokumentumfilmnek neveztek el. Makszim Gorkij (1868–1938), a híres orosz író, miután lelkesen megtekintett néhányat, úgy vélekedett, hogy a film „az életből születik”. Más filmesek is feltűnedeztek, így Georges Méliès (1861–1931), az egykori bűvész, akinek véleménye szerint a később „mozinak” (*cinema*) elnevezett alkotások erőssége éppen az illúziók felkeltésében keresendő. Más filmesek a színpad világa felé fordultak. „...a kinematográfia ellentétben, amely kezdetben szinte kizárólag az illusztrált lapok babérajaira tört, [a film] a színház helyét foglalja el” – írta 1906-ban egy néző. Valójában a film éppoly alkalmazkodó nyersanyagnak bizonyult, mint az alapjául szolgáló történetek; és bár akadt néhány filmes (a kifinomult kritikusok franciásan *auterne*-nek nevezték őket), akik művészi alkotások létrehozására törekedtek, a „film aranykorának” nevezett időszakban olyan tömegközönség alakult ki, mely messze felülmúlta a színházak látogatóinak számát. Más médiumok, így a műsorok sokaságát produkáló rádió esetében is „aranykort” emlegettek.

Persze időbe telt, míg a mozi kialakította saját formáit és intézményeit, bár Edison figyelme azonnal az új médium felé fordult; a feltaláló bőven kamatoztathatta szabadalmait, és szoros munkatársi kapcsolatba lépett Eastmannel. Kezdetben Franciaország járt az élen a filmek készítésében, de filmek másfelé, így Angliában is dolgoztak, ahol Brighton lett egyik első központjuk. Filmjeiket mostanában kezdték el újból felfedezni. Az *Attrakciók filmszínháza*, ahogy akkoriban nevezték, az előadó-művészetek hagyományainak széles skálájára támaszkodott. Egy angol filmes, Wordsworth Donnisthorp, a „kineszigráf” (1876) feltalálója 1890-ben a Trafalgar térről készített nyúlfarknyi filmet, míg R. W. Paul – aki filmes karrierjét Edison Angliában nem szabadalmaztatott kinoszkópjának lekoppintásával kezdte – egy 26 másodperces filmen az epsomi derbi pillanatait örökítette meg. Amerikában az ifjú Cecil Hepworth, egy ismert, diaképekkel dolgozó előadó fia másfél perces anyagot forgatott egy Blackton nevű karikaturistáról, amint éppen Edison portróját vázolja fel.

1914-ben az USA a második helyen állt a filmexport piacán. Ekkorra már elkészült az első film a kaliforniai Hollywoodban, a küszöbön álló aranykor centrumában. Maga Hollywood még „borsfák határolta falucska volt” csupán, 1903-ban olvadt bele a rohamosan növekvő metropolisz, Los Angeles olvasztótégelyébe narancsligeteivel egyetemben. Mindazonáltal már 1914 előtt is éltek itt „filmsztárok”, köztük a londoni születésű Charles Chaplin (1889–1977), aki a brit varieték világában szerezte első tapasztalatait.

Az európai filmüzletben, amelyre komoly hatással voltak a piaci megfontolások, sokkal jobban elvált egymástól a gyártás és a forgalmazás, mint a vetítés és a gyártás. Angliában és Franciaországban elsőként a varieték tulajdonosai és a mutatványosok vetítettek filmeket, és 1904-ig a filmeket inkább megvásárolni, mintsem bérelni lehetett; a speciálisan filmvetítésre szolgáló épületeket pedig csak az évtized vége felé kezdték megnyitni, az elsőt a nagy-britanniai Colne-ban. Az első amerikai filmszínház 1905-ben Pittsburghben kezdett üzemelni. Franciaországban Charles Pathé építtetett vetítőtermeket, valamint Gaumont, aki egy egész mozihálózatnak adta a nevét. Ezeket a filmszínházakat és vetítőtermeket egy német feltaláló elnevezésével időnként „bioszkópnak” is nevezték.

Az „aranykorban” a legnagyobb mozik – a kezdetben a filmet jelentő szó később az épületet magát jelentette – pompázatos „álompalotákká” nemesedtek, és a filmek mellett egyéb szórakozási lehetőségeket is kínáltak: a gigantikus géporgonák zenéjét, vagy éppen a büfében elfogyasztott kávé és süteményeket. Persze továbbra is léteztek a külvárosi kis „fapados mozik”, ám a némafilmek korában még ezek is alkalmaztak egy-egy zongoristát a vásznon pergő képek zenei kíséretére. 1913 és 1932 között például Liverpoolban a mozik száma 32-ről 69-re nőtt (miközben a színházak száma 11-ről 6-ra csökkent). 1932-es becslések szerint minden tíz liverpooli közül négy hetente egyszer eljárt a moziba, a negyedük pedig kétszer is meglátogatta ezt.

Közben a filmület lassan, de biztosan kikerült azoknak a figuráknak a kezéből, akiket Gilbert Seldes, a *The Great Audience* (A nagyközönség, 1951) című úttörő jellegű elemzés írója „agresszív és műveletlen, mindenfajta ízlést és hagyományt nélkülöző, ám igen fejlett üzleti érzékkel rendelkező” emberekként jellemezte. Utódaik a nagy korporációk lettek. Angliában 1909-ben százezer fontos kezdőtőkével alakult meg a *Provincial Cinematograph Theaters Ltd.* Húsz év múlva az összeolvadó vállalatokból két hatalmas cégtömörülés alakult ki: a *Gaumont-British Picture Corporation* (1927), amely kapcsolatban állt az amerikai *Fox Films* céggel és háromszáz mozit birtokolt, valamint az *Associated British Cinemas* (1928), az amerikai *Film National* és a francia *Pathé* üzlettársa, amely 28 mozival indult, de számukat egy év alatt 88-ra növelte. 1933-ban egy újabb egyesült vállalat, az *Odeon Circuit* is a piacra lépett, ám ez filmeket nem készített.

A filmforgatás módszereit jelentősen befolyásolták Edison – országos, de nem nemzetközi – szabadalmi jogai, ezért 1908-ban a tíz legnagyobb filmi-

gyártó és -forgalmazó cég, amelyek mindegyike ezeket a szabadalmakat használta, Edisonnal egyetértésben egy monopolisztikus tömörülés, a *Motion Pictures Patent Company* létrehozásával próbálkozott. Addigra már az úgynevezett „függetlenek” – a megnevezést korábban mind művészi, mind üzleti értelemben használták – is megérkeztek Hollywoodba. És megérkezett Chaplin is, aki korábban a Mark Sennett (1888–1960) New York-i *Keystone Stúdiójában* forgatott bugyuta bohózatokban szerepelt. Chaplin első hollywoodi filmje, az 1914-ben forgatott *Making a Living* (Megélhetés) világsikert és busás szerződéseket hozott. Sztárok rajongók nélkül nem létezhetek, ez már Hollywood előtt is nyilvánvaló volt. Megjelentek, akárcsak a színházakban, az úgynevezett „matinébálványok”, a női szíveket lehengerlő szépfiúk is.

Chaplin a munka kedvéért költözött át Hollywoodba, nem azért, hogy még több pénzt szerezzen. Beleunt Sennett egy kaptafára készült „tortacsatáiba”, ezért 1919-ben társult Douglas Fairbanksszel (1883–1939), Mary Pickforddal (1893–1979) – az első női filmsztárral – és David Wark Griffithszel (1875–1949), és létrehozta saját stúdióját és cégét, a *United Artistst*. A Chaplinnél 14 évvel idősebb Griffith forgatta le 1915-ben az egyik korai hollywoodi „klasszikust” (ezt a jelzőt a továbbiakban is sokszor és sokféleképpen használták), az *Egy nemzet születését* (*The Birth of a Nation*). Hosszú film volt ez, kizárólag fehér színészekkel és nagy tömegjelenetekkel – 1915 óta legalább annyiszor újraértelmezték, mint egy Verdi-operát. A filmet nézve Woodrow Wilson elnök úgy érezte, mintha „villámfénynél” olvasná a történelmet. Ezt persze nem a film hosszára értette...

1920-ra már „chaplinitiszról” beszéltek: járványként terjedtek a filmekhez kötődő kiegészítő árucikkek – a dalok, az új táncok, a bábuk, sőt koktélok. Mindez egyre megszokottabbá vált a film, majd később a sport világában. Chaplin húszas években forgatott filmjei, különösen az *Aranyláz* (*The Gold Rush*, 1928), szinte mitikus legendává nőttek. A „csavargót”, a „kisembert” alakító Chaplint mindenért dicsőítették: bájáért, a humoráért, a higgadságáért és a pátoszáért. Sennett egyszerűen „a valaha élt legnagyobb művészek” tekintette. Hírneve egyre csak növekedett, miközben más – tőle igencsak különböző – sztárok születtek, így például Rudolf Valentino (1895–1926), a „nagy szerető”. Miután a húszas évek váratlan amerikai gazdasági fellendülése 1929-ben hasonlóan váratlanul válságba hanyatlott, Chaplin leforgatta a *Modern idők* (*Modern Times*, 1936). A Henry Ford (1863–1947) gyáraiban megjelenő futószalagok bemutatása legalább annyira elkápráztatta a társadalomtörténészeket, mint az *Egy nemzet születése* Wilson, 1915-ben.

A húszas-harmincas években készült filmek közül nem egyet azóta is nagyra értékelnek. Ilyen Fritz Lang 1927-ben, Németországban forgatott *Metropolis*a, a nagyvárosi élet hátborzongató leírása. Lang (1890–1976) egy évvel volt fiatalabb Chaplinnél. Az 1924-es *A Nibelungokban* (*Die Nibelun-*

gen) közvetlenül a mitológiához nyúlt vissza; a *Dr. Mabuse, a játékos* (Dr. Mabuse der Spieler, 1922) az atmoszférateremtő krimik nagy elődje. A rendező saját kedvence első hangosfilmje, az *M – egy város keresi a gyilkost* (*M*, 1931) című thriller volt.

A regényhez hasonlóan a film is nemzetközi műfaj volt. A nagy rendezők közé tartozott az orosz Szergej Eizenstein (1898–1948), a japán Akira Kurosava (1910–1998) és a svéd Ingmar Bergman (1918–), akinek lutheránus apja a svéd királyi család lelkésze volt. A regény történetében viszont nem alakult, nem is alakulhatott ki olyan centrum, mint amelyet Hollywood stúdiórendszere jelentett a film számára. Számos külföldi színész és rendező költözött a film fővárosába, sokan közülük politikai okokból. Chaplin – aki sohasem lett amerikai állampolgár – 1952-ben, az FBI által indított kommunistaellenes boszorkányüldözés miatt végül távozni kényszerült. Hollywoodban régóta működött egyfajta kódolt cenzúra is. E kódrendszert 1930-ban W. H. Hays (1879–1954) dolgozta ki, aki korábban, Harding elnöksége alatt az amerikai postát irányította, és 1923-ban került Hollywoodba.

Üzleti szempontból a regény és a film homlokegyenest különbözött egymástól. A Hollywoodba hurcolkodó „függetlenek” közül Adolph Zukor (1873–1976), akinek nagy szerepe volt a *Motion Pictures Patent Company* lerombolásában, végül maga is az integráció híve lett, és a filmkészítésről a forgalmazásra nyergelt át. Ugyancsak ő volt az, aki Hollywoodot bevezette a Wall Street világába: 1919-ben 10 millió dollár értékű elsőbbségi részvényt dobott a piacra, hogy elsőként próbálja meg a tőzsdén keresztül finanszírozni a filmgyártást. Két év elteltével már több mint 300 mozija volt. Sokan felhánytorgatták, hogy megnehezítette a kisebb, független producerek és forgalmazók helyzetét a filmpiacon, akárcsak az értékes, egyéni munkák elkészítését. Ezeknek a helyzete – ahogy annak idején a rádiózás esetében – a struktúrák megmerevedésével egyre nehezebb lett. A rendszert irányító filmmogulok maradni szándékoztak.

Am létrejött még egy konzern, a Warner testvéreké, akik ötcentes mozik gépészeiből váltak a filmipar óriásává. A legkülönbözőbb filmeket forgatták, sztárok tömegeit fedezték fel vagy foglalkoztatták. Az ő vállalkozásuk volt az 1927-ben forgatott *A jazzénekes* (*The Jazz Singer*), az első híres hangosfilm is, amely megnyitotta a mozi aranykorát. (Miközben a filmet forgatták, a rajzasztalokon már formálódott Walt Disney Miki egere.) *A jazzénekes* elkészítése félmillió dollárt emésztett fel, ám a jegybevételek – minden kommersz film legfontosabb értékmérője – ennek az ötszörösét hozták. 1928-ban a Warner Brothers alaptőkéjét 16 millió dollárra becsülték; 1930-ra, a pénzügyi válság ellenére ez 230 millió dollárra nőtt (*18. kép*).

A más országbeli filmérdekeltségek nehezen állták a versenyt Hollywooddal, bár a hangosfilm megjelenése – a Babelként leírt nyelvi sokszínűség miatt – olyan lehetőséget adott a nem amerikai producereknek, amellyel

– bár van némi különbség az amerikai és a brit angol nyelv között – csak a britek nem élhettek. A filmekben, gyakran öntudatlanul, máskor tudatosan, kifejeződtek a különféle nemzeti kultúrák. Franciaországban, de Hitler 1933-as hatalomra jutásáig Németországban is a filmet hangsúlyosan művészetnek tekintették. Az a felfogás uralkodott, hogy a filmeket valamiféle kreatív avantgárd küldetés hatja át. Egyes filmesek élesen elhatárolták alkotásaikat a moziban látható kommersztől. George Gissing már a 19. században megjósolta érveiket, amikor regényében, a *New Grub Street*ben (Új Grub Street, 1891) az irodalomról fejtette ki véleményét.

A harmincas évek új fordulatot hoztak. A világválság hatására olyan filmek születtek, amelyek alkotóik társadalmi állásfoglalását tükrözték. Európában némelyik ilyen alkotás a dokumentumfilmek hatása alatt formálódott, de nem elhanyagolható a rádió szerepe sem. André Malraux francia író úgy vélte, a hangosfilm csak akkor válik művészetté, ha a rendezők felfogják, hogy nem a gramofonfelvételeket, hanem a rádióközvetítéseket kell modellnek tekinteniük. Persze nem sok közös vonást találhatunk a rádióközvetítések és a harmincas évek vége felé forgatott cikornyás, színes musicalek, például az *Óz, a nagy varázsló* (The Wizard of Oz, 1939), vagy éppen az ugyanabban az évben született epikus *Elfújta a szél* (Gone with the Wind) között. A második világháború éveiben ezek a filmek óriási közönséget vonzottak.

Nagy-Britanniában a kormányzati körök 1927-től láthatóan protekcionista szemmel kezdték tekinteni a filmiparra. Addig csupán egy 1909-ben született törvény érintette a filmes berkeket, amely lehetővé tette a helyi hatóságoknak, hogy engedélyhez kössék a mozik működését, és cenzúrát gyakorolhassanak a bemutatott filmek felett. (A cenzúra központi intézményét, a *British Board of Film Censors* – Brit Filmcenzorok Tanácsát – éppen a filmipar képviselői hozták létre 1912-ben.) A kormányzat 1927-ben úgy látta, hogy bár nincs ok a brit filmipar anyagi támogatására, más területeken hasznos lenne beavatkozni, hiszen – mint a parlamentben rámutattak – „komoly ipari, kereskedelmi, oktatási és birodalmi érdekek” forognak kockán. 1926-ban a Nagy-Britanniában bemutatott filmeknek mindössze öt százaléka volt hazai termék. Az 1927-es film- és mozitörvény, a *British Cinematographic Films Act* Jeffrey Richards szerint „nyíltan megszegte az uralkodó szabadkereskedelmi doktrínákat”: ellenőrzés alá vonta a terjesztést, kvótarendszert vezetett be (amelyet egy 1937-es újabb törvény hatálytalanított), *Cinematographic Films Advisory Committee* néven pedig tanácsadó testületet hozott létre, amely a kereskedelmi minisztériumot segítette a törvény végrehajtásában.

Ekkor még lényegében a világon sehol sem létezett a rendszeres televízióadás, bár maga a szó Franciaországban már 1900-ban megszületett, és a kísérletek előtörténete mélyen visszanyúlt a 19. századba – általában úgy tartják, hogy egészen 1839-ig (lásd 160. old.), a fotózás történetének e kiemelkedő dátumáig. Edouard Becquerel kísérletei nyomán Willoughby Smith, a

tenger alatti kábel (lásd 126. old.) lefektetésénél dolgozó mérnökök egyike 1873-ban figyelt fel rá, hogy a szelénből készült ellenállások napfény hatására furcsán viselkednek; még ugyanabban az évtizedben egy francia jogász már arra is javaslatot tett, miként lehetne a szelént valamiféle letapogatási rendszerben hasznosítani. Ő azonban inkább pillanatnyi, „tünékeny” képek átvitelére, nem pedig folyamatos sugárzásra gondolt. Amikor három évvel később az angol Shelford Bidwell bemutatta „képtávíróját” – ami szükségképpen elégtelen definíció volt – a londoni Fizikai Társaságnak, az sokkal inkább a későbbi telefaxhoz hasonlított, mint a majdani televízióhoz.

A televíziózás technikai alapjai egészen mások, mint Bidwell állóképek átvitelére szolgáló készülékéé. A televíziózásban a képet egy fénysugár egymás után következő soronként tapogatja le felülről lefelé és balról jobbra haladva. A kép minden pontja, ahogy a fénysugár áthalad rajta, jeleket hoz létre, amelyeket gyenge vagy erős elektromos impulzusokká alakítanak. Ezeket azután felerősítve, vezetéken vagy pedig rádióhullámok útján továbbítják, majd a vevőkészülékben ismét fényjelekké alakítják őket, ugyanabban a sorrendben és erősségben, mint ahogyan az eredeti forrás esetében elhelyezkedtek. Az emberi szem számára észlelhető komplett mozgóképpé a képernyőn alakulnak – ehhez viszont szükség volt az elektroncsőnek, a rádiós telefónia kulcseszközének a feltalálására.

A letapogatásnak két lehetséges technikája van, egy mechanikus, amely lemez segítségével történik, valamint az elektromos, elektromos sugár segítségével. 1914 előtt mindkét irányban folytattak kísérleteket. Az első mechanikus letapogatót egy berlini műszaki egyetemista, Paul Nipkow gondolta ki 1884-ben, bár tervét sohasem valósította meg. Egy olyan mechanikai eszközt (*Elektrisches Teleskop*) gondolt el, amelyben spirálisan perforált lemez forog erős fénysugárban. A tömegtelevíziózás kulcsát jelentő elektromos letapogatás ötletét első ízben Campbell-Swinton vetette fel, 1908-ban. Azt javasolta, hogy két katódsugarat használjanak, mégpedig egyet az adó-, a másikat pedig a vevőkészülékben; ezeket egy-egy változó elektromágneses mező szimultán módon torzítaná:

„Ami a vevőkészüléket [amelyet Swinton még nem nevezett televíziónak] illeti, a változó katódsugarat csak egy megfelelően érzékeny fluoreszkáló képernyőre kell vetíteni, és a váltakozó intenzitásnak megfelelően elérhetjük a kívánt eredményt.”

Mikor Swinton ezeket a sorokat papírra vetette, még nem tudott a szentpétervári Boris Rosing professzor kísérleteiről, aki 1907-ben folyamodott szabadalomért vevőként katódsugárcsővet alkalmazó televíziókészülékére. Az efféle csövekkel Németországban kezdtek kísérletezni, ám Rosing ennél

... több jutott, és kifejlesztett egy prototípust is. Munkája azonban az első világháború napjait élő Oroszországban elsikkadt, szabadalma lejárt.

A felfedezés után Rosing egyik tanítványa, Vladimir Zvorikin, aki két évvel később is kivándorolt az USA-ba (első alkalommal nem talált munkát), ott sikeresen szabadalmaztatott egy teljes elektronikus televíziós rendszert. Később az RCA alkalmazásába került, és Sarnoff (titokban) egy laboratórium vezetésével bírta meg, ahol egy újfajta képfelvevő csövet, egy soros ionoszkópot fejlesztett ki. Amikor találmányát egy 1933-as chicagói konferencián leírta – gyakorlati bemutatót nem tartott –, az „elektromos kép új változatának” nevezte.

Óriási volt a különbség a Zvorikin-féle tudományos előrejelzések és a közvélemény várakozásai között a mozgóképvitel jövőjéről. Az előbbi – mint arról Marconi is mesélhetett volna – a tudás mellett gyakorta nem fordított kellő figyelmet az üzlet és a publicitás szempontjaira. A nagyközönség elképzelései bizonyos szempontból realistábbak voltak, más téren azonban messze rugaszkodtak a valóságtól. A *Lightning*, az 1890-es évek népszerű tudományos magazinjainak egyike az esélyeket latolgatva alig tévedett:

„Unokáink még a jövő század vége előtt láthatják majd egymást az Atlanti-óceán két partjáról, és a világ emlékezetes eseményeit az emberiség abban a pillanatban megtekintheti, ahogy a kamera előtt végbemennek.”

Egy másik cikkíró inkább a mozit, mint az otthoni szórakozást tartotta szem előtt, mikor azt írta, hogy

„A jövő utazó mutatványosának tarsolyában ott lesz az egész epsómi derbi, a cárevics, az ünnepi tűzijátékok; a krikettmérkőzések, az amatőr bokszbajnokság, az egyetemi evezősregatta... megmutathatja nekünk a nézőket, a sportolókat, a bírókat és a döntnököket, a lovakat és a zsokékat, a hajókat, a vizet, a játékeret, egyszerűen mindent; naprakészen értesülhetünk a sporteseményekről, amikor és ahogyan csak akarjuk.”

Sok más, jóslatokba bocsátkozó kortársához hasonlóan, a cikk írója összevetette egymással a szemet és a fület. Ám egyik vélemény sem figyelt fel azokra a feltalálókra, akik megvalósíthatták az ilyesféle dolgokat, sem pedig azokra a készülékekre, köztük a képernyőkre, amelyek lehetővé tették a jövő „nézői” számára, hogy naprakészen kövessék a távoli eseményeket.

Amikor egy emberöltővel később a hírek már a gyakorlati televíziózásról kezdtek szólni, ez a helyzet is megváltozott. A tévékészülékek („televizorok”) az 1920-as évek végén jelentek meg a piacokon; korábban nem sok szó esett róluk. Angliában egyetlen feltaláló, a skóciai Helensburghból származó John Logie Baird (1888–1946) állt a figyelem középpontjában. Ez a ma-

gányos, találékony, szorgalmas és zsugori férfi – első mechanikus letapogatóját egy kalapdobozból eszkábálta össze – megértette, hogy szüksége van a publicitásra, ha támogatókat akar toborozni kutatásaihoz. Ezért bárki másnál többet tett a televízió népszerűsítéséért az Atlanti-óceán mindkét partján. Az „első hely” persze Bairdét illeti, de valójában volt egy munkatársa is, az ifjú V. R. Mills. Az ő ujjait láthatta Baird döbbenet első ízben a képernyőn megjelenni. Ennél is meghökkentőbb látvány volt, amikor kifutófiúja, William Tayton fejét és vállát pillanthatta meg, amelyet Baird műtermének erős fehér fényt adó ívlámpájával tapogattak le. Az elégedett feltaláló egy félkoronással jutalmazta Taytont.

Talán ennél is fontosabb mérföldkőnek tűnt, mikor 1929. szeptember 30-án, a vonakodó BBC-vel folytatott hosszadalmas tárgyalásokat követően Baird végre engedélyt kapott egy kísérleti jellegű televízióadás megindítására. A kereskedelmi miniszter is áldását adta, és azt fejtegette a nézőknek (akiket ekkor még nem neveztek így), hogy alig várja, „amint ez az új tudományos eredmény új iparágat hoz létre, nem csupán Nagy-Britannia és a Brit Birodalom, de az egész világ javára”.

Egy évvel korábban a kiváló filozófus és matematikus, Bertrand Russell még arra figyelmeztette olvasóit, hogy bár olyan „apparátust” már kitaláltak, amely „képes többé-kevésbé felismerhetően állóképek, így egy rajz, egy teleírt oldal vagy egy mozdulatlan, megvilágított arc képének átvitelére”, ám „mindezidáig nem létezik, és amennyire látható, a közeljövőben nem is fog készülni olyan apparátus, amely olyan valódi mozgóképek átvitelét tenné lehetővé, mint a regatta vagy a derbi... A tulajdonképpeni közönség jobban tenné, ha sokkal gyanakvóbban szemlélné a nem technikai jellegű sajtó által sugallt szenzációhajhász várakozásokat.”

Russell éppúgy tévedett, mint H. G. Wells, amikor a 20. század elején a repülés jövőjéről gondolkodott. A televíziózás valós „ténnyé” vált, mikor 1930 júliusában egy Pirandello-darabbal megindult az első közvetítés. Bairddel párhuzamosan dolgozott egy német mérnökcsoport is Manfred von Ardenne báró irányításával, aki az 1931-es berlini rádiós kiállításon mutatta be *Volksfernsehernek* elnevezett, teljes mértékben elektromos működésű, 60 soros rendszerét. Cégük, a kamerákat gyártó *Zeiss Ikon* leányvállalataként alakult *Fernseh*, valamint a *Bosch AG* felhasználhatta Baird szabadalmait is. Ám már a kezdetektől belföldi vetélytársuk is akadt: a *Telefunken* rendelkezett az RCA szabadalmaival. Az egyik legjelentősebb amerikai találmány Allen Calcom Du Mont 1931-ben kifejlesztett olcsó katódsugárcsőve volt. Hét évvel később ő dobta piacra az első teljesen elektronikus televíziós vevőkészüléket.

Nagy-Britanniában Baird és a BBC – valamint a kísérleti tévéadásokat engedélyezni hivatott postaügyi minisztérium – között a viszony nem volt felhőtlen. Nem elsősorban azért, mert a BBC vezetői gyanakodva szemlélték volna a televíziózást – bár néhányan közülük kétségkívül így vélekedtek –

hanem mivel magával Bairddel szemben voltak kifogásaik, mindenekelőtt üzletfeleiket tartották gyanúsaknak, például azt az Isidore Ostrert, aki (bár csak rövid ideig) a *Gaumont British* nevű filmvállalat élén állt, és megvásárolta a *Sunday Referee* című lapot is. Baird a televíziózás minden elképzelhető formája, így a távolsági közvetítések, a színes, vagy éppen a nagyképernyős televíziózás iránt is érdeklődött, de Amerikában – ahol minduntalan a rádiótársaságok bebetonozott jogai és érdekei akadályozták munkáját – éppoly nehezen tudott dolgozni, mint odahaza, Angliában.

Ezek a körülmények – a technikai feltételekhez hasonlóan – meghatározók voltak a televíziózás fejlődésére és elterjedésére. Az üzleti előnyöket kezdettől fogva inkább a nagy cégek, mintsem egyéni beruházók fölötték le. E vállalatok egyike az újonnan szerveződött *Electrical and Musical Industries Ltd.*, vagyis az EMI volt. A harmincas évek során nem alakult ki információcsere az EMI, a *Marconi Wireless Company*, az RCA és Baird között, akit egyre jobban a háttérbe szorítottak, akárcsak a korábban a mozikban használatos vetítógép kifejlesztésében szerepet játszó C. P. Jenkinst, aki Bairdhez hasonlóan mechanikus letapogatással kísérletezett.

Egy másik amerikai feltaláló, Philo Farnsworth, aki egy idahói farmon született, más irányban indult el: teljesen elektronikus televíziós rendszer kiépítésén fáradozott, de Zvorikintól eltérő módon. Ő bizonyult szerencsésebbnek. Az RCA riválisának számító *Philadelphia Battery Company* (Philco) vezetői közé került. Ez a cég rádiókat, köztük autórádiókat gyártott. Mikor azután Farnsworth békésen megvált a cégtől, anyagilag sem járt rosszul; saját szabadalmait átruházta Baird-re, aki ekkor már szintén az elektronikus letapogatással foglalkozott. Közben az RCA szabadalmait is használó EMI figyelemre méltó mérnökgárdát toborzott, amelynek élén Rosing tanítványa, a *Marconi Company* korábbi munkatársa, Isaac Shoenberg állt. Itt dolgozott Alan Blumlein is, „a zseni, aki szípközvetítő szórta az ötleteket”. Egy Emitron-kamerát használva kifejlesztettek egy 405 soros rendszert az angolok számára. Ugyanakkor a gramofon-, rádió- és televízióérdeklőségekben egyaránt utazó német *Telefunken* a Zvorikin-féle megoldással kísérletezett.

Németországban és Angliában egyaránt két-két televíziós rendszer vetélkedett egymással a harmincas évek derekán; a küzdelem végül Angliában érte el csúcspontját, ahol – ismerős fordulat a vasút korai történetéből – 1936-ban perre is mentek egymással. 1935 januárjában egy hivatalos kormányzati felmérés korlátozott, de végeredményben „általános” szolgáltatás bevezetését javasolta (anélkül, hogy tisztázta volna a pénzügyi problémákat), és egy tanácsadó szerv, a *Television Advisory Committee* (Televíziótanács) felállításáról is szóba került; válaszul a BBC 1936 augusztusában tető alá hozta az első élő televíziós közvetítést, amely a *Radiolympiáról*, a legnagyobb rádiótechnikai vásárról tudósított. Az első műsor címe *Here's Looking at You* (Itt önt nézik) volt. A bírósági tárgyalás november 2-án kezdődött. Pénzfeladobásos módon elsőként a Baird-féle rendszer kiépítői kaptak szót, akik hangsúlyoz-

ták, hogy szolgáltatásukat „tipikus brit alapossgal építették ki, és az olyan biztonságos és megbízható, akár egy csatahajó”. A Marconi-EMI ezzel szemben öntudatosan „a ma és a holnap rendszerének” nevezte magát.

A BBC első stúdiói Észak-London nagy, 19. századi szórakoztatócentrumában, az orgonával és lóversenypályával is felszerelt Alexandra-palotában kaptak helyet. Baird maga ekkoriban a Kristálypalotában dolgozott. A televíziózás új technológiái így London viktoriánus kulisszái között formálódtak. Mégis az EMI technológiája volt a fejlettebb; a programokért felelős Cecil Madden szerint a Baird-stúdióban dolgozni némileg olyan volt, mintha „az ember morzejelekkel üzenne, tudva azt, hogy a szomszédos szobából akár telefonálhatna is”. Ez a vélemény egyáltalán nem volt szokatlan. Amikor D. C. Birkinshaw, a BBC mérnöke 1934-ben először látta az új Emitron kamerákkal felszerelt Marconi-EMI-rendszer működését, nem maradt kétsége, hogy végül az bizonyul majd sikeresebbnek. Volt még egy oka, hogy így vélekedett:

„Egy kép, amelyet nem mechanikai úton hoztak létre. Nincsenek sivító lemezek, dübörgő tükrök, csak csend, könnyedség, hordozhatóság. Ez volt a haladás útja. Ezt könnyű volt megérteni, különösen, mivel a Baird-rendszer végső soron nem vezethetett sehová; a televíziózásnak a rádió útját kellett követnie, és helyszíni közvetítésekben gondolkodni – márpedig azt láttam, hogy erre Baird egyik eddigi találmánya vagy fejlesztése sem alkalmas.”

Birkinshaw-nak igaza volt. Baird, akinél többet senki sem tett a televíziózás gyakorlati elterjesztéséért és népszerűsítéséért, annak rendje s módja szerint elveszítette a küzdelmet – és még sokkal többet is annál. Haláláig a televíziózás problémáin dolgozott, ám cége 1939-ben csődbe ment.

Egyik mérnök munkatársa, Jim Perey, aki később a háborús szükségleteket kiszolgáló radarrendszer kifejlesztésén is dolgozott, hosszabb távú perspektívában szemlélte Baird munkásságát.

„Ő éppen a mechanika korszakának a végén dolgozott. Lendkerekekben, fogastengelyekben és mindenféle pörgő-forgó alkatrészekben gondolkodott. Tulajdonképpen nem érintette meg az elektronika. Alig volt fogalma egy katódcső működéséről. De életre hívott egy keresletet... Ha Baird nem szuszakolta volna nagy felhajtással kezdetleges, 30-soros készülékeit Londonra, a háború előtt ebben az országban nem lett volna televíziózás. Megmutatta, hogy a televízió igenis *lehetőleges*, ha nem is azon a módon, ahogyan ő maga elképzelte.”

Más európai országokban – Baird nélkül – az elektronikus televíziózás könnyebb győzelmet aratott. Németországban a *Fernseh* Baird cégéhez hasonlóan alulmaradt vetélytársával szemben. Időközben a kamerák és a televíziókészülékek gyártása Hollandiában és Svédországban is gyorsan fejlő-

dött. A holland *Philips* cég 1935-ben készítette el az első hazai gyártmányú képfelvevő csövet, és még abban az évben megkezdte egy 180 soros kísérleti adás sugárzását; a felbontást később 450 sorra növelték, majd – az angol rendszerhez hasonlóan – 405 sorban rögzítették. Amikor 1939-ben elkezdődött a háború, már piacra kerültek a Hollandiában és Nagy-Britanniában egyaránt használható Philips televíziók. Svédországban a *W. M. Ericsson* telefontgyár leányvállalataként működő *Swedish Board of Telegraphy and Radio AG* 1939-ben kezdte meg kísérleti adását.

Franciaországban Baird érdekltségei végeztek kísérleteket, mígnem az 1937-es párizsi kiállításon egy új képfelvevő csövet mutattak be, és az illetékes minisztérium, az *Administration des Postes, Télégraphes et Téléphones* egy új adóállomást nyitott az Eiffel-toronyban. A 455 soros rendszerrel dolgozó adó csúcsteljesítménye 1939-ben állítólag 45 ezer wattal rúgott – ez volt a világ legerősebb tévéállomása.

Időközben a háború kirobbanása miatt Angliában leállították a televíziós közvetítéseket. Németországban és Franciaországban folytatódott a rendszertelen adások, de Nagy-Britanniában egészen 1946-ig várni kellett újjáéledésükre, és még akkor is csak egy igen szűk közönség élvezhette őket. „A televízió kora” – amellyel a következő fejezetben foglalkozunk – csupán az 1950-es években köszöntött be (lásd 228. old.). Az USA-ban és Japánban 525 soros rendszer használtak; Európa legtöbb országában 625 sor lett a norma. A viszonyok és az időpontok országról országra változtak, de a televíziózás ellenőrzésének szempontjából lényegében ugyanazok a problémák merültek fel, mint korábban a rádió esetében.

Gramofonok

Edison volt az egyik első feltaláló, akit a képátvitel problémája foglalkoztatott, ám ennél sokkal inkább érdekelték az 1870-es években a szöveg és a zene közvetítésének lehetőségei. Érdeemes egybevetni a mozi és a gramofonpar korai korszakát. Az egyik kimozdította az embereket otthoniakból, míg a másik, akárcsak a televízió, inkább házhoz kötötte őket. Ám a híres francia fotográfus, Nadar már Edison előtt szárnyaló szavakkal egy olyan „akusztikus dagerrotípiáról” írt, amely „hűen és fáradhatatlanul reprodukálja az összes hangot, amelyek tárgyilagosságának körébe kerülnek”. Akárcsak sok év múlva Sarnoff és Nadar, egy „olyan dobozról” beszélt, „amelyben éppoly felfoghatók és rögzíthetők a dallamok, ahogyan a *camera obscura* felfog és rögzíti a képeket”. Ezt a gépezetet fonográfnek nevezte el.

Edison, akit egyes amerikai újságok már harmincévesen „professzornak” tituláltak, megvalósította ezt az elképzelést, bár őt elsősorban kortársai hangjának rögzítése foglalkoztatta. Aprólékos és gondosan dokumentált csoportmunka után 1877-ben – egy évvel Bell telefonszabványát követően –

jegyztette be „távíró riporterének” szabadalmát. A szerkezetben egy papírral bevont lemez forgott, amelybe egy felfüggesztett tű spirálisan pontokat és vesszőket vésett. Edison nem kételkedett benne, hogy képes lesz az emberi hang rögzítésére és reprodukálására, és a *Scientific American* hasábjain úgy írta le felfedezését, mint „csodálatos találmányt, amely számtalan alkalommal képes az automatikusan rögzített beszéd visszajátszására”.

A telefon-előfizetőknek, magyarázta Edison, csupán telefonjukhoz kell csatlakoztatniuk a fonográfot, amely „minden hívásnál tájékoztatni fogja a hívót, hogy a keresett fél nincs otthon, vagy hogy mikor ér haza; hasonlóképpen, ha a hívó nem találja otthon a hívott felet, elmondhatja, hogy mit akart, és a fonográf ezt is rögzíteni tudja”. Edison jócskán megelőzte korát, akárcsak a mobiltelefon profétái. Rájött arra is – akárcsak Bell, aki maga is megépítette „grafofonnak” nevezett készülékét –, hogy a fonográfunk akár diktálni is lehet, és így az irodákban felválthat egy másik nagy 19. századi találmányt, a számos formában gyártott írógépet.

Az újságírók szokás szerint még annál is több felhasználási lehetőséget ötlöttek ki, mint (legalábbis kezdetben) maga Edison. A *Leslie's Weekly* azt várta a fonográfótól, hogy „a régi, zavaros szokásokat megváltoztatva olyan rendet terem, amilyenről még Seherezáde sem álmodhatott az *Ezeregyéjszaka meséiben*”. Edison nem különösebben lelkesedett az efféle megfogalmazásokért, de 1878-ra már ő maga is a fonográf tíz különféle felhasználási lehetőségét ajánlotta, amelyet szabadon lehetne zenehallgatásra használni, de a negyedik lehetőség például a „családi naplóé”, amelyben „a család tagjai megőrizhetik mulékony szavaikat, emlékeztetőket stb. diktálhatnak”. Az *Electric World* 1890-ben még további attrakciókkal igyekezett elkápráztatni olvasóit: „Képzeljünk el egy interjút Gladstone-nal vagy Bismarckkal, amelyből nemcsak e nagy államférfiak szavaival, de hangsúlyjaival is megismerkedhetünk.” Az újságíró olyan fonografizált újságokra gondolt, amelyek eljutnának az otthonokba. Edison beszélőgépe pedig valóban rögzítette Gladstone, a költő Robert Browning és Manning bíboros szavait.

A fonográfipar első éveiben, amikor a piac még csak lassacskán fejlődött, heves érdekharok folytak Edison és Bell között, mignem egy kívülálló, pittsburghi üzletember, Jesse H. Lippincott 1888-ban megszerezte az ellenőrzést mindkettőjük érdekeltsege felett – hogy azután két év múlva csődbe menjen. A következő évben *Columbia Phonograph Company* néven egy új vállalat került a képbe; ám még ezt megelőzően felbukkant egy német származású feltaláló, Emile Berliner (1851–1921), aki kezdetben Bell munkatársa volt, de kapcsolatuk 1883-ban megromlott. Berliner más feltalálók ötleteiből is merítve, 1888-ban kifejlesztett egy újfajta lemezjátszó szerkezetet, amit gramofonnak nevezett. A szerkezetet Eldridge Johnson egy órarugós meghajtóval és sebességszabályzóval látta el – az így továbbfejlesztett gramofon rövidesen hatalmas sikert aratott.

A fonográf és a gramofon technikai háttere éppoly különböző volt, mint a megalkotók szándékai. A zenerajongó Berlinert mindenekelőtt a klasszikus zene minőségi rögzítése érdekelte – ezért úgy döntött, hogy a hangfelvételeket sajtólással fogja sokszorosítani. A sokszori lejátszás lehetőségének nagyobb jelentőséget tulajdonított, mint eredetileg Edison vagy Bell. Edison kénytelen volt rádöbbedni, hogy Berliner lapos gramofonlemezei – angolul magát a lemezt *plate*-nek, a felvételt *record*nak nevezték el – sokkal népszerűbbek az ő hengereinél, ám a 20. század első évtizedében – egy 1901-es szabadalom-megosztási szerződést, valamint Edison más szabadalmainak 1903-as elévülését követően – a hengerek lényegesen olcsóbbak lettek. Ez jórészt az új technikai eljárásoknak volt betudható.

Igen összetett vállalatstruktúrák alakultak ki, amelyek ráadásul az Atlanti-óceán két áttelienes partján is nagy különbségeket mutattak. Az USA-ban 1901-ben alakult meg a *Victor Talking Machine Company*, amely több mint fél évszázadon át megtartotta állásait az amerikai gramofoniparban. A cég fel-fogását Michael Cannon „fogyasztási modellként” jellemezte: a felvételekre leginkább úgy tekintettek, mint egy könyvre, nem pedig mint egy fényképre. Ám egy sikeres szerző a fonográfiparban általában több pénzt tudott hozni, mint a könyvkiadásban. Így Enrico Caruso, az olasz tenor, aki 1901-ben készítette első jó minőségű felvételét, 3 évvel később már egymillió eladott lemezzel büszkélkedhetett, és 1921-ben bekövetkezett haláláig kétfélmillió dollárt keresett felvételeivel.

A klasszikus és populáris zene teljes világa, a zenészek keresete az előadói jogoktól függött, és mindezt teljesen megváltoztatta a – kezdetben így nevezték – „gépi zene” megjelenése. Ugyanígy megváltozott persze a hallgatók élete is. Ha nem is azonnal, de a zongorák helyét a gramofon, ez a teljesen más jellegű tárgy foglalta el az otthonokban – és vele a zenét hallgató kutya, mint a zenehallgatás megszokott emblémája. (A *His Master's Voice* – *HMS* – egész Európában közismertté váló címkéjét az a festő készítette, aki egyik festményén első ízben ábrázolta Edison készülékét.) Hosszabb távon persze nem az embléma volt a legfontosabb. Észrevehetően javult mind a lejátszás, mind a felvétel minősége. Közben pedig a *Victor Talking Machine Company* bevételei 1902 és 1917, az USA hadba lépésének éve között hétszeresére nőttek. 1914-ben a *Victor* egyike volt a közel 200 amerikai gramofonvállalatnak – Angliában 80 ilyen cég működött –, és tőketartalékait közel 83 millió dollárra becsülték.

A kontinentális Európában, ahol más vállalatok szereztek meg a piacot, a történet a francia *Pathé Frères* céggel kezdődött, amely 1898-ban alakult: és 1906-ig fonográfhengereket, utána pedig gramofonlemezeket gyártott. Ez a váltás általánosan jellemző volt, bár Nagy-Britanniában a hengerek sokkal népszerűbbek voltak a lemezeknél, míg egy 1908-as válság következtében számos cég csődbe nem jutott. „Ez a remek rosta – kommentálta a vál-

ságot egy kereskedelmi lap – majd elválasztja az ocsút a tiszta búzától. – Mindig így van ez a fejlődésük kezdetén álló iparágakban.” Persze az üzlet magához tért, és 1914-ig Németország növekvő szerepet játszott a nemzetközi kereskedelemben.

Az első világháború után, 1931-ben a *Victor Talking Machine Company* négyszer annyi lemezt forgalmazott, mint 1914-ben, miközben mind brit, mind pedig a kontinentális Európában működő vetélytársai is megerősödtek. Ám – a filmiparral szemben – a gramofonipar alaposan megszenvedte az 1929 és 1932 közötti válságos éveket. Túlélte ugyan a nagy válságot, de 1932-ben mindössze 6 millió lemezt adtak el, az 1927-es forgalom 6 százalékát. A hangfelvételek – ha nem is a gramofon – aranykora még odébb volt.

Összefoglalás

Ebben és az előző fejezetben a gőzenergia felhasználásának kezdeteitől az 1930-as évek elejéig tekintettük át időrendben a kommunikáció fejlődését. Ekkor a médiának már számos eszköze létezett, és létrejöttek új szervezeti is, amelyek közül némelyik igen rövid idő alatt intézményesült. Sok, eltérő eredetű ágból állt össze az a jelenség, amelyről mint a médiaiparról szoktunk beszélni, és ezek között akadtak olyan gazdasági, társadalmi és technológiai kapcsolatok és átfedések is, amelyekre már a kortársak is felfigyeltek. A *Science Siftings* a vasutakkal példálózott, amikor már 1892-ben megfigyelte, hogy „mindannyian azt tanuljuk, miként mozduljunk együtt, cselekedjünk együtt, és ezt a nagy vállalatok valósítják meg”. „Még mindig sürgető szükség van a gyorsabb kommunikációra” – összegezte ugyanabban az évben a *The Electrical Engineer*, miután felvázolta a távközlés terén elért addigi eredményeket.

Ezeket a kapcsolódási pontokat nem csupán egyes emberek – mint például Wheatstone, Vail vagy mindenekelőtt Edison – teremtették meg. Voltak földrajzi kapcsolatok is. London és Párizs mindig ott volt a kommunikáció térképein. Akárcsak Chicago, miután kiemelkedett az amerikai középnycsiba síkságaiból. Még kisebb városkák, például Lowell is, időről időre beírták magukat a történetbe; és persze ott volt Hollywood, amely – akárcsak a Szilícium-völgy fél évszázaddal később – önmaga is képes volt megváltoztatni a korábbi viszonyokat.

Két olyan találmány született a 19. század végén és a 20. század elején, amely a közlekedést forradalmasítva az egész összképre nagy hatással volt. A gépkocsit és a repülőgépet már többször említettük, de emellett ide sorolhatjuk a gépkocsi elődjét, a 19. század végi megjelenésekor luxuscikknek számító kerékpárt is. A kerékpárok készítése nem egy feltaláló számára jelentett jó iskolát. Az angol Edward Butler például, aki az első gépkocsiba szerelhető benzinmotort készítette, benzinmehajtású kerékpárok tervezésével kezdte karrierjét, William Morris (1877–1963) pedig, a későbbi

Lord Nuffield, bicikliket javított Oxfordban, mielőtt még gépkocsik motorjának javítására vállalkozott volna.

A médiatörténet egyik főszereplője, Alfred Harmsworth, a későbbi Lord Northcliffe (1865–1922), az *Answers* és a *Daily Mail* alapítója a *Wheel Life* és a *Bicycling Times* című kerékpármagazin munkatársa volt, mielőtt érdeklődése nagy szerelme, a motorok felé fordult volna – ezzel egy időben pedig ugyanakkor „médiamogul” is lett (19. kép). 1902-ben máig is használható szakkönyvet írt *Motors and Motor Driving* (Motorok és vezetésük) címmel. Az amerikai Hiram Maxim – a Maxim géppuska feltalálójának fia, maga is egy automobil feltalálója – utólagos éleslátással ezt írta önéletrajzában: „A kerékpár nem volt képes kielégíteni az általa keltett igényeket. A lábajtású jármű helyett egy mechanikai meghajtású járműre volt szükség, és mint tudjuk, a választ a gépkocsi jelentette.”

Am azok számára nem jelentett választ, akik még a 20. században sem engedhették meg maguknak, hogy gépkocsit vásároljanak, holott az már nem is számított igazán luxuscikknek. Így a kerékpár nemcsak hogy tovább létezett a gépkocsi korában is (mint ahogy az új média is együtt élt a régi médiával), de a 20. század végének Kínájában például a legfontosabb közlekedési eszköz volt. Időközben Japán mind a kerékpárok – amelyek közül az 1960-as évektől nem egy modell maga is luxuscikké vált –, mind pedig a gépkocsik gyártásában komoly pozíciókat szerzett.

A közlekedésnek mint médiumnak a fejlődése a gazdasági szempontok mellett pszichológiai szempontból is vizsgálható – akárcsak a reklám, vagy éppen a gyújtószendvedély. A kerékpárt az ember „kiterjesztéseként” is feltekinthetjük, ahogyan Marshall McLuhan az 1960-as években a rádiót és a televíziót értelmezte. A kerékpáron ülő ember nem egyszerűen egy ember és gép együttese volt, hanem egy „gyorsabb ember”.

A kerékpár különféle alkatrészeinek, akárcsak a vasút kellékeinek (kocsik, mozdonyok, állomások, jelzőrendszerek), mind megvan a maguk előtörténete – a kormányt 1817-ben, a pedálokat 1839-ben, az elfordítható első kereket 1861-ben, a pneumatikus abroncsokat 1890-ben, az áttételes meghajtást 1889 és 1896 között fejlesztették ki –, és akkor még nem is beszéltünk a legkülönfélébb oldalajtásokról, mint például a francia „velocipéd” (az angolok csak „csontrázónak” becézték), vagy éppen a tricikli. A kerékpár szerkesztésével is bírt: nemcsak egyes személyeket (mondjuk férfiakat és nőket) a családtagokat hozta össze, de rajongói klubokba is tömörültek. A kerékpár a közlekedés „demokratikus” módját jelentette. Demokratizmusát a gépkocsi csak Ford tevékenysége nyomán érte utol, aki a maga idejében leginkább olyan befolyásos embernek számított, mint James Watt vagy Matthew Boulton. Az utakon 1908-ban megjelenő T-modell azt az alapelvet testesítette meg, hogy az egyik gépkocsinak olyan kell lennie, mint a másinak; egy standard modellnek, a lehető legolcsóbb áron. Ez persze nem volt kifejezetten a formatervezők álma.

Az automobil is kétségtelenül korszakalkotó találmánynak számított; ott volt azoknak az új eszközöknek a sorában, amelyek az új kort – amit egyaránt neveztek az „automobilok” és a „rádiózás korának” – fémjelezték. „Egyik csoda a másikat követte”, és az automobilon – Angliában gépkocsinak (*motor cars*) nevezték őket – akár elektromos meghajtást is kaphattak volna, de ez a technikai elgondolás számos oknál fogva nem aratott komoly sikert. Végül úgy alakult, hogy az olajipartól váltak függővé, amely bár nemzetközi volt, de önmagában is meghatározta sajátos geopolitikai stratégiáit; a repülőgépek és a légi közlekedés fejlődésével – ezek majd e könyv későbbi fejezeteiben kapnak nagyobb hangsúlyt – az olajipar tovább növelte befolyását.

A találmányok társadalmi hatásai ellentmondásosnak bizonyultak. Némelyik a magánéletet, az otthoni elvonultságot segítette elő, mások pedig éppen ellenkezőleg hatottak. Nem egy közülük újfajta problémákat hozott (balesetek, környezetszennyezés). Volt, amelyek új szabadsággal kecsegtettek, így például „az utak szabadságával”. A sebességkorlátozásokat jelző vörös zászlócskákat már jóval azelőtt lengették, hogy az első gyorsforgalmi út megépült volna. Az utak szabadsága már az első pillanattól felvetette a szabályozás szükségességét. Az újságok, amelyek – különösen Nagy-Britanniában és az USA-ban – büszkén hangoztatták függetlenségüket, vezércikkeikben az utak ellenőrzését sürgették, gyakran ellentétbe kerülve így az általuk közölt hirdetések szellemével.

Akárcsak az 1. fejezet esetében, amely a gőz kora előtti világgal foglalkozott, nem könnyű a 19. századi kommunikáció igen összetett történetét vizszonekintve lineárisan értelmezni – bár a kortársak számára éppen az egyenes vonalú fejlődés büszke öntudata látszott a dolgokat egyesíteni. A század betetőzésének tekinthető 1900-as Párizsi Világkiállításon elektromos szivattyúk hajtotta vízesés zubogott egy fényesen kivilágított szoborcsoportra. Az alakok „a fejlődés vezette emberiség” gondolatát szimbolizálták, amint dicső győzelmet arat a „múlt és jelen béklyóit” jelképező fúriák felett. A kiállítást meglátogató, minden újra fogékony amerikai író, Henry Adams az elektromos dinamó és Szűz Mária kultuszának hasonlatosságain merengett.

A 19. század vége felé egyre inkább az elektromosság váltotta fel a gőz-erőt: ennek több mint szimbolikus jelentőséget adott, hogy éppen az elektromossággal összefüggő találmányok jelölték ki legvilágosabban a jövő útját. A *Punch* egyik 1899-es karikatúráján tenger alatti kábelek és szárazföldi távíróvezetékek láthatók. „Az Elektromosság figyelmeztetése a Gőznek. Semmi kedvem túladni régi, hűséges szolgálaimon, de attól tartok, egyikőtöket sem tudlak már sokáig eltartani” – szól a képaláírás. De választhatunk egy sokkal szélesebb kontextust is. A gőznek megvolt a maga Evangéliuma, mindenki számára érthető, de sokak számára nem elfogadható. Az elektromosság, e természeti erő viszont úgy bővölte el az embereket, hogy közel sem volt ennyire érthető. Legfeljebb küldetése volt.

Az amerikai technikatörténész, Robert Rosenberg mutatott rá arra, hogy 1900-ban az „elektrotechnikus” szó egy egész sor foglalkozást jelölt, „egy tarkabarka népséget a gépészeketől a motortervezőkig, a fizikusoktól a távírdászokig” – kialakult azonban már az a réteg is, amelyet Carolyn Marvin „papságként” jellemezett: azok az emberek, akiknek speciális tudásához megkülönböztető tekintély is járult. A nőknek itt nemigen volt keresnivalójuk, kivéve ha az „elektromosság istennőjét”, vagy prózaibb módon az „elektromos fényt” kellett szimbolizálniuk; Marconi például Elektrának nevezte el leányát.

Az elektromosság küldetésének hajtóerejét nem a profit adta; azok, akik profitáltak az elektromosságból, akárcsak azok, akik a gőzből kovácsoltak tőkét, ugyanúgy a „tarkabarka népségbe” tartoztak, akár gyártották a legkülönbefélebb masinákat, akár árusították azokat. A kommunikáció modern médiájának alkotói közé tartoztak, a „milliók médiáját” formálták, amely a filmet és a rádiót megelőzve már a sajtóval megjelent. Ezek az emberek csak visszatekintve nemesednek afféle kultúrimpreszárióvá. Az elektromosság – majd később az elektronika – sokkal nagyobb hatással volt a kommunikációra, mint annak idején a gőz. Ennek egyik oka, hogy az elektromosságot, szemben a gőzzel, közszolgáltatásként is lehetett alkalmazni, és a közművek – például a vízvezetékek fejlődése – komoly infrastrukturális rendszerek kiépítését igényelték a magán- vagy közberuházóktól.

T. P. Hughes *Networks of Power: Electrification in Western Society, 1880 – 1930* (Energiahálózatok: villamosítás a nyugati társadalomban, 1983) című könyve bővelkedik a magvas gondolatokban. Az USA-ban és Nagy Britanniában – valamint még néhány más országban – a közszolgáltatások infrastruktúrája 1900-ra már kiépült. Edison már húsz évvel korábban világosan látta, hogy a villanyégőket addig nem lehet millióknak eladni, amíg az elektromos áramot nem vezetik be az otthonokba. A gőz történetében ilyesféle kihívás *fel sem merülhetett, bár, mint Edison is rámutatott, „a gáz esete is hasonló volt”,* akárcsak később a távíróé és a telefoné. Az egyéni és családi fogyasztás széles körű, sőt univerzális kiterjesztéséhez nagyberuházókra volt szükség.

Inkább a folyamatos növekedés, semmint a szakaszosság elve érvényesült. A „gőz urai” nemigen törődtek az esetleges otthoni felhasználás lehetőségével, de az elektromosság úttörői – akárcsak a média igazgatói – már az elektromosság nagy ugrása előtt tisztában voltak az otthonokban rejlő üzleti lehetőségekkel. Az 1870-es években felismerték az otthon és a nyilvánosság közötti körforgást – legalábbis a jobb módú üzletemberek számára: „Az ember otthonról indul el az üzleti világba, és az üzlet dzsungeléből tér haza zsákmánnyal.”

A külvárosok terjedése is arra ösztönözte az embereket, hogy visszahúzódnak otthonaikba, de nem ez volt az egyetlen ilyen hatás még abban a Chicagóban sem, amely Richard Sennett könyvének, a *Families Against the*

Citynek (Családok a város ellen, 1970) témáját adta. Ennél is fontosabb a nők otthoni szerepének megváltozása; ez a szerep a 20. században már egészen más volt, mint az előző évszázad során.

Azok számára, akik inkább csak a bérüket, és nem a „zsákmányt” vitték haza – és akik, ha eltekintünk a propagandától, nem alkottak egységes munkásosztályt –, az otthon és az utca közötti kapcsolat éppúgy megváltozott, mint a gazdagabbak számára a kertváros és a city kapcsolata. Erről árulkodik az „utcai bölcsesség” kifejezés is. Az „utcának” Robert Roberts állít – némileg talán eltúlzott – emléket klasszikussá vált könyvében, a 20. század elejének Angliájában (amely meglehetősen hasonlított a korabeli USA-ra) játszó *The Classic Slumban* (A klasszikus nyomornegyed, 1971):

„...az otthon, még a legszegényebb is, a szeretet és a törődés középpontja volt, megbízható erőd az ellenséges külvilággal szemben. Mindenki az otthon gyönyörűségét zengte. Az »Otthon, édes otthon«, amelyet valamikor az 1870-es években kezdtek énekelni, afféle második nemzeti himnusszá vált. Ritka volt az olyan munkáslakás, ahol a falon ne függött volna valamiféle »mindenütt jó, de legjobb otthon« jellegű bölcsesség.”

A nyilvánosság és a magánélet egyensúlyának 20. századi változásairól a következő fejezetben olvashatunk. Ez a folyamat azonban már jóval korábban, a sajtó felemelkedésével elkezdődött, és hirtelen megtorpant a 20. század utolsó évtizedének kommunikációs változásai előtt. A mikroelektronika és a számítógépek úgynevezett „forradalmát” is gyakran – és nemritkán helytelenül – ebben az összefüggésben értelmezték.

A második fejezethez hasonlóan, a következő fejezet is egyes kiemelt időszakokra, eseményhalmazokra, személyiségekre és irányzatokra összpontosít; négy, egymást részben átfedő korszakot jelölünk ki az időben: „a negyedik rend (vagyis a sajtó) korát”, „a rádiózás korát”, „a mozi korát” és a „televízió korszakát”. Minden időszakban három, általánosan elismert feladat kör szempontjából vizsgáljuk a különféle médiumokat: azt vesszük górcső alá, miként viszonyulnak a tájékoztatáshoz, az oktatáshoz és a szórakoztatáshoz.

6

INFORMÁCIÓ, OKTATÁS SZÓRAKOZTATÁS

Mint az előző fejezetekben láthattuk, az információ jelentősége a tájékoztatás, az oktatás és a szórakoztatás „szentháromságában” már jóval azelőtt teljesen nyilvánvaló volt, hogy az 1970–1980-as években „információs társadalomról”, vagy „információs technológiáról” kezdtek volna beszélni. Ám e hármasság elemei alatt koronként mást és mást értettek. A 17–18. században élők számára az információ leginkább értesülést, az oktatás útmutatást, míg a szórakoztatás felüdülést, időtöltést és mulattatást jelentett. Hasonló kifejezésekkel találkozhattunk a többi európai nyelvben is.

Mind az oktatásnak, mind a szórakoztatásnak mély, az ókorig visszanyúló gyökerei vannak: gondoljunk csak az akadémiákra, a könyvtárakra, a sportversenyekre, a színdarabokra. Ugyanez vonatkozott az információra. A latinból származó „informál” ige eredetileg angolul és franciául is többet jelentett a tények terjesztésénél, amely negatív jelentést szintén hordozhat magában, és beleértették a véleményformálás lehetőségét is. Az, hogy az információ fontos, bizonyos (politikai és tudományos) körökben már a 17. században világosan látták, ám igazi jelentőségre csupán a 19. század kereskedelmi és ipari társadalmában tett szert, amikor megváltozott a sebesség és a tér fogalma is.

Sydney Chapman a lancashire-i pamutiparról szóló, 1904-ben megjelent könyvében rámutatott: „A múlt század folyamán óriási mértékben megnőtt a kereskedők rendelkezésére álló információ mennyisége, és azok pontossága is egyre javult; ráadásul a korábbiak a töredékévé zsugorodott az az idő, amely alatt valamely esemény közismertté válhatott.” Ugyanerről írt Walter Bagehot is *Lombard Street* (Lombard utca [a londoni City központja], 1873) című könyvében. Figyelemre méltó, hogy az említett utca szomszédságában, a Threadneedle Streeten nyitotta meg 1859-ben impozáns irodáit az első egyesült távíróvállalat, a *Magnetic*. 1884-ben összeállított statisztikai kézikönyvében – amely szerzője szerint az első volt a világon – M. G. Mulhall azt

állította, hogy 1840 és 1880 között a banküzlet volumene világszerte tizenegyszeresére nőtt, ami a kereskedelmi növekedés háromszorosa, a népesség-növekedésnek pedig egyenesen hússzorosa volt.

Az oktatás és a szórakoztatás 19–20. századi történetében több a változás, mint a folyamatosság. A változások nagy részét kifejezhetjük gazdasági vagy társadalmi terminusokban, amennyiben elemzésünk során mindig szem előtt tartjuk a társadalmi aktivitásként felfogott technológiát, amely egyaránt kihatással van az emberekre, a termékekre és az új eljárásokra. A technológia feltételezi és egyben létrehozza a társadalmi és szervezeti változásokat. Természetesen strukturális különbségeket is találunk, hiszen a különféle médiumok kialakították saját intézményrendszerüket. Hosszú ideig a sajtó – amely a távirón és a telefonon keresztül szerezte értesüléseit – maga volt a média; végül azonban pusztán a komplex médiabirodalom egyik tartománya lett belőle. Az általunk vizsgált korszak legnagyobb részében az iskolák és az egyetemek – legalábbis elvileg – határozottan különböztek az újságok szerkesztőségeitől, a rádió- és televízióstúdióktól, a színházaktól, a moziktól és a sportsarnokoktól, bár – mint ez gyakorta előfordult – ezek közül bármelyiket magukba olvaszthatták. Az oktatásra legalább annyira igaz, amit a technológiáról állítottunk: feltételezi, és egyben termeli is a társadalmi és szervezeti változásokat.

A történelem menete során – vagy, hogy egy alternatív metaforával éljünk, az idő folyamában – láthattuk, ahogyan az iparosodás egyaránt megnövelte a jólétet és a szabadidő mennyiségét, új jelentést adva ezzel a fenti hármasság valamennyi elemének. Miközben az üzlet és az ipar egyre megbízhatóbb információáramlást követelt, hosszú távon mindinkább szükségletként jelentkezett az oktatás széles körű kiterjesztése. Az elemi iskola elvégzését Nagy-Britanniában 1880-ban, Franciaországban – ahol teljesen szekularizálták a közoktatást – 1882-ben tették kötelezővé. (A sort Poroszország nyitotta meg még a 18. században.) Ekkor már az írás-olvasás általános ismeretét olyan meghatározónak tartották, mint a folyamatos képzést és a számítógépes ismeretek elsajátítását a 20. század utolsó évtizedeiben.

Hosszabb távon az ipari fejlődés bővítette az aktív és a passzív kikapcsolódás, a pihenés lehetőségeit is. Nagy-Britanniában az első oktatási törvényt 1870-ben (meglehetősen későn) hozták, de a következő évben már megszületett az első *Bank Holiday Act* is, amely az év bizonyos kiemelt dátumait országos munkaszüneti nappá tett. Korábban a munkaszüneti napok a római katolikus és a protestáns országokban egyaránt az évszakok változásának és a vallási kalendáriumnak megfelelően alakultak, és nem egy közülük csupán helyi jellegű volt. A 20. században azonban, már a média térhódításának hatására, a munka és a kikapcsolódás váltakozása szabta meg a szabadnapokat. A Hálaadás napja mégis megmaradt az USA családi ünnepének, a nagybőjtöt megelőző karnevál pedig olyan egymástól távoli helyek jeles eseményének, mint New Orleans, Trinidad, Rio de Janeiro vagy Köln. Angliá-

ban karácsonykor és nagypénteken még az újságok sem jelentek meg. Az iszlám világban, amely a 20. század végén egyre nagyobb szerephez jutott, fennmaradt a ramadán nagy, egész hónapos ünnepe: a holdév kilencedik hónapjában emlékeznek meg a hívők a *Korán* első kinyilatkoztatásáról. Azokban az országokban, ahol forradalmak voltak, ezek emléknapi is felűntek a naptárakban.

A munka, amelyet Samuel Smiles viktoriánus zsoltárja dicsőített (a dalt még arabra és japánra is lefordították), továbbra is az emberi lét szükségszerű eleme maradt, amint azt nem győzték eléggé hangsúlyozni. Sőt az egyre világiasabb társadalomban nyíltan úgy tekintettek rá, mint a legalapvetőbb szükségletre – a ciklikus vagy strukturális munkanélküliség és a műszaki fejlődés éveiben egyaránt. A gyártási folyamatok automatizálása, amelyet az elektronika megjelenése tett lehetővé, közvetlenül érintette és érinti ma is mind foglalkoztatottságot, mind a médiát. Az amerikai Norbert Wiener (1894–1964) 1948-as úttörő tanulmánya a *Cybernetics* (Kibernetika) címet kapta – az új terminus az állatok és gépek kommunikációs folyamatait és az automatikus irányítás lehetőségeit kutató tudomány elnevezése lett.

A munkamódszerek, a munkahelyek és általában véve a munka tartalma és jelentései már jóval azelőtt alapjukban megváltoztak, hogy az automatizálás az 1950-es évek vitáinak fő témája lett. Az első változásra a 18. század végén és a 19. század elején került sor, amikor az „ipar” szót, amelyet a 18. század korábbi éveiben afféle emberi tulajdonságként (lásd „iparkodás”) használtak, elválasztották mezőgazdasági értelmétől. Így a kifejezés már nem a mezőgazdasági jellegű szektorokat jelölte. A 20. század végén azonban ismét eredeti formájában alkalmazták a szót a mezőgazdaságra is, amely az addigra drámai mértékben csökkenő munkaerőt foglalkoztatott, és ezzel egy időben a nemzeti össztermékből (GNP) is egyre kisebb részesedést birtokolt. A második változást a munkafolyamatok racionalizálását célzó, a munkamozdulatokat és normaidőket vizsgáló „tudományos munkaszervezés” hozta, amely az USA-ban alakult ki, hogy azután a különböző országokban változatos formát öltjön. Az autógyáros Henry Fordot, az egységesített termékek és a futószalag bevezetőjét a Szovjetunióban is hősként tisztelték.

A 20. század végén a „munka” szót használni kezdték a szabadidő, az utazás, illetve a sport vonatkozásában is. A korábban használatos „sportok” kifejezést sportra egységesítették (bár az USA-ban fennmaradt a többes szám használata); a szórakozás különféle formáira pedig (az Atlanti-óceán mindkét partján) a szórakoztatást vezették be. A szabadidőt, az utazást és a sportot immár iparágaknak tekintették, illetve végül egyetlen iparág különböző szektorainak. A sport területén például a profi futballisták – úgymond-

munkáltatói a menedzserek, akik munkájuk hatékonysága alapján szerződtek vagy bocsátják el őket, sőt az újságírók is gyakorta a munka világából vett terminusokkal értékelik a játékosok teljesítményét. A focisták egy részéből hatalmas pénzeket kereso hűség vált, akik ugyanúgy ügynököket

vesznek igénybe, mint az 1980-as évek óta a legtöbb színész, zenész vagy író. A média a pályán kívüli magánéletüket is közszemlére tette; megvannak a maguk „dicsőségtáblái”. Néhányukból utóbb jól fizetett zurnaliszta lett.

Európában első ízben az *European Broadcasting Union* 1978-ban, Athénban rendezett 29. közgyűlésén foglalkoztak a sport valamennyi vonatkozásával, ám az 1990-es évekre a korábbi helyzet alapvetően megváltozott. A média reflektorfényében – ne feledjük, ugyanez a média gyakorta szubvenciók, néha pedig a kommunikációs cégek fúzióján keresztül komoly gazdasági érdekeltségeket szerzett a sportiparban – a sport is kommercializálódott, mint a „tápláléklánc” a szupermarketek értékesítési rendszerében. A kérdés akkor válik érdekessé, ha az idő viszonylatában szemléljük; így például megvizsgálhatjuk, hogy az epsomi derbi – mint brit nemzeti esemény – közvetítése miként vált a médiakalendárium részévé. Egy sor nemzetközi rendezvény – különösen az 1896-ban, Athénban „újjaélesztett” olimpiai játékok – a médiumok alappillére lett, ezért közvetlenül kihat a rendezvények helyére és módjára. Az 1936-os berlini olimpia, amelyet a nácik állítottak színpadra (és filmeztek), óriási figyelmet keltett, akárcsak az 1996-os atlantai centenáriumi játékok, amelyen 197 ország tízezernél több atlétája mérte össze tudását, vagy éppen az első Ázsiában, a Tokióban rendezett olimpia, 1964-ben. Ez utóbbira akár korábban is sor kerülhetett volna, ha nincs a második világháború.

Mindennek volt egy technológiai dimenziója is. Így például elektromos időmérőket először az 1912-es stockholmi olimpián alkalmaztak a futószámoknál. Az új, kisebb méretű kamerák átgondolt csoportosításával és elhelyezésével a nézők sokkal jobban követhették az eseményeket. Nagy sikert arattak a lassított visszajátzások, amelyeket maguk az atléták is tanulmányoztak. És persze a televízió hétről hétre közvetítette a futball-, krikett- vagy baseballpályák eseményeit. A bírók és a játékosok immár a média állandó fürkész tekintetének keresztútjában álltak. A kamera szintén bírónak válhatott. A televízió hatással volt a sportesemények ütemezésére, sőt még a szabályokra is, ezenfelül megkaparintotta a sportesemények pénzügyi irányítását, és ezáltal szinte mindenbe beleszóllhatott.

Az információ és a szórakoztatás között az 1950–1960-as években a nyomtatott sajtóban és az elektronikus médiában is egyre jobban elmosódott a határ, és ez a folyamat nem állt meg. A producerek összekapcsolták a sportot és a zene világát. Addig csak a nézők énekeltek és szavaltak rigmusokat a mérkőzéseken és a versenyeken; most már maguk a játékosok is kántáltak, sőt jó pénzért a pályán kívül szintén hajlandónak mutatkoztak az éneklésre. Az olyan „őrült” sportokat, mint például a birkózás, a televíziós társaságok a Nemzetközi Birkózó Szövetség „termékeként”, szórakoztató jelleggel tűzték műsorukra.

Ám e jelenség nem számított teljesen újnak – mint azt a sajtó történetéből tudhatjuk –, annak idején, 1896-ban Alfred Harmsworth kimondottan a szó-

rakoztatás és az informálás kettős céljával indította útnak félpennys lapját, a londoni *Daily Mailt*, követve Charles Knight gondolatát, hogy hasznos tudást csakis akkor lehet terjeszteni, ha az olvasó szórakozhat közben. Harmsworth napilapja elsőként tartalmazott női rovatot, és stratégiájában a színes hírek és a szenzációk jól megfértek az oktatás szempontjaival. Mint a kiemelkedő liberális újságíró, J. A. Spender rámutatott, „ő [Harmsworth] és követői nagyobb hatással voltak az átlagemberre, mint az összes oktatási miniszter együttvéve.” A technológia is „megmérettetett” – és felmagasztaltatott. „Nem titok – olvashatták a *Daily Mail* első számának vásárlói –, hogy figyelemreméltó új találmányok siettek a sajtó segítségére. A szedést gépek végzik. Óránként 200 ezer újságot tudunk kinyomtatni, felválni és behajtani.”

A „negyedik rend” – a sajtó

A sajtó történetében már két emberöltővel Harmsworth előtt megjelentek a technológia jelentőségét hangsúlyozó vélemények: ekkor vette át Amerika az angoloktól a vezetést (a rotációs nyomdagépek révén) a nyomdatechnika terén. Mindazonáltal a népszerűsítő újságírás nem függött a technológiától, ahogy a „régí vágású” újságírás védelmezőinek érvrendszere sem. Nagy-Britanniában a londoni *The Times* volt a sajtó leghatalmasabb orgánuma, amelyet önmagában is „negyedik rendnek” tekintettek. A kifejezés állítólag a történész Thomas Babington Macaulay találmánya, bár ő inkább a parlamenti sajtókarzatot értette ez alatt, mintsem a *The Times*t, vagy általában a sajtó egészét. A rendekről – az egyházi méltóságok (papság), a világi urak (nemesség) és a közemberek rendje (a harmadik rend) – alkotott középkori felfogás súlyos vereséget szenvedett a francia forradalomban, de Angliában, legalábbis maradékaiban, fennmaradt a parlament két házának – a House of Lords és a House of Commons – formájában. A „negyedik rend” kifejezést egy újságíró, F. Knight Hunt már 1850-ben a sajtóról szóló könyvének címéül választotta, de használták ilyen értelemben több európai országban és az USA-ban is. A 20. században az amerikai *Broadcasting* című folyóirat immár büszkén az „ötödik rendként” reklámozta magát címlapján.

A *The Times*, amelyet 1871-ben „a világ valaha volt leghatalmasabb lapjának” nevezték, meglehetősen drágának számított; némileg teret is vett a Nagy-Britanniában, mikor 1855-ben megszüntették az 1836-ban már egyszer csökkentett bélyegilletéket, majd 1861-ben hatályon kívül helyezték a papírilletéket is. Ám a „filléres sajtó” már ennél jóval korábban feltűnt New York utcáin, hogy azután Londonban is elterjedjen. Az első sikeres olcsó napilap a New York-i *Sun* volt, amelyet egy nyomorgó szedő, Benjamin Day alapított 1833-ban. Amikor 1838-ban eladta a lapot, az már elérte a 34 000-es példányszámot – a legtöbbet az utcasarki rikkancsok adták el belőle. A *Sun* hírei főleg a hetköznapi emberekkel és a bűnyekkel voltak kapcsolatosak –

ugyanakkor kikapcsolódást kínáltak például a *Holdbéli kacska* című sorozattal, amely a Holdon zajló élet elképzelt eseményeivel szórakoztatta az olvasókat.

James Gordon Bennett (1795–1872) 1835-ben alapított lapja, a szintén New York-i *Herald* újszerűbb, nagyobb ívű koncepcióra épült.

„Arra törekszem – írta a skót születésű Bennett –, hogy a nyomtatott sajtót a kormányzat, a társadalom, a kereskedelem, a pénzügyi világ, a vallás, és általában véve az emberi civilizáció minden formájának orgánumává és sarkalatos pontjává tegyem.”

A vallás fontos szerepet játszott e listán:

„Egy újság több lélek számára biztosíthatja az üdvözülést és többeket óvhat meg a pokol kínjaitól, mint az összes New York-i egylet és templom együttvéve.”

Fia, az ifjabb J. G. Bennett (1841–1918) ugyanezt a magabiztos irányvonalat követte: ő finanszírozta a David Livingstone keresésére indított, Henry Stanley vezette afrikai kutatóexpedíciót is. A két Bennett elképzeléseiben a technológia is helyet kapott. 1854-ben az idősebbik Bennett azzal kísérletezett, hogy az eredeti szedés helyett öntött lemezekről ún. tömörítéssel nyomtassanak. Ez zseniális ötletnek bizonyult, és az 1870-es évekre már széles körben elterjedt az öntvényekről való nyomtatás. A párizsi *Le Presse* már 1852-ben ezt az eljárást alkalmazta.

Tizenegy évvel korábban alapította meg a New York-i *Tribune*-t az a Horace Greeley (1811–1872), akit leginkább elhíresült mondása – „Menjen nyugatra, fiatalember!” – tett ismertté. Greeley, aki még Bennettnél is régebben foglalkozott a sajtóval, abban reménykedett, hogy „nagy erkölcsi orgánuma” hírek tekintetében önellátó lesz. A *Tribune* születésekor már tizenkét napilap jelent meg a városban. Míg európai hírei között a *Tribune* még Marx számos cikkét is lehozta (amelyek közül sokat valójában Engels írt; lásd 110. old.), addig tudatosan mellőzött bizonyos hazai híreket: bűnesetek részleteit, bírósági tudósításokat, színházi beszámolókat. 1851-ben Greeley riportergárdájának egyik fiatal tagja, Henry Raymond (1820–1869) alapította meg a „józan és tekintélyes” *New York Timest*. A lap kiemelten fontosnak tartotta a kiegyensúlyozott tájékoztatást, és a 20. században mindig gondosan elkülönítette egymástól a híreket és a véleményeket.

„Nem gondoljuk úgy, hogy a társadalomban minden egyértelműen jó, vagy egyértelműen gonosz; a jót szeretnénk megőrizni és fejleszteni, míg a rosszat felszámolni, vagy megreformálni kívánjuk.”

Ebben az esetben – és voltak más példák is – az amerikai sajtó megszabadult azoktól a pártpolitikai kötődésektől, amelyek korai fejlődésére olyanmilyra jellemzők voltak. Hogy milyen szabad lehetett valójában, az a törvények és a politikai helyzet függvénye volt. Az USA alkotmányának első kiegészítése – amelyet 1791-ben szavazott meg a Kongresszus – kimondja:

„A Kongresszus nem hozhat törvényt egyetlen vallás érdekében, vagy nem korlátozhatja annak gyakorlását; de nem korlátozhatja a sajtó- vagy a szólásszabadságot sem.”

Ez határozott állásfoglalás volt, mely komoly hatást gyakorolt az amerikai történelem további menetére, ám azt, hogy a gyakorlatban, a változó körülmények között mit is tartalmazzon a kiegészítés, a bíróságoknak és a közvéleménynek kellett eldönteniük. A sajtószabadság jelentése soha nem volt egyértelmű. Learned Hand bíró úgy tartotta, hogy „a helyes következtetéseket sokkal inkább levonhatjuk a vélemények sokféleségéből, mint bármiféle önkényeskedő választással”, míg Wendell Holmes bíró (1841–1935) metaforikusan „a gondolatok szabad piacáról” beszélt. A rádióműsorokat (lásd 156. old.) másként kezelték, mint a sajtót – a rádióhullámhosszok behatároltsága szükségessé tette a központi szabályozást, amelynek híján a vélemények sokfélesége kaotikus locsogásba fulladt volna.

A bírósági döntések és a közvélekedés egyre inkább belegabalyodott a monopóliumokról szóló viták szövevényébe. A trösztellenes törvények – amelyek megszavazása és végrehajtása számtalan vélemény- és érdekütközést hozott felszínre –, illetve azok alkalmazása mindig a közjóra törekedett. Hasonló céllal hozták létre 1934-ben Washingtonban a Szövetségi Kommunikációs Törvény (*Federal Communications Act*; lásd 157. old.) rendelkezéseinek megfelelően a Szövetségi Kommunikációs Bizottságot (*Federal Communications Commission* – FCC), amely kidolgozta a becsületkódexet. Ez az elv természetesen nem élte túl az amerikai elektronikus média 1980–1990-es liberalizációját, de az alkotmány első kiegészítése érvényben maradt. Az USA médiatörténete ebből az egy szempontból különbözik az összes többi országtól, amelyek közül Svédországban például már 1766 óta törvény védelmezték a véleménynyilvánítás szabadságát.

A New York-i sajtó kezdettől csupán része volt az amerikai média összességének, amely soha nem vált centralizálttá, illetve nem támaszkodott egy bizonyos helyi bázisra. Hasonló helyzet alakult ki Franciaországban és Németországban is, bár az előbbiben Párizs mégis központi helyet vívott ki a nagy példányszámú napilapok terjesztésében, amelyek közül az 1863-ban alapított *Le Petit Journal* lett az első a maga negyedmilliós példányszámával. Németországban ezt tartották a világ legnagyobb példányszámban megjelenő napilapjának. Ezt a dicsőséget azonban legalább annyiféle lapnak tulajdonították.

ták már, mint ahány feltalálónak egynémely találmány felfedezését, ám az igazság kiderítésében még a szabadalmi bejegyzések sem segítenek.) 1876-ban jelent meg a *Le Petit Parisien*, 1882-ben a *Le Matin*, majd 1889-ben a *Le Journal*. Nagy-Britanniában, ahol a londoni *The Times* a bélyeg- és a papír-illeték megszűnésével egyre inkább teret veszített, a 19. század derekán erőre kapott a vidéki sajtó. 1864-ben a londoni 18-cal szemben már 69 vidéki napilap jelent meg, és Edward Baines, a liberális *Leeds Mercury* tulajdonosa büszkén jelenthette ki, hogy az évi 546 milliós angliai összpéldányszámból a vidéki sajtó 340 milliót tudhat magáénak.

Az angol vidéki lapkiadás azonban befolyásának nagy részét elvesztette a 19–20. század fordulóján, amikor különböző okok miatt a hírközlés központja, akárcsak a szórakoztatóiparé, ismét London lett. Ugyanakkor az egyik 19. századi vidéki napilap, az 1855-től filléres újságként megjelenő *Manchester Guardian* – C. P. Scott (1846–1932) tehetséges és páratlanul felelősségteljes irányításával – országos olvasótábort szerzett. Ám 1952-ig még ez a lap sem közölt híreket címdalán, nyolc évre rá pedig Londonba költöztette irodáit, és címéből is kihagyta Manchester nevét. Egyébként Scott volt az, aki kijelentette, hogy a televízióból semmi jó nem származhat, hiszen még maga a szó is félig latin, félig görög eredetű.

Scott és családja afféle minőségi lapként gondolt a *Manchester Guardian*-re; ez igazi brit terminológia volt, a *The Times*t nevezték így az 1950-es években, amikor a negyedik rend kifejezés már rég kikopott a divatból. Ugyanerre a nivós kategóriába tartozott a *Daily Telegraph*, bár ezt még senki sem sejtette, amikor a napilap a bélyegtörvény visszavonásának előestéjén megalakult. Ám amikor az ára háromról egy pennyre csökkent, és a terjedelme megduplázódott, példányszáma hamarosan a *The Times* kétszeresére ugrott. Szerzői között tudhatta a viktoriánus kor közepének legismertebb újságíróját, G. A. Sala-t, aki a Dickens által 1850-ben megindított *Household Words*nek is munkatársa volt. Maga Dickens egyébként az 1842-ben meginduló *Daily News* első főszerkesztője volt.

A brit média történetének stratégiai jelentőségű kérdése, hogy az egyes újságok és a népesség különböző rétegei hogyan tekintettek a bélyeg- és a papír-illeték – valamint a hirdetési illetékek – megszüntetésre. Az Anna királynő uralkodása (lásd 94. old.) idején a papírra kirótt közvetett adókat a radikálisok a „a tudás megvámolásának” tartották, és megszüntetésüket a *Morning Star* „az angol kalendáriumok vörös betűs ünnepeként” üdvözölte. A *Daily Telegraph* azt hangsúlyozta, hogy a papíripart a továbbiakban már „elsősorban a kereskedelem törvényei” fogják irányítani. Az illetékek megszűnése nem csupán az újságok számára volt kedvező. „Az irodalom minden területe – Shakespeare, Milton és Shelley” éppúgy részesedett a haszonból, mint „a W. H. Smith standjain kapható vasúti irodalom” (lásd 121. old.). Az illetékmentesség, érvelt a *Daily Telegraph* szerzője, „a zsenialitás és a tehetség eddig parlagon hagyott tervét” nyitotta meg az írók előtt.

Richard Cobden szavait visszhangozva – aki erkölcsi emelkedettséggel állt ki mind a sajtószabadság, mind a filléres újságok ügye mellett (lásd 128. old.) – a *Daily Telegraph* kifejtette, hogy a jövőben az újságokat „sokkal súlyosabb és szavahíhetőbb tekintélynek fogják tartani, mint akármelyik igazságügy-minisztert vagy sajtócenzort”. Érdekes a tekintély szó – amely a viktoriánus nyelvezetben egyenrangú kulcsfogalom a haladással (lásd 114. old.) –, hiszen a 20. században majd a rádiózással kapcsolatban is gyakran felmerül. Cobden számára – aki 1834-ben úgy vélte, hogy „a modern civilizáció egyik megkülönböztető jele az a mód, ahogyan a sajtó a közvéleményt befolyásolja” – a vélemény fontosabb volt, mint maga az információ. Ezt abban az időben írta, amikor a legradikálisabb, felbélyegzetlen újságok – amelyeket mind a toryk, mind a whigek csak „szegény [pauper]-sajtónak” tituláltak – szerkesztői és terjesztői gyakran a börtönbüntetéssel dacolva végezték munkájukat.

Tiltakozásuk a chartizmus – e beismerten munkásmozgalmi irányzat – keretein belül jelent meg, amely néha együttműködve, máskor szemben állva Cobden gabonatorvény-ellenes ligájával, de a whigek liberalizmusát mindig élesen elutasítva harcolt a demokratikus jogokért. A munkásmozgalom legtöbb vezetője a chartizmus fénykora előtt és után is hitt abban, hogy „a tudás hatalom”; ez volt a mottója az először 1831-ben megjelenő felbélyegzetlen *Poor Man's Guardian*nek. Meggyőződésük szerint a tudás – amely számukra többet jelentett egyszerű információnál – a különféle brosúrákból és könyvekből is megszerezhető az újságok mellett, ez utóbbiak közé tartozott például a chartisták befolyásos, felbélyegzett lapja, a *Northern Star*, amelyet a chartista vezető, Feargus O'Connor alapított 1838-ban, és amely kezdetben Leedsben jelent meg. A *Northern Star* sok olyan információt közölt, amelyek a *The Times* hasábjain nem jelenhettek volna meg, nagyban épített lelkes helyi tudósítóiak értesüléseire, és a költészet szintén helyet kapott hasábjain. Ugyanakkor létrejött a chartista széppróza műfaja, amely mellett, hogy kifizetődő volt, a chartisták ügyét képviselte, és mozgósította a közvéleményt.

Minden országnak megvannak a maga sajtótörténeti jelentőségű dátuma. Franciaországban ez 1881 volt, amikor a Harmadik Köztársaság elhúzó- és részletekbe menő viták után végre meghozta az új sajtótörvényt, amely első vérpezsdítő szavaival is leszögezte: „*La presse est libre*”, vagyis „a sajtó szabad”. A korábbi korlátozásokat eltörölték, így például az újságoknak többé nem kellett kauciót letétbe helyezniük arra az esetre, ha becsületsértésért vagy más okból kifolyólag bírságot kellene fizetniük. „Egy jobb sajtó feleslegessé teszi a különleges törvényeket” – üdvözölte a londoni *The Times* a francia sajtótörvényt. Németországban 1848-ban megszüntették ugyan a sajtótörténet összes korlátozást, ám három év múlva visszaállították azokat.

Néhány országban azonban, így például a brit uralom alatt álló Indiában még a század későbbi éveiben is hoztak új elnyomó jellegű intézkedé-

seket. Bismarck 1878-ban lecsapott a szocialista sajtóra, és ugyanabban az évben Indiában új törvényt hoztak a helyi nyelveken írott sajtótermékek szigorúbb ellenőrzéséről. Három évvel korábban, 1875-ben a japán sajtótörvény kimondta, hogy „a belügyminiszter megtilthatja egyes újságok terjesztését, sőt szükség esetén le is foglalhatja őket, ha úgy látja, hogy cikkeikben aláássák a rendet és a békét, vagy veszélyt jelentenek az erkölcsre nézve”. Ugyanakkor a legtöbb országban a sajtótörvények betartatása komoly akadályokba ütközött. A cári Oroszországban működő illegális sajtó például közvetlenül részt vállalt a napi politizálásban.

1900-ra a sajtó a jogi berendezkedéstől függetlenül minden országban olyan társadalmi erővé vált, amelyet egyaránt figyelembe kellett venni a demokratizálódó jövőben és a tekintélyelvű múltban. A nyomtatott sajtó még az elektronikus média megjelenés után is hosszú ideig megőrizte vezető szerepét, az újságok mellett egyre-másra jelentek meg a folyóiratok, könyvek és enciklopédiák. Nem a technológiának jutott tehát meghatározó szerep. Ausztráliában kezdetben még kéziratos lapok jelentek meg, majd 1831-ben megalapították a *Sydney Morning Herald*ot, amely 1834-től napilapként jelent meg. Kanadában pedig tíz évvel később már valamennyi városban forgalomban volt valamilyen újság. Eközben pedig a városoktól és elterpeszkedő külvárosi régióiktól távol nagyban folyt az erdőirtás a szükséges papírmennyiség előteremtése érdekében.

A változás összetett folyamat volt, és ahogy a nyomdai árak esésével kialakult a tömeges olvasótábor, a kevésbé nívós újságok egyre több szórakoztató jellegű írást és egyre kevesebb információt közöltek, stílusuk pedig mind informálisabbá vált. Ugyanakkor az úgynevezett bulvárlapok (*tabloids*) ekkor még nem terjedtek el – ellentétben azzal, ahogyan azt néhány sajtótörténeti munka sugallja. Az újságok nem csupán egymással rivalizáltak, hanem más médiával, sőt olyan termékekkel is, amelyeknek semmi közük sem volt a kommunikációhoz, melyek közül nem egy ezek közül hirdetési bevételeik forrása volt.

Az újságírók, vagyis a híreket összegyűjtő férfiak – nők az 1890-es évekig csak elvétve akadtak köztük – és a híreket válogató, feldolgozó, bemutató és interpretáló szerkesztők szerepe mindig is ellentmondásos volt, a példányszámok növekedésével pedig még inkább azzá vált. A legfontosabb jelenség a tulajdonos-vállalkozók új nemzedékeinek színrelépése volt. Az USA-ban William Randolph Hearst (1863–1951) és E. W. Scripps (1854–1926) épített ki hatalmas sajtóbirodalmakat. A filmszakmában is érdekelt Hearst egy kaliforniai álompalotában halt meg. Felesége egy hollywoodi sztár, Marion Davies volt. Hearst élete ihlette Orson Welleszt a filmtörténet egyik legerőteljesebb alkotásának, az *Aranypolgárnak* (*Citizen Kane*, 1941) az elkészítésére. A Hearst-birodalom termékeit bulvársajtónak gúnyolták, Scripps lapjait pedig „liberális és munkáspárti” elfogultságuk miatt lehetett támadni.

Na
hagyot
tetett
felé fo
(1784
című l
Tit-Bits
vezték,
Harms
amely a
zaihoz
vény ál
1881
hogy cs
nyok, a
mint an
vényhez
gényíró
Househo
(Az ism
előtt is
amelyek
zött a jó
piaci rea
pán a ko
rásait”.
leti váll
Még
hossza íg
tes írásol
az Angliá
ra úgy tū
nyüzsgő
Lecky (1
(1822–188
lenül egy
dalmi teh
szem – ös
ország va
rült névte
Tizenh
vált törtér
történeler

Nagy-Britanniában Harmsworth, aki az újságok kedvéért 1900-ban felhagyott a magazinok kiadásával – bár enciklopédiákat továbbra is megjelentetett –, 1908-ban megszerezte a *The Timest*, és szintén a „csevegő” újságírás felé fordult – de nem ő volt az első. A költő és esszéista Leigh Hunt (1784–1859) az 1820-as években indította el *The Week's Chat* (Heti Csevegő) című lapját, George Newnes (1851–1910) újságja pedig 1881-től jelent meg *Tit-Bits* (Nyalánkságok) címen. Ez utóbbit „az első szemlélő újságnak” nevezték, amely hét év múlva már heti 350 ezer példányban talált gazdára. Harmsworth úgy üdvözölte a lapot, mint az „első lépést egy olyan úton, amely az egész újságírás képét át fogja formálni”. Azon „fiúk és lányok százaikhoz és ezreihez” szolt, akik éppen csak kinőttek az 1870-es oktatási törvény által felállított elemi iskolák padjaiból.

1881-ben „a modern idők figyelemreméltó jelenségének” tekintették, hogy csupán Londonban 5-6 millió példányban terjedtek a filléres kiadványok, a heti- és havilapok. Ám mindez nem volt annyira modern dolog, mint amilyennek látszott, és nem kötődött olyan szorosan az oktatási törvényhez, mint ahogy azt akkoriban sugallták. Wilkie Collins (1824–1889) regényíró például már 1858-ban megjelentetett (névtelenül) egy cikket a *Household Words* (Háztartási Hírek) című folyóiratban *The Unknown Public* (Az ismeretlen közönség) címmel. Az írni-olvasni tudók aránya már 1870 előtt is emelkedett, és hatalmas kereslet mutatkozott az olyan művek iránt, amelyek nem a művelt rétegek számára készültek. Azután 1880 és 1890 között a jól értesült közönség ideálját a médiában és a gazdaságban egyaránt a piaci realitások határozták meg. A radikalizmus ereje csökkent, és nem csupán a konzervatívok beszéltek arról, hogy „teljesíteni kell a közönség elvárásait”. A kiadói tevékenység egyesek számára nem volt több egyszerű üzleti vállalkozásnál.

Még mindig a regény számított a legfontosabb irodalmi műfajnak, bár hossza igencsak lecsökkent a század első fele óta, amikor még a háromkötetes írások voltak a jellemzők. Ám George Robert Gissing (1857–1918) vagy az Angliában élő nagy amerikai regényíró, Henry James (1843–1916) számára úgy tűnt, hogy az irodalom immár a zsurnaliszták, valamint a háttérben nyüzsgő és burjánzó kiadók kezébe került. Amikor a történész W. E. H. Lecky (1838–1903) 1888-ban az alkotmányjogász Sir Henry Maine (1822–1888) és a költő-irodalomkritikus Matthew Arnold (1822–1888) véletlenül egybeeső születési és halálozási dátumairól írt, úgy látta, hogy „az irodalmi tehetséget felpuhította és megemésztette a heti és havi sajtó”. „Feltételezem – összegezte véleményét Lecky –, nem volt a világon még egy olyan ország vagy korszak, amelyben ennyi ragyogó irodalmi tehetség kényszerült névtelenül, kérészéletű művecskéket írni.”

Tizenhárom évvel később, Viktória királynő halálakor egy másik ismertté vált történész, G. M. Trevelyan (1876–1962) – aki nyomot hagyott a 20. század történelemszemléletén – már arról panaszkodott a *The Nineteenth Century*

(A 19. század) című folyóirat hasábjain, hogy a filiszteusok megkaparintották a frigyládát – ez utóbbi alatt a nyomtatott sajtót értette. A filiszteus szót attól az Arnoldtól kölcsönözte, aki művei nagy részét az 1860-as években alkotta. A frigyláda pedig természetesen sokkal ősbibb múltra tekinthetett vissza, mint a „negyedik rend” kifejezés.

Igen fontos, hogy ne egyszerűsítsük le túlzottan azokat a folyamatokat, amelyek egyaránt érintették az újságírást, a szépirodalmat, illetve azok változásának kronológiai sorrendjét. Néha itt is szükséges ugrani az időben, mintha egy filmet néznénk. Az ok-okozatot kereső gondolatmenet itt nem megfelelő. Maga Arnold sem volt biztos abban, hogy a frigyláda – ő egyébként nem használta ezt a kifejezést – akár a század derekán biztonságban lett volna a filiszteus mohóságtól, bár Trevelyan ezt az időszakot tekintette a sajtó aranykorának. A könnyedség és kellem képviselőjeként a mérhetetlenül kényes ízlésű Arnold valójában a kommunikáció általános szerepével volt elégedetlen:

„Középosztálybeli embereitek úgy vélik, hogy a fejlődés és a civilizáció csúcsa, ha leveleiteket napi tizenkét alkalommal szállítják Islingtonból Camberwellbe... és negyedóránként vonatok közlekednek ide-oda a két város között. Úgy gondolják, hogy csupán ezek a vonatok képesek az islingtoni hitvány, beszűkült életből a camberwelli hitvány és beszűkült életbe szállítani őket.”

A kommunikációval szembeni fenntartásai mellett Arnold a választójogból kirekesztett tömegektől is tartott. Miután az 1867-es és az 1884-es választójogi reform Nagy-Britanniában sokakat a választók táborába emelt, Arnold ez a kérdés szintén nyugtalanítani kezdte:

„Ők a demokrácia, ahogy az emberek előszeretettel nevezik őket... Számos érdemük van, de általában véve nem tekinthetők értelmes, helyesen és komolyan gondolkodó személyeknek.”

Az „új zsurnalizmust” – a kifejezést vélhetőleg Arnold írta le először – „kelekótyának” tartotta, mert az mindent megtett, hogy az újdonsült választópolgárokat saját olvasótáborába csábítsa. Arnold óriási hatással volt a 20. századi kulturális tanulmányokra, ugyanakkor a korabeli sajtót elemezve figyelmen kívül hagyta annak szórakoztató funkcióját. Nem sok figyelmet szentelt azok véleményének sem, akik az 1867-es és az 1884-es reformok előtt nem rendelkeztek választójoggal. Tanfelügyelőként a sajtó szerepét az oktatásban szintén igen borúlátóan ítélte meg. Ám a magukat keresztényszocialistának nevező szerzők optimisták voltak. 1867-ben J. M. Ludlow úgy látta, hogy bár „az olcsó újságokat és folyóiratokat” nem tekinthetjük „szigorúan oktató jellegűnek”, mégis:

„Igen erőteljes terjesztői jónak és rossznak, egészében véve inkább a jónak... A sajtó minden bűne és hiányossága ellenére a mai dolgozó emberek egyetlen pennyért teljesebb információkhoz jutnak, így jobb az ítélőképességük és szélesebb a látókörük, mint harminc évvel korábbi társaiknak, akik kénytelenek voltak a pletykákkal és híresztelésekkel beérni.”

Egyértelműen a legképzettebb munkások, köztük az egykori chartisták ünnepelték a leglelkesebben a bélyegilleték 1855-ös, a Magna Charta kiadásának évfordulójára időzített eltörlését.

Am a győzelem után még az optimisták is kénytelenek voltak némi iróniával gondolni a jövőre. 1900-ban jóval több volt a pletyka és a híresztelés, mint száz évvel korábban. Az új választók nagy része inkább szórakozást keresett az újságokban – vagy a hétköznapiak elől menekült –, mintsem információt, tudást vagy éppen költészetet. Thomas Wright, Arnold iróniakedvelő „munkásember” barátja még az 1870-es oktatási törvény kedvező hatásaiban sem hitt.

„Az alapközi oktatás kiterjesztése... önmagában véve csupán egy csomó olyan embert termel majd ki, aki képes lesz elolvasni a színvonalaltalanabb hetilapok bűnügyi jelentéseit, és nem is igen vágyik többre ennél.”

A *Reynold News* címen megjelenő népszerű vasárnapi lap, amelyet szintén egy egykori chartista alapított, például úgy vált sikeressé, hogy jórészt mellőzte a politikai híreket, viszont tekintélyes helyet biztosított a bűnügyi jelentéseknek.

Am G. W. M. Reynoldsot (1814–1879) éppúgy nem tekinthetjük eme újság nevezett – bár nem jó a jelző – újságírás alapítójának, mint húsz évvel később Harmsworthöt. A szórakoztatást (vagy a kikapcsolódás elősegítését) sok újság már a 19. század előtt ugyanolyan fontosnak tartotta, mint a hírek közlését, különösen azok a vasárnapi lapok, amelyeket az utcasarkokon rikkancsok árultak. 1812-ben 18 ilyen újság jelent meg Nagy-Britanniában, amelyek közül néhányat célzatosan a munkásosztály számára készítettek. Az 1821-től megjelenő *Sunday Times* – eredetileg *New Observer* címen látta meg a napvilágot (az *Observer*t 1791-ben alapították) – és az 1822-ben utcára kerülő *Bell's Life in London and Sporting Chronicle* úgy hirdették magukat, hogy „A HÉT HÍREIT A HÉT GAZDAG TÁRIHÁZÁVAL, SZELLEMESSÉGGEL ÉS HUMORRAL, A GAZDAGOK ÉS SZÉPEK ÉLETÉNEK ÉRDEKFESZÍTŐ ESEMÉNYEIVEL” elegyítik. Az utóbbi lap 1886-ban új rendje s módja szerint beleolvadt a *Sporting Life*-ba.

A másik újságja, a *Bell's Weekly Messenger* (1796–1896) szintén a bűnösökre, a botrányokra, a szexre, a katasztrófákra, a járványokra és a sportfoglalkozásokra összpontosította figyelmét. Ilyen volt az 1843-ban alapított és a mai napig megjelenő *News of the World* (A világ hírei) is, akárcsak Edward Lloyd

(1815–1890) számos, ma már nem létező kiadványa. Lloyd, sok chartistához hasonlóan, újság- és könyvvarusként kezdte pályafutását a londoni East Enden. Első lapja a *Penny Sunday Times and People's Police Gazette* címet viselte, ezt két évvel később a *Lloyd's Illustrated Sunday Newspaper* követte, amely – akkor már *Lloyd's Weekly News* címen – a világ újságjai közül elsőként érte el az egymilliós példányszámot. Lloyd egyébként az Old Sparr-féle hashajtó pirulák forgalmazásával szintén gyarapította tőkét.

A „frigyládát” mindazonáltal már a 19. század – vagyis az írni-olvasni tudás és a vasút nyújtotta óriási terjesztési lehetőségek – előtt sem kezelték minden esetben olyan tisztelettel, mint azt a liberális whig tradíciókból táplálkozó Trevelyan gondolta. Persze kétségtelen, hogy a whig hagyományok a század elején még meglehetősen erősek voltak. Az 1802-ben meginduló whig szellemiségű *Edinburgh Review* szerint a sajtó „olyan erővel van felruházva, amelyhez az embernek tisztelettel kell közelednie, mintha a Mindenható Tudás templomában járna”.

A Trevelyan és elődje, a történész Macaulay gondolkodását meghatározó whig hagyományokon kívül eső egyik lap – a radikális filozófus, Jeremy Bentham (1748–1832) hívei által 1824-ben alapított *Westminster Review* – már mindenféle vallási metaforát mellőzve, a Cobden által is használt nyelven írt az újságokról:

„...az ország legjobb és legbiztosabb civilizátorai. Nem csupán tudást hordoznak, de tanulásra is buzdítanak... Ismerni kell ahhoz az újságokhoz nem jutó embereknek, hogy láthassuk, a sajtó milyen mennyiségben oszlatja szét a legkülönbözőbb előítéleteket.”

A *Westminster Review* számára – Knighthoz hasonlóan – a frigyládánál hasznosabb terminusnak tűnt az „értelem szava” kifejezés, mely ráadásul sokkal határozottabban, céltudatosabban hangzott, valahogy úgy, mintha az „idők szaváról” írtak volna. Az első számban az egyik szerző azon elmélkedett, hogy a közönség végül mindig és mindenütt megszerzi magának az őt illető tiszteletet, nem utolsósorban az irodalomban, ahol „lejár a patronusoknak szóló lángoló ajánlások kora; összes nagy költőnk a nép számára ír”.

Ennek megfelelően a 19. század elején sokakat foglalkoztattak a sajtóról mint az információk hozzáférhetőségéről vagy az oktatás fejlesztéséről szóló viták. Az újság nem csupán médium, hanem szimbólum is volt. A whig tradíciókat elvető Walter Bagehot (1826–1877), a *The Economist* szerkesztője idézte fel Dickens emlékezetes szavait:

„[London olyan,] mint egy újság. Minden benne van, de semmi sem kapcsolódik össze. Némely házban mindenféle embert megtalálhatunk, de a házak között nincs több kapcsolat, mint a születési, házassági vagy halálozási anyakönyvi listákban egymás után sorakozó nevek között.”

Bagehot saját korát a „párbeszéd korának” tartotta, és az újságokat a párbeszédet lehetővé tevő véleményformáló orgánumoknak tekintette. Sőt ennél is tovább ment. Elbűvölte az a összefüggésrendszer, amelyben a kommunikáció – vagy éppen annak hiánya – megjelent. A gondolatok terjesztése számára nemcsak oktatási, hanem társadalmi és politikai kérdést is jelentett. Megröfölgősen látta azt a tételt, amely szerint a politikai „kormányzat” megformája olyan mértékben liberalizálódik, ahogyan a közvélemény ereje nő”. De vajon ez utóbbi megtarthatta-e liberalizmusát?

Egy angol regényíró, Edward Bulwer-Lytton (1803–1873) már Bagehot, nemzedékét, sőt Dickens előtt, 1833-ban, az *England and the English* (Anglia és az angolok) korai országelemzésében úgy írt a sajtóról, hogy azt egyaránt értelmezhetjük jövőbe tekintőnek és múltba révedőnek:

„Mi lenne az eredménye, ha a hétpennys újság ára... két pennyre csökkenne? Nos, ha azok is újságolvasóvá válnak, akik csak két pennyéért engedhetik meg maguknak a vásárlást, akkor egy új többséggel kell számolni, a szegényebb emberek vágyait és érzéseit is azonnal figyelembe kell venni, így új vélemények lesznek hatással társadalmi kapcsolatainkra és törvényhozási gyakorlatunkra.”

Bulwer-Lytton más kérdéseket is felvetett; ezek némelyike – így például a támogatás és az objektivitás viszonya a szabad sajtóban – már egyáltalán nem számított újdonságnak.

Ugyanez a kérdés merült fel Amerikában a 18. század végén, pontosabban éppen abban az évben, amikor a későbbi amerikai médiatörténet különlegességét megalapozó első alkotmánykiegészítést megszavazták. A sajtó nemje – mint azt John Fenno, a *Gazette of the United States* (1789) első kiadója állította – nem más, mint hogy „fenntartsa az emberek között önnön ügyeik intézésének szükségletét, és ezt helyénvaló gondolatok és tények bemutatásával segítse”. De melyek voltak a „helyénvaló gondolatok?” Sőt melyek voltak a „tények”? A *Gazette*-et, amelynek címlapján nagy büszkén virított „az Unió jelen állapotának összegzése” alcím, Alexander Hamilton és a Föderalista Párt pénzelt. Arról pedig nem egyedül Thomas Jefferson volt meggyőződve, hogy a föderalista újságok „hazugságokkal és firkálmányokkal” háznak. Fenno a Wilkie Collins által is leírt ismeretlen amerikai olvasókba helyezte bizalmát:

„Polgárainkat még egy ideig az orruknál fogva lehet vezetni, mint ahogyan a múltban is becsapták őket; de ha meg tudjuk védelmezni a sajtót, bizhatunk abban, hogy felnyílik a szemük.”

Az írók legelszántabb védelmezője, William Cobbett (1763–1835), akinek Amerikában kezdődő irodalmi karrierje átvált az Atlanti-óceánon, éppoly heves elszántsággal vette védelmébe a politikai pártosságot, mint bármely

más ügyet, amelyet támogatásra érdemesnek tartott. Első angol lapjában, az 1810-től megjelenő, kétpennys *Political Register*-ben – amelyet kétpennys kacatnak gúnyoltak – ugyanolyan agresszív hangot ütött meg, mint korábban, amikor még Peter Porcupine (Sündisznó Péter) álnéven az USA-ban publikált. 1816-ban a *Register* állítólag heti 40-50 ezer példányban kelt el. Azt persze nem állíthatjuk, hogy Cobbett csak a tényeket tartotta szem előtt. Robosztus zszurnalizmusa közvetlen utat jelentett a politikai akciók felé. Egyik pamfletjének, az 1826-ban kiadott *The Poor Man's Friend*-nek (A szegény ember barátja) alcíme így szólt: „Azok jogainak védelmében, akik a munkát végzik, és harcolnak a csatatereken”.

Cobbett gondolkodásának volt némi konzervatív jellege is, ám korának legtöbb angol konzervatívja elutasította az általa képviselt ízig-vérig angol tory radikalizmust. A legtöbbjük általában véve ellenségesen tekintett az értelem szavára, amely számukra mindenekelőtt gúny tárgy volt. Ám mégis akadt egy olyan konzervatív politikus, aki védelmébe vette a sajtót. A későbbi miniszterelnök, George Canning (1770–1827) fiatalabb korában a *The Anti-Jacobin* (Az anti-jakobinus) című újság szerkesztője volt, és 1822-ben liverpooli választói előtt „a szabad sajtóban testet öltő közvélemény hatalmas erejéről” beszélt, sőt azt egyenesen a gőz erejéhez hasonlította.

A liberálisok közül többen közel sem voltak ennyire lelkesek. A svájci történész-közgazdász Jean Charles Sismondi (1773–1842) – aki ugyan egy Wedgwood lányt vett feleségül, ám nézőpontját a kontinentális Európa, közelebbről Svájc formálta – 1823-ban meglehetősen nyers véleményt mondott a sajtóról: kétségtelen, hogy „a napilapoknak hatalma van”, ám céljuk „nem a közjó, hanem csupán a lehető legtöbb előfizető megszerzése”. A következően utilitarista John Stuart Mill (1806–1873) pedig – Bentham egyik közeli barátjának, James Millnek (1773–1836) a fia –, aki komolyan hitt a közvélemény mozgósításának erejében, minden finomkodást mellőzve azt hangoztatta, hogy „az irodalom, elsősorban a sajtó piacán több alakoskodásra és képmutatásra van szükség, mint egy bordélyház igazgatásához”. Ez a hasonlat egyébként még többször visszatért a sajtó történetében. Közben pedig a konzervatív, de a Canningétől meglehetősen különböző háttérrel rendelkező Sir Robert Peel úgy vélte, a közvélemény „a korlátoltság, a butaság, az előítéletek, a torz vélemények, a helyes nézetek, az önfejlés és az újságok szólamiainak nagy keveréke”.

Még a *The Times* is, amelyet önmagában afféle negyedik rendnek tartottak, számos kritikus véleményét hívta ki maga ellen, köztük a radikális William Hazlittét (1758–1841), aki 1823-ban kiemelkedő esszét írt *The Spirit of the Age* (A kor szelleme) címmel. Bár Hazlitt elismerte, hogy a *The Times* teljes joggal viseli az önmagának adományozott „Európa vezető újsága” titulust, ám a lap korántsem felelt meg az ízlésének. „A nyomtatás mellett tulajdonképpen akár a lap szerkesztését is nyugodtan egy gőzgépre bízhatnák.” Vele szemben Peel, látva hogy az újság nagy hatalmú szerkesztője,

Thomas Barnes (1785–1841) a parlamenti reform hívéül szegődik 1830–1832 viharos éveiben, a *The Times* „a reform elvi, meghatározó, jelentős védelmezőjének” nevezte. Ezzel szemben az *Edinburgh Review* tory megfelelője, az 1809-ben alapított *Quarterly Review* szerint a „legzüllöttebb London összes újságja közül, és a legarcátlanabb módon következetlen, kivéve persze ha rosszindulatról és méregkeverésről van szó”.

Barnes kétségkívül szem előtt tartotta olvasói elvárásait, ugyanakkor tisztában volt sokuk politikai ambícióival is, ezért az olyan nagy jelentőségű történelmi pillanatokban, mint az 1831-es reformtörvényválság, nemcsak alakítani kívánta olvasótáborá véleményét, de meg is hallgatta őket. A *The Times* beceneve *The Thunderer* (A mennydörgő, azaz Jupiter) volt. Ugyanazt a helyet töltötte be az irodalomban, mint a brandy az italok között.

„John Bull felfogása meglehetősen renyhe... jó erős serkentőkre szorul. Felhabzolja a marhasültjét, de a jó emésztéshez egy pohár itókára is szüksége van; jól esően kérődzik előítéletein, amelyeket önhittén véleményeknek nevez. És tízfontos ágyúkkal kell feliasztani beszűkült értelmét, ha azt akarjuk, hogy felfogja a mondandónkat.”

Barnes középosztálybeli olvasótáborára összpontosította figyelmét, akik közül sokan 1832-ben nyerték el a választójogot, ugyanakkor véleményét más szerkesztők is átvették, és politikai összefüggésekben alkalmazták.

Tizenkét évvel később Benjamin Disraeli (1804–1881), Peel legelszántabb antikuszainak egyike már ilyen mondatokat adott *Coningsby* című regénye szereplőinek szájába: „Isten saját képére alkotta az embert, de a közvéleményt az újságok alakítják”; „Ma a vélemény a legfőbb hatalom, és ez a vélemény nyomtatásban beszél”; a sajtó képviselője „sokkal teljesebb a parlamenti képviselőnél”. Más írókhoz hasonlóan azonban Anthony Trollope (1815–1882) – aki gyűlölte Disraelit, és egy időben maga is politikusi ambíciókat dédelgetett – sem hitt abban, hogy „mindez valamiféle jó dolog lenne”. A *The Times* az ő véleménye szerint is Jupiter volt, a mennydörgő főisten, ám a lapnak dolgozó újságírók nem érdemelték tiszteletét. Őket már korábban is afféle kulimunkásnak tartották, ám most már egyenesen minden újságos kanál bajkeverőknek tekintették.

Az 1860-as évektől a zsurnaliszták gyarapodó táborában egyre több lett az egyetemet végzett „intellektuel” (ez a kifejezés egyébként nemigen volt ismeretlen a korabeli Angliában), így érthető, hogy az újságírók a kollektív szervezkedés útjára léptek. 1886-ban, Birminghamban alakult meg első országos az újságírókat és lapszerkesztőket egyaránt tömörítő szervezetük, a *National Association of Journalists* (Nemzeti Újságíró Egyesület), amely később alapszabályt is kapott, és nevét *Institute of Journalists*-ra változtatta. Az angol pedig megkezdte működését az első valódi újságíró-szakszervezet, a *National Union of Journalists*. Az angol újságírók nem voltak szakkép-

zettek, ugyanakkor az USA-ban már megkezdődött az újságíróképzés. Úgy vélték, az újságírás fortélyait a gyakorlati tapasztalatokon keresztül lehet elsajátítani. A legtöbben persze még Amerikában is hasonlóan vélekedtek, de már ott voltak az új trendek. A virginiai *Washington College* 1869-ben újságírói stúdiumok elvégzését ajánlotta a lapok munkatársainak; a vereséget szenvedett déli csapatok parancsnoka, Robert E. Lee (1807–1870) pedig úgy látta, hogy az újságírás segíthet megerősíteni a déli államok polgárháború által összezilált társadalmát. Ám az első valódi, saját dékánnal bíró újságíróiskola csupán 1908-ban kezdte meg működését Missouriban.

Az északi New Yorkban, a média fővárosában 1912 után főként a *Columbia University* kínált – jöllehet csak posztgraduális – kurzusokat újságírók számára. Ezt a fajta oktatást a Magyarországon született Joseph Pulitzer (1847–1911) honosította meg, aki 1883-ban átvette a New York-i *The World* vezetését. Róla nevezték el a hön áhított díjat, amelyet évenként osztanak ki az újságírás nyolc szakágában, hatot pedig az irodalom és a zene területén. Pulitzer az újságíróképzés alapjait abban látta, hogy a sajtó hozzájárul „a fejlődés, különösképpen az igazságosság, a civilizáció, a humanitás és a közvélemény fejlődésének gondolatához, valamint a demokratikus gondolathoz és ideálhoz”. Ez nem whig, hanem progresszivistá nézőpont volt (lásd 202. old.), arra is utalt, hogy bár az újságíró-iskolák különféle felfogásban és színvonalon tanítottak, az újságírás történetét többnyire hasonlóan közelítették meg.

Az újságírás klasszikus irodalmához tartoznak Robert Ezra Park (1864–1944) esszéi, aki riporterként kezdte pályafutását, és ma a *Chicago School of Sociology* egyik alapítójaként tisztelik. Az újság, mint Park 1916-ban hangsúlyozta, „a kommunikáció hatalmas médiuma... az általa szolgáltatott információ képezi a közvélemény alapjait”. Az amerikai újságírás panteonjának nagyjai között megemlíthetjük még Walter Lippmann (1889–1974), a sokat idézett rovatvezetőt, akinek 1931-ben indított *Today and Tomorrow* (Ma és holnap) című rovatát 250 újság vette át, közülük minden tizedik külföldi lap volt.

„Sokan azért vásárolnak újságokat – ismerte fel Lippmann –, mert saját életüket unalmasnak találják, és szívesen veszik az izgalmakat helyettesítő kitalált figurák pompázatos bűneit, amelyekkel képzeletben azonosulhatnak.” De még ennél mélyebbre ásott olvasóinak lelkébe, és megérdemelten kétszer is elnyerte a Pulitzer-díjat. Elismert és újra meg újra kiadott könyve, az 1922-ben írt *Public Opinion* (A közvélemény) mindmáig a téma talán leg-híresebb alpművének számít. Lippmann úgy vélte, hogy a sajtó ereje nem annyira az újságszerkesztők személyiségében, mint inkább maguknak a híreknek az áradatában van. Egy összetett, modern világban a hírek szükség-szerűen szelektívek, és az olvasók a kínálatra – a „sűrített történetekre” – utalva egyre nehezebbnek érzik, hogy a közügyeket érintő kérdésekben tájékozott álláspontot alakítsanak ki. A nyilvánosságról alkotott lippmanni ké-

per – akárcsak Habermas hasonló elképzelését (lásd 75. old.) – azonban az állami pénzekkel és ukázokkal támogatott, hirdetőik által manipulált média elterjedésével egyre nehezebb volt fenntartani.

Az elképzelés mindazonáltal egyfajta eszményképpé változott, és a legelőbb amerikai újságíró-iskola – számuk 1917-ben 84, 1987-ben 812 volt – továbbra is hitt egy komplex társadalom és kultúra ideáljában. 1912-ben alakult meg az *Association of Trades of Journalism* (Újságíró-szervezetek Egyesülete), ezt 1949-ben követte az *Association for Education of Journalism* (Újságíróképző Egyesület) létrehozása. 1924-től jelent meg a *Journalism Bulletin*, amelyet 1930-tól negyedévenként kaptak kézhez az olvasók, és 1974-ben adták ki a *Journalism History* című periodika első számát. Az újságíróképzés és a média változó világának kapcsolatát Nagy-Britanniában is folyamatosan vitatták – és vitatják mind a mai napig. 1919 és 1939 között felsőfokú újságírói képesítést csak a londoni egyetemen lehetett szerezni. Az USA-ban James W. Carey, az újságírást is oktató illinois-i *College of Communications* dékánja lett az oktatás e területének vezéralakja, aki az újságíróképzést afféle történeti segédtudománynak tekintette. Más kommunikációs és újságíró-iskolák a változó kulturális körülmények közepette a médiatanulmányok felé fordultak.

Számos befolyásos újságíró és laptulajdonost – némelyikük legalább annyira gondolkodott képekben, mint szövegben – egyáltalán nem érdekelt sem a negyedik rend elképzelése és ideálja, sem pedig valamiféle progresszív politikai erő létrehozása. Az 1842-ben alapított londoni *Illustrated News* ezek helyett „világpanorámát” ajánlott, amely egy évszázad múlva a hasonló című televízió-műsorokban köszönt vissza. Az első képes napilap az *Evening Illustrated Paper* volt – 1881-es alapításakor csak egy volt a növekvő számú angol esti napilapok közül –, amelyet 1894-ben Harmsworth *Evening News*-a követett. (A *Daily Mirror* csak 1903-ban indult.) Az esti lapoknak napi több kiadásuk is volt. Londonban az első már délelőtt 11 órakor az utcára került az „Olvasson el mindent róla” napi szlogenel. Közben az *Illustrated London News*-nál egy évvel korábban alapított *Punch* című hetilap – amely hírnevét leginkább karikatúráinak és szójátékainak köszönhette – szilárd londoni bázisáról kitörve, a *The Times* mintáját követve utat talált számos vidéki viktoriánus otthonba. A radikális gyökerű lap – képekben és szóban egyaránt – számos jellemzést adott önmagáról: „megfigyelő”, „gondnok”, „védelmező”, „büntető” – vagy éppen a visszásságokat feltáró „szike”.

A viktoriánus kor közepén, 1860-ban, amikor a periodikák még inkább befolyásolták a közvéleményt, mint az újságok, a John Thaddeus Delane (1817–1879) szerkesztette *The Times* maga is felvállalt néhányat e fenti feladatok közül. Az olvasók a vezércikkeket leginkább reggeli közben szerették otthonukban vagy klubjukban olvasgatni, és a *The Times* előnye abban rejlett, hogy bármely más újságnál több külföldi tudósítást ajánlott. Ebben az évben, a papírilleték megszüntetése előtt egy külső megfigyelő így vélte:

„[A lap] nem támaszkodik egyetlen osztályra sem, nem képvisel semmilyen pártot, nem védelmez semmiféle sajátos érdeket. A brit társadalom intelligens és tájékozott rétegeinek aktuális véleményét igyekszik – jórészt sikeresen – megtestesíteni és kifejezésre juttatni.”

Egyértelműen ez volt Delane célja.

„A sajtó legfontosabb feladata, hogy megszerezze a legfrissebb és legkorrektebb híreket az éppen folyó eseményekről, és azokat azonnal közölve közkinccsé tegye a nemzet számára.”

A 19. század végén már másfajta szelek fújtak, és a plakátokon is hirdették, rikkancsok által kiáltozott főcímeik – a plakátok és rikkancsok immár éppúgy megszokott látvánnyá váltak London és Birmingham (és más városok), mint Chicago és New York utcáin – hovatovább fontosabbak lettek a hosszú vezércikkeknél vagy a még terjedelmesebb parlamenti tudósításoknál. A hangsúly áthelyeződött a sztorikra, amelyeknek az úgynevezett kis színesek adtak körítést és kiegészítést – némelyikük már tudatosan a nőket szólította meg; 1880-tól kezdtek terjedni a pletykarovatok és az interjúk is. Sztorikat egyébként már az 1800-as években is közöltek az újságok, de az évek multával a szerkesztők elvárásainak megfelelően egyre jobban terjedt ez a műfaj, miközben az újságírók mind tömörebben, egyre rövidülő bekezdésekben fogalmazták meg ezeket.

Bizonyos sztorik utat törtek maguknak a hirdetések világába. Már a 18. században is akadtak olyan országos és helyi lapok, amelyek címében szerepelt az *Advertiser* (hirdetési lap) szó. A hirdetések hosszú történetét csak részben dolgozták fel. Mint már korábban említettük (*lásd 58. old.*), a tintát igen találekony módon már a 17. században reklámozták, majd a 18. században megjelentek a szabadalmaztatott medicinák – jegyezzük meg a szabadalmaztatott szót! – hirdetései, amelyeket a legkülönbélebb tea-, kakaó-, szappan- és dohányreklámok követtek. 1900-ban hosszú, festői reklámok voltak divatosak, amelyek az országos védjeggyel ellátott termékekre irányították a figyelmet, nem csupán az újságok hasábjain, de – a színes könyomás technikájának köszönhetően – színpompás plakátok formájában is. Az USA-ban a reklámra fordított összegek elképesztő mértékben nőttek: az 1881-es 40 millió dollárról 1904-re 140 millióra, majd 1916-ra elérték az egymilliárd dollárt. A rekorderedmények aztán – nem csupán egy médium kapcsán – az 1950-es évek végén és az 1960-as években rendre megdőltek az Atlanti-óceán minkét partján.

Érdekes, hogy Harmsworth, aki falragaszokon és az égen egyaránt reklámozte a *Daily Mail*-t, vulgárisnak tartotta az újságokban megjelenő hirdetéseket. A szavakat arculatépítésre használták. Harmsworth *Daily Mail*-jének főszerkesztője az ország legjobban fizetett újságírója volt, és a sajtómágnás sokat tett a Fleet Street arculatának kialakításáért, amely nagyban különbö-

zött a reklámügynökségeknek otthont adó New York-i Madison Avenue vagy a szórakoztatóközpontként és a *New York Times* főhadiszállásaként ismert, fényárban úszó Times Square képétől. Mindhárom hely és mindhárom arculat mögött komoly gazdasági erők álltak. Northcliff egyik rámenős csatlósa, Kennedy Jones egy ízben azt mondta az esszéket és könyveket – köztük egy Gladstone-életrajzot – író és periodikákat szerkesztő John Morleynek (1838–1923): „Ön szakmaként hagyta maga mögött az újságírást, mi kereskedelmi ágat csináltunk belőle.”

A késő viktoriánus kor és a 20. század eleji újságírás legellentmondásosabb alakja W. T. Stead (1849–1912) volt, aki Morleyt, ezt a merőben más jellegű politikai újságírót követte 1885-ben a befolyásos londoni *Pall Mall Gazette*, a brit klubok kedvelt lapjának főszerkesztői székében. Annak idején egyébként maga Morley is egy egészen más típusú szerkesztőtől, a kortársak által csak az újságírás hercegének titulált Frederick Greenwoodtól (1830–1901) vette át a stafétát. A *Gazette*-ről úgy tartották, „mentes mindenféle vulgáris, talmi, szenzációhajhász vonástól” – ám jött Stead, egy kongregacionalista lelkész fia, és a lapban pezsgő, izgató vezércikkek, szenzációs leleplezések jelentek meg. Keveredtek benne a lelkesítő vezércikkek és a – nagyrészt kampányokkal összefüggésbe hozható – leleplező riportok, amelyek közül talán a legközismertebb a fiatalkori prostitúció ellen szólalt fel, amit Stead „fehér rabszolgaságnak” nevezett. A *Contemporary Review* egyik 1886-os számában, *Government by Journalism* (Az újságírás mint a kormányzás eszköze) címen megjelent cikkében Stead amellelt szállt síkra, hogy az újságírás sokkal több kell, hogy legyen, mint a parlament ellenőrzésének egyszerű eszköze. A sajtó „a kezdeményezés háza” (*Chamber of Initiative*).

Stead mindössze öt évig maradt a *Gazette* élén, majd nem sokkal később George Newness pénzügyi támogatásával megalapította az azonnali üzleti sikert hozó *Review of the Reviewst*, amelynek ismerete elengedhetetlen a sajtótörténet kutatói számára. *If Christ Came to Chicago* (Ha Krisztus eljönne Chicagóba) címmel szenzációs könyvet is írt, de 1904-ben belebukott egy álló napilap – egy ún. családi újság – alapításának kísérletébe. 1912-ben ő a *Titanic* katasztrófájának áldozata lett – egy olyan katasztrófában vesztette életét, amelyben maga is zamatos témákat talált volna, akárcsak több film a 20. század végén.

William T. Stead újságírói pályafutása 1870-ben, az első brit oktatási törvény évében kezdődött. Igen sikeres szerkesztője lett ekkor egy kétpennys reggeli lapnak, a darlingtoni *Northern Echo*-nak, amelyre a 20. században még kalandos jövő várt. A *Sunday Times* későbbi főszerkesztője, Harold Evans – akit a laptulajdonos Rupert Murdoch 1982-ben elbocsátott –, szintén itt a lapnál kezdte újságírói karrierjét. Kevesen védelmezték Evansnél későbban a közönség „jogát a tudáshoz”. Egy 1974-es felhívásában, amelyet a brit *Granada Television* adott közre, így írt:

„A kormányoknak, akárcsak az állampolgároknak, szabad és kíváncsi sajtóra van szükségük. A változékony, sokszínű választói magatartás és a komplex bürokrácia világában a szabad sajtó nélkülözhetetlen visszacsatolási rendszert biztosít a kormányzattól a kormányzók, a fogyasztóktól a termelők, a régióktól a centrum és nem utolsósorban a bürokrácia egyes szféráitól a bürokrácia más szférái felé.”

E felhívás politikai és társadalmi kontextusa merőben különbözött Delane vagy Stead elképzeléseitől – de nem sok köze volt a média akkori helyzetéhez sem.

A *Sunday Times* – más lapokhoz hasonlóan – ekkor már terjedelmes színes melléklettel jelent meg, amely telis-tele volt reklámokkal. A vidéki sajtó túlnyomó részét a helyi hirdetőik által finanszírozott ingyenes reklámújságok tették ki. Az oknyomozó újságírás éppoly megszokottá vált, mint korábban a mindenféle szennyesben vájkáló, leleplező újságírás.* A sajtó a címlapsztoriknál mélyebben beleártotta magát a világ dolgaiba, és immár nem csupán a politikusok és a finnyás ízlésű regényírók kárhoztatták a firkászok ügyeskedéseit, de az egyszerű emberek is egyre fenyegetettebbnek érezték magánéletüket.

Ez a jelenség, amelyet a média nem nagyon szokott emlegetni, átnyúlik időn és téren. A leleplező újságírás – amely az USA-ban már jóval Evans előtt virágkorát élte – abban az időben alakult ki, amelyet Richard Hofstadter amerikai történész a reform korának nevezett. Olyan neves újságírók is, mint Lincoln Steffens (1866–1936), büszkék voltak az effajta újságírás születésében játszott szerepükre. Ezek az emberek különféle újságoknál és periodikáknál dolgozva szereztek hírnevüket, így a *McClure's Magazine*-nál, amelynek tartalma és stílusa jelentősen különbözött az olyan régi vágású magazinokétól, mint az *Atlantic*, a *Harpers* vagy a *Century*. A „leleplezők” minden hatalmasságra gyanakodtak, beleértve a sajtócézárokat és brit megfélelőiket is, mivel fokozták az újságírók gyanakvását, hiszen nemcsak hatalmat szereztek, de köztiszteletnek is örvendtek. Harmsworth 1917-ben vikomt lett, ám nem ő volt az első laptulajdonos, aki nemesi rangot kapott. Algernon Borthwick, a *Morning Post* kiadója és Lord Palmerston kebelbarátja 1880-ban Salisbury ajánlására nemesi rangot kapott, majd 1895-ben bekerült a Lordok Házába. Lovaggá ütésének évében Harmsworth az USA-ba látogatott, ahol találkozott Forddal és Edisonval is. Elégedetten állapította meg, hogy az előbbi éppúgy nem érdekli a pénz, mint őt, és az utóbbi „úgy utálja a németeket, mint a bűnt; elorozták az összes szabadalmát”.

* A szerző az utóbbira az angol „muck-raking” szót használja. A „muckrake” tulajdonképpen „trágyavillát” jelent; a kifejezést az újságírás e specifikus formájára először Theodore Roosevelt használta egy 1906-os beszédében, aki viszont a hasonlatot Bunyan művéből, az e könyv előző fejezetében is említett *Pilgrim's Progress*-ből vette. – A ford.

A laptulajdonosok szerepét a brit újságírásban – legyen az leleplező vagy harsányan hazafias – éppen azokban a whig és liberális körökben támadták leginkább, ahol Trevelyan mozgott. Az úgynevezett újliberális L. T. Hobhouse (1864–1929) a sajtót „egyre inkább néhány gazdag monopóliumának” látta, amely ahelyett, hogy a radikálisok reményeinek megfelelően „a demokrácia orgánumává” vált volna, „a nagy anyagi érdekek szócsovéül ajánlkozott”. Ám ez akkor is, később is túl egyszerű összehasonlításnak bizonyult. Némely gazdag laptulajdonos úgy vélte, hogy ő jobban képviseli a közvéleményt, mint a parlament. Mások – így például a kvéker George Cadbury (1839–1922), aki 1899-ben szerezte meg a *Daily News*-t – újságaikban saját nézeteiket hangoztatták. Cadbury azonnal töröltette a lapból a lövessenytippeket, a főszerkesztői posztra pedig első jelöltje Hobhouse volt.

Cadbury egymás után vásárolta fel a vidéki újságokat, mivel úgy tartotta, üdvösebb a pénzt arra költeni, hogy „vidéki honfitársainkat politikai akciókra buzdítsuk, mint ha jótékonykodásra fordítanánk”. Egy másik neves kvéker família, a Rowntreeek mindkét megoldásban hittek. A *Northern Echo* már a háború előtt a Rowntree Trust érdekeltségébe tartozott, akárcsak a befolyásos *The Nation* című hetilap, amely 1931-ben olvadt össze a *New Statesman*-nel, a két háború közötti időszak egyik legfontosabb hetilapjával.

Az „új újságírás” egyik legsikeresebb támogatója 1914 előtt C. A. Pearson (1866–1921) volt, aki 1900-ban alapította meg a *Daily Express*-t. 1890-ben már létrehozott egy lapot, a *Pearson's Weekly*-t, amely mottójában büszkén „a hasznosság, a felemelkedés és a szórakozás” szolgálatát hirdette. Egy alkalommal például Pearson az újság lapjait eukaliptuszolajjal itattatta át, hogy így védje meg olvasóit az influenzától. Joseph Chamberlain (1836–1914), akinek vitatott adóreformját Pearson értékes, bár nemegyszer hangos támogatásban részesítette, a valaha látott „legnagyobb szélhámosnak” nevezte őt. 1903-ban Pearson megvásárolta a *St. James Gazette*-et, egy évre rá megszerezte a *Standardet* és az *Evening Standardet*, később pedig számos vidéki lapot, köztük a *Birmingham Daily Gazette*-et és az *Evening Dispatch*-t.

Pearson lapjaiból a politika sem hiányzott. E lapok közül a legjelentősebb 1919-ben a kanadai Max Aitken (1879–1964) – akit 1917-ben Lord Beaverbrook néven lovaggá ütöttek – tulajdonába került. A nála tizennégy évvel idősebb Northcliffe-et túlélve Beaverbrook a második világháború alatt Churchill kormányába is bekerült. Emellett írt egy klasszikussá vált tanulmányt a politikusoknak – köztük Northcliffe-nek – az első világháború politikai válságában betöltött szerepéről, amikor Herbert Asquithet David Lloyd George váltotta fel a kormány élén. „Bravó, Lloyd George!” – üdvözlötte az eseményt a *Daily Mail* szalagcíme.

Northcliffe élénken érdeklődött a sajtó hatalmának kiaknázási lehetőségeiről, nem csupán a politika, de az új technológiai fejlődés területén is. A szórakoztatásban ő szponzorálta Blériot 1909-es repülését a La Manche csator-

na fölött, és támogatta az új médiumot, a rádiót is, amikor 1920-ban az „ausztrál csalogány”, Dame Nellie Melba chelmsfordi koncertjének közvetítését finanszírozta. Am bármit állítottak is az újságok szalagcímei, a *Daily Mail* pedig egyenesen a „tudomány és művészet kézfogásáról” lelkesedett, a *Daily Mail* irodáiban nem jutott mindenkinek fejhallgató a nagy esemény követéséhez. Párizsban viszont, az Eiffel-torony alatti rádiószobában fonográfra rögzítették Melba előadását.

Ha Northcliffe nem hal meg zavarodott elmével 1922-ben, a BBC alapításának évében (lásd 156. old.), akkor talán a rádiózásban is akkora szerepet játszhatott volna, mint a sajtó történetében. Az őt túlélő Beaverbrook sokkal kevésbé volt elkötelezett az új médium iránt. Ellenezte, hogy a rádió felett „a rádiógyárosok vegyék át az irányítást”, ugyanakkor teljes bizalmatlansággal tekintett a BBC első ügyvezető igazgatójára, John Reithre is. Mikor Reith 1923-ban kijelentette, hogy az „éter szabadsága káoszba torkollana”, Beaverbrook a *Daily Express* főcímében „szabadságharcot” hirdetett.

A konzervatív pártot vezető Stanley Baldwin (1867–1947) is inkább Beaverbrookot, mint Reitht támadta, amikor 1931 elején, a pénzügyi és a politikai válság csúcspontján „felelőtlen hatalomhajhászással” vádolta a Fleet Street-i lapokat, hozzátéve hogy az effajta hatalom „ösidők óta a ringyók kiváltsága volt”. Baldwin, akit Geoffrey Dawson, a *The Times* hivatalos konzervatív körökhöz közel álló főszerkesztője is támogattott, maga is támadások célpontja lett. Northcliffe örököse, Rothermere vikomtja Beaverbrookkal együtt azokat a konzervatív jelölteket fenyegette, akik a következő választások alkalmával nem mutatkoztak hajlandónak a „birodalmi szabadkereskedelem” jelszavával kampányolni.

A következő, végül a mások világháborúba torkolló évtized során Rothermere az angol fasiszták vezérének, Sir Oswald Mosleynak (1896–1980) a hívéül szegődött; „Hurrá a feketeingeseknek!” – hirdette ebben az időben a *Daily Mail* egyik címlapja. Beaverbrook *Daily Express*e, amely leginkább a laptulajdonos véleményének orgánuma volt, még Hitler Lengyelország elleni támadásának előestéjén is azt bizonygatta olvasóinak, hogy nem lesz háború. Ez az időszak a sajtóbárók kora volt, akik szinte lubickoltak a hatalomban. Mindezt remekül leírja az amerikai történész, Stephen Koss 1985-ben megjelent munkájának, a *The Rise and Fall of the Political Press in Britain* (A brit politikai sajtó felemelkedése és hanyatlása) második kötetében. Koss a hatalom szó elé odabiggyesztette a látszólagos jelzőt is. A populáris sajtó ítéletei képesek voltak véleményeket gerjeszteni vagy provokálni, de olvasóik reakcióit már nem tudták megjósolni.

Természetesen nem kizárólag politikai hírekkel csábították az olvasókat: ott voltak még a keresztretjvények, a vetélkedők és mindenekelőtt a sportrovatok. A politika gyakran az utolsó helyre szorult, és amúgy is bővelkedett az alinformációkban: mindig szükségesnek mutatkozott, a költő W. H. Auden

szavaival, a sorok között olvasni. Ám a második világháború sok mindent megváltoztatott; a sajtó politikai ereje meglehetősen korlátozottnak tűnt, amikor 1945-ben a *Daily Mail* és a *Daily Express* – az első kétmillió példányszámban megjelenő napilap – támogatása ellenére Winston Churchill súlyos vereséget szenvedett a Munkáspárttal szemben az általános választásokon.

A médiatörténet ezen időszakának vizsgálatához mélyebb elemzés szükséges – össze kell hasonlítanunk a sajtó és a rádió hatását a hírekre és a véleményformálásra. Elengedhetetlen, hogy a médiatörténet mellett egy-egy pillantást ne vessünk a társadalom- és a politikatörténet területére is. A Munkáspárt 1945-ös győzelmének számos oka volt, Churchill pedig, aki a háború alatt a BBC hullámhosszán rendszeresen intézett óriási sikerű rádióbeszédeket a nemzethez, választási rádiókampányában nem a megfelelő hangot használta. Az sem vált előnyére, hogy úgy tűnt, stratégiai tanácsokat fogadott el Beaverbrooktól. Közben Clement Attlee (1883–1967) és munkáspárti társai a *Daily Mirror* hathatós támogatását élvezték. Ez az újság 1934-ben az amerikai reklámszakember, J. Walter Thompson bábkodásával valódi bulvárlappá alakult. Legnépszerűbb képregényhőse, Jane 1945-ben sokkal ismertebb volt magánál Attlee-nél is.

Függetlenül a sajtó 1945-ben tapasztalt lehetőségeitől és korlátaitól, az országos lapok példányszáma nagymértékben nőtt a háború alatt, főleg az 1930-as évek lassú növekedéséhez viszonyítva, amikor a vidéki újságok hanyatlásnak indultak. Koss az 1947-ben felállított első *Royal Commission of the Press* (Sajtóügyi Bizottság) bemutatásával fejezi be könyvét, amely jelentésében 150 oldalt szentelt az újságírók képzésének. Ám egy utószó erejéig még sorra vette, hogy miként dőltek ki az 1960-as években a sorból egymás után a korábbi korszak legtekintélyesebb lapjai. 1960-ban megszűnt a *News Chronicle*, a 19. századi liberális *Daily News* utóda. 1964-ben a *Daily Herald*, az 1912-ben alapított, szakszervezeti háttérű munkáspárti lap címét *Sunra* változtatták – az újság félévezető szlogennel „a mai kor szülöttének” hirdette magát. Végül 1967-ben temették el a *Reynold's News*t, amely kétségkívül egy régebbi kor relikviája volt.

A *Daily Herald*nak már 1930-ban, a nagy válság idején pénzügyi gondjai voltak, amikor részvényeinek 51 százaléka az Odhams Press tulajdonába került, 49 százalék pedig továbbra is szakszervezeti tulajdonban maradt. Az új *Sun* még ennél is több pénzt veszített, és öt fészült, bizonytalan év után 1969-ben az ifjú ausztrál laptulajdonos, Rupert Murdoch vásárolta fel, aki ekkor már a legjobb úton haladt afelé, hogy médiamogul váljék belőle. A következő évben megszerezte a *News of the World*t, majd 1981-ben – Northcliffe példáját követve – a *The Times*t is megvásárolta addigi tulajdonosától, a kanadai Roy Thomsontól (1894–1976), aki maga is csupán tíz éve volt a lap tulajdonosa. Thomson a kanadai sajtó- és rádióbizniszben kezdte karrierjét, majd Nagy-Britanniában is megvetette a lábát, amikor többséget szerzett az első

angol független tévéállomás, a *Scottish Television* részvénypakettjében. Ezáltal saját felejtetetlen szavaival élve „koncessziót szerzett a pénznyomtatásra”.

A média hatalmának 20. századi koncentrációja 1961 és 1981 között mind jobban a közfigyelem középpontjába került. Nem csupán az információ és a (némi oktatással dúsított) szórakoztatás között mosódtak el a határvonalak, de esetlegessé váltak a politikai választóvonalak jobb- és baloldal között is, akárcsak – nem utolsósorban – a média egyes ágai közötti különbségek. Murdoch birodalma a film és a televíziózás felé kezdett terjeszkedni, Thompson pedig a turizmus iránt érdeklődött, sőt végül éppen e köré koncentrált vállalatbirodalmát. Northcliff unokaöccse, Cecil King (1901–1987) 1933-ban szerezte meg az ellenőrzést a hatalmas *Daily Mirror*-csoport felett, amelynek nevét 1963-ban *International Publishing Corporation*-ra (Nemzetközi Kiadói Társaság) keresztelték át. A csoport érdekeltséget szerzett az *Associated Television*-ben is, majd az *Odhams Press* bekebelezésével immár mintegy kétszáz periodika – heti- és havilap, negyedévenként megjelenő magazin – került a tulajdonába. 1968-ban King nem pártpolitikai, hanem afféle konspiratív harcba kezdett Harold Wilson munkáspárti kormánya ellen, ezért távozni kényszerült a vállalatcsoport elnöki székéből.

A legismertebb IPC-kiadványt, a *Woman*-t még az *Odhams* indította el 1937-ben, ugyanez a kétpennys lap az év végére már félmillió olvasótáborral dicsekedhetett. 1945-ben 750 ezren vásárolták, ám a lap fénykorát az 1950-es évek végén élte, amikor három és fél millióan olvasták. A Northcliffe-érdekeltségeken kívül eső újságok közül a legfontosabb hetilap az 1938-ban alapított *Picture Post* volt, amely hírnevét mindig naprakész politikai cikkeivel és emlékezetes, remek fotóival szerezte; ez a lap nem egyszerűen a baloldal állásfoglalását és véleményét tükrözte a háború alatt, de komoly befolyással volt erre a politikai irányzatra. Egyik fotósa, a náci Németországból elmenekült Stefan Lorant apró Leica fényképezőgéppel új magasságokba emelte a brit sajtófotózást. A lap tulajdonosát, Edward Hultont (1906–1988), aki karrierjét 1937-ben a *Farmers' Weekly* megvásárlásával kezdte, 1957-ben ütötték lovag-gá – éppen abban az évben, amikor a *Picture Post* megszüntetése mellett döntött. Két évvel később az összes Hulton-lapot bekebelezte az *Odhams*, majd az IPC magát az *Odhamset* is magába olvasztotta.

Érdekes összehasonlítani a *Picture Post* és a *Life* (Az élet) magazin történetét. Az utóbbit Henry Luce (1898–1967) alapította 1936-ban, 13 évvel a *Time* elindítása után, közel egy időben a *March of Time* című, havonta jelentkező filmhíradó születésével. Az új lapot lehengerlő stílusú prospektus rangozta be:

„Látni az életet, látni a világot, nagy események szemtanújának lenni, megfigyelni a szegények arcát és a gazdagok gesztusait... olyan dolgokat látni, amelyek több ezer kilométerre vannak, magas falak vagy szobák magánya rejti őket, veszélyes, megközelíthetetlen dolgokat... látni és elcsodálkozni, látni és okulni.”

A *Picture Post* által indított egyetlen reklámhadjárat – legyen az Lorant, Hulton, vagy a lap utolsó szerkesztője, az újságírók oktatása iránt nagy érdeklődést mutató Tom Hopkinson (1905–1990) felügyelete alatt megvalósuló – sem volt mérhető a *Life* prospektusához, amelyet a hirdetők már azelőtt kézhez kaptak, hogy az újság az utcára került volna. A költő és esszéíró Archibald MacLeish (1892–1982) 1936-ban, nem sokkal az új lap megjelenése előtt azt írta egy Luce-nak küldött táviratában, hogy „az újságírás nagy forradalmi nem a közvélemény, hanem a közvélemény alakítására szolgáló módszerek forradalmi”.

A közvéleményt különböző eszközökkel és módszerekkel formálták, mint ahogy a szórakoztatás és az oktatás is más és más utakon járt. A tematikus sajtófotózás maga is alaposan megváltozott még Luce 1967-ben bekövetkezett halála előtt. Az aktuális történelmi eseményeket színesben megörökítő *Life* 1972-ben szűnt meg, miután nem bírta a versenyt az akkor még jórészt fekete-fehérben sugárzó televízióval. A többi hírmagazin is Luce vetélytársa volt: a saját tulajdonában levő *Time* és riválisai, a *Newsweek* és a *U. S. News and World Report*, amelyek együttes példányszáma 1961 és 1970 között 5,38 millióról 8,47 millióra nőtt. Luce halála után a *Time* köré hatalmas vállalatbirodalom szerveződött; ez kezdetben a *Time*-ot és a *Warner Brotherst* foglalta magában, majd Ted Turner 1995-ös feltűnésével – meglepő módon – az atlantai székhelyű CNN-t, amelyet Turner minden jóslattal (és a régi hálózatokkal) dacolva szinte a semmiből épített globális hírhálózatá.

Az amerikai újságoknak ezen körülmények között ismét alkalmazkodniuk kellett, mint a számítógépek megjelenésekor. A régi vágású újságszerkesztőségek képe – a szedőteremmel, ahol az újságírók írógépeken dolgoztak, és ahol a levonatokat vágták és szerkesztették – éppoly radikálisan átalakult, mint maga a nyomdatechnika. 1973-ban, amikor piacra került az első elektronikus szerkesztőterminál, nem egy helyen még az ólomszedést sem szorította ki az ofszetnyomás. Az újságszerkesztőségekben még mindig régi szagok és régi zajok kísértettek – nem sokkal később egy kiváló politikai krimi, az *All the President's Men* (Az elnök emberei, 1976) díszleteként ezek már régiségnek tunk. Akárcsak a 19. században, a szedést a nyomdai feldolgozás különféle fázisaiban újra és újra át kellett rendezni. Romlottak ezzel szemben az eladási statisztikák: a mutatók rosszabbak voltak, mint a 19. században. Míg 1960-ban az amerikai háztartások még 1,12 újságot vásároltak, 1974-ben már mindössze 0,88-at. Társadalmi értelemben ez azt jelezte, hogy a belvárosok, amelyekre a régi helyi újságok figyelmüket összpontosították, elvesztették befolyásuk nagy részét tágabb környezetük – nemcsak a külvárosok, hanem a rajtuk messze túlnyúló agglomeráció – felett.

Amikor az 1920-as években a New York-i *Sun* tulajdonosa három másik nagyvárosi lapot vásárolt fel a *Herald Tribune* elindításához, tizennégy lap közül válogathatott, amelyek közül tizenkettő még 1963-ban is forgalomban volt. Maga a *Herald Tribune* azonban 1958-ban megszűnt, és húsz évvel ké-

sőbb az említett újságok közül mindössze három jelent meg. Az *International Institute of Communication* (Nemzetközi Kommunikációs Intézet) – a nemzetközi együttműködés eme érdekes példája – védnöksége alatt működő amerikai George Marshall Alapítvány 1977-ben a brit rádiózás, televíziózás és film területén tapasztalatot szerzett Anthony Smitht kérte fel a különböző országok újságkiadásában végbemenő változások tanulmányozására.

A helyzet más országokban sem nagyon különbözött az amerikaitól vagy a brittől, bár a nemzeti stratégiák még az egymással szomszédos államokban is eltértek. Svédországban, ahol az 1920–1960-as évek között ötven konzervatív, harminc liberális és számos szociáldemokrata újság szűnt meg, 1970-ben állami kölcsönökkel és terjesztési támogatással siettek a lapkiadók segítségére, majd később újabb intézkedések következtek, különösen a kisebb újságok támogatására. Norvégia hasonló politikát követett, Dánia viszont nem. Svédországban és Norvégiában a különféle pártlapok megszűnése a párttagok szemében teljes katasztrófának tűnt.

Az 1970-es évek végén készült nemzetközi összehasonlítások tanúsága szerint az egy évtizedes gazdasági válságból kilábaló svédek átlagban több újságot fogyasztottak, mint bármely más nemzet a japánokat leszámítva, az egy főre jutó telefonkészülékeket tekintve másodikak voltak az USA mögött, és 95 százalékuk rendelkezett televíziókészülékkel. Az effajta összevetésekben a médiát főnyíre egységesen kezelték, és az USA-t tekintették viszonyítási alapnak. A műsorközvetítés – előbb a rádióé, majd a televízióé – elterjedése csökkentette az újsághirdetések arányát: 1935-ben még az összes reklám 45 százaléka az újságokban jelent meg, 1995-ben ez az arány már csak 23 százalék volt – bár az újságok és a televízió együttes részesedése állandónak mondható a maga 46, illetve 45 százalékaival.

Nem csupán a televízió jelentett kihívást az újságírás számára. Valahányszor a sajtó rákényszerült, hogy – mind üzleti, mind kulturális értelemben – más médiumokat is figyelembe vegyen, saját befolyásának jövőbeni változásait is meg kellett vizsgálnia. Ezek a problémák nem voltak új keletűek. Nagy-Britanniában Lord Riddell (1865–1934) az elsők között foglalkozott a médiumok kapcsolataival és ezek következményeivel. Ő volt a tulajdonosa a *News of the World*nek, Murdoch későbbi első brit lapjának, amely már 1909-ben több mint négymillió olvasóval dicsekedhetett. Riddellnek még a rádió és nem a televízió jelentette a kihívást, és habár rokonszenvvel szemlélte az új médiumot, mégis sok érdekes kérdést felvetett:

„Milyen hatással lesz a rádió az életünkre? (Jut eszembe, nem szeretem a »drót nélküli« szót: miért írjunk le valamit tagadással?) Vajon az emberek kevesebbet fognak olvasni? Vagy kevesebbet beszélnek majd? Tájékozottabbak vagy éppen tájékozatlanabbak lesznek? Ritkábban járnak majd színházba és hangversenyekre? A vidéken élők elégedettebbek vagy elégedetlenebbek lesznek? Kí tudja a választ?”

Riddell a távolabbi jövőre is kiterjesztette kérdéseit:

„Ami a mostani nemzedéket illeti, úgy hiszem, hogy aki megszokta az olvasást és szeret is olvasni, az továbbra is olvasni fog, akár használ rádiókészüléket, akár nem. De mi lesz a következő nemzedékkel, amely már a rádiózással együtt fog felnőni? Vajon ők is előnyben részesítik majd a szem révén megszerezhető információt, vagy inkább a fülükre hagyatkoznak majd?”

A következő nemzedék (és erről még igen sok vita folyt) végül a szemével fogyasztotta az információt – és még inkább a szórakoztatást –, de azt már a televízió, az „univerzális szem” képernyőjén keresztül tehette. És lám, a *Radio Times* ugyanazon számában, amelyben Riddell kérdései is megjelentek, egy hallgató (új, vitatott szó volt még ez akkoriban) levelében úgy vélte, „nem kell túl nagy jóstehetség annak a belátásához, hogy egy évtizeden belül a televíziózás éppoly fejlett lesz, mint napjainkban a rádiótelefonía”. A néző szó ugyan még nem jelent meg, ám amikor a BBC 1929-ben a *Radio Times* mellett egy új, magasabb színvonalú lapot is indított, az már a *Listener* (Hallgató) címet kapta.

A televíziózás megjelenése még több kérdést vetett fel, mint amennyit Riddell a rádiózással kapcsolatban megfogalmazott. Mint Kenneth Baily – akkoriban az *Evening Standard* tévékritikusa és a *Television* társszerkesztője – 1949-ben rámutatott:

„Emberek ezrei, majd milliói válnak bizonyos mértékig függővé otthoni képernyőiktől. Mit fog ez számukra jelenteni? Jót vagy rosszat? Ez az új hatalom aligha ad alkalmat félmegoldásokra; maga választja ki útját, és teszi azt, amit azután már maga sem képes visszafordítani.”

Mint e fejezet harmadik, a televíziózás korával foglalkozó részéből is látni fogjuk, a választ nem a technológiai meghatározottság jelentette, ugyanakkor több választ igyekeztek kidolgozni a televíziózás társadalmi következményeire, mint ahány kérdést a rádiózás valaha is felvetett.

A rádiózás kora

Mindazonáltal előbb természetesen azzal kell foglalkoznunk, melyet a BBC mindig „rádióközvetítésnek” (*sound broadcasting*) nevezett, és csak utána a televízióval. A rádiózás egyrészt önmagában is érdekes, másrészt – legalábbis kezdetben – a rádiózás korának olyan intézményrendszere alakult ki, amely később meghatározta a televíziózás korának intézményeit is. És minden intézménynek megvan a maga története. Inkább intézményekről, mintsem szervezetekről kell beszélnünk, hiszen az USA-ban az NBC és a CBS is ennek tekintette magát, és Nagy-Britanniában szintén mindenki intézményként tekintett a BBC-re. A canterburyi érsek már 1926-ban intéz-

ményként beszélt a BBC-ről, amelyet nemsokára már az általa vezetett anglikán egyházhoz hasonlítottak. 1940-ben a *BBC Listener* című lapjának egykori főszerkesztője, R. S. Lambert más hasonlittal élt könyvében, az *Ariel and All His Quality*-ben (Ariel és összes jó tulajdonsága), „a művészetek, a szellem és a politika területén” az ezeket patronáló BBC „rendelkezik mindazon hatalommal, amivel korábban a bíróságok”.

A második világháború híres haditudósítóinak egyike, az Atlanti-óceán mindkét partján ismert Ed Murrow (1908–1965) önmaga is szinte már egyfajta intézménnyé vált – legalábbis így tekintettek rá, amikor Londonból az angliai csata eseményeit közvetítette. Az akkoriban az amerikai Kongresszusi Könyvtárban dolgozó MacLeish úgy vélte, hogy ezek a tudósítások „lerombolják a távolság babonáját”. A ma már felbecsülhetetlen értékű történelmi dokumentumokként kezelt közvetítések akkoriban elevelenné varázsolták az eseményeket.

Maga MacLeish is új fejezetet nyitott az amerikai rádiózás történetében, amikor 1937-ben leadta a *The Fall of the City* (A város bukása) című, versbe szedett rádiójátékot, az egyik rádióbemondó szerepében Orson Wellesszel. 1938-ban a CBS egy másik rádiójátékot tűzött műsorára – amelyben Welles ismét egy rádióbemondót alakított –, H. G. Wells *Világok harca* (*The War of Worlds*) című regényének alaposan átdolgozott rádióváltozatát. A marslakók támadásáról szóló „tudósítások” óriási pánikot keltettek, de Dorothy Thomson „az évszázad hírsztorijaként” írja le az esetet, amely többet segített „a hitlerizmus, a mussolinizmus, a sztálinizmus és korunk összes terrorizmusának megértésében, mint a könyvek, amelyeket amúgy értelmes emberek összeírtak róluk”.

Mivel két év múlva Európa legtöbb rádióállomása már a nácik kezében volt, sokkal nagyobb igény mutatkozott a „valódi” hírekre, mint azelőtt bármikor. A rádió először élvezett határozott előnyt az újságokkal szemben, amit az USA-ban ugyan rosszállással néztek, de Nagy-Britanniában lelkesedéssel fogadtak. A háború előtt a BBC hírközvetítéseit – különösen azok időzítését és tartalmát – a sajtó és a hírügynökségek alaposan korlátozták. Most azonban a BBC az újonnan felállított és meglehetősen népszerűtlen Tájékoztatási Minisztérium segítségével felszabadult a nyomás alól. Mint a „szabadság hangja”, számos emigráns európai adónak is helyet biztosított, és a háborús konjunktúra csúcspontján 45 nyelven – így tamilul, thaiul és japánul is – sugározta adásait. Hazájában feladatává vált a morál fenntartása, szórakoztató műsorai közül pedig Tommy Handley ITMA-ja legendává vált.*

* Az ITMA az „It's That Man Again!” (Már megint az az ember!) rövidítése volt: az angol újságok a háború előtt gyakran írtak ezzel a fordulattal Hitler éppen aktuális szennyes ügyeiről. A liverpooli kiejtéssel beszélő Handley hetente jelentkező gegparádéját egyébként először egy kalózádo sugározta, és onnan került át 1939-ben a BBC-hez, ahol kerek egy évtizedig volt műsoron. - A ford.

Nagy jelentősége volt annak, hogy BBC a nagyrészt amatőr műsorvezetői miként kommentálták a háborús véleményeket. Az amerikai rádiók is egyre nagyobb számban alkalmaztak amatőr önkénteseket a demokratikus propaganda kritikuscapatákként – ebben Hollywood is főszerepet játszott.

A háború olyan szükséges, ám szokatlan helyzeti előnyt biztosít, amelynek segítségével – a technológiai változások, például a radar és a rakétatechnika feltérképezéséhez hasonlóan – a rádiózás már ismertített szempontjait is meg lehet vizsgálni. 1939 és 1945 között dúlt a szavak háborúja is, így a mikrofon hatásos fegyvere volt mind a demokratikus, mind a totalitárius országoknak. Hitler (1889–1945) és Goebbels (1897–1945), a náci propaganda gépezet fejei már az 1930-as években kiaknázták a rádió adta lehetőségeket, a Szovjetunióban pedig még ennél is korábban felismerték annak előnyeit. A legelső, 1933-ban sugárzott náci rádióadásban a sajtó függetlenségének teljes felszámolására törekvő Goebbels nyomatékosan kijelentette, hogy a rádió ugyanazt a feladatot fogja betölteni a 20., mint amit a sajtó a 19. században. A gigantikus, ügyesen színre vitt nürnbergi pártgyűléseken a mikrofon a hangosbeszélő szerepét töltötte be – akárcsak a Szovjetunióban az utcákon és a középületekben. (20. kép.)

Előnyben részesült a könnyen ellenőrizhető vezetékös rádiózás, a népszámára az 1930-as évek vége felé gyártott készülékek pedig nem voltak alkalmasak a külföldi adások fogására. Sem Lenin (1870–1924), sem pedig Sztálin (1879–1953) – bár mindkettejük neve alatt számos írás látott napvilágot – nem szerepelt sűrűn a rádióban. A statisztikáktól és a párttagokhoz intézett felhívásoktól hemzsegő szovjet rádióműsorok meglehetősen unalmasak voltak. A sajtó szigorú ellenőrzés alatt állt. Az USA-ban Franklin Delano Roosevelt (1882–1945) – akivel szemben a sajtó kifejezetten ellenségesen viselkedett – más módon használta fel a mikrofont. A „Kandalló melletti csevegések” során arra törekedett, hogy a hallgató úgy érezze, mintha az elnök saját otthonában üldögélve beszélne hozzá. Más módon is élt a rádió nyújtotta lehetőségekkel. Nyolc „csevegése” mindössze 8 százalékat tette ki 1933 és 1936 között sugárzott rádióbeszédeinek; az egyik, munkaszüneti napon közvetített beszédét az amerikai rádióhallgatók 64 százaléka hallgatta meg (21. kép.).

Angliában a fentiek közül korábban egyik rádiózási mód sem honosodott meg, így a háború kitörésekor a BBC – amelyet működésének korai időszakában a kormányzat távol tartott minden kényes témától – nagyobb mértékben volt kénytelen struktúráját és politikáját a megváltozott körülményekhez igazítani, mint bármely más nagy rádiós szervezet. Ám műsorai már a háború előtt is változatosabbak voltak, mint a többi ország, különösen az USA rádióadásai, és ezt az előnyét a háború alatt, sőt azután is megőrizte. Tengerentúli adásaiban továbbra is büszkén ragaszkodott az igazság közléséhez. Hazai műsoraiban ugyanakkor feladta korai korszakának számos alapelvét, így a különleges vasárnapi műsorblokkot, vagy éppen a pop(tuláris) zenétől való távolságtartást.

A háború kezdetén a kormány utasításainak megfelelően csupán egyetlen programot sugárzott, de a belföldi műsor, a *Home Service* mellett már 1940 januárjában megindult az angol csapatoknak szóló külön adás, a *Forces Programme*. A világ távoli szegleteibe sugárzott műsorok teljesen átfomál-ták a BBC háború előtti műsorstruktúráját, és amikor 1945 júliusában a háború véget ért, a *Forces Programme* afféle könnyű műfajú műsorra, úgyneve-zett *Light Programme*-má alakult. A harmadik, a *Third Programme* szűkebb ré-tegnek szóló kulturális adás volt, amely talán külföldön még nagyobb tekin-télynek örvendett, mint Angliában. Ezek a változások megosztották azt a nagyközönséget, amelyet annak idején mind Reith, mind Seldes oly nagyra értékelt. Ugyanakkor Sir William Haley (1901–1987), a BBC új főigazgatója – aki sohasem vette volna szájára a „fragmentálódás” szót – abban reményke-dett, hogy a hallgatók majd fokozatosan felnőnek ezekhez a programokhoz, és eljutnak a *Light*-tól a *Home*-ig, a *Home*-tól pedig a *Third*-ig.

Az amerikai rádióban nem mutatkozott jele efféle strukturálódásnak. A rádiós hálózatok továbbra is szigorú ellenőrzés alatt álltak, bár a Védelmi Minisztérium kiépítette saját hálózatát, amely 1944-re már 1800 adóállomás-sal rendelkezett. A háborús Szovjetunióban sem törekedtek kikapcsolódást nyújtó programok bevezetésére. A szovjet nyomtatott sajtó „a háború fegy-vereiként versenyre kelt a géppuskákkal és a tüzérséggel”, és a költőket, re-gényírókat és dalszerzőket mind a nagy cél érdekében mozgósították. Sztá-lin első, 1941. július 3-i rádióbeszédében „fivéreimnek és nővéreimnek” szó-lította honfitársait, majd ezután néhány héttel már fő helyet kapott a rádió-adásokban a frontról érkező levelek felolvasása. A háború után nagyobb hangsúlyt fektettek ugyan a kultúrára, de hogy valóban mi számítson kultú-rának, azt Andrej Zsdanov és munkatársai határozták meg és kísérték figye-lemmel.

Ha össze akarjuk hasonlítani az amerikai, az orosz vagy éppen a brit ta-pasztalatokat, vissza kell nyúlnunk a kezdetekig. Nagy-Britanniában Reith – aki rövid ideig tájékoztatási miniszter is volt – visszaemlékezéseiben szemé-lyes élettörténetét az intézmények történetével elegyítette. A skót származá-sú mérnököt, aki egy lelkész fiaként paplakban látta meg a napvilágot, mindössze 33 éves korában, 1922-ben nevezték ki a *British Broadcasting Com-pany*, egy csekély – amerikai szemmel nézve képtelenül alacsony – osztalé-kokat fizető kereskedelmi társaság vezérigazgatójának, hogy azután öt évvel később a BBC főigazgatói székébe kerüljön. Nagyrészt az ő nevéhez fűződik a BBC struktúrájának átalakítása, amelyet egy 1927-es rendelet szabályozott. E szerint a BBC feladata az információk közlése, a szórakoztatás és az okta-tás. A vezetést öttagú igazgatói testületből kell összeállítani, amelynek tag-jait a miniszterelnök javaslata alapján a király nevezi ki öt éves időtartamra. Ez az öt személy a valóságban azonban inkább kurátori, mintsem igazgatói szerepet töltött be, Reith ugyanis meggyőződéssel vallotta, hogy a rádiós

műsorszórás irányítását mind a kormányzattól, mind pedig az üzleti köröktől független rádiós szakembereknek kell végezniük.

Hogy mit is jelent a BBC irányítása, azt sokan és sokféleképpen értelmezték az elkövetkezendő időkben. Mászt gondoltak róla békében és háborúban, mászt a különféle igazgatótanácsok és az egyes kurátorok – ám Reithnek a társadalmi felelősségről vallott filozófiája sokáig éreztette hatását még azután is, hogy ő maga 1938-ban távozott posztjáról. Gondolatait *Broadcast over Britain* (A rádiózás szerte Nagy-Britanniában, 1924) című könyvében – a rádió korai történetéről talán a legmélyebb áttekintést nyújtó források egyikében – vetette papírra. A munka gyors tempóban folyt, így Reith az általa oly nagyra értékelt, jótékony nyomás alatt dolgozhatott. A könyvben Lord Riddell (lásd 208. old.) és Reith egyaránt megfogalmazott kérdéseket, és ezekre Reith egytől egyig választ is adott.

Amikor a rádiózás világát megismertem, írta Reith, még nem voltak „titkos utasítások”; „nagyon kevesen tudták, mi is [a rádiózás], és senki sem tudta, hogy mivé lehet”. Mégis, Reith már 1924-ben olyan hosszú távú történelmi perspektívában gondolkodott, amilyenre Riddell nem volt képes:

„Eme univerzális és mérhetetlenül olcsó kommunikációs médiumnak a megjelenéséig az emberek tekintélyes hányada el volt zárva minden lehetőségtől, hogy első kézből értesülhessen a történelemtörvényszerű eseményekről. Nem osztozhattak azok érdeklődésében és szórakozásaiban, akik bővében voltak Fortuna két ajándékának – a szabadidőnek és a pénznek. Nem találkozhattak koruk nagyjaival, és ezek a jelentős személyiségek is csupán egy szűk kisebbséghez juttathatták el gondolataikat. Mára mindez megváltozott.”

Reith komoly küldetésstudattal volt megáldva. Úgy vélte, „prostituálná” a rádiót azzal, ha egyszerűen csak a szórakoztatás szolgálatába állítaná. Nem szándékozott csupán az emberek elvárásainak megfelelni, a BBC volt az etalon az ő fennhatósága alatt. „A lehető legtöbb otthonba el kell juttatni az emberi tudás, igyekezet és vívmányok legjavát.” E gondolatokra nem kis hatással volt Matthew Arnold gondolatvilága, bár ennek vélhetőleg Reith nem volt tudatában. Számára, saját szavait idézve, „a magas erkölcsi színvonal megtartása... nyilvánvalóan a legnagyobb jelentőségű” volt. Soha nem vette szájára a „tömegmédia” vagy a „tömegkommunikáció” kifejezést. (12. kép.)

Reith magasztos céljainak eléréséhez a monopólium, akár egy „vad” monopólium – a jelzőt évekkel később ő maga használta – volt a természetes eszköz, mivel csak az volt képes megakadályozni, hogy egyfajta kulturális Gresham-törvény* értelmében a rossz érvényesüljön a jóval szemben. Ter-

* Utalás a Thomas Gresham (1519–1579) által érvényesített átváltási elvre, amely szerint a gyengébb minőségű, de egyenértékű pénzérme kiszorítja az értékesebb anyagú készültet. = A szerk.

mészetesen az, hogy mi a jó és mi a rossz, vita tárgya volt. A „legkisebb közös nevező” keresését elutasító Reith nézeteit már kortársai közül is sokan önkényesnek tartották, majd az idő múltával filozófiája egyre merevebbnek, végül kifejezetten ósdinak hatott. Törekvéseihez mégis egyaránt kapott hivatalos és nem hivatalos támogatást, akárcsak Theodore Vail, aki az USA-ban az AT&T monopóliumhelyzetét védelmezte (lásd 147. old.). 1922 augusztusában, még Reith kinevezése előtt, a *Manchester Guardian* vezércikke magabiztosan leszögezte, hogy „minden iparág közül a rádiózás kívánja meg legértelműbben a monopóliumot”. Tizenkét évvel később pedig, immár a tapasztalatok fényében, a *The Times* bölcs döntésnek nevezte, hogy „házánkban a rádiózást egyetlen, független monopóliummal bíró szervezetre bízták, amely mindenekelőtt a köz szolgálatát tartja szem előtt”.

A Crawford-féle parlamenti bizottság – amelyet 1926-ban a brit rádiózás jövőjének felvázolására hoztak létre – ezen túl egyértelműen Reith elképzelésével, és a monopóliumot inkább küldetésnek, mintsem a frekvenciák szükségessége okozta technológiai kérdésnek tekintette. A bizottság belátta ugyan, hogy „a speciális hullámhosszok vagy az alternatív műsorszolgáltatók megoldhatnák az úgynevezett programdilemmát – ne feledjük, akkoriban csupán egyetlen műsor volt –, de leszögezte, hogy ezek „soha nem szolgálhatják azoknak a bármily nagy hallgatói csoportoknak a szórakoztatását, akik banális és közhelyes műsorokra vágynak”. A bizottság tehát egy királyi rendelet által szabályozott szervezet létrehozásáról döntött. „Éppoly jelentős találmány ez a társadalomtudományokban – lelkendezett a fabiánus szocialista W. A. Robson –, mint a terjedő rádióhullámok voltak a természettudományok terén.”

Amikor 1927-ben, az USA-ban létrehozták a rádiózás kérdéseivel foglalkozó *Federal Radio Commission* (Szövetségi Rádiós Bizottság), még csak ideiglenes szerepet szántak neki. Addigra az amerikai rádiózás már nagyban különbözött az angoltól. A legfontosabb szerep itt a szórakoztatásnak jutott, ezt a hírek követték, ezenkívül másképp kezelték a vallási és a politikai (köztük a választási) műsorokat is, mint Angliában. 1930-ban már megközelítőleg 14 millió rádiókészülék volt az USA-ban, és ez még csak a kezdetét jelentette – a gazdasági válság dacára – annak az „aranykornak”, amelyben a rádió minden mást maga mögé utasító „tömegmédiává” fejlődött. A helyi adók formálhatták ugyan a jövő folklórját – éppúgy, mint egy nemzedékek később, amikor Garrison Keillornak eredetileg a minnesotai rádióban sugározott *Prairie Home Companion* című műsorát országosan is sugározni kezdték –, ugyanakkor az országos hálózatok erős kartellba tömörültek.

A rádióhoz való nemzetközi viszony terén a legnagyobb különbségek a reklámozás megítéléséből adódtak. A rádiózás sehol sem volt „az égből hulló manna”, „ingyenes, mint a levegő” – Nagy-Britanniában azonban először től díjakból (és nem közadókból) finanszírozták, ezzel szemben az USA-ban

a hirdetési bevételekből. Ebben a különbségben gyökereztek a két rendszer előnyeiről folytatott végeérhetetlen viták. „Még mindig a pénz a helyzet kulcsa” – hirdette a BBC első lapjának, az *Ariel*nek egyik címlapja 1979-ben.

Am a brit és az amerikai – bár mindkettő példaértékűnek számított – csupán kettő volt az 1920-as években kialakuló megannyi rádiózási modell közül. Sok hibrid példát is találhatunk, ami megszokott a telekommunikáció történetében. Kanada különösen érdekes, hiszen mindig húzódozott attól, hogy hatalmas szomszédjának példáját kövesse. A rádiózást – akárcsak korábban a közlekedést is – tudatosan a nemzeti identitás megerősítésére használták. A határ túloldaláról érkező adások meglehetősen zavarták a *Canadian Radio League* (Kanadai Rádióligát), és közvetlen hatással voltak az 1932-es rádiózási törvény megalkotására, a *Canadian Broadcasting Commission* (Kanadai Rádióbizottság – CBC), majd 1936-ban a *Canadian Broadcasting Corporation*, vagyis a Kanadai Rádió létrehozására. Ez utóbbi modelljéül a BBC szolgált, de kezdettől volt némi kereskedelmi jellege is, aminek köszönhetően megjelent egy sajátosan kanadai reklámozási mód.

1945 előtt a marxista-leninista alapokra épülő szovjet rádiózási rendszer nem szolgált modellként, mint ahogyan a nácik rádiója sem. Szintén nem volt modellértékű a propagandista szemléletű olasz rádió sem, bár arab nyelven sugárzott propagandaműsorai hatására kezdte meg 1938-ban a BBC első háború előtti idegen nyelvű adását. A francia rádió 1928-tól a posta irányítása alatt közszolgálati rádióként működött, ám versenyeznie kellett az országban működő tizenhárom, magánkézben lévő kereskedelmi adóval. Ez a rendszer sem válhatott soha modellé, hiszen a hallgatóság viszonylag kisszámú volt, és 1939-ben a közszolgálati adót az újonnan felállított *Köztársasági Iroda* ellenőrzése alá helyezték. Franciaország 1940-es német megszállása után – amelyet mindvégig ügyes német rádiópropaganda kísért – a francia rádió elveszítette minden szavahihetőségét.

Az összes rádiózási modellnek, még a franciának is, megvoltak a maga helyei és védelmezői. Egyes országok kialakították saját intézményi identitásokat; sok helyen a közszolgálati és a kereskedelmi rádiózás feszült és kelletlen együttélése jelentette az alapokat. A háború előtt és után a japán NHK (*Nippon Hoso Kiokaj*), amelyet szintén igazgatótanács irányított, túnt leginkább hasonlatosnak a BBC-hez. Az 1926-ban alapított NHK szintén az előfizetési díjából gazdálkodott, de a BBC-vel ellentétben – már Mandzsúria 1931-es lerohanása előtt, amellyel az előfizetők száma elérte az egymilliót – megkorított kormányzati ellenőrzés alatt állt. A kormány Japán Kína ellen vívott 1937-es háborúja előtt és azt követően is azon igyekezett, hogy a rádiót „a nemzeti szellem” erősítésére használja; így például a nap témája jellegű adásokban a nemzeti himnuszt hazafias dalok követték, majd felszólították a császár alattvalóit, hajoljanak meg uralkodójuk palotájának irányába. Később nelem ironiája, hogy bár Hirohito császár (1901–1989) páratlan rádió-

beszédével ért véget a második világháború, magát a bejelentést roppant hivatalos udvari nyelvezete miatt vajmi kevés hallgató értette meg.

1950-ben, Japán amerikai megszállása után a rádió szólásszabadságának biztosítására rádiózási törvényt léptettek életbe, amely megerősítette az NHK mint „jogi személy” státusát. A nemzeti adó csupán ezt követően volt kénytelen szembesülni a jórészt különféle újságokkal társult kereskedelmi adók konkurenciájával. A megszállt – és felosztott – Németországban a háború utáni rádiózási rendszerek a két merőben különböző megszálló hatalom igényei szerint alakultak ki. Kelet- és Közép-Európában a rádió (majd később a televízió) legfőbb feladatának a továbbiakban „a szocialista öntudat” kovácsolását látták, ennek az elképzelésnek a modellje a szovjet rendszer lett. 1945 után a Német Szövetségi Köztársaságban teljesen decentralizált rádiózási rendszert alakítottak ki, amely főként brit hatást mutatott. Hét hivatalos regionális adó jött létre, amelyek mindegyike három-három különféle programot sugárzott.

Ilyen körülmények között persze nem alakulhatott ki egységes nagyközönség, de a német rádiózás már kezdettől más, egyedi jellemzőket is mutatott. A sajtó, amelynek háttérében erős gazdasági érdekcsoportok – így mindenekelőtt a hamburgi és berlini székhelyű Springer konszern – álltak, meglehetősen gyanakvó volt a rádiózással szemben, ez pedig korlátozta a befektetési szándékot. A nyugati rádióadásokat (és később tévéműsorokat) figyelő keletnémet közönség pedig már jóval az 1989-es német újraegyesítés előtt fontos politikai tényezővé vált. A tömegpiacot itt is a sajtó uralta. A nyugatnémet állam 1949-ben kelt alaptörvényének 5. cikkelye alkotmányos alapjogként kezelte a sajtó szabadságát, de természetesen nem volt képes előre látni a Springer-csoport sikereit: egyik lapjuk, a *Bild-Zeitung* napi négymillió példányban kelt el. Olaszországban kevesebb újságot adtak el, és a népesség kisebb hányada olvasta őket, mint bármely más európai országban (1975-ben ezer főre 99 eladott újság jutott az angol 441-gyel szemben), ám az újságok fontos intézményeknek számítottak, és így is tekintettek rájuk. Ezenkívül létezett egy nagy példányszámú olasz hetilap is, az *Oggi*, amelyet leginkább a *Paris Match*hez hasonlíthatunk. Az olasz közszolgálati RAI (*Radiotelevisione Italiano*) televíziós csatorna saját elképzelései szerint az egységes olasz közönséget célozta meg, ugyanakkor gyakran szembesült nyílt politikai beavatkozással.

Országtól, politikai rendszertől, rádiótársaságtól és korszaktól függetlenül, a rádiózás lélcélja az volt, hogy műsorokat kínáljon a láthatatlan nagyközönség számára. Javarészt történelmi okok miatt a különböző országok – jóllehet alapvetően ugyanazt a technológiát alkalmazták – eltérő stílusú és különböző felfogású műsorokat sugároztak. Mindenütt létezett azonban – akárcsak a filmiparban – egyfajta alapvető funkcionális munkamegosztás. Minden stúdióprogramnak – hacsak nem volt teljesen kötetlen jellegű – z

magnófelvétel-készítés technikájának németországi kifejlesztése ellenére is szüksége volt szövegírókra (egészen addig, amíg az esetek nagy részében el nem vetették magát a forgatókönyvírást), gyártásvezetőkre, akik többnyire a stúdióra néző ablakok mögött ügyködtek, a velük szemben ülő rendezőkre és – végül – magukra a szereplőkre, akik nem voltak szükségszerűen profi előadók. A színpalak mögött pedig minden esetben ott munkálkodtak a mérnökök, akik nélkül a hallgatók által mindenütt kedvelt külső közvetítések sem jöhettek volna létre.

Az USA-ban, ahol a rádiózás kezdettől betagozódott az üzleti világba, az egyik oldalon – akárcsak a sajtó esetében – a műsorkészítőket és a különböző előadókat (közülük kerültek ki a legjobban fizetett hírességek), a másik oldalon pedig a hirdetési pénzeket begyűjtő üzletszervezőket és ügynököket találjuk. Ebben a folyamatban óhatatlanul ki kellett alakulnia a műsorok osztályozási rendszerének, amely hovatovább kifinomultabbá vált, mint maga a műsorkészítés. A szponzorok statisztikai felméréseket kívántak a rádióműsorok ütemezésének hatásairól, ahogy utóbb a tévéműsorok nézettségi mutatóit igényelték (csúcsidős és csúcsidőn kívüli műsorok), hiszen jórészt ez határozta meg, mennyit voltak hajlandók fizetni a hirdetési időért.

A Reith-féle BBC nem követte ezt a műsorosztályozási politikát, és 1937-ig nem is végzett hallgatói körében semmiféle felmérést. Ám 1945-re már kidolgoztak belső használatra egy bonyolult rendszert, amely éppúgy figyelembe vette az egyes műsorok minőségét, mint a hallgatók számát. Az 1923-ban alapított amerikai *A. C. Nielsen Company* 1941-ben kifejlesztette az „audimétert”, az első szerkezetet a hallgatók számának meghatározására, és egyben lefektette az ilyen mérések általánosan elfogadott szabályait is. 1950-re, amikor a cég a televíziózás felé fordult, már legalább annyira intézménynek számított, mint a reklámügynökségek, amelyek létrejötte megelőzte a műsorszórás diadalútját, és amelyek a gyakran igencsak költséges rádiós, majd később televíziós hirdetési kampányok szervezői voltak. A jellegzetes piaci nyelvezetet kialakító ügynökségek hasonlóan koncentráálódtak, mint a rádió-, majd utóbb a tévétársaságok.

Nagy-Britanniában, ahol nem találkozhattunk egységes vonásokkal a rádiózás fejlődésében, éles választóvonal húzódott a műsorok készítésében közvetlenül részt vevők, valamint a műsorkészítést menedzselő és az anyagi háttérrel előteremtő munkatársak között. Természetesen előfordultak átfedések is. A legékeesszólóbb művészeti vezető – a BBC-hez 1952-ben belépő Huw Wheldon – számára a BBC „programok összessége volt, nem több és nem is kevesebb”. A műsorok – és ebbe az általa nélkülözhetetlennek tartott művészeti adások is beleértendőek – ütemezése soha nem volt állandó, bár egyes programokat hosszú időn keresztül minden héten azonos időpontban sugároztak; sok hallgató ragaszkodott ezekhez, és ha mégis megszűntek, az gyakran elkeseredett vitákhoz vezetett.

Az időjárás-jelentések 1923. március 26-án, tehát viszonylag hamar megjelentek az angol rádió műsorpalettáján. A hegyes-völgyes Svájcban például éppen ezek jelentették a fő vonzerőt a rádiókészülékek vásárlói számára. A sportközvetítések a legtöbb országban nagy népszerűségnek örvendtek, bár kezdetben nehézségeket okozott, hogy döcögős volt az együttműködés a sport hagyományos érdekltségi köreivel. Angliában első ízben 1923. június 6-án élvezhették a hallgatók az epsomi derbi helyszíni közvetítését. Vallási műsorokat napi rendszerességgel sugároztak, és a heti közvetítés vallásos zárszóval ért véget. A római katolikus országokban nem volt egyetértés a misék közvetítésének ügyében. A vatikáni rádió kialakította saját csendes stílusát, az USA-ban ezzel szemben a vallás és a politika – néha igen szembeeszköően – egybefonódott.

A háború előtti Angliában a rádiós szórakoztatás legfőbb formája az úgynevezett varieté volt – „a rádióműsorok ponyvája”, ahogy 1934-ben a *The Times* fogalmazott. Az USA-ban ugyanez a szó egy szakfolyóirat címévé nemesedett. A varieté műfaja a színházban gyökeredzett, az első brit adás (1923. január 30.) címe pedig találón *Veterans of Variety* (A varieté nagy öregjei) volt. (Mindazonáltal nem minden „nagy öreg” volt hajlandó a rádióban szerepelni.)

A kabarének megvolt a maga osztályjellege. Az USA-ban a 19. századi vásári komédiák (amelyekben többnyire fehérek jártak túl a feketére maszkírozott alakok eszén) eszköztárával élő *Amos 'n' Andy Show* túlélte a gazdasági válságot, majd a háborút, és nemcsak a háború előtt vezette a népszerűségi listákat, és a Nielsen-féle közvélemény-kutatás még 1950-ben, a műsor fennállásának huszonegyedik évében is a tíz legnépszerűbb program között tartotta számon. Ugyanebben az évben készült el a műsor televíziós változata, amely azzal, hogy az egyes részek végén a szálakat nem varrták el, a televíziósorozatok kialakulása felé mutatott.

A program szónak Angliában két jelentése is volt: egyrészt egy átfogó, többé-kevésbé folyamatos műsorblokkot jelentett, amit a televíziózásban később csatornának neveznek, másrészt pedig az egyes különálló műsorszámokat. Sok különálló műsor történetét feldolgozták már, ám igen kevés összehasonlító tanulmány született az egyes országokban sugárzott (első értelemben vett) programok tartalmának egybevetéséről. A televíziózás ebből a szempontból szerencsésebb: számos műfajáról születtek átfogó monográfiák.

A televíziózás nyújtotta alternatív szolgáltatás megjelenése következtében idővel a rádiózás műfaji egyensúlya is megváltozott. Különösen így volt ez Nagy-Britanniában – főleg az 1960-as években, a társadalmi és kulturális konfliktusok évtizedében, nem pedig 1945–1960 között. A hordozható tranzistoros rádiók (lásd 118. old.) megjelenése társadalmi és kulturális téren egyaránt áttörést jelentettek mind Angliában és Európa többi országában, mind a világ más részein. Az arab országokban, mint azt Daniel Lerner

írja ismert könyvében, a *The Passing of Traditional Society*ben (A tradicionális társadalom alkonya, 1958), a táskarádió a modernizáció szimbólumává vált. A sivatagban éppúgy hallgatható volt, mint a tengerparti strandokon. (23. kép.)

Európában valamivel később, az úgynevezett kalózádiók megjelenésével a nagy intézményes adók arra kényszerültek, hogy bizonyos változásokat vezessenek be műsorpolitikájukban. 1964-ben az Északi-tengerről sugárzó *Radio Caroline* volt az első a kalózádió, amelyik a hatóságokra fittyet hányva főként popzenét sugárzott Angliában és más európai országokban. A helyzetet előbb törvényekkel próbálták rendezni – az USA-ban határozottabban, mint Angliában –, majd 1967-ben a BBC saját új adót indított, a kalózádiókhoz hasonlóan többnyire rockzenét közvetítő, sőt több „kalózt” a munkatársai közé csábító *Radio 4*-et. Ekkor tehát már négy rádiócsatorna működött Anglia-szerte (1, 2, 3 és 4 néven) a korábbi három (*Home*, *Light* és *Third*) helyett.

A *Radio 4* a *Home Service* nyomdokaiba lépett, amelytől a hallgatók „széles körű tájékoztatást és hírmagyarázatokat” vártak, a *Radio 3* pedig az 1964–1965-ben általános zenei csatornává alakult *Third Programme* eredeti stílusát idézte. Angliában is megjelent a helyi rádiózás – első ízben az egykori *British Broadcasting Company* indulása óta, amikor 1926-ban Daventryben elindították a következő évben már körzeti műsort is sugárzó hosszuhullámú rádióadót. Az 1960-as években bevezetett változtatások heves vitákat gerjesztettek mind a BBC-n belül, mind a hallgatóközönség köreiből, az új rendszert azonban hamar elfogadhatták. A második világháború idején haditudósítóként remekül szerkesztett *War Report* (Hadijelentés) című műsorával ismertté vált Frank Gillard szerint a rádió nagy előnye – amelyet különösen az oktatás terén lehet kamatoztatni –, hogy a „drága és ormótlan” televízióval szemben „viszonylag olcsó és egyszerű”. A televíziózás megingatta ugyan a rádiózás egyeduralmát, de kiszorítani sohasem tudta azt.

Legalább ekkora volt a felfordulás Hollandiában is, ahol 1939 előtt különböző vallási szervezetek által kialakított sajátos rádiózási rendszer működött. Az 1967-es új rádiótörvény még két adót (TROS és VOD) hívott életre, amelyeket a kalózádiók példáján okulva egyértelműen a szórakoztatásnak szenteltek. Bár később a rádiózás éppen azoktól a riporterektől kapott újabb ösztönzést, akik folyamatos hírműsorokat akartak szerkeszteni, a holland kulturális minisztérium mégis csupán 1974-ben kötelezte a TROS-t, hogy műsorába hírblokkokat is illesszen. A „trosszifikáció” nyomot hagyott a hagyományos adókon is, bár a törvény a rádió céljából csupán olyan „átfogó program” sugárzását szabta meg, amely „ésszerű arányokban” válogat a „különböző kategóriájú műsorokból”. A rádióadóknak „a lakosság kulturális, vallási és szellemi igényeit” kellett kielégíteniük.

Az USA-ban soha nem igyekeztek ilyesféleképpen meghatározni a rádiózás céljait, ám az ekkor már többnyire helyi adókból felépülő amerikai rá-

diózás nem is kívánt oly módon megfelelni a változó idők kihívásainak, mint a sokat bírált BBC vagy a holland rádió. A háború előtt megjelenő szappanoperák a *Colgate-Palmolive* és a *Procter and Gamble* finanszírozásával napközben sugárzott negyedórás játékfilmekről kapták nevüket. Ezenkívül létezett még Palmolive-óra és Maxwell-House-óra (ez utóbbi cég kávéforgalmazott) is. A hírek csak lassacskán szivárogtak be a műsorokba azután, hogy Lowell Thomas, nem törődve a sajtó tiltakozásával, az NBC hullámhosszán 1930-tól rendszeres hírblokkal jelentkezett. Műsora csupán 1934-ben került bele a programtervekbe, ekkor is általában rövid hírfoszlányokban, csak címszavakban számolt be az eseményekről. Néhány híresség közvetlenül a rádióból távozott a televízióhoz. Az éjszakai szórakozóhelyeken és apró előadóterekben fellépő komikus, Milton Berle nevét pedig a *The Fleischmann Hour* című műsor tette ismertté. A műsorszórás történetének egyik kimagasló eseményét csak a rádió közvetítette: 1938. október 30-án Amerika-szerte hatmilliósan hallgatták a CBS *Mercury Theatre on the Air* című zenei műsorát, amelyet egy drámai bejelentés szakított félbe: marslakók támadták meg a Földet. Így indították el a *Világok harca* című műsort (lásd 210. old.).

1945 után – az országos méretű televíziózás beköszöntése előtt – a helyi rádiók újabb ösztönzést kaptak, de miközben az éjszakai adások hallgatottsága 17 millióról 3 millióra csökkent, a rádiócsatornák számának növekedéséig nem sok igyekezet mutatkozott a sokszínű műsorszerkezet kialakítására. Ugyanakkor a tranzistoros rádió megjelenése – amely az 1950-es évek elején még az USA-ban is luxuscikknek számított – és az autórádiók gyors fejlődése biztosította, hogy a rövid híradásokkal megszakított popzenei műsorok továbbra is keresett árucikkek maradjanak. A klasszikus zenei és a közösségi rádiózás csupán akkor vált valódi alternatívává, amikor többé már nem okozott problémát a rádióhullámok szűkös választéka.

Desmond Smith a *Harper's* magazin egyik 1964-es számában az amerikai rádiózás helyzetéről publikált cikket. Kritikájának alcíme így hangzott: „A hallgatót egye meg a fene”. Ez teljesen mást jelentett, mint amikor a londoni *Daily Mail* főszerkesztője „Publikálj, és egyen meg a fene” című írásában válaszolt a lapját ért kormányzati bírálatokra.

„A rádió céljai – állapította meg Smith – jellegükben azonosak, de léptékükben különböznek a televízió céljaitól. Az amerikai rádió, mint azt bármelyik hallgató tanúsíthatja, még készségesebb rabszolgája a reklámdollároknak. A rádió, ha lehet, még rosszabb helyzetben van, mint a televízió, hiszen a tülekedő kupecke-dés légkörében csak úgy maradhat talpon, ha a helyi kereskedő, áruház-tulajdonos vagy használtautó-nepper olcsó hirdetési médiumot lát benne.”

1946-ban a rádiók bevételeinek 34 százaléka származott a helyi hirdetésekből: 1963-ra ez az arány 70 százalékra nőtt. Ám a helyi adók működtetése még így is tekintélyes profitot hozott. Ezért is ironikus, hogy a rádiós üz-

letág feltételezett pangása miatt az FCC 1962-ben (lásd 187. old.) részrehajlóan felfüggesztette az új működési engedélyek kiadását.

A helyzet némileg megváltozott az 1970-es években, abban az évtizedben, amely a *National Public Radio* nevű országos közszolgálati adó megalapításával kezdődött, és amelynek végére a vételi zavarokkal szemben védettebb FM (frekvenciamodulált) adások hallgatóinak száma immár felülmúlta az AM (amplitúdómodulált) csatornák hallgatottságát. A frekvenciamoduláció története inkább az üzletről, mintsem a technológiáról szól. Kifejlesztője, Edwin Howard Armstrong (1890–1954) mérnök eredetileg Sarnoff barátja volt, ám amikor Sarnoff 1933-ban úgy vélte, hogy a frekvenciamoduláció veszélyt jelent a rádiózási rendszerre, egymás ellen fordultak, és bár Armstrong 1939-ben, New Jerseyben elindíthatott egy kísérleti adót, amelynek köszönhetően az FM-hálózatok hamar népszerűvé váltak, a háború visszavetette a fejlődést, sőt 1957-ig a kutatások tulajdonképpen megtorpantak. Az FCC hozzáállásától elkeseredett, állandóan perekkel fenyegetett Armstrong végül 1953-ban egy felhőkarcolóból kiugorva vetett véget életének. Az FM-hálózatok lassú fejlődésének története némi párhuzamot mutat az UHF (ultrarövid-hullámú) televíziózás ugyancsak dőcögős útjával, bár az FM, különösen a klasszikus zene esetében, valóban jelentősen javította a közvetítés minőségét, amit az UHF-adásokról nemigen lehetett elmondani.

A rádiózás korának történetéből ugyan egy sor általános következtetést levonhatunk, mielőtt azzal a korról foglalkozunk, amelyben már a televízió a domináns médium, ám a rádió társadalmi hatását – ahogy a sokkal alaposabban tanulmányozott televíziózásét is – lehetetlennek tűnik elkülöníteni más kulturális és társadalmi befolyásoktól. A postához hasonlóan a rádió is arra volt hivatott, hogy az egész lakossághoz, még a legeldugottabb zugokba is eljusson, és ezt egészen más utakon tegye, mint a sajtó és a mozi. „Jó társaságot” jelentett bárhol, akár szórakozásról, tájékozódásról vagy oktatásról volt szó, és különösképpen áldást jelentett a vakok, a betegek, az egyedülállók és az otthonülők számára. Visszatekintve annyit mindenképpen elmondhatunk, hogy a rádió által felidézett képek legalább olyan tartósak voltak, mint a szavak, amelyek előhívták őket. Ahogyan Adam Clayton Powell, egy amerikai médiaszakos diák megjegyezte, „amit elképzünk, az többnyire borzalmasabb, furcsább, valóságosabb és élethelibb, mint a videó vagy a film által nyújtott kidolgozott látvány”.

Vitatható, hogy a rádió milyen mértékben volt képes formálni a közös kultúrát azokban az országokban, ahol azt ideálnak tartották; ezt a hatást az osztálykülönbségek – nevezzük bárhogy őket – mindenképpen behatárolták, ugyanakkor léteztek általánosan elterjedt viccek és történetek, mielőtt még a fragmentálódás folyamata igazán kezdetét vette volna. Gazdasági következményei mindenesetre felmérhetetlenek voltak, arról nem is beszélve, hogy hatalmas új iparágakat hozott létre. Még az olyan országokban is, mint

Nagy-Britannia, ahol a reklámok nem vagy alig integrálták a rádiózást az üzleti életbe, az újságok és folyóiratok – és nem utolsósorban a kiállítások – kiaknázhatták a rádió nyújtotta lehetőségeket különféle termékek, így akár rádiókészülékek eladására. A rádiónak volt mondanivalója külön a nők számára is. A *BBC Handbook* már egy 1928-as hirdetésében arra biztatta „az angol asszonyokat”, hogy miután megvásárolták „drót nélküli” készüléküket, hogy „férjüket elcsábítsák a klubból”, lépjenek tovább, és „otthonukat tegyék kényelmesebbé, vidámabbá Hailgloss lámpaernyőkkel”. A reklámgrafika *A kandalló örömei* címet viselte. A kandalló körüli üldögélés ekkor már nosztalgikus felhangra tett szert: mind a kandallók, mind a „drót nélküli” készülékek nagyrészt a múlthoz tartoztak.

1972-ben az alapításának 50. évfordulóját ünneplő BBC felkérte Alasdair Clayre-t, az ismert író, énekest és rádiós személyiséget, hogy járjon utána egy sor rádióműsorban, milyen hatással volt a rádiózás azokra, akik együtt nőttek fel vele. Clayre először az 1922-es *Children's Hour* (Gyermekek órája) című műsort vette górcső alá, amelyet annak idején „bácsik” és „nénik” adtak elő – amolyan majdnem családtagok, akik támaszt jelentettek a szülőknek, de nem próbálták meg helyettesíteni őket. Ezután a politika került sorra. Az egyik interjúalany Marshall McLuhan volt, aki nem igazán meggyőzően beszélt arról, hogy a rádiózást miként lökték a mindenféle „törzsfőnökök” viszályainak forgatagába, de semmiféle különbséget sem tett az angol és a német, az angol és az amerikai vagy éppen az angol és a kanadai műsorpolitika között. Harmadikként a zene következett. A rádió hatására addig példátlan és egyre növekvő érdeklődés alakult ki a klasszikus zene iránt: a gramofon és a rádió kölcsönös függésbe került egymással. A BBC monopolhelyzetének megszüntetése után ezt bizonyította a *Classic FM*, egy komolyzenét sugárzó angol kereskedelmi rádió 1992-es megalakulása is. Ugyanakkor számos országban új jelenségnek számított a háttérzene – „tápetta a fülnek” – megjelenése.

A szórakoztatás, az oktatás és a tájékoztatás szentháromságából az első jöllehet nem olyan drámai módon, mint az 1980–1990-es években – alaposan megváltozott, amikor a rádió eljutott az otthonokba. A rádióval szemben általában a mozi jelentette az alternatív attrakciót, a mozi, amely a „nagy ötös” – a *Metro-Goldwyn Mayer*, a *Paramount*, a *Warner Brothers*, az *RKO* és a *Twentieth Century Fox* – uralma alatt állt. Ezen cégek egyaránt ellenőrizték a filmgyártást és a filmforgalmazást, és az általuk fizetett újságírók lapjaikban reklámozták (vagy néha a sárba tiporták) az éppen aktuális sztárokat. Az Oscar-díjak átadási ünnepsége – a díjakat először 1927-ben osztotta ki az *American Academy of Motion Picture, Arts and Sciences* (Amerikai Film-, Művészeti és Tudományos Akadémia) – mindig nagy médiaeseménynek számított. A rádió publicitása soha nem jelentett ekkora népszerűséget és vonzerőt. Ami az oktatást illeti, a rádió és a televízió valóságos szerepe nagyobb volt, mint amelyet ezen a területen hivatalosan vállalt, bár Angliában a BBC a kezde-

tektől figyelmet szentelt mind az iskolai, mind a felnőttoktatásnak. A tömör, gondosan fogalmazott beszédet majdhogynem művészetnek tekintették, és ez a felfogás – amely éppoly idegen volt a francia, mint az amerikai hallgatók számára – a felnőttoktatásban gyökerezett.

Nagy-Britanniában 1924 áprilisában sugároztak először iskolai műsort, majd 1939-re már bejáratott apparátus állt az iskolai adások mögött, amelyet a széles körű függetlenséget élvező *Central Councils of School Broadcastings* (Iskolai Műsorok Központi Tanácsa) szervezett. A CCSB igen sokat tett azért, hogy egyrészt működtesse, másrészt állandó riadókészültségben tartsa az angol iskolákat a második világháború alatt. A háború vége felé külön oktatóműsort sugároztak a katonák számára, amelyet a hadvezetés is lelkesen támogatott. Ez a séma 1952-ig maradt érvényben, amikor megkezdődött a „továbbképzési kísérlet”. Mind a csapatoknak sugárzott adásoknál, mind az utóbbi kísérlet során nagy súlyt helyeztek az érthetőség vizsgálatára és arra, hogy hány műsort képesek az emberek valójában megérteni. Kiderült, hogy kevesebbet, mint azt a műsorkészítők feltételezték.

A műsorszolgáltatás soha nem jelentett egyszerű adattovábbítást, ugyanakkor – mint arra a történészek is rámutattak – legalább néhány feladatát ellátta a Habermas által meghatározott „nyilvánosságnak”. A legtöbb bemondó a középosztályból származott; kiejtésük nem térhetett el a „standardtól”, és szó sem volt interaktivitásról, ám a rádió – hamarosan közhellyé váló kifejezéssel – „kiszélesítette a látókört”, és nemcsak a különféle hobbikra, de az olvasási kedvre is ösztönzőleg hatott. A könyvtárosok inkább szövetségesnek, mintsem ellenségnek tekintették, hiszen egy-egy rádióadás a könyvesboltok és könyvtárak megrohamozásához is vezethetett.

Az USA-ban a világon egyedülálló módon a rádiózás születésénél oktatási intézmények bábáskodtak, ám az 1920-as évek végére mind befolyásuk, mind számuk alaposan megcsappant. 1934-ben, amikor az új *Szövetségi Kommunikációs Törvény* a csak a rádiót felügyelő *Federal Radio Commission* (lásd 214. old.) a telekommunikáció minden ágát ellenőrző *Federal Communications Commission* (lásd 187. old.) váltotta fel, még volt szervezett igény az oktató jellegű műsorok elindítására és támogatására. Ám az új szövetségi bizottság szerint az egyes adóknak az adáskörzetükben élő „teljes hallgatóság” igényét kellett kielégíteniük, így a szervezet nem mutatott különösebb érdeklődést az oktatási műsorokat sugárzó csatornák támogatása iránt. Egyébként a Kongresszus sem törődött velük. 1935-ben a képviselők minden emberbaráti és tudományos igyekezet ellenére – a médiapolitikával foglalkozó Robert W. McChesney szavaival élve – „mosták kezeiket”, ha a rádiózás bármely problémás kérdése napirendre került.

Ennek a hozzáállásnak messzemenő hatásai voltak a rádiós tájékoztatásra is.

Az európai országokban a rádió 1935-ig kimagasló eredményeket ért el az általános tájékozottság szintjének emelésében, és ez így folytatódott a há-

ború alatt, sőt – a hírműsoroknak új formát adó – televízió megjelenése után is. 1922-ben az USA-ban általános volt a remény, hogy a rádió megerősítheti a polgárokból azt az érzést, hogy részt vehetnek és részt is kell venniük dolgaik intézésében, és ezen keresztül erősíti a „demokráciát” (ezt a szót egyébként akkoriban Amerikában sokkal gyakrabban használták, mint Nagy-Britanniában). Mindezt nem Roosevelt, hanem Herbert Hoover elnök foglalta össze a legvilágosabban:

„[A rádió] forradalmasítja a politikai vitát, amely a mi kormányzásról alkotott alapelveinknek megfelelően a politikai tett alapját képezi... az általános közérdeket érintő dolgokban szó szerint egyetlen néppé forraszt össze minket”.

Ez a jelenség Angliában is létezett, például VIII. Edward lemondásakor, amelyről maga Reith tájékoztatta a hallgatókat.

De mi köze volt mindennek a demokráciához? Mielőtt Reithből 1926-ban főigazgató lett, utolsó feladata az volt, hogy a BBC függetlenségét a legmesszebbmenőkig biztosítsa. A nemzetet általános sztrájk fenyegette, és – mint minden válságos időszakban – most is akadtak olyan kormánytagok, akik meg akarták szerezni az irányítást a BBC felett. A sztrájk idején csak egyetlen hivatalos lap jelent meg, ezenkívül csak illegális munkáspárti kiadványokat nyomtattak, így a BBC monopolhelyzete óhatatlanul a viták kereszt-tüzébe került. Reith rengeteget idegeskedett, de kétségei nem voltak. Később épp elég tere nyílt a kétségeknek.

A televíziózás kora

Az 1930-as évek közepére a rádiózás számtalan formája honosodott meg az Atlanti-óceán mindkét partján és számos más országban. Ezért a tevékenységben részt vevők – tulajdonosok, menedzserek, műsorkészítők és előadók – számára nehéz volt annak eldöntése, hogyan illeszthető be a már hosszú előélettel rendelkező televíziózás a kialakult rendszerbe (*lásd 171. old.*). Bár egy kisebbség igen lelkesen üdvözölte a televízió megjelenését, a világméretű gazdasági problémák sehol sem kedveztek gyors fejlesztésének. A vezető szerepet az USA játszhatta volna, de az 1930-as évek Amerikájában, a New Deal éveit megelőző nagy gazdasági válság idején, a növekedés minden téren, még az autópárhuzonban is megtorpant.

Bár Vladimir Zvorikin Sarnoff alkalmazásában állt (*lásd 169. old.*), mégis, az 1930-as években a televíziózásról csak a „kísérleti” jelző hozzáadásával beszéltek, és ez nem volt másként Nagy-Britanniában sem. A háborúba torkolló évtized legvégén, az 1939-es New York-i Világkiállításon – ahol Roosevelt elnök is beszédet mondott – nyilvánosan is bemutatták a televíziókészü-

léket, sőt még a „Televíziózás dicsőségcsarnokát” is felállították. De a két elszánt rivális, az NBC és a CBS csupán 1941-ben, az USA hadba lépésének évében kezdte meg New Yorkban a korlátozott, de már rendszeres televíziós műsorsugárzást. Mégsem e két társaság valamelyike, hanem egy, a rádiózás területén kívülről érkező ambiciózus új cég, a *Paramount Pictures* is befektetői közt tudó *DuMont Laboratories* volt az, amelyik folyamatosan sugározta műsorát a háború alatt. Sarnoff és a CBS alapítója, William Paley távol volt, a nem harcoló alakulatok között teljesítettek szolgálatot a média számára. A harmadik nagy hálózat, a televíziózással 1943 óta foglalkozó ABC túl sok pénzügyi problémával küzdött ahhoz, hogy hatásos kezdeményező lehessen.

A második világháború után a rádió- és filmipar prominensei még mindig kevés érdeklődést mutattak a televíziózás iránt, ugyanakkor a háttérben már észlelhetők voltak a pozitív viszonyulás első jelei. Olyan civil szervezetek sem jöttek létre, amelyek – mint a drót nélküli adattovábbítás első éveiben a „rádióamatőrök” csoportja – bármiféle hatással lehettek volna a fejlődés menetére. Így a döntések „felül” születtek, és a komoly rádióérdekeltségekkel bíró FCC egyáltalán nem mutatkozott segítőkésznek, bár részt vett a véget nem érő technológiai vitákban (például a színes televízióról), és szerepe volt abban, hogy az UHF helyett inkább a VHF (igen magas, 30-300 MHz frekvenciájú) sugárzás váljon meghatározóvá. Amikor pedig 1945-1949 között nem adott engedélyt új tévéadók indítására, elsősorban a *DuMont*nak okozott kárt.

Az úgynevezett jól értesült körökben élt egy tévhit a televíziózás távlatával kapcsolatban. Úgy gondolták, csupán a leggazdagabbak fognak érdeklődni a televízió iránt, ám még az új engedélyekre kimondott moratórium lejárta előtt bebizonyosodott, hogy téves ez a gondolatmenet. A szegényes műsorkínálat ellenére 1947 és 1952 között figyelemreméltó mértékben, 178 ezerről 15 millióra nőtt az eladott tévékészülékek száma – 1952-ben pedig már országszerte több mint 20 millió készülék volt a háztartásokban. Ekkor a lakosság több mint egyharmadának volt már televíziója az 1948-as 0,4 százalékkal szemben, amelyeknek a nagy része ráadásul nem is az otthonokban, hanem nyilvános szórakozóhelyeken működött. A háborút követő fellendülés láttán a *Business Week* 1948-ban mégis „a szegények legújabb és legkiválóbb luxuscikkének” nevezte az új készüléket, és az évet „a televíziózás évének” nyilvánította. Az RCA (lásd 152. old.) lépést tartott a változásokkal, amelynek hatására 1948-ban részvényeinek értéke 134 százalékkal emelkedett a tévékészülékek eladásából befolyt haszonnak köszönhetően.

Valódi tömegközönség volt kialakulóban, a nézők száma hétről hétre, robbanásszerűen nőtt, miközben a mozik látogatottsága csökkent, jóllehet sok szó esett a „mozi koráról”, és Hollywood büszkén hirdette, hogy filmjeik jobbak, mint valaha. „Ha egy polgár halálra unja magát, akkor olcsóbb és kényelmesebb otthon tévézni, mint moziba mennie, és egy dollárért jegyet

váltania" – jegyezte fel 1953-ban naplójába Eisenhower elnök. Ezt támasztja alá, hogy 1948-ban még hetente átlag 90 millió mozijegyet adtak el Amerikaszerte, míg 1956-ban már csupán 47 milliót. A mozik száma 1945-ben volt a legmagasabb, országosan mintegy 20 000. Három évvel később számuk már 17 575-re csökkent, míg 1956-ban mindössze 14 509 helyen várták a mozilátogatókat. Bizonyos hollywoodi érdekcsoportok meg akarták adóztatni a televíziózást, de törekvésük megtört a rádiótársaságok ellenállásán, bár azoknak is időbe telt érdekeik érvényesítése. Néhány filmvállalat megpróbált televíziós licenchez jutni; így például a *Twentieth Century Fox* 1948-ban megpróbálta felvásárolni az ABC-t. Kiutat jelenthetett volna a vállalatok számára filmjeik eladása a tévétársaságoknak, erre azonban csupán az 1950-es évek közepétől került sor.

Akkoriban már senki sem beszélt a „mozi korszakáról”. Hollywood nem volt már „álmogyár”, szétzilálta Joseph McCarthy szenátor, aki az úgynevezett kommunistaszimpatizáns filmesekről saját feketelistát vezetett. McCarthy felhasználta ugyan a televíziót, ám végül (más okok mellett) ez lett bukásának oka is. Saját televíziós szereplései végső soron hiábavalónak bizonyultak. Két újságíró, Ed Murrow és Fred Friendly ellenben arra használták (munkaadójuk, a CBS támogatása nélkül) a médiumot, hogy lejárássák McCarthyt. Mivel néhány televíziócsatorna nem közvetítette McCarthy bírósági meghallgatásait, ezért alaposan túlértékelték Murrows és műsora, a *See It Now* (Lássuk csak!) szerepét megbuktatásában.

Nagy volt a választék a tévéműsorokból – ennek ellenére a McCarthyféle meghallgatások közvetítései igazán különlegesnek számítottak –, bár a rádióműsorok palettája még ennél is változatosabb volt (lásd 211. old.). Ugyanakkor különféle technikai rendszerek működtek. Míg az USA-ban és Japánban az 525 soros rendszert használták, sok európai országban a 625 soros rendszer honosodott meg. Amikor például a háború okozta hétéves szünet után, 1946 júniusában üzembe helyezték a 405 soros rendszert – elsőként egy 1939-es Disney-rajzfilm részletét sugározták –, az eseményt a televízió „feltámasztásának” nevezték. Az 1960-as évekre bevett szokássá vált a tévéműsorok nemzetközi cseréje, nagyobb mértékben, mint a rádió vagy akár a film esetében. Ebben részt vállalt Hollywood is, amely hamar magára talált az új körülmények között, miközben a korai amerikai televíziózásban oly nagy szerepet játszó *Broadway* feltűnően háttérbe szorult. Ám a televízión nem volt állomáskereső gomb, ami az 1970-es évek Amerikájában a rádiózásban már elterjedt.

A színházi közvetítések kezdetben igen népszerűek voltak, és bár a *New York Times* azon fanyalgott, hogy a Broadwayn játszott darabok nyújtotta élmény nem sokban különbözik a képes levelezőlapok nézegetésétől, az optimistábbak amolyan „kulturális színházként” tekintettek az új médiumra. Az amerikai televíziózás hajnalán a műsorok tartalmában és stílusában még a helyi jellegzetességek is érvényesülhettek, jóllehet ez a nagy hálózatok

színre lépésével hamar megváltozott. Az új technológia, a videomagnó megjelenésével a televízió univerzális jellege megerősödött, a tévéműsorokat most már bárhol és bármikor lehetett sugározni.

Ám a kreativitás egy része már ezt megelőzően elkopott. Legalábbis erről panaszkodott 1950-ben Gilbert Seldes is, aki a háború alatt a CBS igazgatója volt, és aki az évtized vége felé érdeklődve figyelte, milyen gyorsan nyeri vissza befolyását az új körülményekhez alkalmazkodó Hollywood. Az USA-ban ekkora már jóval meghaladta a televízióra átírt filmek (köztük számos régi siker) száma a saját gyártású adásokét. Ezek között olyan westerneket találhatunk, mint a húsz évig műsoron lévő *Guns Smoke* (Puskafüst) vagy éppen a *Disneyland*. A fő szállító a *Warner Brothers* lett, a legnagyobb vásárló pedig az az ABC, amelynek új elnöke hollywoodi kapcsolatokkal is büszkélkedhetett. Közben a „függetlenek” új nemzedéke alacsony költségvetésű filmeket forgatott, amelyek a mozikba kerülve siker esetén komoly nyereségeket hoztak készítőiknek. Ilyen film volt például az 1948-as *On the Waterfront* (A vízparton) Marlon Brando főszereplésével. Egyes producerek pedig, mint például Otto Preminger (1906–1986), a hollywoodi tabuk ledöntésére készülődtek.

Amerikában az állandó műsorok ennél jóval sablonosabbak voltak. Az adások hemzsegttek a szappanoperáktól és a különféle játékos vetélkedőktől – ilyen volt például a *Beat the Clock* (Versenyezz az órával!) –, amelyek hamarosan az etikai viták keresztjébe kerültek. Az egyik legismertebb műsor, amely nem csak Amerikában örvendett népszerűségnek, az 1957-ben forgatott *I Love Lucy* (Szeretem Lucyt) lett. A hosszú évekig sugárzott *Ed Sullivan Show*-t a CBS 1948-ban az NBC Milton Berle vezette show-műsora riválisának szánta. „A televízió amilyen gyorsan csak tehette, a rádió útjára lépett, és célja a szórakoztatás lett” – jegyezte meg 1956 februárjában a louisville-i *Courier-Journal* szerkesztője.

Ám nem minden amerikai rádió- és tévétársaság igyekezett ezen az úton járni, és főleg nem „olyan gyorsan, amilyen gyorsan csak tehette”. Az olasz filmesek sem ebben az irányban haladtak, ők a háború utáni nehéz években érték saját művészetük csúcsára. Nagy-Britanniában a BBC-nek sokkal inkább megszorításokkal, mintsem fellendüléssel kellett számolnia, így szintén más stratégiát követett, mint az amerikaiak. Bizalmának fő letéteményese George Barnesbe (1904–1960) lett, aki ugyan népszerű médiaszemélyiség volt, de sokkal inkább otthon érezte magát a rádió 3. programjának, mint egy tévéstudiónak az igazgatásában. Ennek megfelelően később a televízió vezetését egy új egyetem rektori posztjára cserélte fel. A háború után a BBC élére kerülő William Haley egyébként fenntartásokkal tekintett magára az új médiumra, jóllehet a BBC már 1936-ban, úttörő módon, rendszeres (bár rövid) tévéadást sugárzott (lásd 172. old.).

1947. március végén Anglia-szerte még mindössze 14 560 tévé-előfizetőt regisztráltak, de 1951 végére számuk már meghaladta az egymilliót. Az elő-

fizetők túlnyomó része az alacsonyabb jövedelmű rétegek köréből került ki. A BBC egyik felméréséből kiderül, hogy 70 százalékuk 15 éves korral befejezte tanulmányait. A tévéantenna kezdetben még státusszimbólumnak számított, és gyakran nem is volt igazi – ám hamarosan egyértelmű lett, hogy gyorsan növekszik a valódi nézők aránya. 1952 végére a tévé nézés feltételei már Skócia, Wales és Észak-Anglia számos területén adottak voltak. Megvalósultak a nagyközönség kialakulásának feltételei.

Komoly lendületet adott ehhez II. Erzsébet királynő 1953-as koronázása, amely szó szerint „az emberek szeme előtt” zajlott. Állítólag mintegy húszmillióan követték figyelemmel a közvetítést, amelyet sok amerikai néző is láthatott, hiszen a ceremóniáról forgatott filmet légi úton azonnal eljuttatták a tengerentúlra. Mivel ebben az időszakban csupán mintegy 2 millió előfizető volt Nagy-Britanniában, igen sokan nem otthon, hanem mozikban és más nyilvános helyeken nézték végig a koronázást. A nagy eseményt közvetítő Richard Dimbleby (1913–1965) a háború alatt rádióbemondóként vált ismertté, majd a televízió megjelenésével váltott, és a BBC egyik legfontosabb tájékoztató programjának, a *Panorama* a műsorvezetőjeként még híresebb lett. Ez az adás egyébként szintén 1953-ban jelentkezett először.

Kizárólag a rádió-előfizetők száma három évvel korábban, 1950-ben érte el a legmagasabb számot (11 819 190), de 1955-re már 9,5 millió alá csökkent, miközben a kombinált rádió- és televízió-előfizetések száma meghaladta a 4,5 milliót. Ez volt az az év, amikor a brit parlament, hosszadalmas és gyakran igen éles hangú vitákat követően végül megszüntette a BBC monopolhelyzetét. Egy 1952-es konzervatív párti jelentés – a rádiózásról és televíziózásról szóló megannyi beszámoló egyike, amelyet utóbb „trójai faló”-záradéknak neveztek el – már előre jelezte az 1955-ös eseményeket: „Az egyre növekvő televíziós szektorban szükséges lesz a verseny egyes elemeinek engedélyezése, amint azt a fontos nemzeti érdekek szolgálatában álló tőkeforrások szükségletei lehetővé teszik.”

A BBC monopolhelyzetének megtörésében az egyik kulcsszereplő, Norman Collins (1907–1982) eredetileg a céghez tartozott: a rádió *Light Programme*-jának, majd a *BBC Television*nak volt a vezetője. 1953 júliusában alapította meg a *Popular Television Association* (PTA), amely a *The Economist* című gazdasági lap rokonszenvét is elnyerte. „Miért van az – tette fel az USA-ban és a kontinentális Európában oly sokszor emlegetett egyszerű kérdését a lap szerkesztője –, hogy a televíziózást másként kezelik, mint a többi médiumot, például a sajtót?” A PTA nem a megszokott lobbimódszerekkel lépett fel a BBC monopóliuma ellen, hanem populista kampányt szervezett. A hadjárat egyik résztvevője azért támadta a BBC-t, mert azt „arcátlanul azzal a céllal hozták létre, hogy elgondolkodásra készítse az embereket; innen már csak kis lépés, hogy azt is előírják, mit gondoljanak”.

Az amerikaiak, ezt a szónok elfelejtette hozzátenni, ilyesmit sohasem engedtek volna meg, az új rivális brit tévécsatorna azonban más utat követett. Az amerikai példa ugyanúgy, mint a rádiózás korai időszakában (lásd 156. old.) valójában sokak – így például az angolszász nyelvi és kulturális nyomást egyaránt elutasító francia megfigyelők – számára inkább riasztónak, mint követendőnek tűnt. Ezeket az aggodalmakat a brit kritikusok is osztották, így a regionális kereskedelmi adók létrejöttével ezeket az úgynevezett „független” társaságokat egy 1954-ben kelt parlamenti törvény alapján létrehozott hatóság, az *Independent Television Authority* (Független Televíziós Hatóság – ITA) ellenőrzése alá helyezték. A „hatóság” (*authority*) szó használata önmagáért beszélt. Az ITA feladata a tévétársaságok bevételeit jelentő reklámok ellenőrzése volt. Ezek sugárzását a műsorok közti rövid időszakokra korlátozták, ezért azonban az üzleti világ szereplői nem voltak hajlandók fizetni, így a műsorokat megszakító reklámok lassan mégis megszokottá váltak az angol tévénézők számára.

A brit televíziózásban a versenyhelyzetből nemcsak a producerek és a műsorkészítők húztak hasznot, hanem számos kívülálló szervezet is, különösen a sport területén. Mindeközben kiéleződött a verseny a BBC-n belül a zömében fiatal tévések és a rádiósok között. Anthony Jay – aki a BBC 1957-ben elindított üdítően természetes és emiatt népszerű műsora, a *Tonight* (Ma este) stábjába tartozott – úgy látta, hogy „a BBC többet fejlődött a belső versenynek... mint az ITA-val folytatott külső rivalizálásnak köszönhetően”.

A független televíziózás megjelenése egyértelműen új lendületet adott a brit hírműsoroknak is. Addig a híradások terén vitathatatlan volt az amerikai előny, ahol Walter Cronkite, a sikeres és nagy befolyású tévés személyiség tényleges hatalmat birtokolt. Cronkite vérbeli profi volt, és ez az 1960–1970-es években mind Nagy-Britanniában, mind az USA-ban egyre fontosabb tényezővé vált a rádiózásban és a televíziózásban.

A BBC éppen a profizmusnak és az intézményesített műsorpolitikának köszönhetően őrizhette meg versenyelőnyét a sportközvetítések (Grandstand – Lelátó, 1958) és a vígjátékok terén. A brit „sitcomok” – helyzetkomikumra épülő sorozatok – népszerűbbnek bizonyultak a drámai sorozatoknál, bár az utóbbiak közül nem egy külföldön is nagy nézettségnek örvendett. A John Galsworthy regénye alapján készült *Forsyte Sagát* nem csupán New Yorkban és Washingtonban, de még Moszkvában is vetítették. A *Hancock's Half Hour* (Hancock félórája) 1956 júliusában lett rádióműsorból élő televíziós közvetítés, és 1961-ig volt műsoron. Műsorvezetője, a született komédiás Tony Hancock (1924–1968) volt, aki egyik legemlékezetesebb műsorát éppen a rádióamatőrökről készítette. Egy másik sikeres BBC-tévésorozat, a *Z Cars* (Z-kocsik, 1962) az újonnan felbukkanó mobil rendőröket mutatta be, kontrasztot alkotva egy másik sorozattal, a *Dixon of Dock Green* (Dixon a Zöld Parkról), amelyben a néző régi vágású rendőrök járőrkalandjait kísérhette figyelemmel.

Az efféle, „változásokat tükröző” műsorokkal a BBC érzékenyebben reagált az 1960-as évek új társadalmi viszonyaira és intézményi változásaira, mint a kereskedelmi tévék. Persze nem minden úgy sikerült, ahogy eltervezték – Sir Hugh Greene (1910–1987) személyében pedig 1960-tól új, óvatos, bár sokat támadott vezérigazgatója lett. A *Dr. Who* (Dr. Kicsoda, 1963) című műsor, amely legalább annyi változáson ment keresztül, mint az epizódjaiban szereplő „idő urai”, gyermekműsorként indult, de végül ugyanolyan kultuszszorozattá változott, mint a *Star Trek* (Űrszekerek) az USA-ban. Ez utóbbi sikerén felbuzdulva ültették át a tévéképernyőről mozivásznonra, és túlélte még eredeti szereplőgárdájának eltűnését is.

A satírák bemutatásában a BBC továbbment, mint az amerikai tévék. A *That Was The Week That Was* (Ez volt a hét, 1962) olyan műsorként vált ismertté, amely igencsak tiszteletlenül beszélt az összes létező intézményről és minden hatalmon lévő nagyságról, Harold Macmillan (1894–1986) miniszterelnököt is beleértve. Akárcsak az új heti magazin, a *Private Eye* (Magándetektív, 1961), ez is azonnali sikert aratott. A színdarabok esetében a hangsúly inkább a társadalmi mondanivalóra, mint a satírára helyeződött. Az *Independent Television* (ITV) megszerezte magának a tehetséges kanadai rendezőt, Sydney Newmant (1917–1997), aki óriási sikert aratott *Armchair Theatre* (Fotelszínház) című műsorával. 1961-ben azonban a BBC magához csábította a rendezőt a hasonló jellegű és éppoly elgondolkodtató *Wednesday Play* (Szerdai színház) című sorozathoz. Eljött tehát a színvonalas tévéműsorok kora. Mégis akadtak olyan szigorú erkölcsű kritikusok (a legmakacsabb közülük Mary Whitehouse volt), akik a „képernyő erkölcsöszeiként” létrehozták a *National Viewers' and Listeners' Association* (Nézők és Hallgatók Országos Szövetsége).

Bár a kreativitásnak egyértelmű jelei mutatkoztak (amely gyakran polémiákhoz is vezetett), Sir Hugh Greene erőteljes lobbizásának köszönhetően a Pilkington-féle parlamenti vizsgálóbizottság 1962-es jelentésében azt állította, hogy a BBC részesedésének csökkenése az előfizetési díjakból óhatatlanul a színvonal eséséhez vezet. A jelentésben feltűnt a BBC monopóliumhelyzetéről folytatott egykori parlamenti viták sokat hangoztatott közhelye, miszerint a cégek olyan lehetőségek kihasználásával érik el hatalmas bevételeiket, amelyek valójában „a közösséget, és nem a magánszektorot illetik”.

Az már az 1960-as évek elején világossá vált, hogy a BBC nem emésztette meg az 1954-es parlamenti döntést. Ez abból a tetemes mennyiségű iratanyagból is kitűnik, amelyet bizonyítékként tornyoztak a Pilkington-bizottság elé – terjedelme a hétszeresét tette ki Tolsztoj *Háború és békéjének* –, majd a biztonság kedvéért még egy filmet is mellékeltek hozzá *This is the BBC* (Ez a BBC) címmel. Mindez azt volt hivatva bemutatni, amit Greene a csatorna erkölcsi felsőbbrendűségének nevezett – bár ez az erkölcsi mérce nyilvánvalóan különbözött attól, amelyet Mrs. Whitehouse, „az illem védelmezője” állított fel. Az mindenestre világos volt, hogy függetlenül a Pilkington-

ton-bizottság jelentésétől, sőt még attól is, melyik párt kerül kormányra, a BBC-nek életképes stratégiát kellett kidolgoznia a közszolgálati műsorszórás és a cég működését fenntartó előfizetői rendszer megvédésére. Macmillan miniszterelnök munkaspárti utóda, Harold Wilson az ITV lelkes támogatója volt, a párt baloldalan álló Tony Benn pedig azt a véleményét hangoztatta híressé vált mondatában, hogy „a műsorszórást nem kellene egy rádió- és tévétársaságra bízni”.

Az 1960-as években végrehajtott struktúraváltásnak köszönhetően az 1970-es évek kezdetére a többi európai országhoz hasonlóan a BBC helyi adói is bekapcsolódtak a versenybe. Mindennek ellenére a brit rádiózás és televíziózás egységessége, és nem annyira a BBC és az ITA közötti különbségek kezdtek kidomborodni (az ITV nevét a helyi kereskedelmi rádióadásokat sugárzó IBA rádió elindítása után változtatták *Independent Television Authorityre*). Különösen néhány közismert műsorvezető, valamint – a korábbi iskolaigazgató – Sir Brian Young, az IBA vezérigazgatója számára. Ekkorra már – akárcsak a különféle szakemberek – az igazgatótanácsok tagjai, sőt elnökei is egyik intézménytől a másikhoz vándorolhattak, időnként pedig még egyes műsorok csatornát is válthattak. Az egyetlen lényeges különbség továbbra is a finanszírozás módja maradt. A BBC nem sugárzott reklámokat, a független társaságok igen. Tehát a BBC az előfizetői díjaktól függött, míg a függetlenek profitérdekeltek voltak.

Mindkét oldal alkalmazkodott a változó körülményekhez, így a színes tévéadások rendszeres megjelenéséhez 1967-ben – amelyre Nagy-Britanniában sokkal később került sor, mint az USA-ban –, majd a drágább, külön a színes adásokra vonatkozó előfizetői díjak bevezetéséhez, 1968-ban. Egy ideig ez biztosította a BBC fő bevételi forrását. Más országokban, így a televíziózás terén igencsak másképp működő Kanadában és Portugáliában a közszolgálati adóknak súlyos anyagi korlátozásokkal kellett szembenézniük. A műsorszórás „kevertebbé” vált, ennek megfelelően párhuzamosan működtek a közszolgálati és kereskedelmi adók, így egységes intézményi keretek Nagy-Britannián kívül sehol sem léteztek. Bár az USA-ban újra és újra kísérletet tettek az 1934-es kommunikációs törvény átírására, ezek rendre kudarcba fulladtak.

Jelentős volt a különbség Nagy-Britannia és az USA között, ahol a tévéhálózatok rendkívül erősek maradtak, és kezdtek túlnőni az országhatárokon. Ám amikor az 1950-es évek közepén a hazai piac telítődni látszott, a hatalmas amerikai tévétársaságok érdeklődése a külföld felé fordult. 1955 februárjában az USA-ban ekkor már 36 millió tévékészülék működött az európai 4,8 millióval szemben, amelyekből ráadásul a döntő hányad Nagy-Britanniában került forgalomba. Ugyanakkor a nagy fellendülés már érezhetően közelgett: az 1960-as évek közepén, amikor több mint kilencven országban voltak tévéadók, és a nézők száma 750 milliónál is több volt, ez be is következett.

Az 1950-es évek közepén a CBS-nek már Havannában, Mexikóvárosban, Puerto Ricóban és húsz kanadai városban voltak leányvállalatai. Az amerikai stílusú televíziózás, amely olyan szórakozást kívánt nyújtani nézőinek, amelyet szerinte elvártak, és amely igyekezett távol tartani magát a politika ingoványos talajától, Európán kívül terjedt a leggyorsabban. A jól informált Wilson P. Dizard 1966-ban, a „televíziós robbanás” első szakaszának lezárultakor minden szakmai tolvajnyelvtől és a szenzációhajhásztól mentes könyvében, a Murrow-nak ajánlott *Television, a World View*-ban (Televízió, egy világnézet) azt jósolta, hogy az 1970-es évekre a „nagyközönség” száma megduplázódik. A tévé befolyása az egész világra kiterjed majd Minszktől Maniláig, Londontól Limáig és a nigériai felföldön fekvő Kaduna városkáig, ahol a szakállas tevehajcsárok és a helyi törzsek tagjai már akkoriban is teljes egyetértésben heverésztek a teaházban a *Bonanza* című sorozat éppen aktuális részét nézve.

Dizard észrevette a műsorok stílusában és az intézményi struktúrákban mutatkozó különbségeket a világméretű iparágon belül, ahol az USA saját műsorainak exportálásában vitathatatlanul vezető szerepet játszott. Latin-Amerikában például azonnal népszerűvé vált egy helyben készülő, kis költségvetésű szappanopera, a *Telenovela*. A fél-egy órás epizódokat mindig az adás előtti napon forgatták, és a vásár- és ünnepnapokat kivéve mindennap láthatták őket a nézők. Néhány esetben alternatív befejezést is felkínáltak, megkérve a nézőket véleményük kifejtésére. Japánban pedig a samurájok érkeztek meg sok évszázados vándorlásuk után a tévéképernyőkre is, sőt más országok nézőihez is eljutottak, akárcsak „a mélység szörnyetegei”.

Japánban az NHK 1953-ban kezdte meg a televíziós sugárzást, majd még ugyanabban az évben megalakult az első kereskedelmi csatorna is. Egyszer például óriási izgalom uralkodott a tokiói utcákon, amikor ezrek gyűltek össze egy szumómérkőzés élő közvetítésének megtekintésére. Öt évvel később a japán királyi esküvő adott akkora lendületet a nézettségnek, mint a már említett koronázási ceremónia Angliában. Egymillió tévékészüléket tudtak értékesíteni az eseménnyel összefüggésben. Ebben az évben, 1958-ban már arról beszéltek, hogy Japán „éppoly televíziófüggő lett, mint az USA”. Az 1964-es tokiói olimpia (lásd 184. old.) mind színesben, mind fekete-fehérben nézve óriási országos és nemzetközi televíziós eseménynek számított. Az NHK, amely bármely más társaságnál többet költött felmérésekre, 1960-ban már azt dokumentálhatta, hogy egy japán tévénéző átlag napi három órát és tizenegy percet tölt a képernyő előtt – a gyermekek pedig még ennél is többet.

A francia és a német televíziózás a két ország háború utáni rádiózásának történetéből előre megjósolható módon fejlődött, bár Franciaországban a folyamat megértéséhez még messzebbre, legalább a napóleoni háborúig és a forradalomig, de talán egészen Colbert-ig kell visszanyúlni. 1946-ban az ösz-szes francia párt egyetértett a francia rádió- és televíziócsatornák államositá-

sával, ám a rádió esetében bevált módszer követésével hét év múlva is csupán 60 ezer tévékészülék működött a francia otthonokban. Az aggasztó adatok miatt 1954-ben egy ötéves terv keretében 45 adóállomás felépítését vették tervbe, a trend azonban egészen addig nem fordult meg, amíg nem lett egyértelmű, hogy a közönséget elcsábítják a környező országok – így Luxemburg és Monaco – csatornáit.

Az első kísérletek a televíziózási rendszer megváltoztatására 1958-ban – a televízióban rejlő politikai lehetőségeket felismerő De Gaulle (1890–1970) államfői kinevezése után – történtek, majd 1964-ben felállítottak egy új, autonóm szervezetet *L'Office de Radiofusion Télévision Française* (ORTF) néven. Az országban ekkor ötmillió tévénézőt tartottak számon a nyugat-németországi közel tíz- és az olaszországi mintegy hatmillióval szemben. A nyugat-német tévéadókat – akárcsak a rádiót – a szövetségesek a tartományi kormányzatok hatáskörébe utalták. Az első tévéadó, a *Nordwest Deutscher Rundfunk* 1952 decemberében kezdte meg működését.

Az ORTF autonómiája Franciaországban kétségesebb volt, mint a német és az olasz szolgáltatóké, de további változtatásokra csak akkor kerülhetett sor, amikor – az 1968-as párizsi lázongásokat (*les événements*) követően – 1969-ben De Gaulle visszavonult. A nagy átalakulás pedig De Gaulle örököse, Georges Pompidou (1811–1974) halála után jött. Akkor, amikor Giscard d'Estaing elnök 1974-ben feloszlatta az ORTF-et, és egy átfogó „New Deal” keretében hét autonóm szervezetet hozott létre: egyet a rádió, kettőt a tévécsatornák igazgatására, egyet a regionális televíziózásnak, egyet a többieket műsorokkal ellátó független produkciós társaság vezetésére, egyet a technológiai problémák menedzselésére és egyet a felmérések és kutatások lebonyolítására, valamint az archívumok fenntartására. E kidolgozott, ám még mindig monopoljellegű struktúra élére egy *Audovizuális Főtanács* került.

A fent említett példa csupán egy a televíziózásban bekövetkezett különféle strukturális átszervezések sorában. A legnagyobb fordulat Olaszországban következett be. Az olasz alkotmánybíróság 1974-es döntése leszögezte, hogy szükség van egy objektív és pártatlan közszolgálati televízióra, ugyanakkor zöld utat kapott a magántelevíziózás is. Egy 1975-ös törvény nyomán robbanásszerűen elszaporodtak a magáncégek, bár legtöbbjük nem bizonyult életképesnek. 1978-ban Olaszország-szerte legalább 506 helyi tévéállomás és 2275 rádióadó működött, ami azt jelentette, hogy több adó jutott egy főre, mint az USA-ban. Tíz évvel később az olaszhoz hasonló döntést hoztak a spanyol alkotmánybírák is, rámutatva, hogy az alkotmány nem rendelkezik a műsorszórás kérdéseiről, így tulajdonképpen bármilyen struktúra megengedett. A szólásszabadság alkotmányos alapjog – szögezte le a határozat –, amelyben benne foglaltatik a műsorszórás szabadsága is. Ehhez hasonló döntésre az USA-ban, ahol a távírásra, a telefonra, a rádióra és a televízióra egyaránt más törvényi korlátozások vonatkoztak, mint a sajtóra, nem kerülhetett volna sor.

Am a spanyolok nem másolták le egy az egyben az időközben továbbfejlődő olasz mintát. 1980-ban Silvio Berlusconi *Canale 5* néven közszolgálati jellegű csatornát indított, amelyhez 1983-ban és 1984-ben újabb csatornákat vásárolt. Konzernje, a *Fininvest* ekkor éppúgy három csatornát birtokolt, mint az állami RAI, majd ezt a „duopóliumot” 1990-ben a törvényhozás is szentesítette. A közszolgálati RAI mégis fennmaradt, mint ahogy túlélte a két legnagyobb olasz párt, a kereszténydemokraták és a szocialisták bukását és azt is, hogy 2001-ben Berlusconi került a miniszterelnöki székbe.

Nagy-Britanniában a munkáspárti kormány 1974-ben Noel Annant (1916–2000) bízta meg egy, a műsorszórás jövőjét vizsgálni hivatott bizottság vezetésével. Az 1977-ben elkészült jelentés elvetette a munkáspárti körökben kidolgozott menetrendeket, így egy új országos tanács vagy bizottság felállítását és a BBC felozlatását is. Margaret Thatcher konzervatív kormánya némi módosítással ugyan, de figyelembe vette a bizottság ajánlásait, amikor 1980-ban létrehozta az IBA hatáskörén kívül működő, de a bevételeit részben reklámokra alapozó *Channel 4* tévécsatornát. Az új adó szívesebben vásárolt műsorokat az egyre szaporodó független producerek valamelyikétől, mintsem hogy maga készítse el azokat. A *Channel 4* hamarosan olyan újító szellemű intézménynek bizonyult, amely külföldi és hazai műsorokat egyaránt felhasznált. A saját szakterülettel rendelkező új brit független tévéadók némelyike szintén igen kreatívnak bizonyult, mivel kellő időben létrehozta a tengerentúli és brit érdekeltségekkel egyaránt rendelkező új szektort.

Az 1970-es évek elejének Angliáját, nem utolsósorban Annan tevékenységének köszönhetően, a hangok sokszínűsége és a morális konszenzus hiánya jellemezte. Ugyanakkor Franciaországban, ahol akkoriban az erős jobb- és baloldal jellemezte a politikai életet, Pompidou 1970-ben leszögezte, hogy az ORTF tudósítójának lenni „nem ugyanaz, mint bárhol máshol tudósítóként dolgozni”, hiszen az ORTF maga volt „Franciaország hangja”. A Giscard d'Estaing nevével fémjelzett új ORTF azonban nem felelt meg a várakozásoknak. A kormányzat továbbra is a markában tartotta a műsorszórást, így amikor 1981-ben a szocialista François Mitterand nyerte az elnökválasztást, a francia televízió összes felsővezetőjét szocialistára cserélték.

Egy újonnan létrehozott bizottság, amelyet a francia televízió műsorreformjának kidolgozásával bíztak meg, olyan új főhatóság felállítását javasolta a régi és új audovizuális média ügyeinek irányítására, amely másként osztaná fel a rendelkezésre álló pénzügyi forrásokat az egyes szektorok között. Az ajánlás nyomán olyan törvények születtek, amelyek a monopolhelyzet megszüntetését szorgalmazták, ugyanakkor egyre nagyobb hangsúlyt helyeztek a közszolgálatiságra. Újfént hangsúlyozták, hogy a „francia népnek szóló” rádió- és tévéműsorok ügyében egyetlen állami hatóság jogosult a döntésre. Az efféle gondolatok fel-feltűntek más országok vonatkozó törvényeiben is. Ugyanakkor semmiféle intézkedés nem történt a finan-

szírozás megoldására, és sok kétértelműség maradt a strukturális kérdések területén is.

A televíziózás világszerte terjedt, és csupán néhány ország, például Tanzánia vagy Guyana – mindkettő saját akaratából – maradt ki belőle. Nem egy országban azonban csupán egyetlen központi hang volt hallható, és csupán néhány privilegizált arc tűnhetett fel a képernyőkön. Így például Thaiföldön az 1965-ös szabályozás a televízió legfőbb céljait így határozta meg: (a) a nemzeti irányvonal és a közérdek előmozdítása a politika, a hadviselés, a gazdaság és a társadalmi jólét terén; (b) a haza, a vallás és az uralkodó iránti tisztelet megerősítése az állampolgárok körében; (c) az egység és a kölcsönös együttműködés erősítése a hadsereg és az állampolgárok között; és végül (d) arra készíteni az állampolgárokat, hogy megfelelő választ adjanak az ellenséges erőknek, így utasítsák el a nemzet biztonságát fenyegető nézeteket.

Vélemények és felmérések

Azokban az országokban, amelyekben a televíziózási minták körül vita bontakozott ki, a kortárs vélemények inkább az általános, mintsem az adott országot érintő hatásokra összpontosítottak, akárcsak Marshall McLuhan, amikor 1960-ban megfogalmazta a „világfalu” (*global village*) koncepcióját. Nagy publicitásnak örvendő könyvei – melyek közül az első az 1962-ben megjelent *The Gutenberg Galaxy* (A Gutenberg-galaxis) volt – a figyelmet egy-egy médium, így a sajtó, a rádió vagy a televízió valódi, belső jellemzőire irányították. Könyveinek mindegyikében a média kiterjedésével foglalkozott (saját terminológiájában „forró” és „hideg” médiumokat különböztetve meg), és nem fordított különösebb figyelmet a média összefüggéseinek és mondanivalójának vizsgálatára vagy éppen az egyes országok nemzeti, társadalmi sajátosságaira, amelyek a különböző oktatási struktúrákkal és az ellenőrzési fajtákkal együtt közvetlenül befolyásolták a média kiterjedését és stílusát. Emellett a falvakról vagy a világról alkotott általános megállapításain is érezhető a sajátos kanadai nemzeti tradíciók és tapasztalatok hatása. McLuhan szavai és elképzelései tovább éltek, ő maga azonban inkább kommentátor maradt, mint elemző.

A televízió több vitát gerjesztett, karikatúrát ihletett, mint bármely más médium a történelem során. Az egyik első kommentár az angol *Daily Mirror* 1950-ben megjelent számában olvasható: „Ha beengeded a televíziót az otthonodba, az életed többé már nem lesz ugyanolyan.” Szintén emlékezetes az amerikai Ernie Kovacs értékelése, aki szerint a televízió kétségkívül médium, lévén hogy „nem angolosan véres, de nincs is jól átsütve”. Hasonló véleményen voltak a *New Yorker* és a *Punch* karikaturistái is, akik kezdetben a televíziót afféle játékszerként ábrázolták. Az ilyenfajta karikatúrák idővel eltűntek.

Abban sem volt teljes az egyetértés, mit is jelent a televízió az emberiség számára. Míg egyesek szerint „az univerzális szem” volt, Frank Lloyd Wright, a híres építész „a szem rágógumijának” gúnyolta. A kritikák az USA-ban voltak a legerősebbek, ahol a nagy tévéhálózatok – akárcsak a rádiócsatornák – leginkább a kommersz szórakoztatásra fektették a hangsúlyt. Az egyik legelszántabb kritikus, Newton Minow (1926–), aki 1961-ben az FCC – kivételes tehetségű – elnöke lett, a tévéhálózatok világát „hatalmas, sivár pusztaságként” definiálta. Az angol kritikus, Milton Shulman (1913–2004), akinek éles hangvételű kritikái jelentek meg a sajtóban az egyes műsorokról, úgy vélte, „a brit televízió még mindig a legkisebb rossz az összes közül”, ám mégis Lloyd Wrighthoz hasonló következtetésre jutott: „A legtöbb ember számára e doboz bámulásának aktusa már sokkal inkább megszokás, mintsem mérlegelő döntés eredménye.” Shulman „falánk szemnek” látta a televíziót. Mások szerint inkább „gonosz szem” volt, amely nem csupán a rámeredő egyénekre, de a társadalmi felépítés egészére nézve romboló hatású volt.

A kor legtöbb kritikája ma már elavultnak tűnik, ám némelyikük még ma is igaz. Az 1960-as évek legnépszerűbb amerikai magazinja, a *TV Guide* felbecsülhetetlen értékű forrást nyújt ezek megértéséhez. Számos kritikus a televízió reduktív hatását hangsúlyozta. Szerintük az új médium leegyszerűsítette a híreket és az összes többi műsort; mások számára negatív erő volt, amely nemcsak a híreket, de még a mögöttük álló eseményeket is eltorzítja. Az 1980-as években ritkábban hivatkoztak McLuhanre, mint egy nemzedékkel korábban. Neil Postman 1986-ban már arról írt, hogy „halálra szórakozzuk magunkat”.

Ha csupán a televíziózás által felvetett kérdésekről lett volna szó, soha sem alakul ki annyi vita világszerte az erkölcsről, a szexről, az erőszakról és a jó ízlésről vagy éppen azokról a rendelkezésekről és szokásokról, amelyekkel ezek megjelenítését igyekeztek szabályozni. Nem hívták volna oly sokszor segítségül a törvénykezést, különösen az USA-ban. Mint láttuk, a televíziózást már kezdettől másként kezelték, mint a sajtót és a kábeltelevíziót, amikor megjelent (lásd 287. old.), nemcsak a bíróságok, hanem az FCC is más elbánásban részesítette, mint a hálózati televíziót. A törvények jelentős része is ebből indult ki. A legtöbb bírósági és bíróságon kívüli vita a család állandóan változó szerepére koncentrált, ebben a kérdésben pedig még nehezebb volt valamiféle egyetértésre jutni vagy akár csak általánosítani, mint magával a televízióval kapcsolatban. Abban nem volt nehéz megegyezésre jutni, hogy a gyermekeket meg kell védeni az otthonokba betörő televízió káros hatásaitól – de az ezzel kapcsolatos teendőkről folytatott viták maguk is megoszthatták a családokat.

Igen összetett törvénykezési problémák voltak ezek, amelyek a kábeltelevízió, majd végül az internet megjelenésével még bonyolultabbá váltak. A tévézés gyermekekre gyakorolt hatásáról folyó vitát Hilde Himmelweit nyi-

totta meg *Television and the Child* (A televízió és a gyermek) című könyvével, amely 1958-ban a Nuffield Alapítvány támogatásával jelent meg. Himmelweit könyvében arról is szót ejt, milyen hatással van a televízió a serdülők és a felnőttek társadalmi és politikai reakcióira, kitérve arra is, hogyan hathat mindez az esetleges erőszakos megnyilvánulásokra. Az USA mindkét vitához bőséges anyagot szolgáltatott. Konszenzus annak ellenére sem született, hogy a közvélemény „tetteket” követelt, és ezzel egy időben óriási energiát fordítottak különféle empirikus felmérések készítésére. Általában véve jobban figyeltek a gyermekek védelmére, mint az oktatásukra. A műsorok tartalmi osztályozására különféle rendszereket dolgoztak ki, és ezek alapján határozták meg, egyes programokat mikor, netán csak a késői órákban lehet sugározni, mostanra már különféle technikai megoldások is megjelentek a veszélyesnek tekintett adások kiszűrésére.

Hasonló problémák vetődtek fel a mozifilmnél is. A mára megszűnt *Education* című folyóirat már 1919-ben arról panaszkodott hasábjain, hogy „a gyermekek hajlamosak utánózni a filmvásznon látott vakmerő tetteket”, sőt ez a viselkedés „nem csupán a fiatal fiúkra és lányokra jellemző, de átterjed a nagyobbakra és a felnőttekre is”. Ennek kiküszöbölésére vezették be 1931-ben a Hays-féle korhatárrendszert, majd 1968-tól az amerikai filmszövetség (*Motion Picture Association of America*, MPAA) által kidolgozott új korhatárjelölést. Egyesek szerint az otthonokban is szükségessé vált bizonyos korlátozások bevezetése. Utoljára a Kanadában kifejlesztett v-csip (*violence-*, azaz erőszak-csip) segítségével igyekeztek technikai választ nyújtani a problémára. Ez az eszköz a tévékészülékbe szerelve felhívja a figyelmet azokra a műsorokra, amelyeket a szülők nem tartanak kívánatosnak. A politikusok saját céljaikra használták fel az új készüléket, és az 1996-os *Communications Decency Act*-ben (törvény a kommunikációs morálról) az amerikai Kongresszus elrendelte, hogy ilyen csipet építsenek az országban eladott minden tévékészülékbe. Ezt a rendelkezést a következő évben a Legfelsőbb Bíróság a szólásszabadság védelmére hivatkozva alkotmányellenesnek nyilvánította.

Az a jól ismert amerikai törekvés, hogy a televíziót a gyermekek számára hasznos módon használják fel, már egy nemzedékkel a fiatalkorúak televíziózásáról szóló 1990-es törvény, a *Children's Television Act* bevezetése előtt megfogalmazódott. Ekkor indították útjára a Nuffield Alapítvány támogatásával létrehozott Gyermek-televíziós Műhely (*Children's Television Workshop*) által 1969-ben készített *Sesame Street* című sorozatot. Ezt a műsort szándékosan úgy tervezték, hogy szórakoztatva tanítson. A műsor az *Open University* című, felnőtteknek szóló tudományos oktatóprogram módszereihez igazodva, a csoportmunkára alapozva igyekezett bevezetni az iskola előtt álló kisgyermeket az olvasás világába. A sorozatot hosszú pályafutása alatt a világ 140 országában mutatták be, és olyan műsorok modelljeül szolgált, mint a mexikói *Plaza Sesamo*, a brazil *Villa Sesamo*, a holland *Sesamstraat* vagy a ku-

vaiti *Iftah Ja Simsin* – miközben „a televíziózás történetének valószínűleg leg-
alaposabban tanulmányozott sorozatává” vált.

Am a *Sesame Street* legalább annyi vitát kavart, mint amennyi elismerést
szerzett, főként azokban az országokban, ahol az USA-tól eltérően a gyerme-
keket nem kívánták fogyasztónak tekinteni. Az angol dr. Maire Messenger
Davies 1989-ben megjelent *Television is Good for Your Kids* (A tévé jót tesz a
gyerekeidnek) című könyvében az ausztrál Bob Hodge és David Tripp kuta-
tásaiból kiindulva – ők 600 öt-tizenkét éves gyermeket kérdeztek meg – arra
a következtetésre jutott, hogy „a lobbicsoportok szörnyetegei, a rajzfilmek
valójában... a szórakoztatás egészséges, a gyermekek fejlődőképességéhez
igazított formái”.

A televíziózási szokásokat és az egyes műsorokat vizsgáló empirikus ku-
tatások időnként – bár korántsem minden esetben – elkerülték az elméleti ál-
talánosításokat. Ugyanakkor a 20. században gyorsan szaporodó egyetemek
és más felsőoktatási intézmények – amelyek közül sokban külön médiaszak-
kot indítottak – elkerülhetlenné tették, hogy az elmélet kitüntetett szerepet
kapjon. Az ilyen intézményekben felállított teóriák sok esetben egyáltalán
nem feleltek meg a médiában dolgozók tapasztalatainak, sőt az elmélet egyre
távolodott a gyakorlattól. Számos teória született az oktatással és a szemio-
tikával kapcsolatban, a szórakoztatással már kevesebben foglalkoztak, és
csupán néhány munka született a hírekről. A glasgow-i egyetem médiakuta-
tó csoportja 1976-ban heves vitákat gerjesztett a „hírek torzításával” foglal-
kozó *Bad News* (Rossz hírek; a kötetnek később folytatásai is megjelentek) cí-
mű munka kiadásával. Az előszóban a francia szociológust, Roland Barthes
(1915–1980) idézték, aki szerint „a burzsoá társadalom és a belőle kifejlődött
tömegkultúra jellegzetessége, hogy vonakodnak feltárni saját jelrendsze-
rüket”.

Nagy-Britanniában 1964-ben alakult meg az első – az akkoriban sokat vi-
tatott kifejezést használva – „médiatanulmányokkal” foglalkozó tudomá-
nyos intézet, a *Birmingham Centre for Cultural Studies* Richard Hoggart veze-
tésével. Hoggart a felnőttoktatásban kezdte pályafutását, majd 1960–1962
között a Pilkington-bizottság tagjaként sikerült befolyásolnia annak állás-
pontját (lásd 230. old.). Még ez előtt, 1957-ben jelent meg *The Uses of Literacy*
(magyarul: *Művelődés, gondolkodás, szokások: az angol munkásosztály – belülről*)
című könyve, amelynek anyagát nagyrészt a női magazinok tanulmányozá-
sából merítette. Az írni-olvasni tudást ekkoriban már magától értetődőnek
tartották. Hoggart viszont már évekkal a BBC olvasási készség fejlesztésére
indított első kampánya előtt rámutatott az általános írni-olvasni tudás hiá-
nyosságaira. Ez a kérdés ma, 2001-ben talán még aktuálisabb, hiszen Nagy-
Britannia ebben az európai statisztikák sereghajtói közé tartozik.

Egy másik – pályafutását szintén a felnőttoktatásban kezdő – angol tu-
dós, Raymond Williams közreműködésével Hoggart az addigi angol tuda-
mányos gyakorlattól eltérő, új irányból közelített a média kérdéseihez és a

(halmazként értelmezett) médiumok társadalmi szerepéhez. Williams elemzései legtöbbször az „újbaloldal” (*New Left*) marxizmusát tükrözték. Számos írása közül kiemelkedik az 1962-es – az 1966-os második kiadásra jelentősen átdolgozott – *Communications*, valamint az 1961-ben megjelent *The Long Revolution* (A hosszú forradalom). Ez utóbbi – amely az 1958-as *Culture and Society* (Kultúra és társadalom) folytatása volt – a média változásait egy felülnően hosszú időszakot felölelve, az ipari forradalomtól indulva kutatta. A témához – amelyből teljes mértékben kihagyta a vallási kérdések taglalását – inkább a társadalom- és kultúrtörténet, mintsem a gazdaság- és politikatörténet irányából közelített, bár marxistaként Williams soha nem hagyta figyelmen kívül az események gazdasági hátterét. Műveiben az újságokat háttérbe szorítva, legnagyobb súllyal a könyvek szerepeltek, a rádiót és a televíziót viszont mindig saját értékén kezelte.

Williams mellett gyakran idézik Daniel Boorstin médiáról szóló könyvét, a *The Image*-et is, jóllehet az utóbbi egészen más amerikai környezetben íródott. Boorstin nem csupán a média műhelyeiben előállított „áleseményekre” koncentrált, de a „hírességekre” is, akik – szemben a „hősökkel” – nem tettek, hanem jó hírük által válnak ismertté. „Korábban egy híres embernek magántitkárra volt szüksége, hogy korlátot emelhessen önmaga és a közönség közé. Ma sajtótitkárt kell fogadnia, hogy annak rendje s módja szerint ráirányuljon a közfigyelem.” A kommunikációs technikák, így a „csúsztatás” módszerei azóta tovább finomodtak, még ha ez nem is feltétlenül jelentette hatékonyságuk növekedését. Például az „eseményt” két izraeli tudós, Elihu Katz és Daniel Dayan is „médiaeseményként” írta le, és a azokat „társadalmi integrációt” megerősítő faktoroknak tekintette.

Sem Williams, sem Boorstin – de még Katz sem – foglalkozott statisztikákkal. Mások viszont igen, így például az UNESCO, amely egész sor jelentést állított össze a tömegkommunikáció helyzetéről. Ezek közül az első 1954-ben jelent meg *Newspaper Trends 1928–1951* címen. A jelentésekből kiderült, hogy a háború előtt és után egyaránt Kanada állt az élen az újságpapír termelésében; 1951-ben 120 ország fogyasztott évi ötven tonnánál több újságpapírt, és Nagy-Britanniában 1951-ben kevesebb (599 ezer tonna) újság készült, mint 1938-ban (egy és negyed millió tonna). Ebben az évben készítette el egy pártoktól független szervezet, a *Political and Economic Planning* (Politikai és Gazdasági Tervezés) az első empirikus jelentést az angol sajtóról. A háború után már három brit parlamenti bizottság vizsgálta ugyanezt a kérdést. 1949-ben, 1962-ben és 1977-ben kiadott jelentéseik segítségével összehasonlíthatjuk az olvasótábor alakulását az évszázad során. 1920-ban minden második nagykorú olvasott valamilyen napilapot, ami akkor még luxusfogyasztásnak minősült. 1947-ben tíz felnőttre 12 megvásárolt napilap és 23 vasárnapi magazin jutott. Az országos és helyi napilapok forgalma ekkor már ötven százalékkal magasabb volt a háború előttinél, bár az újságpapírellátás korlátozása miatt a lapok terjedelme csökkent. Harminc évvel ké-

sőbb az olvasótábor némileg összezsugorodott ugyan, ám a helyi lapok a korábbinál jobb pozícióba kerültek.

A *Birmingham Centre* által kiadott *Cultural Studies* második, 1971-es számában kapott helyet később az *Open University*n tanító Stuart Hall remek cikke, a *The Social Eye of the Picture Post* (A *Picture Post* mint a társadalom szeme), a következő számban pedig hosszú tanulmánya jelent meg *The Determinations of the News Photographs* (A sajtófotók tendenciái) címen. Mindkét írás az újságok és a sajtófotózás kifejlődésével foglalkozott, amely a nácik hatalomra jutása előtt Németországban fejlettebb volt, mint a világ bármely más országában. Az 1960-as és 1970-es években az információ és álinformáció tekintetében nem csupán a média szerepe került terítékre. Angliában a szórakoztatást szintén minden korábbinál alaposabban elemezték, és megnőtt az érdeklődés a „szubkultúrák” iránt is.

Németországban a Theodor Adorno (1903–1969) és Max Horkheimer (1895–1973) alapította úgynevezett frankfurti iskola gondolkodói már azt megelőzően kidolgozták a média „kritikai elméletét”, hogy 1934-ben távozni kényszerültek hazájukból, és az USA-ban folytatták munkásságukat. Mint oly sok más európai médiaelemzés, a frankfurtiak értelmezése is marxista alapon nyugodott – Ralf Dahrendorf (1929–) az iskolát egy ízben „a kritikai elmélet »szentségtelen« családjának” nevezte. Ám amikor tagjai a világháború után visszatértek Frankfurtba, régi írásaikat sutba vágták, és felhagytak a kritikaelmélettel. Mindazonáltal meghívták maguk közé a fiatal Jürgen Habermast, aki némi kelletlen közös munka után Marburgba, majd Hamburgba költözött. Első nagyobb lélegzetű munkájának, az 1962-es *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozásának* első fejezeteiben Habermas kidogozta a közösségi politika racionális információkon nyugvó diskurzusának ideálját.

A kulturális tanulmányok éppen ezekben az években törtek előre a francia, holland, német és angol egyetemeken a televízió, a filmek és az újságok által közvetített imázs révén, az „alulnézeti történelem” iránti megnőtt érdeklődés pedig újfajta tudományosságot ösztönzött. Mindeközben az egyetemeken egyre nagyobb számban jelentek meg a tanárok, de főleg a diákok soraiban a társadalom alsóbb, addig kevésbé privilegizált rétegeiből származó emberek. Elmondható, hogy a három jelenség egy irányban tartott.

A háború előtti Amerikában a rádiózással kapcsolatos felmérések nagy része piackutatási szándékkal vizsgálta a közvéleményt, a többi, nem súlyához méltón támogatott felmérést az újságíró-iskolák végezték. 1959-ben a legismertebb és legbefolyásosabb kutatók egyike, a hírnevét a média befogadóképességének kutatásával kivívó Bernard Berelson (1912–1979) már egyenesen a kommunikációs felmérések „kihalásáról” írt a *Public Opinion Quarterly* hasábjain. Ez a provokatív bírálat odáig vezetett, hogy a *Journal of Communication* 1983 nyarán *Ferment in the Field* (Izgalom a szakmában) címmel különszámot jelentetett meg, amely a kommunikációs kutatások helyzetét

vizsgálta Amerikában és a világ többi részén. Addigra „(amerikai) tudósok új nemzedéke” nőtt fel.

A vita egyik figyelemre méltó – és legtömörebb – hozzászólása James W. Carey (lásd 199. old.) érdeme, aki a kulturális kutatások új divatjáról beszélve feltette a kérdést, vajon annak képviselői képesek lesznek-e megőrizni „optimista pragmatizmusukat és némely elődjük bölcs meglátásait, amikor a hatalom és az alárendeltség központi kérdéseivel kell szembesülniük a kommunikáció és a társadalom terén”. A kulturális kutatások Carey számára próbálkozások voltak „egy olyan kommunikációs elmélet és terminológiai rendszer kidolgozására, amely ezzel párhuzamosan viszonyítási pontként szolgálhat a kultúra területén is”. Vajon most már meg lehet minden fontos kérdést válaszolni?

A francia tudósok máshogy közelítették meg a kérdést. Közülük hárman másokra is nagy hatást gyakoroltak. Guy Debord, Jean Baudillard és Pierre Bourdieu tudatában voltak annak, hogy egy elektronikus társadalomban működnek. Debord 1967-ben írt *La société du spectacle* (A látvány társadalma)* című kiáltványában – kevés empirikus bizonyítékot felvonultatva – így érvelt: „Azokban a társadalmakban, amelyekben a termelés modern feltételei adóttak, az élet a látványosságok hatalmas halmazaként jelenik meg. Mindaz, amit valaha megéltünk, pusztá ábrázolássá változik.” Ezáltal maga a látvány válik valóságossá. Ezzel a megállapítással szembeállíthatjuk az amerikai televízióval foglalkozó Richard Adler egyszerű megállapítását: „A kicsiny képernyő alaposan korlátozza a látvány hatásosságát.”

Baudillard McLuhan meghatározását, amely szerint „a médium maga az üzenet”, a „szimulálás korának kulcsfogalmaként” jellemezte. A francia tudós az „elektronikus szimulálás korában” a televíziót tekintette a médiumnak, rámutatva, hogy „a televízió feloldódik az életben, és az élet feloldódik a televízióban”. A más kultúrkörből származó Bourdieu rövid, tömör és igen sikeres könyvében, a hazájában 1996-ban, az USA-ban 1998-ban megjelent *Television*ben Debord-t mindössze egyszer, Baudillard-t pedig nem is említi meg. (Ez nem szokatlan a médiával foglalkozó szakíróktól, akik sokszor inkább újra megfogalmazzák ugyanazt, mintsem hogy egymás véleményével törődjenek.) Időközben az 1977-ben elindított brit *Media, Culture and Society* (Média, Kultúra és Társadalom) című folyóirat szerkesztői arra a bátor tetre vállalkoztak, hogy összekapcsolják a brit médiatudományt a kontinens elméleteivel.

Míg az 1960-as évek végén francia professzorok komoly vitákat folytattak a médiáról, az 1968-as párizsi lázongásokban részt vevő diákok, akár csak amerikai polgárjogi harcos társaik, nem a kutatásokból, hanem a gya-

* Az első angol nyelvű fordítás 1970-ben jelent meg az USA-ban. (Magyarul az első és negyedik fejezet az *Eszmélet* c. folyóirat 37., ill. 50. számában olvasható.) - A ford.

körlatban tanulták meg, hogyan is használják fel a televíziót véleményük érvényesítésére. Természetesen az újságok levelezési rovataiban egymást érték a támadások ellenük, ám ezekre a médiakutatók kevesebb figyelmet fordítottak, mint a talk-show-kra vagy a rádió- és televízió-műsorokra. Vajon valóban a televízió tüzelte fel a kedélyeket, és bírta rá az embereket olyan viselkedésre, amely nem lett volna elképzelhető, ha nincs „a kis képernyő a nagyvilágról”? A vietnami háború ellen tiltakozók hamarosan egyre többször tűntek fel az amerikai képernyőkön. Ők vajon kiket tüzeltek fel?

Hatalmas viták folytak erről a kérdésről a televízióban, és szerepvállalásáért rengeteg szemrehányás érte a médiát. A támadások 1969-ben érték el tetőpontjukat, amikor Nixon alelnöke, Spiro Agnew előre megtervezett, jóllehet nem népszerűtlen médiaellenes kampányba kezdett. Nixon maga is gyakorta hangoztatta, hogy „a sajtó az ellenség”. Miért a sajtónak és a televíziónak kellene megszabnia a dolgok menetét? Miért pont ők határozzák meg a vita alaphangját? A politikusokat megválasztották, az állampolgárok pedig adót fizetnek. Milyen alapon igényelnek hát hatalmat az újságírók? Ezek a kérdések a „forradalmi diákok” elvonulása után is napirenden maradtak, és tulajdonképpen máig sem válaszolták meg őket.

Amerikában hosszú, keserves vita folyt arról is, milyen hatással volt a televízió a vallásra. Ez tulajdonképpen még kényesebb kérdésnek tűnt, mint a televízió befolyása a politikára. Jerry Falwellnek – akinek sikerült mobilizálnia a „morális többség” erejét –, az *Oldtime Gospel Hour* (A jó öreg evangélium órája) sztárjának műsorát például 50 millióan követték figyelemmel. Az 1990-es években pedig kézzelfoghatóvá vált a kaliforniai Garden Grove-ban az „elektronikus egyház”, a televízióra hangszerelt vallási események. Robert Schuller tiszteletes ugyanis itt építette fel hatalmas, tízezer ablakos katedrálisát. Schuller kevésbé volt felkavaró és provokatív a képernyőn, mint az ékesszóló, ám kétes személyiségű Jimmy Swaggert, vagy éppen a politikusi ambíciókat is dédelgető Pat Robertson, milliók által figyelemmel kísért heti műsora pedig – amelyet Rupert Murdoch is nagyra tartott – messze túlnyúlt az USA határain. A vallásos televíziózás ma is változóban van. Egyetlen katedrális sem képes magába fogadni közönségét. A világon talán legjobban ismert „televangélista”, az amerikai Billy Graham sohasem szorult rá az efféle külsőségekre. Egy futballpálya éppúgy megfelelt neki miséi lebonyolítására, mint egy esőkabát a papi reverenda helyett.

Stílustól, médiumtól, politikai vagy vallási kötődéstől függetlenül számos olyan kérdés akadt, amely újra és újra felmerült az újságírókkal kapcsolatban. A vietnami háború, majd a Watergate-botrány olyan problémákra világított rá, hogy milyen következményekkel jár, ha a média állami forrásoktól függ, illetve milyen mértékű a sajtó és a televízió befolyása az amerikai politikai életre. Hasonló kérdések vetődtek fel Clinton elnök magánéleti botlásainak kitergetése után is. Mielőtt még az internet más problémákat helyezett volna előtérbe, Robert Manoff és Michael Schudson az általuk szer-

kesztett *Reading the News* (A híreket olvasva; 1986) című könyv elején más-hogy tették fel a Harold Lasswell által is megfogalmazott régi kérdéseket: „Minden újságírónak választ kell adnia a következő kérdésekre: Mikor? Kicsoda? Hol? Hogyan? és Miért? – mégpedig a legelső alkalommal, ha erre lehetőség nyílik.” Ehhez még hozzáfűzték, hogy ezeknek a kérdéseknek, az újságírás ábécéjének „egyszerűségében és látszólagos közhelyszerűségében rejlik az interpretációk teljes rendszere”. Valójában a lehetséges interpretációk széles köre – és ennek nem sok köze van a technológiához – csupán értékükben ragadhatók meg, legyen szó valaminek az elkendőzéséről vagy bemutatásáról.

A változás dinamikája

A televíziózással kapcsolatban felmerülő kérdések – amelyek közül sok hasonlított a sajtóval kapcsolatos problémákhoz – többnyire függetlenek voltak az alkalmazott technológiától. Érdeemes összehasonlítani, miként határozza meg 1996-ban a televízió felépítését és dinamikáját Wilson P. Dizard *Television, a World View* című könyve, valamint Francis Wheen 1985-ös *Television: A History* (A televízió története) című munkája. Az utóbbi egy igényes, tizennégy részes tévésorozat kapcsán készült a brit Granada televíziócsatorna jóvoltából, és többé nem tekintette tabunak a televízió önvizsgálatát. A sorozatban, amely három évig készült, európaiak, amerikaiak, ázsiaiak és afrikaiak szavait kérdezték meg. Bemutatta, hogy a televíziózás néhány ország kivételével világszerte elterjedt – demokratikus és tekintélyelvű államokban egyaránt –, és mindenütt új híreket és új ellenségeket szerzett magának. A vélemények immár multikulturális sokszínűségben fogalmazódtak meg. Az *India Today* című magazin 1982-ben például úgy jellemezte az indiai televíziót mint „renyhe, mérhetetlenül nehézkes és rosszul működő kormányzati szektort, amely semmiben nem különbözik egy útlevelelhivaltól”, és amelyben „az unalom az üzenet”.^{*} A Fülöp-szigeteken pedig egy jezsuita szerzetes azzal vádolta Ferdinand Marcos elnököt, hogy úgy „bálványozza” a médiát, „ahogyan mások istent imádják”. Egy, a sorozatban szereplő japán interjúalany rámutatott, hogy a tévéfüggőség honfitársai millióit butította el. Véleményét akár egy 1982-ben készült felmérésre is alapozhatta. Ebben amerikaiakat és japánokat arról kérdezték, mit vinnének magukkal egy lakatlan szigetre (amilyen az angol Sue Lawley rádióműsorában, a *Desert Island Discs*ben is szerepelt). A japánok több mint 36, míg az amerikaiaknak csupán 4 százaléka szavazott a tévéjére. Ekkoriban a kétéves japán

^{*} Angolul: „the tedium is the message”; magyarul visszaadhatatlan szójáték. McLuhan már idézett klasszikus meghatározásával a média maga az üzenet. - A ford.

kisgyerekek átlag napi három óra harmincegy percet töltöttek – édesanyjuk társaságában vagy egyedül – a képernyő előtt.

When könyvét olyan sajátos műsoroknak szentelte, mint a végeérhetetlen szappanoperák, például a *Granada* tévécsatorna *Coronation Street* (1960) című sorozata, és nagy figyelmet fordított az egyes események televíziós bemutatására is. Tulajdonképpen a fikció és a ténytudás viszonyával foglalkozott egyes műsorok, különösen a háborús eseményeket feldolgozó dokumentumfilmek esetében.

A második világháború utáni korszak televíziózására kezdettől hatással volt a hidegháború, amely ösztönözte a propagandát, és a szórakoztatást is formálta. Így volt ez a második világháború esetében is. Nagy-Britanniában az 1968-as *Dad's Army* (A papa hadserege) szintén a háborús eseményeket dolgozta fel, és számos más műsor is ezzel a kérdéssel foglalkozott – ez persze nem aratott nagy sikert a német kritikusok körében. A *Thames Television World at War* (A háborús világ; 1982) című műsorát az a Jeremy Isaacs készítette, aki korábban a *Channel 4* igazgatója és a glasgow-i médiacsoport, a *Bad News* egyik elszánt kritikusa volt. A BBC, a *Canadian Broadcasting Corporation* és az *Australian Broadcasting Commission* koprodukciós sorozata huszonhat részben mutatta be az első világháború eseményeit. A filmsorozat ötvenezer túlélő emlékeire támaszkodott, ez pedig a televízió megjelenése előtt lehetetlen lett volna.

Az elhúzódó vietnami háború volt az első olyan nemzetek közötti összecsapás, amely – jóllehet gondosan megvágva – megjelenhetett a képernyőkön, bár érdekes dokumentumfilmek már azelőtt is készültek befejezett háborúkról. Egy igen sikeres amerikai „sitcom”, az 1972-ben induló *MASH* (a tábori hadikórház rövidítése) – amely 251 epizódjával egészen 1983-ig volt műsoron – például a koreai háború idején játszódik.

Az USA-ban a polgárjogi küzdelmek is átfomálódtak a televízió adta nyilvánosság következtében. 1968-ban a nézők egyenes adásban láthatták a Martin Luther King elleni merényletet, míg Kennedy elnök meggyilkolásáról először – Walter Cronkite közvetítésében – a rádióból értesülhettek, még mielőtt a televízió vég nélkül sugározni kezdte volna a merényletről készült felvételeket. (Az eseményről készült egy brit tévésorozat is, melyet később az amerikaiak megvásároltak.) A terrorizmus témája szintén gyakran jelent meg a képernyőn és a filmvásznon. Ezek mellett gyakori szereplő volt a világűr, aminek a NASA vezetői kezdetben nem örültek, ám utóbb – részben politikai okokból – megváltoztatták véleményüket, mert rájöttek, hogy a televízió igen alkalmas médium tevékenységük népszerűsítésére. 1962-ben az egész USA figyelemmel kísérhette annak az űrhajónak a kilövését, amelyik John Glennt vitte Föld körüli pályára; hét évvel később pedig a Holdról sugárzott első képek nyitották meg a „televíziózás történetének legnagyobb show-jaként” üdvözölt esemény, az Apolló XI. Holdra szállásának tévéközvetítését. Az adást 125 millió amerikai és 723 millió külföldi néző

kísérte figyelemmel. A tudomány, a technika és a média nagy pillanata volt ez. (24. kép.)

A szórakoztatásnak, amely később szétválaszthatatlanul összefonódott a hírekkel és a sporttal, megvoltak a maga saját, a televízióban és a filmekben újra és újra felidézett korszakalkotó eseményei. Ezek közül a „szappanoperák szappanoperája”, az 1979-ben induló *Dallas* számos egyetemen szociológiai kutatások tárgya lett. A sorozat izgalmasan közelítette meg a szex, a vagyon, a hatalom és a család problémáit. Ez az összeállítás ellenállhatatlannak bizonyult, és arra is rámutatott, hogy a „napfényes”, modern Texas éppúgy eladható a világban, mint a vadnyugat. A sorozatot – gyakran szinkronizálva – kilencven, különféle politikai berendezkedésű országban mutatták be. Időközben egy ettől teljesen eltérő jellegű brit komédiasorozat, a *Monty Python's Flying Circus* (Monty Python repülő cirkusza, 1969) – amelyet még a hasonlóan találékony *Goon Show* (Surmó Show, 1966) című rádióműsornál is jobban kedvelt a média – szintén nemzetközi nézőközönségre lelt. A *Monty Python* csapata animációkkal kötötte össze a filmjeleneteket, és rengeteg abszurd helyzetet tartalmazott. Ezen jellemzőit akkor sem vesztette el, amikor a tévésorozatokból nagyjátékfilmek készültek. Egy harmadik típusú vígjáték, a brit sajátosságokra építő *Till Death Do Us Part* (Amíg a halál el nem választ, 1966) olyan amerikai és német műsorokat inspirált, mint az *All in the Family* (Az egész család) és a *One Heart and One Soul* (Egy test, egy lélek).

Akadtak, akik a szórakoztatás helyett az oktatást tartották elsődleges szempontnak. Közülük kerültek ki azok, akik a megszokott vádakkal szemben – melyek szerint a készülék káros hatást gyakorol a társadalomra és a kultúrára, és a nézők immár több időt töltenek a képernyők előtt, mint bármely más tevékenységgel – elsőként vették védelmükbe a televíziót. Ugyanakkor tény, hogy az amerikaiak naponta együttesen 250 millió órát töltöttek televézésessel az 1960-as évek derekán, amikor Harry J. Skornia lelkesen fordított könyve, a McLuhan által is dicséret *Television and Society: An Inquest and Agenda for Improvement* (Televízió és társadalom: egy vizsgálat és a fejlesztés forgatókönyve) megjelent.

Vajon az oktatást külön feladatként, önálló televíziócsatornák és erre a célra létrehozott szervezetek ügyeként kell-e megvalósítani? A kérdésre más-más válaszok születtek. Japánban az NHK 1957-ben egy teljes csatornát szentelt a televíziós oktatásnak. Nagy-Britanniában más utat választottak, és az oktatást az általános műsorkeretbe illesztették. A független tévétársaságok ugyan örömmel fogadták volna egy külön oktatási csatorna létrehozását, de a Pilkington-bizottság nem támogatta az ötletet. Egy független adó és a BBC kezdett először iskoláknak szóló oktatási programokat sugározni. 1984-ben az újonnan felállított *Schools Broadcasting Council* (Iskolai Műsorok Tanácsa) elnöke – egyben az új lancasteri egyetem rektora – a tanárok támogatásának érdekében az új hangúlyozta, hogy a televízió „új

lehetőségeket nyitott meg”, amelyek „izgalmasabbak, mint bármi az olcsó nyomtatott könyvek megjelenése óta”.

1952-ben az amerikai FCC több mint kétszáz adót tartott fenn oktatási programok számára, de ezek nagy része anyagi gondokkal küszködött, és nem lett volna képes működni annak a Ford-alapítványnak a segítségével nélkül, amely az oktatási célú műsorokat készítő *National Education Television* (Országos Oktatási Televízió – NET) is támogatta. Az ügy mögé más alapítványok is felsorakoztak. A Ford-alapítvány – akárcsak egy brit szervezet, a *Council for Educational Television* (Tanács az Oktatási Célú Televíziózásért – CETO), amelyet a Nuffield-alapítvány finanszírozott – hivatalos és félhivatalos oktatási műsorok bemutatását kezdeményezte Latin-Amerikában, Indiában és Afrikában.

Amerikában 1967-ben változott meg a helyzet, amikor a *Carnegie Corporation* által felállított bizottság egy közszolgálati csatorna beindítására tett javaslatot, míg a Ford-alapítvány egy ilyen célokat szolgáló stúdió létrehozásához különített el pénzt. Mindazonáltal az 1967-ben alapított, szűkös anyagi keretből gazdálkodó amerikai közszolgálati rendszer (*public broadcasting system* – PBS) legalább annyira a tájékoztatás, mint az oktatás igényével jött létre, sőt a szórakoztatásról sem mondott le teljesen. A szórakoztatás, akárcsak az oktatás, határokon átívelő feladat volt, amit mi sem szemléltet jobban, minthogy néhány műsort még a PBS is importált Nagy-Britanniából. A világ legpatinásabb közszolgálati műsorszóró cége, a BBC sem tétovázott, és Amerikából vásárolt szórakoztató műsorokat.

Az 1960–1970-es évek folyamán, amikor párhuzamosan folytak viták az „információ hiányáról” és a túlzott „információáradatról”, a tájékoztatás mindenütt központi szerepet játszott. Különösen az USA-ban tekintették egyre inkább árucikknek az információt, amelyet az akkori szóhasználat szerint az „információipar” állított elő és forgalmazott. Ezt a kifejezést majd a következő fejezetben értelmezzük. 1966 januárjában például a Demokrata Párt vesztes elnökjelöltje, a vietnami háborút ellenző George McGovern szenátor megfigyelése szerint: „Amint kezdünk hozzászokni, hogy az űrkorszakban élünk, jön az IBM, és öles betűkkel adja tudtunkra hirdetéseiben, hogy »mind többen gondolják úgy: korunk az információ korszaka.«” Fel kellett figyelni ennek a folyamatnak a hazai és a „születőben lévő nemzetközi hatásaira”.

Ezek a hatások egymást erősítették, különösen az 1973-as olajválság után, amikor mind több szó esett egyfajta „új gazdasági világtrend” kialakulásának szükségességéről. Ugyanebben az évben az amerikai készítésű filmek és tévéműsorok exportja összesen 324 millió dollárt tett ki, míg a tudományos és technikai információkból származó bevétel 3 milliárd 34 millió dollárra, vagyis az előbbi összeg tízszeresére rúgott.

Mégsem az amerikai közvélemény vagy a belső politikai nyomás, hanem az USA-nak az információk termelésében és elosztásában kivívott egyed-

uralmával szembeni harmadik világbeli reakciók állították az információ-szerzést az 1970-es évek elejétől a nemzetközi viták középpontjába. A viták nagy része az UNESCO-n belül zajlott, és ez a szervezet vált az észak-déli párbeszéd (egy új terminus) központjává, ahol bár a fejlett országok kezében összpontosult a hatalom, mégis a fejlődő országok rendelkeztek szavazati többséggel. Ez jelentette az UNESCO „második fejlesztési évtizedének” kezdetét, amelyet kronológiailag és tartalmilag Thomas McPhail elemzett *Electronic Colonialism* (Elektronikus gyarmatosítás; 1987) című könyvében.

Az ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsa még 1959-ben, az első „fejlesztési évtizedet” megelőzően felkérte az UNESCO-t, terjesszen olyan „konkrét akcióprogramot” a közgyűlés elé, amely elősegítheti „az információs tömegmédiá fejlődését a világ minden táján”. Ám az 1970-es évekig nem sok minden történt. Ekkorra alaposan megváltozott a gazdasági helyzet a magukat „el nem kötelezettként” meghatározó országokban. Ezek a nemzetközi vita naprendjére tüzték az aránytalanságokat, amelyek nemcsak a jólét és a nemzeti jövedelem, de az – elektronikus és pre-elektronikus – információ területén is ott voltak a különböző országok között. Ezzel egy időben az USA-ban és Nagy-Britanniában is másként kezdtek tekinteni a fejlődés folyamatára. A „modernizáció” szó kiment a divatból, az „alulfejlett” jelző helyett pedig a „fejlődő” kezdtek használni, és egyre nagyobb hangsúlyt fektettek a „fejlődés” alternatív lehetőségeire.

Az újfajta információs problémák kezelésére alkalmas stratégiák iránti igény újszerűen fogalmazódott meg az *Intermediában*, az *International Broadcasting Institute* (Nemzetközi Műsorszórási Szervezet – IBI) lapjában. Az IBI 1978-ban a többet mondó *International Institute of Communicationsre* (Nemzetközi Kommunikációs Intézet) változtatta a nevét. Az újságban megjelent vezércikkek harmadik világbeli, és nem az USA-ban gyűjtött példákon keresztül mutattak rá:

„Az információ nélkül – az információ válogatásának, terjesztésének és megvitatásának lehetősége nélkül – az embereknek nincs esélyük a hatalom gyakorlására. Ezt az összefüggést pedig az információhiánytól leginkább szenvedők ismerik fel a legvilágosabban.”

A vezércikkek nagy részét az újság elkötelezett svéd szerkesztője, Edi Ploman írta, aki a svéd rádiónál és televíziónál dolgozott, majd a tokiói székhelyű *United Nations University* rektorhelyettese lett. Mint egyik írásában rámutatott:

„A fejlődő országok már régóta sérelmezik, hogy »a világra nyíló ablakaik« kilátását a fejlett, iparosodott országok lencséin keresztül szűrik meg és szabályozzák. Saját információs infrastruktúrájuk – újságjaik, tévé- és rádióadóik, országos és nemzetközi URH-sávjaik és műholdjaik, hírügynökségeik, oktatási szerveze-

teik, filmiparuk – gyenge és szétszórt. Kevés ország felel meg közülük az UNESCO támasztotta elvárásnak, annak, hogy ezer lakosra tíz napilap, öt rádiókészülék, két tévékészülék és két moziférőhely jusson. Egy bombayi újságíró könnyebben telefonálhat Londonba és New Yorkba, mint Kabulba és Dar es Salaamba.“

Ebben az állásfoglalásban, amely még nem említette a „médiakörnyezet” kifejezést, már az összes média kapcsolódik egymáshoz, és az UNESCO-ra a normakidolgozás különleges feladata jut.

A történelem fintoraként egy időben éppen Irán – amely a sah 1979-es bukása után a modernizációt az iszlám értékrenddel váltotta fel – volt a fejlődéssel és ebben a média lehetséges szerepével kapcsolatos kutatások központja. Az 1977-től Madzsid Teheranian szerkesztésében megjelenő *Communications and Development Review* első vezércikke a *Communications and Development: the Changing of Paradigms* (Kommunikáció és fejlődés: a paradigmák változása) címet kapta, amelyet a lapban egy Daniel Lernerrel készült mélyinterjú követett. Egy későbbi cikk címe *Modernity and Modernisation as Analytical Concepts: An Obituary* (Modernitás és modernizáció mint analitikai koncepciók: egy nekrológ) volt.

Teherán után forduljunk most Párizs felé, ahol – szintén a történelem fintoraként – a sah hatalmát megdőntő Khomeini ajatollah emigrációjának éveit töltötte. 1972-ben, egy évvel azelőtt, hogy az olajválság ténylegesen lezárta volna az 1960-as éveket, itt rendezték meg az UNESCO 17. közgyűlését. A résztvevők elfogadták az információk szabad áramlásáról, az oktatás kiterjesztéséről és a kulturális csere fokozásáról szóló vezérelvek nyilatkozatát. A deklaráció leszögezte, hogy szükség van a kulturális szuverenitásra és a hírek hitelességének nemzetközi ellenőrzésére. Az ilyen állásfoglalásokat az USA rögtön korlátozásként értelmezte. A nyilatkozatot 55 állam fogadta el, és csupán hét ország, köztük az USA, tiltakozott. 22 ország, köztük a Szovjetunió képviselői tartózkodtak.

A „kulturális szuverenitás” követelése a „kulturális imperializmus” elleni tiltakozás volt. Ez utóbbi koncepciót olyan amerikai tudósok dolgozták ki, mint Herbert Schiller, aki (1976-ban) a „kulturális uralom” kifejezést is használta. Latin-Amerikában – ahol a kulturális imperializmus a médiával és a kommunikációval kapcsolatos kutatások középpontjában állt – a kereskedelmi televíziók álltak a támadások középpontjában. Az ENSZ egyik munkacsoportjának ülésén a chilei képviselő igen keményen fogalmazott. Szerinte a kereskedelmi televíziózás „csökkenti a színvonalat, és a tömegkultúra szennyét kínálja”; nem hiába „panaszkodnak rá mindazon oktatók, szociológusok, statisztikusok, akik népünket inkább felemelni, mint elbutítani kívánják”.

Ezzel párhuzamosan számos panasz fogalmazódott meg a tájékoztatás kiegyensúlyozatlanságával kapcsolatban is. Mindezek még nagyobb súllyal

jelentek meg, amikor a statisztikusok, köztük olyan skandináv kommunikációs szakemberek, mint Karle Nordensterg, adatokat kezdtek gyűjteni a hírek áramlásáról. Ezután a kommunikációs kutatásokban egyre nagyobb szerepet kaptak a geográfusok, akik tanulmányozni kezdték az információk áramlásának útjait, amelyeket a régi kereskedelmi útvonalakhoz hasonlítottak. A kutatók számára – a legegyszerűbb hasonlattal élve – a televízió afféle „egyirányú utcának” tűnt. A hírek és a szórakoztatás „áramlásairól” készült statisztikák és elemzések éles vitákat gerjesztettek, de a kiindulópont, vagyis a harmadik világ alárendeltsége, meglehetősen egyértelműnek tűnt, akárcsak „a telekommunikációnak a nem iparosodott területekre gyakorolt hatásairól” szóló megállapítások, amelyek azt firtatták, mindez „milyen hatással lehet ezen területek fejlődésére”.

Az 1960-as években a négy nagy nyugati hírügynökség (az AFP, az AP, a Reuters és a UPI) híreinek csupán egynegyede származott a fejlődő országokból, vagy foglalkozott az „emberiség kétharmadának” otthont adó régióval. Sőt mint a bírálók – közülük a legtekintélyesebbek a marxista gondolkodók voltak – a *Bad News* szellemében rámutattak, a harmadik világgal foglalkozó hírek többsége negatív kicsengésű volt: javarészt katasztrófákkal, politikai és katonai intrikákkal, a megszorításokkal és az éhínségekkel foglalkoztak. Később sokan a kulturális identitást fenyegető veszélyt látták a műholdas közvetítésekben (lásd 286. old.), és továbbra is támadták a rádiófrekvenciák kiosztását – ezt még mindig szűkre szabott kommunikációs forrásnak tekintették.

Az utóbbi kérdéssel nem az UNESCO, hanem a Nemzetközi Távközlési Unió (*International Telecommunication Union – ITU*) által szervezett Nemzetközi Adminisztratív Rádiózási Konferencia (*World Administration Radio Conference – WARC*) foglalkozott. Az ITU korábban a technológiai problémákra összpontosított, ám ekkoriban már a kommunikációs politika lett az ülések fő témája. Fontos mérföldkő volt az ITU történetében, amikor a kormány meghatalmazottak tanácsának 1982-es, Nairobiban tartott gyűlésén megalapították a Távközlési Fejlesztések Független Világbizottságát (*Independent Commission for Worldwide Telecommunications Development – ICWTD*) egy volt brit diplomata, Sir Donald Maitland elnökletével. A bizottság 16 tagja között volt az indiai miniszterelnöki fejlesztési bizottság tiszteletdíjas elnöke, valamint az AT&T egyik korábbi elnöke is, az elnöke pedig a Costa Rica-i információs és távközlési miniszter lett.

Míg 1982-ben világszerte mintegy 600 millió telefonkészülék volt forgalomban, az emberiség fele azokban az országokban élt, ahol együttesen sem volt több tízmillió készüléknél. A bizottság öt ülésén nem csupán e helyzet következményeit vizsgálták, hanem „azokat a drámai változásokat” is, amelyek akkoriban végbementek. A bizottság 1984-ben kiadott jelentése, a *The Missing Link* (A hiányzó láncszem) az 1980-as években előszeretettel hangozott, ám azóta hamisnak bizonyult reményeket fogalmazott meg arról,

hogy „a harmadik világban akár a mai normáknál fejlettebb technológia is kialakulhat”, és egyfajta „bakugráseffektus” léphet működésbe.

Az UNESCO 19., szintén Nairobiban tartott közgyűlése jóval a *The Missing Link* megjelenése előtt létrehozott egy másik bizottságot is. A közgyűlés végül egy hevesen vitatott határozat elfogadásával zárult, amelynek hírhető 12. cikkelye – elsősorban a nyelvezete miatt – száka volt a „fejlett” országok szemében. Az említett paragrafus szerint „az egyes államok felelősséggel tartoznak valamennyi, fennhatóságuk alá tartozó tömegkommunikációs médium nemzetközi tevékenységéért”. Az új bizottság „ijesztően nehéz feladata”, mint azt annak elnöke, az ír politikus Sean McBride helyesen megfogalmazta, „a kommunikáció összes problémájának” vizsgálatát jelentette „a modern társadalomban”.

A bizottság tagja lett McLuhan, Gabriel Garcia Márquez kolumbiai regényíró, Misio Nagai ismert japán újságíró, valamint a szovjet TASZSZ hírügynökség vezetője is. A tagok egyetértettek abban, hogy „globális kérdésnek kell tekinteni a kommunikációt”, ám már kinevezésük előtt nyilvánvalóvá vált, hogy a hidegháborús körülmények között egyetlen előterjesztésük vagy javaslatuk sem számíthat egyöntetű támogatásra. Az 1977-es helsinki Emberjogi Konferencián az összes nézetletérés előtérbe került, amely az USA-t és a Szovjetuniót ezekben a kérdésekben szembeállította egymással. Amikor 1980-ban végre megjelent a bizottság ajánlása *Many Voices, One World* (Sok hang, egyetlen világ) címen, javaslataik hamar eltűntek a történelem süllyesztőjében. És valóban: még az el nem kötelezett országok véleménye is megoszlott, miután Indira Gandhi hosszú miniszterelnökségének utolsó korszakában, 1966 és 1977 között alaposan korlátozta Indiában a sajtószabadságot.

Amikor az UNESCO az 1978-ban tartott 20. közgyűlésén elfogadta új, barokkos című határozatát (*Határozat az alapelvekről, amelyeknek megfelelően a tömegkommunikációs médiumok hozzájárulnak a béke megerősítéséhez, a nemzetközi párbeszédhez, az emberi jogok szavatolásához, a rasszizmus, az apartheid és a háborús izgatás elleni fellépéshez*), már kihagyta belőle a 12. cikkelyt. Ám „a kör négyesítésének ez a bravúros mutatványa” – ahogy egy jól informált újságíró a határozat elfogadását akkoriban jellemezte – csak rövid távon tűnhetett huszáros megoldásnak. Amikor az UNESCO kommunikációs politikáján felbőszülve az USA és vele együtt Nagy-Britannia kilépett a szervezetből, az többé már soha nem foglalkozott „a kommunikáció összes problémájával a modern társadalomban”.

Az értelmiségiek nemzetközi vitájában most a „gondolatok szabad kereskedelme” mellett érvelő tudósok kerültek előtérbe. Közülük is a legkiemelkedőbb a *Massachusetts Institute of Technology* (MIT) professzora, Ithiel de Sola Pool volt, aki az összes médium területén megvalósuló dereguláció híve volt, és aki 1983-ban „a szabadság technikáiról” beszélt hasonló című könyvében (*The Technologies of Freedom*). Pool az UNESCO-t mindössze egy-

szer említő írásában úgy látta, hogy a hírmédia tevékenysége – tulajdonostól függetlenül – ellensúlyt képez az intézményesített hatalommal és hatóságokkal szemben. A média megjelenésével az autoriter kormányok és nem a tradicionális kultúrák kerültek veszélybe – hangsúlyozta. A kultúrák nem a protekcionizmus, hanem a termelési lehetőségek és a kölcsönös csere ösztönzése révén virágzanak fel. Egyetlen kultúra sem szigetelődhet el. Az 1990-es években ezt a gondolatmenetet követte az amerikai *Correspondence* című folyóirat is, Daniel Bell szerkesztésében. Egy 2000 tavaszán végzett felmérésre hivatkozva a lap azt állította, hogy a világ 186 országa közül mindössze 69-ben vannak meg a „sajtószabadság” feltételei.

Pool maga sem tartotta szükségesnek, hogy szisztematikusan feldolgozza a média tevékenységét a demokratikus országokban, és a globális összefüggések sem foglalkoztatták. A hangsúlyt arra helyezte, hogy „az elektronikus média... hozzáféréseinek kiterjedése és kínálatának növekedése... több tudást, könnyebb hozzáférést és szabadabb beszédet” tegyen lehetővé, „mint amilyet korábban bármikor élvezhettünk”. Bár Pool nem tekintette meghatározónak a technológiát, mégis örömmel üdvözölte az írógép kiszorulását és azt a kilátást, hogy „a nem túl távoli jövőben már semmi sem jelenhet meg nyomtatásban, amit nem szövegszerkesztővel vagy számítógépen írnak”.

Az új évezred felé tekintve úgy képzelte, hogy az 1990-es évek elejére világszerte több mint 600 millió telefon és 680 millió tévékészülék működik majd a számítógépes munkahelyek milliói mellett. A szórakozásról és az egyenkultúra kialakulásának veszélyeiről nem sok mondandója volt, ugyanakkor üdvözölte „a választék szűkösségének megszűnését” és az „elektronikus bőség” beköszöntét. Mindez szerinte több lehetőséget biztosított a médiumok közötti választásban.

Az új kommunikációs lehetőségek mentén alakult ki a jelenség, amely a 20. század egyik legismertebb védjegye lett: az „információgazdálkodás” kérdéseitől eltérő problémákat felvető és nagy meglepetéseket hozó „információs társadalom”. Akár azt is mondhatjuk, mindez megfelelt McLuhan várakozásainak, aki már 1964-es *Understanding Media (A média megértése)* című írásában rámutatott arra, hogy „az elektronika korában egyre inkább információvá lefordítva láthatjuk magunkat, miközben a tudat technológiai kiterjesztése felé haladunk”.

Az információs társadalom

Az „információgazdálkodás” és az „információs társadalom” legteljesebb leírása az amerikai Aspen Institute fiatal munkatársa, Marc Porat nevéhez fűződik, aki 1977-ben, az USA információs ügynökségének megbízásából készítette el *Global Implications of the Information Society (Az információs tár-*

sadalom globális következményei) című tanulmányának első változatát. Az általa felvetett téma már korábban is a köztudatban volt, a vele kapcsolatos kifejezések pedig az 1960-as évekből származnak. Az „áramlás” ebben az időben divatos kifejezés volt, sőt az „információ” szó is felbukkant az olyan kifejezésekben, mint a menedzserek között használatos „információs technológia” (IT), vagy a matematikában alkalmazott „információelmélet”.

Mint már említettük, a középkori „*enforme, informe*” kifejezés francia eredetű, és kezdetben azt jelentette, hogy „formát adni valaminek, megformálni valamit”. Az új kifejezés, az „információs társadalom” a kommunikáció olyan, addig csak lazán kötődő területeinek – tudás, hírek, irodalom, szóra-koztatás – adott közös formát, amelyeket a különféle médiumok, illetve a legkülönbözőbb közvetítőanyagok és -eszközök – papír, tinta, vászon, festék, celluloid, mozi, rádió, televízió és számítógép – hordoztak. Az 1960-as évektől minden üzenet, verbális és vizuális, köz- és magáninformáció eredetétől függetlenül „adattá” (*data*), leghatékonyabban az új elektronikus technológia eszközeivel közvetíthető, gyűjthető és rögzíthető információegységé alakult.

A 20. század végén, a 16. századhoz hasonlóan, ismét a francia nyelv lett a kiterjedő és változó koncepciók leírásának eszköze – az „*informatique*” és az „*informatisation*” szavak nemcsak a kommunikációval kapcsolatos véleményekre és érzelmekre voltak hatással, hanem az üzletemberek és a kormányok tevékenységére és döntéseire is. A francia nyelvben egyértelmű volt a kapcsolat a fenti szavak és a számítástechnika között. Egy francia alapmű, amely eredetileg a francia elnök, Giscard d'Estaing számára készült jelentés volt – Simon Nora, a pénzügyminisztérium főtanácsadója és Alain Minc közös munkája –, a legfejlettebb végső formaként dicsőítette az információs társadalmat. A mű közvetlen, politikaformáló hatást gyakorolt a francia kormányra. A könyv angol nyelven 1980-ban jelent meg *The Computerization of Society* (A társadalom komputerizálása) címen, bár eredeti címe *L'Informatisation de la Société* (A társadalom informatizálása) volt.

A nyelvi kifejezések változásainak háttérében azonban más hatások is közrejátszottak. A biológiában a DNS (deoxiribonukleinsav) felfedezése – az 1960-as évek legnagyobb tudományos áttörése – és a genetikai információ karrierje új lökést adott az úgynevezett „információs paradigmának”. Az információt lassan kezdték nem kevesebbnek, mint az élet szervezőerejének tekinteni. Ennek következtében a genetikai kód kifejezés a *kóddá* alakult, és az átöröklés fogalmának használata bármilyen információval kapcsolatban divatossá vált.

A szokatlan „paradigma” szó az amerikai Thomas S. Kuhn *The Structure of Scientific Revolutions* (A tudományos forradalmak struktúrái) című, 1962-ben kiadott könyvének köszönhetően gyorsan a köznyelv részévé vált. A könyv óriási sikert aratott: az első kiadás és az 1984-es megjelenés között – amelyre George Orwell kommunikációs végítéletének feltételezett évében

került sor – 600 ezer példányban kelt el. 1984 a valóságban is meghatározó dátumnak bizonyult, ám a kialakuló kommunikációs sémák, főleg az új technológiáknak köszönhetően, meglehetősen különböztek az Orwell által 36 évvel korábban jósoltaktól.

Egy másik, az információs társadalom számára talán még fontosabb szempont nem a biológia vagy az információs technológia, hanem a közgazdaság-tudomány és a (politikától sohasem távol álló) szociológia fejlődéséhez köthető. Az amerikai Daniel Bell szociológus honfitársa, a közgazdász Fritz Machlup munkásságát szem előtt tartva írta meg *The Coming of Post Industrial Society, a Venture in Social Forecasting* (A posztindusztriális társadalom eljövetele – kalandozások a társadalmi előrejelzés birodalmában; 1974) című könyvét, amelyben azt vizsgálta, hogy miként múlja felül a szolgáltatási szektor gazdasági jelentősége a termelési szektorét. Bell nézőpontja és szóhasználata egyaránt újdonságnak számított. Az általa használt 'poszt' előtag egyre divatosabb lett, és rövidesen berobbant a köztudatba a 'posztmodern' jelző is. Abban a megállapításban azonban nem volt semmi új, hogy a hangsúly a termelésről a szolgáltatási szférára helyeződik át – ezzel a jelenséggel az ausztrál mezőgazdasággal foglalkozó közgazdász, Colin Clark már 1940-ben, *Conditions of Economic Progress* (A gazdasági fejlődés feltételei) című, visszhang nélkül maradt könyvének írásakor tisztában volt.

Bell a kapitalizmusnak az éppen uralkodó technológiától független, állandó jellemzőire nem sok figyelmet fordított, ő a strukturális változás társadalmi következményeit vizsgálta. Nézetei újszerűek és vitára készítőek voltak, akárcsak az általa is „információs társadalomnak” nevezett jelenség társadalmi kereteinek jellemzése. Cseppet sem meglepő, hogy Bell nézeteit hevesen támadták a marxisták. Schiller 1981-ben kiadott *Who Knows: Information in the Age of the Fortune 500* (Ki tudja: információ a „leggazdagabb öt-száz” korában) az új társadalom pénzügyi támogatóira helyezte a hangsúlyt. Közben Machlup, aki 1962-es *The Production and Distribution of Knowledge* (A tudás termelése és elosztása) című könyvében első ízben használta a „tudásalapú gazdaság” kifejezést, tovább gyűjtötte az adatokat, és rámutatott arra, hogy a mezőgazdasági munkások (akárcsak Clarknak, neki is ez volt a fő referenciacsoportja) aránya az USA-ban egy évszázad leforgása alatt 40 százalékról 4 százalékra csökkent, miközben – akárcsak Nagy-Britanniában – egyre emelkedett az információ területén dolgozók száma.

Az „információban dolgozók” tágan értelmezett és gyengén körülírt kategória volt, de mégis jóval helyesebbnek tűnt, mint a „szolgáltatásban dolgozók”. Olyan vonzó, dinamikus, tudásalapú, minden ideológiától mentes szektorra utalt, amely nemcsak saját hazáját, de – akárcsak egykor Saint-Simon követői – az egész világot akarja átformálni. Peter Drucker, a változások legsikeresebb és legtermékenyebb elemzője – aki egyébként nem kívánt jóslatokba bocsátkozni – már 1969-es *The Age of Discontinuity*

(A diszkontinuitás kora) című könyvének első, a „tudásalapú technológiával” foglalkozó részében nagy jelentőséget tulajdonított ennek a szektornak: „Az információhoz való hozzáférés új lehetőségei nagyobb hatással lesznek a tanulásra és az oktatásra, mint az emberi élet más területeire.”

Drucker számára azonban kínálkozott egy még kecsegtetőbb lehetőség. Egy nagy nemzetközi cég már akkoriban is havonta ezres nagyságrendben gyártotta a számítógépeket, ám Edison izzólámpájának számítógépes megfelelője – egy olyan „elektromos készülék”, amely olcsóbb a televíziónál, „és ahol elektromos áram van, csak be kell dugni a konnektorba, és máris ontja mindazon információt, amelyre a tanulás során az első osztálytól egészen az egyetemig csak szükség lehet” – még nem született meg. Drucker azt is világosan látta, hogy egy ilyen eszköz sokkal többet nyújthat a társadalomnak a tanúhoz szükséges információknál, de fogalma sem volt e „jövöbenti tévékészülék” kinézetéről és képességeiről. Inkább a rádió és a gramofon örököséként, mintsem a számítógép elődjeként képzelte azt el.

A számítógépek fejlődésével és hatásaival a következő fejezetben foglalkozunk, ám most mégis vissza kell térnünk Marc Porat (1958–) írásaihoz. Kezdjük emlékezetes egyetemi disszertációjával, amelyben a 'tudás' szót az 'információ'-val cserélte fel, és tervezett egy filmet is, amelyben terminológiáját kívánta magyarázni és népszerűsíteni. Tulajdonképpen nem is volt szükség efféle reklámkampányra. Az új koncepciót számos más szerző is átvette és értelmezte, többek között a japán Yoneji Masuda (1905–1995) tömör, vázlatos és igen célratörő írása, az 1980-ban megjelent *The Information Society as Post-Industrial Society* (Az információs társadalom mint posztindusztriális társadalom). A japán tudós egy olyan országban dolgozott, amely már akkor mikrocsipek millióit gyártotta; könyvét a tokiói Információs Társadalom Intézete adta ki.

A japán társadalomban a munka „elektronikus bedolgozókra” oszlott, a média „egyéniessült”, az emberi öntudat pedig az „információs társadalom” globális áramlásában egyre sűrűsödő üzenetekkel párhuzamosan erősödött. Ezt a víziót látva nem meglepő, hogy a „posztindusztriális társadalom” kifejezést is átvették és meg is tartották mindaddig, amíg új metaforákat nem alkottak. Az újításban Masuda is szerepet vállalt, amikor könyve egyik rövid fejezetében „Globalizmus: a neoreneszánsz szelleme” a globalizációra irányította a figyelmet: „Az információ nem ismer országhatárokat. Az információ globális térnek megjelenésével a polgárok közti világméretű kommunikáció túllép majd minden országhatáron.” A hagyományos értelemben vett földrajzi térrel szemben az „információ globális terét” az információ hálózatai kapcsolják majd egybe.

Következtetések

Ez a fejezet az 5. fejezet témájának időrendi folytatásaként – bár némi átfedéssel – azt mutatta be, hogy míg a technikai fejlesztések hullámokban jelentkeznek és tőkebefektetést igényelnek, addig az elnevezések az adott társadalom ilyen vagy olyan okból dominánssá váló kommunikációs technológiájához kötődnek. Ilyen megjelölés volt például a „vasút kora”, amellyel a negyedik fejezet foglalkozott. Az e fejezetben sorra vett korszakok – a „rádió kora”, a „televízió kora” és a „mozi kora” – sokszor átfedésben voltak egymással. A „negyedik rendként” fellépő sajtó maga nem adott nevet korszaknak, de publicitást biztosított a fenti elnevezéseknek, sőt nemegyszer éppen az újságírók voltak ezen elnevezések ötletgazdái. A következő fejezet végén sorra kerülő internetre pedig inkább a néha a rádiózásra is alkalmazott „éra” szót szoktuk használni.

Ezen – legalábbis visszatekintve – afféle aranykornak tekintett korszakok egyikében sem volt képes valamely médium kiszorítani a másikat. A régi és az új média együtt létezett. A sajtó az 1960-as években is komoly hatalom maradt, és jelentősége bizonyos értelemben azóta csak tovább nőtt. (25. kép.)

A televízió – amelyet néha „ötödik rendnek” neveznek (lásd 185. old.) – nem helyettesítette a rádiót, ahogyan a vasút is megőrizte szerepét a közlekedésben a gépkocsik számának gyorsuló növekedése ellenére – vagy talán éppen amiatt, a levelet ma is a posta továbbítja. Ám a technológiai fejlődés – bár megtorpanásokkal – mégis felgyorsult, a régi technológiák egyre inkább megkérdőjeleződtek, és az intézményi környezetet is újra- és újragondolták.

A fejlődésnek nemcsak jövőbe tekintő összefüggése létezik, de a múlt felé forduló is. Az 1960-as és 1970-es évek során nem csupán a gőzmozdonyok, kisuvickolt régi villamosok és oldtimer autók iránt nőtt meg az érdeklődés, hanem a korábbi nemzedékek félelmei és reményei iránt is, egy olyan korszak érzései iránt, amikor – Carolyn Marvinnak, az Annenberg Kommunikációs Iskola tanárának szavaival – „a régi technológiák még újaknak számítottak”. Egy évtizeddel később a „retro” szó vált divatos előtaggá az USA-ban. A „nemzedék” szót pedig már a kezdetektől ugyanúgy alkalmazták a számítógépekre, mint az emberekre. Minden „korban” hasonló kérdések merültek fel a média „birtoklásától” azok „tartalmáig”, a „tartalomtól” a „struktúráig” és a „struktúrától” a „technológiáig”, különösen így volt ez a technológiai fejlesztések terén. Mindez pedig összefüggött az „ellenőrzés” kérdésével. Az információ iránti igény mindig összekapcsolódott a múlt és a jövő személyes, politikai és gazdasági célú ellenőrzésével is.

Kötetünk következő fejezetének tárgyát az emberi történelem egyik nagy korszaként határozták meg a kortársak, és így gondolunk rá mind a mai napig. A címe – *Konvergencia* – közvetlenül a technológia, a számítógép, a tran-

zisztor, az integrált áramkör és a digitalizálás történetére utal, amelyet bár tömören összefoglalva, de meg kell ismernünk. Ám sokkal több dologról esik majd szó, mint a pusztán technológiai fejlődésről – legyen az bármilyen káprázatos, vagy némely esetben akár félelmetes. Az innováció folyamatában a jövő meglátása éppúgy kihívást jelent, mint a 18. század végén, amikor Erasmus Darwin verseit írta (lásd 107. old.).

Az „információ” és a „konvergencia” szó az 1960-as években talált egymásra, majd az 1970–1980-as évek folyamán egyre jobban összefonódtak. Közben ahogy annak idején a televízió megjelenése a nyomtatás hatásainak újragondolására készítette a médiatörténészeket, utódaik az internetben és a *world wide webben* kicsúcsosodó elektronikai fejlődés hatására az előző fejezetekben tárgyalt 19. századi felfedezések hatásait gondolták újra. Így 1986-ban James Beninger pedáns érveléssel a 19. századra, sőt még korábbra tette a technikai és társadalmi ellenőrzés eredetét, amely némely mai mechanikus és elektronikus szerkezetbe is beépül. Ilyen volt már a Watt gőzgépebe helyezett mechanikus „szabályzó” vagy „regulátor” is, még mielőtt az elektromosság megsokszorozta volna a különféle szerkezetek és az általuk nyújtott lehetőségek számát. 1998-ban, amikor az érdeklődés középpontjába az internet került, Tom Standage, a *The Economist* technikai szerkesztője *The Victorian Internet (A viktoriánus internet)* címen írt könyvet a távíróról és az „on-line úttörőiről”.

„A modern internetet használók – állította Standage – sok szempontból a távírás hagyományainak örökösei, és ezért ma remek esélyünk van a távíró megértéséhez. Másrészt viszont a távíró piazarálátást ad az internetet érő kihívásokra, az előtte álló lehetőségekre és a rá leső veszélyekre.”

Akár azt is elemezhetné, miként terjedt el a technológiai szakemberek körén kívül a „hálózat” fogalma a 19. században.

Ian Gregor még ennél is korábban, 1974-ben írt érdekes tanulmányt a regényíró Thomas Hardy-ról – és munkájának a *The Great Web (A nagy háló)* címet adta. *The Woodlanders (Erdőlakók)* című regényében (amelyet a 20. században megfilmesítettek) maga Hardy is rámutatott, hogy szereplőinek „magányos cselekedetei... nem egyedi minták, hanem az emberi tettek hatalmas hálójába olvadnak, amely beszövi mindkét féltekét a Fehér-tengertől a Horn-fokig.”

21. kép. A kandalló mellett. Franklin D. Rooseveltt a rádió útján beszélgetett befektetőivel. Hitt abban, amit ő demokratikus kommunikációnak tartott

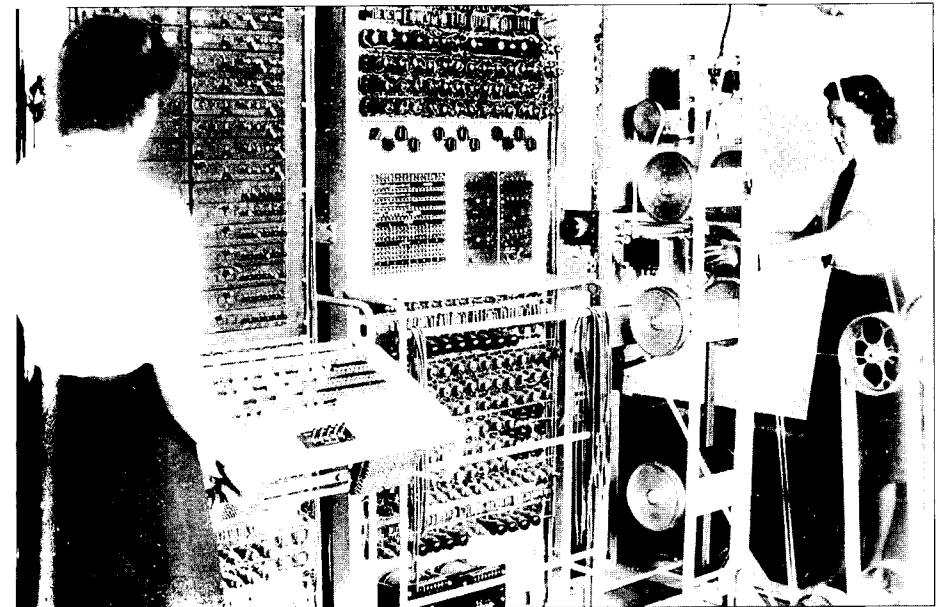
22. kép. John Reith, a brit rádiózás struktúráját kiépítő mérnökről számos karikatúra született. Itt a Punch egy rajzán Prospero képében láthatjuk. (A BBC házi lapjának címe *Ariel* volt.) „...e sziget hangokkal van tele, / Édes, szelíd dalokkal, mik gyönyört / Adnak...” (Szász Károly fordítása) A képen Reith a BBC új székházára támaszkodik

24. kép. Az 1969-es holdra szállás. Az amerikaiak megmutatták a világnak, hogy jelen vannak a világűrben. Az Apolló-program sikeresnek bizonyult, és így Neil Armstrong léphetett elsőként a Hold felszínére. Az első űrhajós, aki megkerülte a Földet, a szovjet Jurij Gagarin volt

25. kép. A sajtó hatalma megmaradt: rendőrök és sajtófotósok a 2001. május elseji londoni tüntetésen

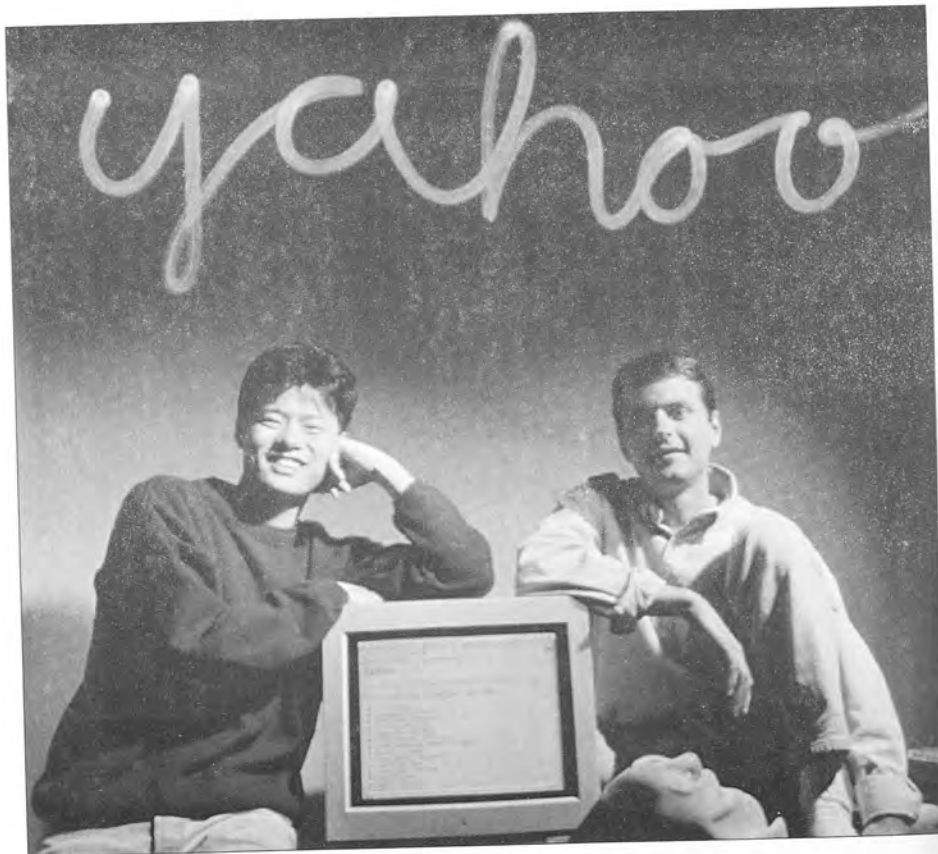
26. kép. A Colossus elnevezésű elektronikus kódfejtő gép a buckinghamshire-i Bletchley Parkban segítette az angolokat és a szövetséges erőket a második világháború megnyerésében

27a. kép. Az oktatás szövetségesre lel a kommunikációs technológiákban:
a Wembley School diákjai rádióközvetítést hallgatnak 1933-ban

Ábra. Az oktatás szövetségesre lel a kommunikációs technológiákban:
Walter Perry, a nyílt levelező egyetem (Open University) rektora
az intézmény első (BBC-s) gyártóstúdiójának megnyitásán az Alexandra Palace-ban,
1970-ben

28. kép. A Yahoo internetes keresőmotor alapítói. Jerry Yang és David Filo tipikus ifjú internetes úttörők voltak. A keresés lehetősége nélkül a terjedő Internet elvesztené erejét. 2001-ben a Yahoo keresőmotorját már egy másik cég, az Inktami állítja elő, a Yahoo pedig a fogyasztók igényeire összpontosítva információközvetítőként szolgált

7

AZ ÖSSZETARTÓ FOLYAMATOK

A konvergencia (összehajlás, közeledés értelemben) hasznos, bár kissé elcsépelet kifejezés, amelyet Ithiel de Sola Pool (1917–1984) másoktól függetlenül és még azelőtt kezdett el használni, hogy az divatossá vált volna. Az 1990-es évek óta általában a digitális technológia fejlődésére, tehát a média mindazon különböző elemeinek – szövegek, számok, képek és hanganyagok – integrációjára alkalmazták, amelyeket az előző fejezetekben külön-külön, részletekbe menően tárgyaltunk. 1970 táján azonban a szó még egészen másra utalt: mégpedig arra, amit Alan Stone a más kapcsolatokban is partnerként megjelenő számítógépek és a telekommunikáció közötti „égben köttetett házasságnak” nevezett. Ugyanennek a jelenségnek a leírására szolgált korábban a kevésbé szerencsés „kompunikáció” szóösszetétel is.

A „konvergencia” szót ezután szervezetek és folyamatok leírására egyaránt használták, mindenekelőtt a média és a telekommunikációs ipar összekapcsolódására. Léteznek más, szélesebb alkalmazásai is társadalmakra és kultúrákra vonatkoztatva, így például az 1930-as évek brit társadalmára: amikor D. L. LeMahieu a közös kultúra fogalmát és annak határait vizsgálta rendkívül jelentős könyvében (*A Culture for Democracy – Kultúra a demokráciáért*, 1988), külön fejezetet szentelt a jelenség vizsgálatának „Látvány és hang: konvergencia-tanulmányok” (*Sights and Sounds: Studies in Convergence*) címmel. Jeremy Black Nagy-Britannia és Európa kapcsolatáról szóló könyvének már a címében megemlítette a konvergenciát (*Convergence or Divergence, Britain and the Continent – Konvergencia vagy divergencia: Nagy-Britannia és a kontinens*, 1994), míg Boorstin lenyűgöző, bár mára kissé idejét múlt könyvében (*The Republic of Technology – A technológia köztársasága*, 1978) a lehető legszélesebb értelemben használta: „a dolgok azon törekvése, hogy egymáshoz hasonlatossá váljanak”. Röögvest hozzátette, „a technológia felhívítja és feloldja az ideológiát”, valamint azt a még újszerűbb állítást

hangoztatta, hogy „míg a kommunikáció egykor a közlekedés alacsonyabb rendű pótléka volt, ma már gyakran ezt részesítjük előnyben”.

Boorstin valószínűleg mindenekelőtt a vasúti közlekedésre gondolt. Ám ahogy a társadalom mind „mozgékonyabb” lett, a „sztráda” (*highway*) – mely kifejezés aztán bekerült a kilencvenes évek konvergenciaretorikájába is – a közlekedés kedvenc kifejezése lett. A különböző társadalmak és kultúrák, amelyek külön indultak újukra, mára ugyanazon az „információs szupersztrádán” utaznak. Egy szabadúszó újságíró, Ralph Lee Smith már 1972-ben úgy látta, hogy a kábeltelevízióhoz hasonló újítások (lásd 287. old.) a „bedrótzott nemzet” számára készült „elektronikus kommunikációs sztráda” megalkotása felé vezető lépések, amelyen mindenféle szolgáltatás eljuthat az otthonokba, az irodákba és a gyárakba.

A 1960-as években még kísérleti szakaszban járt az ilyen szolgáltatásokat hordozó technológiák fejlesztése, míg a kritikus nyolcvanas években, amikor már elkezdték annak felmérését, milyen széles körre terjedhetnek ki a szolgáltatások, még nem volt biztos, mely technológiák bizonyulnak majd sikeresnek. A „szupersztráda” kifejezés és változatai – ilyen az „adatsztráda” (*data highway*) vagy az, amit az azonnal bestsellerré váló *Wired* magazin *Infobahn*nak nevezett (1994. február) igazán csak 1993-ban kerültek előtérbe, amikor az új amerikai elnök, Clinton alelnökével, Gore-ral egyetértésben politikájuk részévé tette azokat. Az elnevezés azonban gyorsan el is használdott, és a sajtóban a kilencvenes évek második felében már ritkábban használták, mint az évtized elején.

Mind ez nemcsak azért történt, mert az internet bővülésével egy régebbi kifejezés, a „hálózat” (*network*) és egy még ennél is régebbi, a „háló” (*web*) kezdte átvenni a helyét, hanem azért is, mert a nagy stratégiai telekommunikációs vállalati fúziók sikertelennek bizonyultak, így mindenekelőtt a *Bell Atlantic* és a *Telecommunications Inc.* közötti, a kudarcot pedig a folyamat minden egyes szakaszában a széles nyilvánosság elé tárta a sajtó. Az eredménytelen vállalati fúziók legalább olyan komoly következményekkel járhattak, mint a sikeresek, hasonlóan az amerikai monopóliumok felszámolásához a trösztellenes törvények értelmében. A Szövetségi Kommunikációs Bizottság (*Federal Communications Commission* – FCC) Clinton alatti első elnökének, Reed Hundtnak szembe kellett néznie a *Bell Atlantic* és a *Telecommunications Inc.* közti fúzió bukásának következményeivel, sőt a kudarcot egyesek őt hibáztatták. Rendkívül értékes önéletrajzi visszaemlékezése az adott időszak kommunikációs politikájáról, egyben pontos képet adott a technológia állapotáról az események folyamatában. Hundt meglehetősen teátrálisan, folyamatosan változó helyzetet vázolt föl, ahol számos szereplővel kellett számolni:

„Ahogy a digitális és adatátviteli forradalom hatalmas hullámmá dagadt és a regulációk sziklás partja felé vette az irányt, ahogy a számítástechnika és a kom-

munikáció konvergált, a Bizottságnak vagy változtatnia kellett, vagy azért átkozták volna, hogy megtagadja az emberi fajtól a szabályok korszerűsítését.”

Ritkán maradt ki a retorikából az „emberi szellem” kitétel, a „konvergencia humanizálása”, amely a legkedvesebb szóösszetételek közé került.

Egy új amerikai törvény remekül tükrözte a lobbik nyomását és az amerikai kommunikációs politika felvállalt politikai céljait e gyors változások korában: az 1996-os telekommunikációs reformtörvényt (*Telecommunications Reform Act*) „politikai patthelyzetben”, az elnöki vétó fenyegetésének hatására kompromisszumos formában fogadták el. A korábbi kísérletek az előző, 1934-es törvény megújítására mindig kudarcba fulladtak, és az új törvény, amely a dereguláció révén egyszerre kívánta elősegíteni a verseny megindulását és ösztönözni az új befektetéseket, végül tovább bonyolította az egyébként is kusza szabályozást anélkül, hogy kiszélesítette volna a versenyt.

Biztosabb megoldás volt jelképes gesztusokhoz nyúlni. 1996 nagy szimbolikus eseménye a március 4-i *Kaliforniai Hálózati Nap* volt. Ezen a „jelképes napon” Clinton és Gore sok ismert személy, többek közt az FCC elnökének társaságában Kalifornia valamennyi tantermét az internettel összekötő telefonkábeleket fektetett le. Clinton elnök ígéretet tett arra, hogy a következő évszázad beköszöntekor már minden amerikai tantermet hasonlóan csatlakoztatnak az internethez a Nemzeti Információs Infrastruktúra (*National Information Infrastructure* – NII) révén. Nagyjából ugyanekkor Clinton oktatási minisztere az internetet – amellyel e fejezet utolsó része foglalkozik – a „jövő iskolatáblájának” nevezte. A szórakoztatást itt meg sem említették.

A „konvergencia” kifejezés tovább élt, de immár a digitális technológiára alkalmazták: sokak számára – legalábbis elsősre – nehezen követhető módon. A számítógépes alapú technológiák képessége arra, hogy mindenfajta információt digitális formába öntsenek, azt feldolgozzák, továbbítsák, tömörítsék és tárolják, a közérdeklődést a hordozott információ természetéről – tartalmáról – egyre inkább arra irányította, hogy a komputerezáció révén ezek mind 1-ek és 0-k sorozatában, digitálisan jelenhetnek meg. E folyamatot a *Massachusetts Institute of Technology* oktatója, Nicholas Negroponte a „bit kisugárzása” névvel illette. A tartalom immár nem határozza meg az átvitel módjait. Negroponte magabiztos látnok volt, aki részt vett a *Wired* magazin beindításában, és első számába cikket is írt.

A rövid „bit” szót a hosszabb „binary” (bináris) és „digit” (számjegy) szavakból 1946-ban hozta létre egy princetoni statisztikus, John Stuke. Az első utalásokat a digitális technológiára az 1950-es évek szakfolyóirataiban találhatjuk. A matematika a viktoriánus Angliában tevékenykedő George Boole (1815–1864), majd a második világháború utáni Amerikában W. Weaver és C. Shannon nyomán indult el ezen az úton. Ám csupán a nyolcvanas években sokasodtak meg az utalások a „konvergenciára” a különböző országok sajtójában, illetve ezzel párhuzamosan az „információs társadalomról” folyó

politikai és legalább ennyire az oktatási természetű vitákban. A felvetett gazdasági, politikai és kulturális kérdések az egyéneket és az intézményeket is érintették, beleértve a médiát és a multimédiás szervezeteket, de a családot, sőt magát a nemzetállamot is.

A kérdések legnagyobb része az ellenőrzés problémája köré csoportosul: mi a valódi alapja a média hatalmának, amely láthatóan nem pusztán a technológiára támaszkodik, és hogyan érinti ez a kormányzatot? Miként viszonyul a tekintélyelvű kormányzati formákhoz? Lehetetlenné teszi-e a kormányzást a demokratikus országokban? Lyndon Johnson így érezte, amikor a vietnami kérdésekkel kapcsolatos viták elől a számára fontosabb belpolitikába igyekezett menekülni. Ebben republikánus utóda is egyetértett, bár ő más kérdéseket tekintett mértékadónak. Richard Nixon 1971-es, történelmi jelentőségű kínai látogatása során – mely egy John Adams-opera témája lett –, nem zavartatva magát a Watergate-botrány előjeleitől, megirigyelte Csou En-laj (1898–1976) hatalmát, amellyel egy újság első oldalának szerkesztése felett rendelkezhetett. Az, ahogyan a média a nemzetközi és belső ügyeket „közvetítette”, ugyanolyan gyakori beszédtema volt ekkoriban, mint a kilencvenes évek vége felé. *The Whole World is Watching (Az egész világ figyel)* volt Todd Gitlin nagy hatású 1980-as tanulmányának címe (alcíme: *A tömeg-média az új baloldal felépítésében és lerombolásában*). Különböző vélemények csaptak össze. Samuel Huntington – aki (a Watergate-ügy után) igen népszerűtlen volt a 1960-as évek radikális diáksága körében – úgy találta, hogy amit ő a média „ellenzékies” (*oppositional*) hangnemének nevezett, hozzájárult az alkotmányos kormányzás destabilizálásához. A „tisztelet leáldozásának” jelei az Atlanti-óceán mindkét partján tapasztalhatók voltak az 1980-at közvetlenül megelőző években.

Számos kérdés merült fel magával a médiával kapcsolatban. Változóban van-e a kapcsolat a tömeg és az egyén között? Nem avult-e el a „tömeg” szó, ahogy egyesek szerint korábban az „osztály” szó is – mindenekelelt Nagy-Britanniában – egy olyan társadalomban és kultúrában, amely a „választás” szót maradéktalanul kiaknázza. Vajon a társadalom valóban egyre jobban fragmentálódik-e, és veszett el az összetartó ereje?

Miközben a legváltozatosabb formátumú tartalmak digitalizálása számos új lehetőséget igényelt, nem tüntette el a tartalommal kapcsolatos régebbi problémákat. A több csatorna csakugyan nagyobb választékot kínál? Nem egyre inkább ugyanazt nyújtják? A tartalom fontos téma volt, a frekvenciamodulációs (FM) rádiózás és a kábeltelevízió elterjedése pedig ráirányította a figyelmet e kérdésekre, de ezt tették a demográfiai változások is. A tizenévesek és még fiatalabbak zenéje már nem az opera volt, amelynek – miként a komolyzene egyéb módozatainak – fogadtatását a sztereohangzás és a hi-fi egyébként is módosította, hanem a rock, amelyet kereskedelmileg igazítottak a demográfiai profilokhoz. Az amerikai filmipar szinten olyan filmeket készített, amelyek elsősorban a fiataloknak és a magukat fiatalnak érzo

felnőtteknek szóltak: ezek sorában a *Superman* (1978) volt az első. Hollywood lelkesedése az egyre kifinomultabb különleges hatásokat alkalmazó kasszasi-kerek iránt igen jövedelmezőnek bizonyult. A *Cápa* és a *Csillagok háborúja*, amelyeket a 20. századi filmművészet két nagy alakja, Steven Spielberg, illetve George Lucas rendezett, újfent megmozgatták a mozinézők tömegeit.

A szórakoztatásra kevesebb tudományos figyelem irányult, mint az oktatásra. Itt falak nélküli egyetemekről és tanárok nélküli iskolákról szöttek terveket. A tájékoztatást egyre problematikusabbnak ítélték. Számos, a szabályozások megalkotásában részt vevő szereplő számára az információhoz jutás vált kulcskérdéssé, tehát az, amit W. H. Dutton a „tele-hozzáférés” névvel illetett. Az „információs társadalomról” szóló megannyi szócséplés közepette miért nem voltak az emberek még mindig kellően informáltak? Egyesek kevésbé tűntek tájékozottnak, mint a korábbi nemzedékek tagjai. „Információs korban élünk – jelentette ki Ben Stein 1989-ben –, mégsem tud senki semmit.” Nem kellene akkor a figyelmet a „társadalom informálására” fordítani? Hogyan segíthet a technológia abban, hogy ez utóbbi megvalósulhasson a médián keresztül a technológia és a média jelen és eljövendő állapotában? 1989-ben, a francia forradalom bicentenáriuma, a Szovjetunió és a keleti blokk összeomlásának – amelyben a kommunikációs változások is szerepet játszottak – évében a televíziós kamerák az egész világnak sugározták a berlini fal leomlásának képeit. Három évvel később független tévécsatorna (NTV) kezdett sugározni Moszkvában, egy új mágnás, Vlagyimir Guzinszkij teremtette médiabirodalom részeként.

1989-ben az amerikai Markle Alapítvány, amelyet elsősorban az amerikai média helyzete foglalkoztatott, mintsem a világ többi része, éves jelentésében a következőket írta:

„A média konvergenciája átalakította a kommunikációt. (...) Ahogy az új szolgáltatások széles körben elérhetővé válnak, megváltoztatják élet- és munkakörülményeinket, átalakítják felfogásunkat, hiedelmeinket és intézményeinket. Elengedhetetlen, hogy megértsük e hatásokat ahhoz, hogy elektronikus forrásainkat a társadalom hasznára fejleszthessük tovább.”

Ezt a bekezdést, némi megszorítással, mindvégig fenntartották az alapítványnál Lloyd Morrisett 1995-ig tartó elnöksége alatt.

Ugyanakkor a „tudás” szót, amely a kommunikációs kutatások előző korszakának öröksége volt, és amelyet később szinte hivatalos szintre emeltek Finnországban, Kanadában, sőt Nagy-Britanniában is, az alapítvány többé nem használta, a „szolgáltatások” kifejezést pedig felváltotta – jelentőségteljes módon – a „technológiák” terminus. Ugyanígy beszédes volt az, ahogyan az utolsó mondatot kibővítették: „Meg kell értsük e hatásokat ahhoz, hogy elektronikus forrásainkat a társadalom nagyszámú és különféle szegmensei számára hasznosan aknázhassuk ki.”

Abban azonban nem volt egyetértés, hogyan kell e hatásokat mérni, névtán nemzeti vagy globális szinten kihasználni. Jóval egyszerűbb volt a mozik „különleges hatásait”, effektjeit hasznosítani. A „társadalom különféle szegmenseire”, a „kisebbségekre” és ugyanígy a „többségre” való utalás elismerte, hogy szükség van a kutatások alapján kifejlesztett, a fejlődést irányító „kommunikációs szabályozási eszközökre”. Egyesek persze a piaci erők szabad játékában hittek, és elutasították ezt a feltételezést, az egymással konvergáló média és a telekommunikáció deregulációja pedig a nyolcvanas évek egyik meghatározó témája lett. Hasonló problémát jelentett a hálózati (kábeles), illetve a nyilvános műsorszórás ellenében felmutatható alternatívák megteremtése. 1994-ben Newt Gingrich republikánusai meg akarták szüntetni a Szövetségi Kommunikációs Bizottságot, amely a maga részéről – miként Clinton és Gore – a deregulációért szállt síkra.

A kommunikációs rendszer és egyszersmind a gazdaság, nagyrészt a piaci erők révén történő, fokozódó globalizációjával egyre inkább a következő kérdés kezdte foglalkoztatni a politikai rendszerek irányítóit: vajon a kommunikációs szabályozás, illetve stratégia lehet-e nemzeti, vagy legyen-e inkább globális? A probléma más összefüggésben már az UNESCO-ban zajló vitákban is felvetődött az 1970-es években (lásd 247. old.), majd még sürgetőbbé vált a mikroelektronika és a digitális technológia fejlődésével, amely növelte a különbségeket az egyes államok, illetve az országokon belül az egyének között. A kérdés valódi gyökerei azonban nem a kommunikációs technológiában, hanem a gazdaságban voltak keresendők, amit a politika egyre inkább felismert. Kanada esetében a kanadai rádiózási és televíziózási felügyelet egyik felelőse, Paul Racine 1994-ben kifejtette: „Szabályozásainknak elő kell segíteniük olyan hazai műsorok létrehozását, amelyek versenyre kelhetnek a világ más részein előállítottak legjavával, beleértve a kulturális, szórakoztató és oktatási termékeket.” Racine mindezt Finnországban jelentette ki, egy olyan államban, amely nem sokkal később bejelentette, hogy célja a „világ vezető tudástársadalmává” válni. Hatalmas szomszédja, Oroszország, mindeközben igencsak lemaradt.

A hidegháború végével a Világkereskedelmi Szervezet (WTO) – amelynek működése az 1990-es évekre igencsak vitatott lett – legalább akkora szerephez jutott, mint a world wide web: 1997-ben harminchat ország állapodott meg egy versenypárti kommunikációs szabályozás elfogadásáról. Gore e témát Buenos Airesben, a Nemzetközi Távközlési Unió (*International Telecommunications Union*) előtt tartott 1994-es beszédében vetette fel, amelyben visszanyúlt a 19. század távírójág a viktoriánus regényíró, Nathaniel Hawthorne-t idézve, aki úgy írta le a világot, mint amely egy „óriási információs idegpályába” burkolódik. Gore próféciája szerint a digitális hálózatok teljesítik majd be Hawthorne látomását.

A hetvenes években a nemzeti kommunikációs politikáról szóló hivatalos viták többsége – ideértve a távközlést és a műsorszórást (amelyeket még

általában külön kezeltek, sajátos kultúrájukkal vagy kultúráikkal) – jóval inkább a struktúrákra és a célokra, nem pedig a technológiákra összpontosított. Figyelemre méltó, hogy az Annan vezette bizottság a brit rádiózás és televíziózás jövőjéért – a rádiózással és televíziózással kapcsolatos olasz és spanyol bírósági döntésekhez hasonlóan – 1977-ben még keveset foglalkozott a különféle technológiákkal, miközben általánosságban elismerte, hogy „a 21. században [...] számtalan szórakoztató és oktatási szolgáltatást lehet majd megannyi formában biztosítani”. Az USA diktálta a tempót. Wilson Dizard, aki aktív szerepet vállalt a szabályozás kialakításában, majd 1982-ben megjelentette *The Coming Information Age* (Az eljövendő információs kor) című, Daniel Bell könyvéhez kapcsolódó munkáját, többet tudott mondani technológiai kérdésekről 1966-ban, mint Noel Annan saját könyve, a *Television, a World View* (Televíziós világgép) első lapjain. Dizard azt jósolta, hogy 1975-re – tehát még az Annan-bizottság jelentésének elkészülte előtt – a televíziózás „egy nagy nemzetközi, számítógépek és műholdak köré szervezett kommunikációs hálózat integráns részévé válik”. A gépek képesek lesznek eljuttatni „azonnal, bármilyen típusú adatállományt a világ bármely szegletébe, hogy kielégítsék az új információs robbanás igényeit”.

Bőség, választék és válság

Ezt a „robbanást”, amely mindenekelőtt a televíziózás mint tömegmédiám számára jelentett kihívást, eleinte nem annyira a konvergencia fogalmához, mint inkább új kommunikációs technológiák sokaságához („bonyolult konglomerációjához”) kapcsolták. Az első viták három kulcsfogalma a bőség, a választék és a válság volt. Ezeket hamarosan követte egy új elem, az interaktivitás, amelyet még a szintén felkapott kreativitásnál is gyakrabban emlegettek. Az interaktivitás szót nem kizárólag a múzeumokban és osztálytermekben használt készülékekkel kapcsolatban alkalmazták, hanem a házi televíziózásra és az „elektronikus vásárlás” egyre terjedő lehetőségeire is. A „világháló építészeinek” bennfentes életrajzírója, Robert H. Reid szerint az interaktív televíziózás lesz a „végső nagy konvergenciamanőver, legalább a kilencvenes évek végéig, milliókhoz juttatja majd el a kívánság szerinti videózás teljes körű szolgáltatását”. Infrastruktúrája „összekapcsolódik egy marketinges és átutalási rendszerrel, amely »megragadja« a sok millió dolláros katalógusvásárlási ipart”.

A bőség kifejezést, amelyet hagyományosan termékekkel és forrásokkal kapcsolatban használnak, az ínséggel, a szűkölködéssel állították szembe mind a médiumok, mind pedig az általuk nyújtott kínálat esetében. Azt, amit Anthony Smith a „szűkölködés kényelmes logikájának” nevezett a televíziós rádiós sugárzás kezdeteiről beszélve (lásd 159. old.), immáron fel kellett adni. Az új technológiák szélesebb egyéni lehetőségeket kínáltak a

választásra, azaz hogy mit akarunk látni és hallani – és mikor. Mindeközben a határokon átívelő kommunikációnak köszönhetően a kisebbségek fokozott befolyásra tehettek szert.

A „válság” kifejezést egyszerre használták a gazdaságra és általánosságban az intézményekre. Éppen az egyik, a mindenkire kiterjedő szolgáltatások iránt legrégebben elkötelezett intézmény, a posta szembesült a legsúlyosabb pénzügyi problémákkal a változásokhoz való alkalmazkodás során. Az USA-ban egy elnöki bizottság 1970-ben a következőket jelentette:

„Az Amerikai Egyesült Államok Postahivatala válságban van. Minden évben lemarad a gazdaság egyéb szektorai mögött szolgáltatásban, hatékonyságban és munkaadói feladatainak teljesítésében. Minden évben hatalmas veszteséget termel.”

A Kongresszusban elért megegyezéseket követően új postai szolgáltatást építettek ki, de az anyagi problémák nem tűntek el, így az 1970-es években már komolyan foglalkoztak az elektronikus alternatívákkal – melyek végül az e-mail formáját öltötték. Henry Geller és Stuart Brotman e témáról szóló tanulmánya a számítógépekkel, a digitális kapcsolatokkal, a műholdakkal, a kábeltelevízióval, a száloptikával és a faxszal foglalkozott. A fax eredetileg a távirat hasznos mellékterméke volt, amely – mint arra a tudósok helyesen rámutattak – „híd a jövő teljesen elektronikus, digitális bemenettel és kimenettel rendelkező rendszerei felé”.

A műsorszórásban a programok előállításának és terjesztésének intézményi kereteit – ezen belül az újfajta versenyhelyzetekkel szembesülő nyilvános sugárzási ügynökségeket, vagy az USA nagy televíziós hálózatait (a negyedik ilyen, a Fox 1992-ben jelent meg) – állandóan vizsgálták. A kábeltelevíziózást versenytársnak tekintették, ugyanakkor „a katódsugárcső a kényelem, a szórakozási lehetőségek bősége és más, figyelemre méltó használati módok ígéretét hordozta magában”. Henry Geller – aki a színpadok mögött komoly hatással volt Washington kommunikációhoz való viszonyulására – a „bőség” lehetőségét látta a kábeltelevíziózásban, és ezt a dereguláció ösztönző hatásának tekintette. A verseny, még ha jellegében darwinista is, a kommunikáció új korának eljövételét jelentette.

E foratókönyv néhány amerikai elemző számára rendkívül kecsgetetőnek tűnt: egyikük Neil Hickey, a *TV Guide* rendszeres szerzője volt. Előtte a hálózatok lázadása amolyan „istenek alkonyaként” sejtett fel.

„Bizonyos, hogy a mai húszévesek olyan kommunikációs környezetben élhetnek majd, amely jóval népszerűbb és sokszínűbb annál, amit ma ismerünk... A közönséghez végre úgy fognak szólni, hogy tiszteletben tartják sokféleségét, lehetőségeit, valamint méltóságát, és nem úgy kezelik majd, mint egy hatalmas bir kanyáját, amelyet a legjobb ajánlatot tevő kap meg.”

Húsz évvel később – visszatekintve – egy médiatörténész, Brian Winston másként ítélte:

„A kábeltelevíziós csatornák szinte teljes kudarcot vallottak abban, hogy akár csak a legcsekélyebb mértékben megváltoztassák a televíziózás bevett műfajait és formáit, nem is beszélve arról, hogy bármi újjal is előálltak volna.”

Az optimizmus nemcsak az USA-ra korlátozódott: 1982-ben a londoni *Economist* azt írta arról a kormánydöntésről, amely szerint Nagy-Britanniában száloptikás hálózatot kell kiépíteni, hogy az „ugyanolyan lehetőségeket nyújt az új évszázad felé közelítő ország számára, mint amilyeneket a vasúthálózat lefektetése hozott az előzőben”. Az első Thatcher-kormány ideje volt ez, amely legalább – vagy majdnem – annyira elkötelezett volt a verseny iránt, mint az USA Reagan alatt. A brit vezetők gondolkodását nagyban befolyásolta az Információs Technológiai Előrejelzési Csoport (*Information Technology Advisory Board* – tagjai közül senki nem rendelkezett rádiózással-televíziózással kapcsolatos tapasztalattal), amelynek az 1981 végi „kábeles rendszerekről” szóló jelentése szerint nincs szükség közpénzek bevonására a kábeltelevíziós iparágba. A kormányok azonban, bármennyire támogatták is a deregulációt – és néhány valóban eltökélt híve volt annak –, nem akartak kimaradni a folyamatból. A „jövő útjairól” szóló bármiféle vitában az „infrastruktúra” kulcsszóként szerepelt, ahogy az „örökség” kifejezés is az-az lett nem sokkal később. Nagy-Britanniában pedig, ahol a szállítás kérdése a parlament és a média rendszeresen visszatérő témája volt, az infrastruktúra nagy részének jellege viktoriánus maradt, és erre egyébként mindig előszeretettel mutatott rá a sajtó. Bőven adódott ok mind az azonnali, mind a jövőbeli válságokra.

Gyakran hangoztatták emellett, hogy maga a sajtó is válságban van – az Atlanti-óceán mindkét partján. Ez esetben a számítógépek jelentették végül a segítséget, ahogy azt Anthony Smith megállapította meghökkentő című könyvében (*Goodbye Gutenberg*, 1980) – de csak a nyomdászok és az újságírók által tanúsított ellenállás legyűrése után. Ahogy sok szerző korábban az óceánnak ezen a partján, Smith is a brit történelmet vizsgálta meg saját filmes és rádiós-tévé tanácsadói tapasztalatának segítségével. Azok az USA-ban elhangzott javaslatok, amelyek szerint a sajtónak „a vasút útján kell járnia”, inkább a logikán, mintsem a történelmen alapultak. A sajtó itt sem találta a kiutat, ahogy Nagy-Britanniában sem, ahol nőtt a bulvárlapok befolyása. Ugyanakkor a világ más részein sem tűnt el a közszolgálati műsorszóró intézmények többsége – habár kénytelenek voltak újrafogalmazni (gyakran ékesszólóan, de eleinte főleg védekezően) a közszolgálatosság fogalmát, melynek látványos vállalása önmagában nem volt elegendő.

Nagy Britanniában a *British Film Institute* (Brit Filmintézet) – ma a médiatanulmányok központja – jelentette meg 1993-ban „munkája meghatáro-

zó részeként” a *BBC Charter Review* (BBC alapszabályzati szemle) füzetének sorozatát, három évvel azelőtt, hogy időszerűvé vált volna korábbi szervezeti szabályzatának megújítása. Az egyik szám szerzője, Christopher Hood a következő ítélettel kezdte: „Intézményként a BBC jelenleg annyira korszerű, mint egy kristálydetektoros vagy lámpás rádió. Közbizalomra alapozó műsorszóró szervezetként való fenntartása – szögezte le – nem az egyetlen és nem is a legjobb módja annak, hogy a magas tisztségeket betöltő közhivatalnokok felett ellenőrzést gyakoroljunk.” Anthony Smith, az első könyvecske, az *All Our Futures* (Mindannyiunk jövője) első fejezetének szerzője más álláspontra helyezkedett. „A BBC hirtelen arra ébredt, hogy ismeretlen környezetbe csöppent. A televíziós programok árucikké váltak, a közszolgáltatóság pillanatnyilag anomáliának tekinthető. De vajon mindez szükségszerű-e?” Smith véleménye szerint igen, és ebben a meggyőződésében osztozott Andrew Graham, egy másik sokszerzős könyvecske, a *Public Purposes in Broadcasting* (Közszolgáltatóság a műsorszórásban) lapjain, 1999-ben.

A globális kommunikáció, a fizetős televíziók és kábelcsatornák, illetve az internet világában a piac önmagában – Graham véleménye szerint – nem nyújthatja „az új technológia maradéktalan hasznát a társadalom egésze számára”. Szükség van valamiféle „pozitív erőre, amely a magántulajdon koncentrációjának ellensúlyát jelentheti; országos sugárzást biztosít, ellensúlyozandó a közönség fragmentálódását, és egyben a kiválóság központja”, amely egyszerre készíti és sugározza a műsorokat; egyúttal „elég nagy ahhoz, hogy hatással legyen a piacra, és így a minőség garanciájaként léphessen fel, ugyanakkor szélesíti a választékot mind ma, mind a jövőben azáltal, hogy kiegészíti a piacot a közszolgáltatóság célkitűzéseivel”.

Ugyanezeket a tényezőket emelte ki egy évvel korábban a francia *Audiovizuális Legfelsőbb Tanács* (Conseil Supérieur de l'Audiovisuel) elnöke: 1999-ben azt tervezte, hogy – az UNESCO révén – összehívja az „audiovizuális szabályok megalkotásának valamennyi szereplőjét”. Számára – és ebben a törekvésében az olasz RAI elnöke is mellette állt – bármilyen jelentős fejlődés ment végbe a földi digitális televíziózásban (vagy rádiózásban), bármekkora előrelépést sikerült elérni a telekommunikáció deregulációjában, a „horizontális szabályozás” továbbra is szükséges: a tartalmat és közvetítésének módját külön kellett kezelni. Felelevenítve a média fejlődésének hagyományos francia megközelítését tudta, hogy nézeteit sokan támogatják majd Afrikában és Ázsiában, még ha Dél-Amerikában nem is feltétlenül.

Az amerikai felfogás ettől ugyanolyan mértékben különbözött, mint általában. Ennek megnyilvánulásaként került sor a világ első frekvenciavásárlására, amelyet az FCC 1994-ben rendezett meg: az elektromágneses spektrum egyik, vezeték nélküli adatátvitelre alkalmas parányi része több mint egymilliárd dollárért kelt el. Nagy-Britannia is járta a saját útját, korábban sosem látott mennyiségű érvet sorakoztatva fel a konvergencia társadalmi és kulturális dimenziójával kapcsolatban. A BBC új alapszabályt fogalmazott

meg 1996-ban – elnökének, kormányzótanácsa tagjainak és vezérigazgatójának fő célkitűzése eredményeként –, de a számos új tényező és figyelembe veendő technológia miatt problémái távolról sem oldódtak meg.

Ugyanebben az évben az új rádiózási és televíziózási törvény megteremtette a kereteket a digitalizációs folyamat kezeléséhez, amelyet tovább segített a digitális földi televíziós sugárzás működtetésére szóló ajánlattételi felhívás 1997-ben. A BBC az 1990-es években lelkesen fogadta a digitális technológia rádiózásban és televíziózásban egyaránt megjelenő kihívását. Első digitális televíziós csatornája, a *BBC Choice* 1998 kora őszen indult, ironikus módon a BSkyB-t használva közvetítőként. Egy korábbi bemutató alkalmával – és jó pár ilyenre került sor a digitalizációs játszma résztvevői részéről – a „konvergencia” szó ekképpen jelent meg a jelenlevők között osztogatott broszúrában: „A bemutató a konvergencia bizonyos vonatkozásait illusztrálja.” Televíziók és számítógépek – a fejlődésben egymás potenciális versenytársai – egyaránt felvonultak ezen a seregszemlén, és utaltak az internetre is. A Blair-kormány azonban 1999-ben elutasította egy közgazdász vezette tanácsadó bizottság azon javaslatát, hogy az új digitális televízióval rendelkező nézőkre vessenek ki külön licenrdíjat, és ezt a pénzt a BBC-nek juttassák a digitális technológiára való átállás hatalmas költségeit fedezendő. A kormány ehelyett kismértékben növelte a BBC általános licenrdíjait, és azt javasolta, hogy a különbözetet a cég újabb megtakarításokkal és kereskedelmi bevételeinek növelésével teremtsse elő.

A nemzetközi BSkyB szolgáltató vezette be az első 200 csatornás digitális műholdas szolgáltatást, 1998 szeptemberében. Mindeközben több európai ország – és néhány Európán kívüli állam is, így például Kanada – a jövőbeli digitalizáció határidejeinek meghatározására munkacsoportokat jelölt ki. Olaszországban, amint azt a korlátozott számú „digitalizációs résztvevő” számára 1999 novemberében szervezett szeminárium megmutatta, a nemzeti szintű tervezés meglehetősen lassan haladt, és végül a 2006-os évet jelölték meg kiindulási időpontként. Felismerték, hogy a digitális világ saját jogú új világ, nem csupán a régi „kiegészítője”. Bonyolult digitális problémák merültek föl, például a licencegyeztetésekre, a hirdetési szabályokra és mindenekelőtt a digitális televíziókészülékek árára vonatkozóan. Egyetértés volt ugyanakkor abban, hogy a digitális földi televíziózás (*digital terrestrial television* – DTT) „korszakalkotó változás, mely mindenkit érint a kormányban és a parlamentben, nem pusztán a műsorszórásban érdekelteket,” és – ahogy egy olasz hivatalos személy megfogalmazta – a DTT egyben „európai kulturális identitásunk megőrzésének legjobb módja”.

Húsz évvel korábban, amikor még nem csupán egyetlen újításra összpontosítottak, az új technológiák sokfélesége volt a legszembeeszköbbszerű jellegzetesség – hasonló volt a helyzet még 2000-ben is a legtöbb felhasználó és nem felhasználó számára. E technológiák kiemelt szerepet kaptak, bár egymástól függetlenül, két nagy hatású cikkgyűjteményben. Az elsőt, a Jim

Richstad által szerkesztett *New Perspectives in International Communicationst* (Új perspektívák a nemzetközi kommunikáció terén, 1976) a honolului – ide az iráni forradalom után az UNESCO révén Teheránból érkezett – Kelet–Nyugati Kommunikációs Intézet (*East–West Communication Institute*) adta ki. A másodikat, a *Communications for Tomorrow-t* (A jövő kommunikációja, 1979) Glen O. Robinson szerkesztette, és az Aspen* égisze alatt jelent meg. Ez persze csak két kötet a médiatémában megjelent hatalmas mennyiségű írásból, amelyek közül a legjobbak jelentős része az *Intermedia* folyóirat tematikus számaiban található: a száz lapszám egész sorozat különleges elemzést végzett számos országban olyan témákkal kapcsolatban, mint a nagyfelbontású televízió, a frekvenciaspektrum vagy a teletext. Különösen jó információkkal szolgált az „arab világról”.

A Richstad által szerkesztett kötet szerzői közül is kiemelkedett Wilbur Schramm (1907–1987), akinek cikke – *Cross Cultural Communication: Suggestions for the Building of Bridges* (Kultúraközi kommunikáció: javaslatok hidak építésére) – a kommunikációtörténetnek a sztrádákhoz hasonlóan fontos elemét tárgyalja. Schramm korábban Roosevelt elnök beszédírója volt, egyben koncertező zenész és amatőrligás baseballjátékos, mielőtt figyelme a médiatanulmányok felé fordult volna. 1961-ben társszerzőként jegyzett egy tanulmányt, *Television in the Lives of Our Children* (A televízió gyermekeink életében), majd három évvel később megjelentette könyvét *Mass Media and National Development* (Tömegmédiá és nemzeti fejlődés) címmel. Saját tapasztalatai révén, amelyekbe beletartoztak a *Hongkongi Kínai Egyetemen* tartott előadásai is, Schramm egyaránt jól ismerte a keleti és a nyugati rádiózást és televíziózást, valamint általában mindazt a problémakört, amit akkor „Észak” és „Dél” névvel illették: egy 1956-os könyvben ő írta a kommunista sajtóelméletről szóló fejezetet.

A Robinson által szerkesztett kötet első cikkének szerzője Marc Porat volt, aki inkább a különféle technológiák sokféleségét hangsúlyozta, mint azok konvergenciáját. Ahogy maga Robinson megfogalmazta:

„A kommunikációs szabályozás kérdésének magját a kommunikációs iparágak struktúrájára és teljesítményére vonatkozó társadalmi ellenőrzés jelenti: az iparágazatai közül említhetjük a telekommunikációs szolgáltatókat (*common carriers*) és az egy területre szakosodott telekommunikációs szolgáltatókat (*specialized common carriers*), az értéknövelt hálózatokat (*value-added networks*), a műholdas berendezéseket és szolgáltatásokat, a telekommunikációs berendezéseket, a rádiós és televíziós műsorszórást, a kábeltelevíziózást, a fizetős televíziózást, a CB rádiózást és a többit.”

* Az Aspen Institute nemzetközi nonprofit szervezet, amelynek célja a globális kérdések megvitatása. Székhelye Washingtonban van, egyik központja az ismert coloradói síközpontban, Aspenben; híres szemináriumain jelenlegi és múltbeli döntéshozók és szakértők vitatják meg az évente változó témát. - A ford.

Az „és a többit” jelentőségteljes kitétel volt. A műsorszórás új technológiai környezetben jelent meg, még mielőtt a digitalizációból kulcsszó vált volna. Robinson szerint pedig komoly volt a tét. 1977-ben az AT&T bruttó jövedelme meghaladta az ENSZ akkori 145 tagállama közül 118-nak a bruttó nemzeti jövedelmét.

Mint mindig, a fejlődés gazdaságtanában kísérletek történtek arra, hogy elsőként jegyezzenek be valamilyen szabadalmat, ahogy az integrált áramkör (*lásd 272. old.*) esetében történt, majd ezt követték a további szabadalmi harcok és egyezkedések. A kezdeti és a menet közbeni anyagi beruházás biztosítása ugyanannyi problémás kérdést vetett fel, mint maguk a technológiák. Magas volt a kockázati szint, és több csőd következett be, mint ahány vállalatfelosztás. A legnagyobb ilyen vállalat, az AT&T feldarabolására 1984. január 1-jén, a történelem legjelentősebb trösztellenes pere után került sor. A média történetével foglalkozók számára ez az eset ugyanolyan jelentőségű, mint a *Microsoft* ellenében indult eljárás majd’ húsz évvel később. Ekkorra azonban teljesen megváltozott a forgatókönyv, valamint a kommunikációs játszmában részt vevő szereplők is kicserélődtek: ez utóbbiak közül, a Wall Streetnek köszönhetően, néhányan csak igen rövid ideig voltak színen.

A kommunikációs színtér egyetlen éjszaka alatt – akkor úgy tűnt, drámailan – megváltozott: ez 1983 decemberének utolsó éjszakája volt. Mielőtt feldarabolták volna, az AT&T – amelyet más piacokról már évek óta folyamatosan igyekeztek kiszorítani különféle törvények és szabályozások segítségével – uralkodó szerepet töltött be a négy legfontosabb telefonos piacon, ideértve a számítógépes kapcsolatok előállítását, amely amolyan „hídszerep”, közvetlen kapcsolatot biztosít a média és a telekommunikáció között. Tevékenységét akkor már hosszú ideje ellenségesen figyelte mind a Szövetségi Kommunikációs Bizottság (FCC), mind a Trösztellenes Tanács. Meg kellett továbbá küzdenie egy sor magánkezdeményezésű trösztellenes perrel és a médiában megjelenő olyasfajta megjegyzések sokaságával, mint amilyen például az 1974. novemberi *Businessweek*-ben tűnt fel: „A szabályozási folyamat többé nem képes visszafogni az AT&T hatalmát.”

Szintén ebben a hónapban került Washington DC bírósága elé az évekig húzódozó „Amerikai Egyesült Államok kontra AT&T” eset (amelyben az AT&T, a *Western Electric* és a *Bell Labs* szerepelt alperesként). Az ügy 1982 augusztusában, a per vége előtt nem sokkal bíróságon kívüli megegyezéssel zárult. A megállapodás értelmében a „Bell-rendszer”, amely több mint egy évszázad alatt alakult ki (*lásd 142. old.*), feldarabolták. Az AT&T elnöke úgy írta le az újjászervezési folyamatot, mint „a valaha volt legösszetettebb átalakítási munka, bármilyen üzletágot tekintve”.

Alan Stone-nak az esetről készült részletes tanulmánya azt sugallta, hogy az 1970-es évek közepe előtt „kevesen látták, ha egyáltalán bárki, azt a hihetetlen módot, ahogyan a technológiák hamarosan konvergálnak majd”. Akkoriban sok telecsopok tűnt a legfontosabbnak, miként Robinson számára

is, és sokféleségük okán az az érzés, hogy a különféle lehetőségek sokaságát immár nemcsak a kommunikációs játszma különféle – köztük jó néhány új – szereplői kísérik figyelemmel, hanem a felhasználók ezrei is, akik a választási lehetőségeket gyakran meghökkentőnek találják majd. A felhasználók rendelkezésére számos esetben igen magas szinten specializálódott szakfolyóiratok jelentősen kibővült választéka állt – és számuk csak egyre növekedett –, amelyek közül néhány maga is a játszma szereplője lett. Ahogy John Howkins, az *Intermedia* akkori szerkesztője 1979-ben megfogalmazta: „Minden nap új folyóirat jelenik meg, vagy egy régi újraindul, és mindez azért, hogy az egyre növekvő kommunikációs üzletről tudósítson.” Mindeközben a napilapok üzleti rovatai is mind nagyobb teret szenteltek a kérdésnek. A rovatok jellege szinte teljesen megváltozott minden országban, ahogy megjelentek az új technológiai részvények, és megnőtt az üzleti opciók száma. A kommunikációs újságmellékletek általánossá váltak, és velük együtt kialakult egyfajta közös nyelv. Még egy olasz sportmellékletben is olvashattunk olyasmit, hogy „*Al Futurshow di Bologna i gol si Fanno sul computer*” („A bolognai Futurshow-n számítógépen szerzik a gólokat”).

Voltak néhányan, akik foglalkozásuk miatt nem annyira médiacentrikusan szenteltek komoly figyelmet a folyamatoknak. Így 1985-ben John Black, aki nem egy bíróság vagy egy laboratórium szemszögéből, hanem a legősibb típusú kommunikációs központ – nevezetesen a kanadai University of Guelph könyvtár – perspektívájából kísérte figyelemmel a fejleményeket. Ő a létező új technológiákat kilenc csoportba osztotta: műholdak; lézer alapú továbbítási módszerek (a lézer, a mesterségesen felerősített fénysugár már hosszú múltra tekintett vissza: első ízben a hatvanas években alkalmazták); száloptikák; mikrohullámú digitális terminálrendszerek; helyi hálózatok; más szélessávú kapcsolatok (például a kábeltelevízió vagy a közösségi antennás televíziózás); a létező telefonos hálózatok újfajta felhasználásai; a hordozható rádiótelefonok (*cellular radio*; eredetileg a hangátvitelre alkalmazták, a jövőben adatok és sok egyéb átvitelére is) és új „off-line” terjesztési formák.

Black rendelkezik a legszélesebb körű ismeretekkel azon könyvtárosok közül, akik szembesültek az új technológiákkal, és úttörő módon könyvtárakat ezen kihívásoknak megfelelően rendezték át; ő az „átfedés” (*overlap*) kifejezést használta, a „konvergenciát” ezzel szemben nem. Mint minden megfigyelő, Black is felismerte, hogy a mikroelektronika fejlődése és mindezekelőtt a „számítógépek nagyban megnövekedett ereje” tette lehetővé a legtöbb változást.

Londonban az újjászervezett *Nemzeti Elektronikai Tanács* éves jelentése az 1984 júliusától 1985 júliusáig tartó évet úgy írta le, mint röpké tizenöt éves történetének „egyik legmozgalmasabb” esztendejét. Fennállása alatt a hang súly annak kimondására terelődött, hogy „a gyerekeket bátorítani kell arra, vegyenek fel olyan órákat az iskolában, amelyek karrier felé vezetnek az elektronika és az információs technológia területén” A Ferranti számítógé-

pes cég elnöke, Basil de Ferranti által a jelentéshez írt kiegészítő cikk címe *Elektronika, energia és túlélés* volt. 1950-ben Ferranti építette és adta el a világon az első piacra készült számítógépeket, tíz darab Manchester Mark I-et. Akkoriban még egyetlen országban sem igazán sejtették, milyen mértékben befolyásolják a számítógépek a médiát, annak struktúráját és műsorait.

Számítógépek

Noha a technológiák története nem az egyetlen vonulatot jelenti a 20. század második felének médiatörténetében, a számítógépnek kell első helyen állnia minden történeti elemzésben. Miután már nem csak „számológépeknek” tekintették azokat – ez csak az 1970-es évek elején következett be –, a számítógépek nemcsak a kommunikációs szolgáltatás teljes átalakulását tették lehetővé, hanem behatoltak az élet minden területére. Mindehhez azonban előbb kisebb és olcsóbbá kellett válniuk – és ebben nem Nagy-Britannia vagy Európa, hanem az USA határozta meg az események menetét.

Az első működőképes elektronikus digitális számítógépeket az Atlanti-óceán mindkét partján háborús, valamint hidegháborús célokra fejlesztették ki. A fejlődés e szakaszában a hadviselés és nem a haszon volt a mozgatóerő, bár kétségkívül nyereséget is hozott. A *Colossus* (26. kép) és az ENIAC hatalmas, egyesek szerint szörnyű méretű gép volt, mindkettő működése több ezernyi, nem mindig megbízható elektroncsőtől – Amerikában ezeket hívták vákuumcsöveknek – függött. 1950-ben a kiváló képességekkel megáldott brit számítógépes úttörő, Alan Turing „univerzális gépeknek” nevezte őket, amelyek szükségtelessé tették „a különböző számítási feladatok elvégzésére külön-külön új gép tervezését”. Felépítésük gyökeresen megváltozott abban a pillanatban, amikor a csöveket tranzisztorok váltották fel. Fejlődésük első szakaszában a tranzisztorok még a csöveknél is megbízhatatlanabbak voltak, de hosszú távon lehetővé tették az egyébként elengedhetetlen méretbeli léptékváltást.

Az első tranzisztorok elkészítését a félvezetők fizikájának a *Bell Laboratories*-ban és másutt végzett kísérletek nyomán bekövetkező fejlődése tette lehetővé. 1947-ben John Bardeen, Walter Brattain és William Shockley (három évvel később mindhárman Nobel-díjat kaptak) germániumból készült, szilárd halmazállapotú erősítő szerkezetet állított elő, amely leginkább macskabajuszra emlékeztetett. A tranzisztorok eladása csak 1959 után haladta meg az elektroncsövekéét (első felhasználói pedig a hallókészülékek gyártói voltak). A különös hangzású „tranzisztor” szót, amelyet tervezői a találmánynak adtak, a közönség nem magával a szerkezettel kapcsolatban kezdte el használni, hanem azokat a kis elemes hordozható rádiókat hívták így, amelyeknek alkatrészei voltak: ezeket először hét évvel később (1954) dobták piacra, és első modelljük az American Regency TRI volt. (Bardeen pedig

meghökkenve tapasztalta, hogy a rádiók használói leginkább rockzenét hallgattak.)

A névadás érdekes és gyakran sokatmondó probléma mind a média történetében, amelyet elárasztanak a betű- és mozaikszavak, mind a média mögött álló technológiák történetében. A fantáziadús névadás gyakran győzedelmeskedik a tárgy funkcionális leírása felett. Ebben a konkrét esetben ez mégis kevésbé volt fontos, mint a technológia további fejlődése során, amelyhez számos fizikus és számítógépmérnök járult hozzá. Közülük az első, Gordon Teal szilikonnal váltotta fel a germániumot abban a találmányban, amelyet igen hamar „csip” néven kezdtek emlegetni. Teal a *Bell Laboratories*-ból egy egészen másfajta, szinte „kívülálló” céghez, a *Texas Instruments*-hez szerződött: ez a cég működését a kőolajipar szolgáltatásaival kezdte, majd 1954 októberében átállt a finom, körömnymi szilíciumcsipek eladására. A *Fairchild Semi-Conductor Company* technológiai fejlesztése következtében, amikor fotolitográfiai eljárással kezdték előállítani a csipeket, a miniatürizálás olcsóbb lett, a tranzisztorok pedig megbízhatóbbak. Ennek ellenére – ahogy ez a tranzisztor feltalálásának pillanatában is igaz volt – a kereslet ekkor még nem volt elég az üzleti bizalomhoz.

A bizalom még akkor sem növekedett meg, amikor köztudottá vált, hogy a *Texas Instruments* egyik mérnöke, Jack Kilby (1923–)* szabadalmi kérelmet nyújtott be 1959-ben az integrált áramkörre, arra a „félvezető anyagból készült testre... amelyben egy elektromos áramkör valamennyi alkotóeleme teljesen integrálva van”. Kísérleti naplójába 1958 júliusában így írt: „számos elektromos áramkör szélsőséges miniatürizálása válik lehetővé, ha az ellenállást, a kondenzátort, a tranzisztort és a diódát egyetlen szilíciumlemezre helyezzük”. Az integrált áramkörre már előzőleg szabadalmat szerzett Robert Noyce (1927–1990), a *Fairchild* és később az *Intel* egyik alapítója, aki a kezdetek egyik legismertebb cikkét írta a mikroelektronika jelentőségéről a *Scientific American* 1977-es különszámában: ebben a „forradalom” szót használta. Az első, a témát alaposan körüljáró cikk két évvel korábban, a *Fortune* magazinban jelent meg. Ez és más üzleti magazinok a történész jó forrásai, még ha előrejelzéseiket kritikusan kell is kezelni.

Az integrált áramkör megérkezésével az egy centiméter felét, vagy negyedét kitevő szilíciumcsip, amely 2250 miniatürizált tranzisztort tartalmazott, ugyanolyan kapacitással bírt, mint az egykor egy egész termet elfoglaló ENIAC. A beépített logikai áramkörök révén az új csip nyitotta meg az utat a számítógépek számtalan irányú fejlődésére. Kisméretű központi processzora utasításokat tudott felvenni a ROM-ból (*read-only memories* – csak olvasható memória, amelyből az utasítások többször lehívhatók, de

* Jack S. Kilby 1996-2000 között végzett munkásságáért 2000-ben fizikai Nobel-díjat kapott. - A szerk.

nem módosíthatók), mindazonáltal használata eleinte meglehetősen korlátozott volt. 1963-ban a kapható áramkörök csak mintegy 10 százaléka volt integrált áramkör.

Az integrált áramkör ötlete már 1952-ben felmerült egy angol fizikus, G. W. A. Dummer fejében, de a számítógépes ipar reakciója még a párhuzamos szabadalmaztatás után is csupán egyfajta hümmögésre szorítkozott (hogy Noyce szavait használjuk): a találmány nem találkozott az elismert szakértők egyértelmű lelkesedésével. Amikor Marcian (Ted) Hoff 1971-ben feltalálta a mikroprocesszort, amelyet azután a számítógép szívének is neveztek, azt először – mint valami 18. századi francia mechanikai találmányt – egy olyan órában használták, mely képes volt a zongora hangját utánozni. Amikor az *Intel* elkezdte gyártani és árusítani, a processzor nemcsak a számítógépek teljesítményének ugrásszerű növekedését tette lehetővé, de felhasználásának decentralizációját is. Az *Intel* által 1970-ben bevezetett RAM (*random-access memory* – közvetlen elérésű memória) jelentős mértékben csökkentette a memória árát, és ezt követően már a számítógépek „generációi” láttak napvilágot – e fogalmat a japánok mindenkinél jobban kedvelik.

Noyce, aki ugyanolyan jól boldogult a szavakkal, mint amilyen leleményes volt a feltalálásban, az aprócska mikroprocesszort a gyakran hatalmas méretű autóhoz hasonlította, amely „a legegyszerűbb módja annak, hogy az ember egyik helyről a másikra eljusson”. Sok százezer összetevőt lehet elhelyezni egy mikroprocesszoron, és amint felismerték sokoldalúságát, felgyorsult – az analóg eljárások ellenében – a digitális technológiák elterjedése az immár legjelentősebb felhasználóvá váló média legkülönfélébb ágazataiban. A nyomtatásra, a filmre, a hangrögzítésre, a rádióra és a televízióra, valamint a telekommunikáció valamennyi formájára egyre inkább egy és ugyanazon egység részeként tekintettek. A „digitális tömörítésnek” nevezett eljárás, amely lehetővé teszi egy fájlból adatállományok, így hangállományok eltávolítását is a helytakarékoságát célozva, különösen nagy értéket jelentett a rádió és a televízió számára.

A kémikus Gordon Moore, aki szintén az *Intel* egyik alapítója és egyben annak elnöke volt, már 1964-ben megfogalmazta a később Moore-törvény néven ismertté vált, többé-kevésbé a mai napig helytálló megállapítását: e szerint az egyetlen csipen elhelyezhető tranzisztorok száma minden másfél évben megkétszereződik. Moore, miként Shockley, Teal, Kilby, Hoff és számos más, félvezetőkkel foglalkozó fizikus, a nem sokkal korábban még gyümölcsültetvényektől pompázó kaliforniai Silicon Valley-ben (Szilícium-völgyben) dolgozott. E terület kezdett ugyanolyan jelentőségű lenni a globális kommunikáció térképén, mint az Eiffel-torony, a londoni tévépalota (*Broadcasting House and Television Centre*) a *Bell Laboratories*, vagy – a hozzájuk közelebb eső – Hollywood.

A média története szempontjából rendkívül fontos, hogy a hagyományos üzletágaknál innovatívabb, kevésbé informális felépítésű, az alulról érkező

kezdeményezések iránt nyitottabb és kevésbé hierarchikus új üzletágak mutatták az utat az üzletileg kockázatos számítógépezésben, amelyben a kereslet növekedése lassabb volt, mint a kínálaté. A számítógépek történetének első szakaszában az IBM, az *International Business Machines* hatalmas üzleti előnnyel rendelkezett. A cég az 1924-es vállalati fúzió eredményeként jött létre, amelyben a Herman Hollerith által 1896-ban alapított, digitális lyukkártyákkal foglalkozó *Tabulating Machine Company* utóda is részt vett, különleges szervezeti kultúrája pedig nagyban elősegítette kapcsolatát a kormányokkal és a nagyobb vásárlókkal. Termékei azonban még a számítógépek Brian Winston által nevezett „ősnyomtatvány-korába” tartoztak, mely 1952-ben ért véget az eredetileg – a *Ferranti-féle Mark I*-hez hasonlóan – „védelmi számológépnek” nevezett IBM 701-esek nyilvános bemutatásával. 1961-re az IBM hét különböző számítógépes sorozattal kereskedett, de ezek közül még egyik sem utalt arra a személyi számítógépre, amely a mikroprocesszorral immár megvalósítható lett.

Erre az időre komoly eltérések mutatkoztak a számítógépek fejlődésének amerikai és a brit története között, és a nemzetközi szinten Japán is egyre nagyobb szerepet játszott. A világ első megépített és piacra bocsátott számítógépeit 1950-ben a britek gyártották, és bár tervezői a *Ferranti Company*-nél egy nagy érdeklődést kiváltó, hatalmas *Atlas* számítógép megépítésével folytatták a munkát, a cég és brit vállalati utódai – így például az ICL (1980) – nem rendelkeztek azzal a továbblépéshez szükséges, biztonságot adó háttérrel, amelyet az amerikai piac mérete nyújthatott. Emellett nem tudtak közel férkőzni a hatalmas amerikai katonai, tengerészeti és űrkutatási vállalkozásokhoz sem. Mindeközben Japán nemcsak mikrocsippek gyártásában került az élre, hanem egyszersmind az egész kommunikációs játszma meghatározó szereplője is lett. Érdekes áttekintés olvasható a szigetország szerepvállalásáról egy átfogó mikroelektronikai tanulmánykötetben, amelyet 1985-ben a japán *Nemzeti Kutatásfejlesztési Intézet* jelentetett meg.

Az intézet a japán kommunikáció történetét az 1868-as császári restauráció után hat szakaszra bontotta, és beszámolóját a negyedik szakasszal (1955–1964), a koreai háborút követő gazdasági robbanással és a kormányzati *Tudomány és Technológia Ügynökség* 1956-os alapításával kezdte. A hatodik szakasz, „az utolsó tíz év” további fejlődést hozott, és az ország immár kész volt „versenyre kelni az amerikai kezdeményezésekkel”. Itt már nem kizárólag a nemzeti büszkeségről volt szó. A magnók és a videomagnók gyártása (lásd 294. old.) „szinte japán monopólium” lett.

„A japánok belépése a számítógépes kutatások területére a világátlaghoz képest egyáltalán nem történt későn – fogalmazta meg finoman az áttekintés –, és sok múlt az amerikai számítógépgyártók, így az IBM együttműködési hajlandóságán.” A tranzisztorok megjelenését követően egy új cég, a *Sony* 1964-ben tranzisztoros televíziókészülékkel állt elő: itt is fontos szerepet játszott a névadás, illetve a cég egész világon ismertté váló nevének pontos

betűzése. Szintén a Sony dobta piacra a walkmant, azt a hordozható, fejhallgató magnetofont, amely nagyban átalakította a hangfelvételek hallgatási szokásait. A személyi mobilitás kérdése – az a lehetőség, hogy utcán sétálva, vagy autót vezetve használjuk készülékeinket – nagyban befolyásolta számos későbbi technológiai fejlesztés irányvételét, például a mobiltelefon kidolgozását (lásd 295. old.).

Egy 1977-es, „Kommunikáció egy mobil társadalomért” (*Communications for a mobile society*) címmel megjelent amerikai tanulmány a „folyamatosan terjeszkedő nagyvárosokban a lakóhely és a munkahely közötti hosszú ingázásokról, a fejlett autópálya-hálózatot igénybe vevő jelentős városközi forgalomról és a javak szállításában a teherautók növekvő szerepéről” beszélt. Nagyjából 105 millió autó, valamint 25 millió teherautó és busz volt használatban ekkor, legtöbbjüket felszerelték „egy alapvetően szórakoztatási célokat szolgáló rádióvevővel”. A tanulmány említést tett a kommunikációs lehetőségeket nagyban növelő mobilrendszerről, a frekvenciamodulációs technológiáról és a rövidhullámú digitalizált hangrendszerekről. Ekkoriban még nem nagyon hirdették a „mobiltelefonokat” – bár már vagy százezer darabot használtak –, ám a „Citizens Band” (CB) rádió adó-vevők olyan népszerűnek bizonyultak, hogy közel egymillióan fordultak CB-licencért 1977 januárjában a Szövetségi Kommunikációs Bizottsághoz. A tanulmány szerzője, Raymond Bowers szerint „a CB-használat elterjedésének olyan hatásai voltak, amelyek túlmutattak magán a szolgáltatáson”.

A japán tanulmány végkövetkeztetése szerint a technológiai fejlődés hátterül szolgáló társadalmi és kulturális tényezők között találhatjuk a társadalmi egyenlőség igényét, a kis- és középvállalatok technológiai szakosodását, az emberi kapcsolatok tiszteletének hagyományát és végül, de nem utolsósorban a „technológia iránti kulturális tiszteletet”. Mindez érzékelhető volt már a 19. század végén is, amikor a szaporodó kormányzati feladatok és az egyértelmű „kulturális hajlandóság az új eszmék elfogadására” elősegítette a telefon (1890) és a távíró (1893) korai bevezetését. Az utolsó tényező a miniatürizálás képessége volt. Mindezen alkotóelemek egy olyan „csendes-óceáni” közegben működtek, amely egyre kedvezőbben került ki az Európával való összehasonlításokból. Végezetül ide tartozott még a hamarosan globális lépésekre váltó japán autóiipar robbanásszerű fejlődése 1965 és 1973 között.

E rövid áttekintésből egyértelműen kiderül, hogy a kínálati oldalt tekintve a számítógép fejlődése túlzó leegyszerűsítések nélkül nem írható le fejezetről fejezetre, lépésről lépésre vagy „lapról lapra”. Miként a vasút fejlődésének története (lásd 119. old.), a számítógép fejlődése is magában foglalt egyrészt különböző jellegzetességeket – formatervezés, memória, nyelv, logikai áramkörök, szoftverek –, másfelől különféle új találmányokat, mint például a számítógépes adattömeg telefonvonalon való továbbításához szükséges modem (modulátor/demodulátor) vagy az egér, a számítógép képernyőjén a kurzort irányító beviteli eszköz. Különböző személyek, valamint helyszí-

nek játszottak szerepet ennek a történetnek más és más időszakaiban. Evolúcióról, nem pedig revolúcióról – forradalomról – szól ez a történet (ez utóbbi kifejezést Noyce használta). Ugyanakkor ő is joggal hangsúlyozta, hogy a folyamat nem „lineáris”. A formatervezésnek mindig kulcsszerepe volt, ahogy azt minden, a számítástechnikai üzletben régebben vagy ma érintett személy elismeri.

A „memória” kezdete a negyvenes évekig nyúlik vissza, még mielőtt a MIT-ből Jay Forrester (1918–) elkezdett dolgozni a repülőgép stabilitásával foglalkozó „Forgószél” (*Whirlwind*) projekten. 1953-ban Forresternek sikerült megvalósítania a mágnesgyűrűs memória (*magnetic core memory*) beépítését a számítógépekbe. A programnyelvek története rövidebb, ám annál összetettebb. Az IBM-nél dolgozó John Backus (1924–) 1957-ben kifejlesztett egy új „belső programozású” számítógépes nyelvet, a FORTRAN-t (*formula translating system* – formulafordító rendszer). A számtalan programnyelvből az elsőt, a Plankalkül elnevezésűt egy német mérnök, Konrad Zuse (1910–1995) – akit mára szinte teljesen elfelejtettek – dolgozta ki három évvel előbb, hogy az első elektronikus számítógépet feltalálták volna. A mai napig emlékszünk Joseph Lickliderre, a MIT pszichológusára, illetve látomására a „szorosán összekapcsolódott... emberi agyagról és számítógépekről”. Ugyanígy nem merült feledésbe azoknak a számítógépes úttörőknek a munkája sem, akik az 1970-ben egy másik pszichológus, Bob Taylor által alapított és Alan Key vezette Palo Alto-i Xerox laboratóriumában tevékenykedtek. Ők fejlesztették ki az egeret, amely eredetileg az „X–Y pozícióindikátor képernyőhöz” névre hallgatott. A Xerox fő érdeklődési területe a másolás volt, így nem törekedett ezen úttörő eredmények kereskedelmi kihasználására: ötleteiket más cégek, így az *Apple* és a *Microsoft* vették át.

A szoftvergyártók tábora jelentősen megnőtt a mikroprocesszor feltalálása után – sokan rájöttek arra, hogy ők jelentik az új technológia „kreatív oldalát” –. Ők adtak új értelmet az egyébként már használatban levő „szoftver” szónak, amely a hardver, a kommunikációs rendszer fizikailag megfogható részeinek ellentéte lett. Kulcsszerepet játszottak – és ezt ők is tudták. Egyetlen számítógép sem működőképes valamiféle programszoftver nélkül. Amint azt Hundt megfogalmazta, a szoftverek nélkül a számítógépek „életelen lényekként várnák, hogy a Teremtő életet leheljen beléjük”.

Ha pontos időrendbe szeretnénk állítani a számítástechnika történetének mérföldköveit, könnyen tévútra jutnánk. Míg a hidegháborús körülmények között a katonai, haditengerészeti és űrkutatási jellegű megrendelések egyértelműen nyilvános történések tekinthetők, az állandóan változó piaci körülmények – amelyek közepette a tudományos vagy kereskedelmi felhasználók magukat meghatározták, illetve meghatározzák – másfajta szabályrendet követnek. Már a hatalmas nagyságrendű eladások előtt, a hetvenes évek vége felé kezdték felismerni – a megszerzett és elvesztett vagyoni nyomán –, hogy a kommunikáció története, amelybe ekkortól a média is

ténetét is beleértették, új korszakba lépett. A számítógépek immár nemcsak üzleti eszközökként működtek, hanem „egész sor médiatevékenység fő hajtóerejeként”. Néha hatással voltak a hagyományos médiumokra, így például a könyvnyomtatásra is. „A könyveket, folyóiratokat és újságokat egyre inkább a számítógépes rutin szerint szerkesztik, tervezik, nyomtatják és terjesztik.” Néha lehetővé tettek egészen új tevékenységeket. A számítógépek „diktálták a tempót a vegyes típusú adatállományt kezelő kommunikációs rendszerek területén”. Ugyanez volt az *Intermedia* egyik 1978-as vezércikkének címe.

A fejlődés tempóját nem pusztán a technológiai tudásban elért haladás határozta meg, hanem az állandóan változó gazdasági helyzetben megnyilvánuló vállalkozói lendület is. A legnagyobb technológiai előrelépést a személyi számítógép megjelenése jelentette. Mindemellett egy 1979-ben, Angliában *From Television to Home Computer* (A televíziótól a családi számítógépig) címmel megjelent esszégyűjtemény szerint a személyi számítógép csak egyike volt a nagyközönség által használt elektronikai cikkeknek, amelyek közül a videomagnókkal foglalkoztak első helyen. Sok számítógépes tartozékot egyszerűen „hétköznapi dolognak” (*vanilla*) vagy „kommunikációs készüléknek” neveztek. A „hétköznapi” már gyökeresen eltérő „intelligens” (*smart*) jelzõt már inkább dolgokra és nem emberekre alkalmazták – bármire a kártyáktól a házakig.

Mindemellett ami Nagy-Britanniát illette, az 1979-es esszégyűjteményben a személyi számítógépekrõl szóló fejezet szerzõje szükségesnek érezte, hogy egy kevésbé lelkes, sokkal inkább megnyugtató megjegyzést fűzzön a kérdéshez: egy személyi számítógép lehet olyan olcsó, mint egy színes tévé. Az „Egy pillantás a szoftverre” alfejezetben elmagyarázta, hogy noha a számítógépek „igen összetett elektronikai készülékek, ez nem jelenti azt, hogy mindent tudni kell róluk ahhoz, hogy képesek legyünk használni azokat”. Egy személyi számítógép – az egyik első neve *The Pet* („a házi kedvenc”) volt – „használatra éppoly egyszerű, mint egy hi-fi berendezésé, ha nem könnyebb; ugyanakkor miként a hi-fi berendezések vásárlásánál, itt is megéri megbízható gyártókat és forgalmazókat keresni”. Az ipar gyors növekedésnek indult, és vele „az ön felhasználói tudása szintén gyarapodik... Amint egyre tapasztaltabb lesz, úgy nőnek majd igényei”.

Igen érdekes összevetni ezt az „otthon” perspektívájából megfogalmazott nézőpontot a laboratóriumokban és könyvtárakban vagy akár az irodákban uralkodó véleményekkel, ahol a szövegszerkesztés meghatározó számítógépesített tevékenység lett, az írógép pedig – amely ekkorra igen csak kifinomult eszközzé vált – hamar elavult. Ám a szövegszerkesztést, annak az írás tartalmára és stílusára gyakorolt minden vitatható hatásával együtt ekkor még sokkal inkább a faxszal azonos kategóriába sorolták, és nem tekintették a számítógépesített technológiai egység részének. Az első személyi számítógépek megjelenésekor a készülékek Eli Noam – utólagos –

ítélete szerint a „legkevésbé felhasználóbarát termékek voltak az egykereű bicikli óta”.

1963-ban William Olsen piacra dobta a PDP8-as mini számítógépet. A termék iránti keresletet mi sem bizonyította jobban, mint hogy 1965 és 1970 között az *Olsen's Digital Equipment Corporation* kilencszeresére növelte eladásait – és húszszorosára bevételeit. Ám a vállalat, amelyet 1957-ben alapítottak, és nem a Szilícium-völgyben, hanem Massachusettsben székel, nem látta olyan pontosan előre a piac változásait, mint más cégek. A vezetőség az oktatási felhasználókat tekintette legígéretesebb vevőinek akkor, amikor az újabb vállalatok már a számítógép-rajongók csoportjaiban gondolkodtak. Tudták, hogy ezek száma gyorsan emelkedik majd.

Az első számítógépes bolt 1975 júliusában, Los Angelesben nyílt meg, egy hónappal később pedig megjelent az első otthoni számítógépes magazin, a *Byte*. Nem a szakcikkek jelentették az egyetlen vonzerejét. Az olyan vállalkozókat, mint Nicholas Bushnell – a videojáték egyik kifejlesztőjét – a szórakozás legalább annyira foglalkoztatta, mint az oktatás. Bushnell 1974-ben megkezdte egy mikroprocesszor vezérelte játék, a *Pong* árusítását, amelyet egy tévékészülékhez lehetett csatolni. 1980-ra vállalata, az *Atari* 100 millió dollárnyi videojátékot és egyszerű házi számítógépet értékesített. Fel nőttek és gyerekek egyaránt a számítógépes játékok lelkes rajongói lettek: miként a filmiparban, itt is marketingokokból koncentráltak a gyerekekre és a fiatal felnőttekre.

Egy nemzedékkel korábban úgy gondolták: „[A] televíziózással egy időben született gyerekek azt teljesen természetesnek tekintik, és nem is tud elképzelni olyan korábbi időszakot, amelyben még nem volt televízió. Hajlamos a régebbi korokat a maihoz hasonlónak elképzelni.” Ugyanez volt igaz az első, esetenként igen drága számítógépjátékokkal együtt született gyerekekre is. 1996-ban a *The Times* arról adott hírt, hogy egy holland fiú, Wouter Couzijn sárga legodarabokból felépített egy mikroszámítógéppel felszerelt, járó, beszélő, saját helyzetének meghatározásra is képes robotot. Tizenhárom éves korában megépítette saját laptop számítógépét tizenkét párhuzamos processzorral, amelyek képesek voltak párhuzamosan is futni, illetve megosztani egymás között egy feladatot. A sajtó és a televízió szereti felkapni a tehetségeket – ugyanakkor nagy figyelmet szenteltek a videojátékoknak is.

Az otthoni televíziókészülékek és személyi számítógépek relatív „prioritása” – hogy ezt az új szót használjuk – e könyv megírásakor még nem ért véget. Mindazonáltal visszatekintve egyértelmű, hogy egy úgynevezett új technológia népszerűsítésében a játékelem ugyanolyan fontos szerepet kapott a számítógép történetének korai szakaszában, mint annak idején a telefon korában (lásd 143. old.). Az *Űrháború* (*Space War*) volt az első számítógépes játék, amelyet állítólag a hatvanas években a MIT-re járó egyik hallgató hozott létre; a kilencvenes évek elején az első 3D alkalmazást használó játék a *Doom* nevet kapta.

A kilencvenes évekre a számítógépes haladásnak csak egyik elemét jelentő játékokat, hiába voltak technikailag kifinomultak, a *Television in the Eighties: The Total Equation* (A televízió a nyolcvanas években: a teljes kiegyenlítő-dés – 1982) című BBC-publikáció úgy írta le, mint a (hosszú múltra visszatekintő) „szórakoztató pénzbedobós automaták természetes leszármazottait”. Az otthonokban betöltött szerepük – ahol kiszorították a többi játékot – azonban eltérőnek bizonyult. 1983-ra tizenötmillió amerikai háztartásban játszottak videojátékokkal a tévéképernyőkön, ám ennek csak egy tizenötöd részében volt személyi számítógép. A hangeffektusokkal és a képernyőn megjelenő pontozással felszerelt labdás játékok azonnal népszerűvé váltak, az ezeket olcsóbbá és cserélhetővé tevő mikroprocesszor pedig tovább tágította a műfaj határait. Az erőszak ugyanolyan szokványos alkotóelem lett, mint a sport. Figyelembe véve a rendkívül jól szervezett „szabadidőpiacot”, amelyben a média közvetlenül és vállalati fúziókon keresztül is érintett volt, elkerülhetetlenné vált, hogy az ipar új lehetőségek után nézzen. Bushnell vállalatát, az *Atarit* például a *Warner Communications*nek adta el.

Volt egy különösen meghökkentő érv a videojátékoknak főleg a gyerekekre gyakorolt valószínűsíthető hatásával kapcsolatban. C. Beamer 1982-ben megjelent *Video Fever* (Videoláz) című könyve (alcíme: *Entertainment, Education, Addiction* – Szórakoztatás, oktatás, függőség), amely egyszerre volt gyakorlatias, és vetett fel érdekes elméleti kérdéseket, történetileg különösen érdekes két rövid függelékének különbözősége okán. Az első, „A videojátékok rövid története” túlságosan is rövid volt és túl kevés kronologikus adatot tartalmazott ahhoz, hogy különösebben jelentős legyen. A második, a „Hogyan működnek a játékok”, amely a játékok mögött található technológiát taglalta, jóval világosabban és tömörebben fogalmazott, mint a legtöbb korai személyi számítógépes kézikönyv. A könyv főszerzőjében az értékrendi kérdéseket összegző rész a „Családi tevékenységek mai szemmel” címet viselte.

Más, eltérő megjegyzéseket emelhetünk ki a hirdetésekben, illetve a számítógépes kultúra kritikáiból. A *Radio Electronics* 1974. júliusi száma egy számítógépet és annak használati utasítását az „Az ön személyes miniszámítógépe” cím alatt mutatott be, míg a *Popular Electronics* egy új terméket így hirdetett: „A világ első miniszámítógépes csomagja, amely versenyre kel a kereskedelmi forgalomban levő modellekkel.” Az ezt követő első sorozatgyártású modell 1976 júliusában jelent meg, amikor a korábban Bushnellnek dolgozó Steve Wozniak és Steven Jobs – mindketten a Szilícium-völgy lakói – megalkották a gyári összeszerelésű Apple I-et, amelyet eredetileg helyi klubok számítógép-rajongóinak árusítottak. Ugyanebben az évben piacra dobták az Apple II-t, amely már sokféle feladat végrehajtására volt képes. A vállalkozás egyik tőkéstársa, Mike Markutta volt, az *Intel* korábbi marketingmenedzsere, aki harminckét évesen milliomosként hagyta ott az *Intel*-t. Jobs ugyanekkor huszonkét éves volt.

Az Apple Macintosh bejegyzett részvénytársaság lett, értékét 1980-ban 1,2 milliárd dollárra becsülték. Az IBM, mint minden már kialakult cég, lassabban reagált, így csak egy évvel később látta meg a lehetőségeket, és lépett szorítóba a saját személyi számítógépével: az első évben 35 000 darabot adott el. Egy apró cég, a *Microsoft* hozott ki először operációs rendszert 1980-ban; három éven belül – a sorsdöntő 1984-es évig – a személyi számítógépek 40 százaléka a *Microsoft* programjaival futott. Amikor a *Microsoft* két évvel később részvénytársasággá alakult, a cég alapításakor még csak 19 éves Bill Gatesből azonnal milliomos lett.

1984-re, noha még egymilliónál kevesebb gyorsan elavuló és egymással gyakran nem kompatibilis számítógép volt használatban az egész világon, már egyértelművé vált, hogy a szoftver jelenti a kulcsot mindenféle személyi vagy vállalati, kis- és nagyszámítógép szélesebb körű használatához. Hamarosan a *Microsoft* lett a legnagyobb szoftvergyártó, mivel operációs rendszere, a *Windows* az egész világon elterjedt. Bár uralta a piacot, a kezdetektől akadtak vetélytársai, így például a *Netscape*, amelynek megteremtője, Marc Andreessen még egyetemi hallgató korában kifejlesztette az 1993-ban piacra dobott *Mosaic* böngészőprogramot. Amikor 1995. december 7-én, a Pearl Harbour-i támadás évfordulóján Bill Gates bejelentette, hogy a *Microsoft* „bekeményít az internettel kapcsolatban” (*hard core about the Internet*), és emellett bevezet egy új internetes információs szervert, az *Internet Explorer*t, a *Netscape Navigator*át már gyártották.

Három évvel e bejelentés előtt, a világban bekövetkezett jelentős politikai és társadalmi változásokat követően, 1992 októberében a londoni *Financial Times* összefoglalót közölt „A számítógépek és a kommunikáció” címmel. A cikk azzal kezdte, hogy kiemelte „a számítástechnika és a kommunikáció lassú, de elkerülhetetlen konvergenciáját” (figyeljünk a jelzőre és a főnévre is!), hozzátéve, hogy ez majd „motivációs erőt jelent az új információfeldolgozási gyakorlatok és technológiák megjelenése számára”. Ezek között említhette volna a memóriával rendelkező kompakt lemezeket (CD-ROM-okat, „read-only”, tehát csak olvasható memóriaegységeket), amelyek otthoni lejátszás céljára nemcsak egyes újságcikkek, hanem egész enciklopédiák tárolására voltak alkalmasak. (Továbbá, nem mellesleg, játékok tárolására/játszására is alkalmasak voltak.) Eleinte korlátozott mértékben voltak képesek filmek tárolására, de a DVD-k (*digital video versatile discs* – többfunkciós digitális videolemezek) már úgy kerültek kereskedelmi forgalomba, hogy a CD-ROM-oknál hatszor több tárhellyel rendelkeznek.

1992-ben ugyanakkor már a két évvel korábbinál jóval kevesebb optimalizmussal találkozhattunk az új számítástechnikai termékek eladhatóságát illetően. A számítástechnikai ipart, sok más ágazattal együtt sújtotta a gazdasági depresszió egy 1987-es drámai Wall Street-i összeomlás nyomán; az új technológiák haszonkulcsa költségeikkel együtt csökkent, és míg az eladási ár zuhant, a strukturális munkanélküliség rekordmagasságokba emelkedett.

A hosszú távú optimizmus ennek ellenére jogosnak tűnt, ahogy az érdeklődés középpontjába egyre inkább az „interaktivitás” és a „hálózatiság” került. A hangulat megváltozása tíz évvel később már egyértelmű volt: Peter Schwartz és Peter Leyden a *Wired* magazin 1997-es számában megjelent „A jövő rövid története, 1980–2020” című írásában izgatottan ír egy új „hosszú hullámról” (lásd 113. old.), „a világtörténelem legnagyobb »hosszáról«”. A személyi számítógépek elterjedésével és a Bell-rendszer felszámolásával kezdődő folyamat új lendületet kapott. Az „ipari titánok” kormányzati háttértámogatással igyekeztek kihasználni a fellendülést. Az inflációt immár kordában tartották, a globalizáció pedig mindinkább kiteljesedett. A 21. század folyamán további újító áttörések válnak lehetségessé, köztük az alternatív energiaforrások kihasználása vagy a Mars-utazás.

Műholdak

Eljutásunk a Marsra nagyban függ az űrkommunikációban elért eredményektől, amelynek története 1960-ra tekint vissza. Térjünk vissza most ehhez az időponthoz. A világtörténelem egy rövid szakaszban a kommunikációs műholdak („comsat” – *communication satellites*), amelyek fellövése lehetetlen volt komputerezáció nélkül, nagyobb érdeklődést váltottak ki, mint maguk a számítógépek. A műholdak a technológia legcsillogóbb (egyesek szerint egyenesen „szexi”) megnyilvánulásai voltak az első szovjet Szputnyik 1957. októberi fellövése után. E meglepő esemény az amerikai kormányt a lehető leggyorsabb válaszra ösztönözte, valamint robbanásszerűen megnövelte az amerikaiak tömegeinek a világűr iránti érdeklődését, amelyet aztán a televízió elégített ki és tovább erősített.

Arthur C. Clarke, a *Brit Interplanetáris Társaság* kincstárnoka, későbbi sci-fi szerző három, ember irányította geostacionárius rádiós műhold láncolatát festette le egy azóta híressé vált, a *Wireless World*-ben 1945-ben megjelent jöslatában. 1961-ben, hét évvel azelőtt, hogy Clarke sci-fi regényéből, a *2001 Űrodüsszeiából* Stanley Kubrick filmet forgatott volna, a NASA (National Aeronautics and Space Administration), az új Nemzeti Repülési és Űrhajózási Ügynökség vállalta a *Telstar* fellövését, amely a Föld körüli pályát 2 és $\frac{3}{4}$ óránál rövidebb idő alatt járta be. Több mint 2500 tranzisztort tartalmazott, ám egyetlen integrált áramkört sem. A Brit és a Francia Posta vállalta a kapcsolódó földi állomások megépítését, közülük egy annak a helynek a közelében épült fel, ahonnan Marconi évtizedekkel korábban elküldte az óceánt átszelő üzeneteit.

Később a *Marconi Company* felépített egy földi állomást Bahreinben, de ennek tulajdonosa nem a bahreini kormány, hanem a brit székhelyű *Cable and Wireless* cég volt. Az állomás üzleti jelentősége akkor nőtt meg, amikor kiderült, hogy minden csillogásuk – és az új technikák bevezetésével járó

költségcsökkenés – ellenére a műholdak nem válthatják fel maradéktalanul a kábeles kapcsolatokat, amelyben Nagy-Britanniának már hosszú ideje érdekeltségei voltak. A száloptika volt a kábelek jövőjének biztosítója, és az első, kereskedelmi forgalmat bonyolító – két tévécsatorna műsorát közvetítő – száloptikás kapcsolat az angliai Sussexben épült ki, 1976-ban. Az első amerikai optikai szálas kábeltelevíziós rendszer az alabamai Birminghamban indult be, 1984-ben. Négy évvel később az AT&T és partnerei száloptikás kábelt fektettek le az Atlanti-óceán alatt, egy évvel később pedig harminc cég összefogásával elkészült a Csendes-óceán alatti kábel is. Az óceánok legalább olyan fontos szerepet játszottak, mint az égbolt: 1996 és 1999 között az Atlanti-óceán alatti kábelkapacitás a tízszeresére nőtt.

Az első kísérleti, a Telstaron keresztül sugárzott műholdas tévéadást 1962. július 11-én sugározták: a családias műsorindító beszélgetést ezúttal milliók hallhatták. Egy amerikai tévébemondó szó szerint berontott valamelyik televíziós sorozat aktuális epizódjába, és bejelentette, „a britek készen állnak arra, hogy műsort sugározzanak a Telstaron keresztül”. A nézők pedig láthatták és hallhatták az Atlanti-óceán túlsó partján egy asztal körül ülő briteket. „Jobbomon ez a szigorú tekintetű skót férfiú Robert White. Balomon John Bray, aki az űrkutatás felelőse nálunk. Itt hajnali fél négy van. Sok szerencsét!” Ez a program kevésbé volt emlékezetes, mint sok más későbbi, műholdon át sugárzott tévéadás, köztük az, amelyben Churchill elfogadja a tiszteletbeli amerikai állampolgárságot.

A *Telstar* volt az első a számtalan igen költséges mozgó műhold közül, amely egyszerre volt képes a műsorszórás előtti drót nélküli kommunikációs feladatok ellátására, a kábelek helyettesítésére és televíziós adások továbbítására. Noha az AT&T járt élen a szokásos vállalatok és rendszerek közötti versengésben, a Kennedy-adminisztráció, elkötelezve magát saját „ember a Holdon” programjához, nem akart teljes mértékben az AT&T-től függeni. Miközben a Szovjetunió létrehozott egy tervezett idejű, tizenkét órás orbitális rendszert (*Orbita*), Washingtonban más lehetőségeket vizsgáltak. A szabályozás kereteit az első, 1962-es, kommunikációs műholdakról szóló törvény biztosította, amely egy új vállalat, a *Communications Satellite Corporation* létrehozásához vezetett. E cég részvényeinek felét az AT&T és más kommunikációs szolgáltatók birtokolták, a többit nyílt felvásárlásra bocsátották. Nem volt sem magánmonopólium, sem közszolgálati szerv, de részvényeinek volt piaca, és azok értéke gyorsan nőtt.

1963-ban fellőtték a *Syncom I*-et és *II*-t és a *Telstar II*-t, a következő évben pedig a *Syncom III* műholdat, amely részt vett a tokiói olimpia közvetítésében (lásd 184. old.). Az 1966-os labdarúgó-világbajnokság mérkőzéseit hat transzatlanti műhold segítségével sugározták. A televízió mindemellett nem csak alkalmi fogyasztó volt: az, hogy a nézők milyen „közvetlen képeket” láttak, nagyban függött az újságírói – és anyagi – szempontoktól is. A sajtó szintén korábban sosem látott lehetőségekhez jutott, és egy új ame-

rikai folyóiratot; az 1982-ben beindított *USA Today* – tartalmát kisteljesítményű műholdakon továbbítva – párhuzamosan nyomtatták tizenhét városban. A lap külön hajtogatott mellékletekből állt: a média megjelenhetett a mindennapi élet, az üzleti és nem utolsósorban a sportrovatban is vagy alkalmanként az általános hírovatban is. A sajtó minden országban egyik fő témájává tette a médiát, információkat közölt a rendszeres programokról és pletykákról, időnként pedig kritikákat fogalmazott meg. A média új világa volt születőben.

A műholdak történetében sosem szabad megfeledkezni a nemzetközi lehetőségekről – és akadályokról. 1964 augusztusában, öt évvel azután, hogy a Szövetségi Kommunikációs Bizottság (FCC) meghirdette a „nyitott égbolt” politikáját, létrejött a Nemzetközi Műholdas Távközlési Szervezet (*International Telecommunications Satellite Organization* – Intelsat), amely 1973-ban nyerte el végső formáját. A szervezet tulajdonosi arányait eredetileg a telefonhasználók számának megfelelően állapították meg: az USA a *Comsat* révén 61 százalékkal rendelkezett, Nagy-Britannia 8,4 százalékkal. Létrehozásában a Szovjetunió nem vett részt – a hidegháború közepén jártunk ekkor –, hanem 1968-ban létrehozott egy másik nemzetközi testületet, az *Inter-szputnyikot*, amely viszont csupán hét országot tömörített. Az Intelsat ugyanekkor számtalan, köztük sok el nem kötelezett országot magához vonzott, és 1975-re nyolcvankilenc kisebb-nagyobb, eltérő távközlési szükségletű ország volt a tagja.

Első, a NASA segítségével fellőtt és a *Hughes Corporation* által készített műholdja, az *Intelsat I* (1965) mindössze mintegy 50 kilogrammot nyomott, és az *Early Bird* (Koránkelő) nevet kapta. Olyannyira sikeres volt, hogy az Intelsat műholdak következő, 1967-ben fellőtt nemzedékét is a *Hughes*től rendelték meg. Ezt követték az *Intelsat III*-as műholdak: ezeket az Atlanti-óceán partja mentén és egyet-egyét a Csendes-, illetve az Indiai-óceán fölött működtettek. Minden nemzedék megbízhatóbb, erősebb volt, a nagyobb kapacitás ugyanakkor kisebb fenntartási költséggel járt. Az *Early Bird* kapacitása mindössze 240 hang- vagy egy tévécsatorna volt; az *Intelsat IV* típusúak, amelyekből az utolsót 1975 májusában lőtték fel, 3000 és 9000 közötti hang-, vagy tizenkét televíziós csatornát tudtak kiszolgálni.

A technikai siker még nem biztosította a kormányzati vagy az FCC-től érkező támogatást, és a *Comsat* nem tudott vezető szerepet kivívni a közvetlen műholdas műsorszórás terén, sem pedig licencet szerezni egy belföldi, amerikai műholdas rendszerre – amint azt először már 1965-ben megpróbálta. Ezt hét éven keresztül megakadályozta a Szövetségi Kommunikációs Bizottság, amely a *Comsat*ot egyszerűen a szolgáltatók szolgáltatójának tekintette. Amikor 1974-ben az első kisteljesítményű, kizárólag amerikai használatra szolgáló műholdat fellőtték, az nem a *Comsat*é volt, hanem a *Western Union* terméke. Egy évvel korábban Kanada pályára állította a világ első belföldi sugárzású műholdját, amelynek ugyan inuit-eszkimó neve volt (*Anik*,

azaz Testvér), de az USA-ban építették, ahol az RCA már használta is, mielőtt a *Western Union*-féle műholdat fellőtték.

Az esélylatolgatások és a jövő tervezésének ideje volt ez. Egy 1975 augusztusában megjelent különszámában az *Intermedia* egyszerre volt lelkes és kételkedő. Olyasfajta nemzetközi kérdésekkel foglalkozott – még ha a lap nem használta is a „globális” szót –, mint a „környezet, az energia, a leszerelés, a tengerek és az óceánok védelme; a műholdas kommunikáció jelentőségét tárgyaló elemzések ugyanolyan sokféle értelmezést kínálnak..., mint ahány elmélet létezik a kommunikáció szerepéről, funkciójáról és a társadalomra, illetve az egyénekre gyakorolt hatásáról”. Számtalan témáról esett szó. Megemlítették például, hogy Algéria volt az első afrikai ország, amely nemzeti célokra használt műholdas rendszert, és hogy Ázsiában igen jól haladt a SITE (*satellite instructional television experiment* – műholdas irányítású televíziós kísérlet) megvalósítása, amely egy NASA-műhold segítségével oktatási céllal sugárzott hat különböző régióban egészségüggyel, higiénával és mezőgazdasággal kapcsolatos témákban négy különböző nyelven. A SITE valódi, bár korlátozott siker volt, így története előkelő helyet foglalt el minden friss oktatástörténeti munkában.

Az USA-ban csak a műholdas és a Reagan-kormányzat alatt teljes mértékben felszabadított kábeles érdekek konvergenciája hozta meg a belföldi műholdas rendszer hatékony kihasználását. Mindeközben Európában a magas költségek ellenére a műholdas televíziózás a saját útját járta, megakadályozva, hogy az amerikai háttérrel rendelkező *Coronet* vállalkozás fellöhesse egy távközlési műholdat, és azt egy luxemburgi bázisról működtesse. 1974-ben francia–német megállapodás született egy többcélú közös műholdas rendszer, a *Symphonie* létrehozásáról, amely műsoros hang- és telefonos kapcsolatot biztosított Európa és Afrika, később pedig Európa és Latin-Amerika között. E folyamat 1988-ban egy német TV-Sat és egy francia TDF-1 műhold sikertelen felbocsátásával zárult. Tíz évvel korábban (1978-ban) Európai Űrkutatási Ügynökséget hoztak létre a célból, hogy „felmérje a világűrt, illetve műholdakat löjön fel, és működtessen”. Első műholdjának fellövésére 1983-ban került sor.

1982-ben az Európai Közösség bejelentette, hogy az európai integrációhoz a kulcsot az európai kultúra közös európai televíziós szabályozás révén történő sugárzása jelenti, mely később digitális úton is történhet.

„A képek és információk megosztása lesz a leghatékonyabb módja annak, hogy az európai népek közötti kölcsönös egyetértést növeljük, amely által fokozottabban érezhetik, hogy közös társadalmi és kulturális egységhez tartoznak.”

Ugyanebben az évben felállították az első működőképes európai műholdas kábeltelevíziós szolgáltatórendszert (SATV), és az Európai Műsorszórási Unió ambiciózus módon beindított egy kísérleti európai szolgáltatást

(*European Service*), az *Eurikont*, amelyet később *Európára* kereszteltek át, ez az Európai Űrkutatási Ügynökség tesztműholdját, az OTS-2-t (*orbital test satellite* – kísérleti orbitális műhold) használta. Az első este programján szerepeltek beszédek, másfél óra „magaskultúra” (nevezetesen Haydn-hangverseny), a *Coronation Street* egyik epizódja, a *World in Action*-sorozat egy adása és ötven perc popzene. Ez egyszer a tartalmat is éppúgy lehetett ünnepelni, mint a technológiát.

Noha az elképzelés jelentősége meghatározó a páneurópai gondolat támogatói számára, mégis valószínűtlennek tűnt, hogy a kibővített Európai Közösségben minden ország maradéktalanul elfogadja az integráció megvalósítását a közös európai televízió révén, amely tervet egy 1989-ben elfogadott és 1991-ben életbe lépett direktíva, a „Televízió határok nélkül” célkitűzéseiben meg is erősítettek. Ehelyett 1989-re úgy tűnt, hogy a kereskedelmi piac győzedelmeskedik, jóllehet – a „konvergencia” szó ellenére – számottevő különbségek maradtak a rádiózásban és a televíziózásban, illetve a telekommunikációban. Ami az utóbbit illette, a brit kormány diktálta a tempót, az első információs technológiai miniszter 1980-as kinevezésével. A brit kormány az üzleti szektorba helyezte bizalmát, és 1984-ben – miután eladta saját részvényeit a *Cable and Wireless*-nek – privatizálta a *British Telecom*-ot abban a hitben, hogy a privatizáció hatására nőni fog annak hatékonysága, új befektetések érkeznek, és nő a versenyképesség. Az ehhez kapcsolódó tervek – egy közvetlen műholdas műsorszóró rendszer kiépítése megosztott kockázatú konzorciumon keresztül – esődöt mondtak, 1988-ban pedig a konzorciumban olyan fontos szereplőkkel találkozhattunk, mint a *British Telecom*, a *British Aerospace*, a *GEC/Marconi* és a *Rotschild Bank*.

Egy újabb konzorcium, a BSB (*British Satellite Broadcasting* – Brit Műholdas Műsorszolgáltatói Vállalat), amelyben több tévétársaság, valamint a *Pearson* kiadóvállalat szerepelt (ennek egyik része a *Longman* kiadónak, melynek története egészen 1724-ig nyúlt vissza), már sikeresen lőtt fel 1990-ben egy, a *Hughes Communications* által épített műholdat. Ám a működtetés és a programellátás költségei olyan magasnak bizonyultak, hogy egy évvel később kénytelen volt fuzionálni riválisával, a Murdoch által birtokolt *Sky Television*-nel: az új vállalatóriás neve BSkyB lett. Murdochnak ekkorra már ugyanolyan befolyása volt a televíziózásban, mint a sajtóban.

1993/94 táján a kiterjedt nemzetközi médiaérdekeltségekkel rendelkező Murdoch bebizonyította, hogy a kereskedelmi műholdas műsorszórás kifizetődő vállalkozás lehet, amely akár a BBC-t is felülmúlhatja, különösen a sport terén, és komoly riválisa lehet annak a hírszolgáltatásban is. Hárommillió brit háztartás, tehát minden hetedik család előfizetője volt Murdoch szolgáltatásának, valamint 16 európai országban a háztartások több mint 30%-a nézte a műholdas sugárzású televízióadásokat, legmagasabb arányban Hollandiában (92%), ahol Belgiumhoz, Dániához, Svédországhoz és Svájcához hasonlóan magas volt a kábeles kiépítettség aránya. (Megjegyzem-

dő, hogy 1939-ben már a holland háztartások fele rendelkezett vezetékes rádióval.)

A műholdhasználat és a kábelezettség arányainak kapcsolata további elemzést és áttekintést igényel.

Az új technológiák iránti feltétlen odaadását hangsúlyozó Finnországban például a műholdas sugárzás közönsége csak 1 százalékos volt, míg a kábeltelevíziózás esetében ugyanez az arány 40 százalékos. Az Egyesült Királyságban – ahol lassan fejlődött ki a kábelhálózat – jóval kevesebb műholdas televízió néző volt a kilencvenes években, mint Hollandiában, valószínűleg azért, mert a BBC és az ITV ingyenes szolgáltatásai általánosságban elfogadhatóbbak voltak. A BBC 1939 előtt ellenezte a vezetékes rádiózást azon az alapon, hogy megfelelő ellenőrzés hiányában „káros lehet a BBC Chartájának szellemére és szándékaira”. Most határozottan, de mindhiába tiltakozott a kábeltelevíziózás terjedése ellen.

A műholdas, illetve kábeltelevíziózáshoz az egyes országok viszonyulása jelentős eltérést mutatott, akárcsak a műsorszórési rendszerek korábbi különbségei, illetve az általuk tükrözött közönségpreferenciák. Az összesített számsorok országonként is érdekesek, főleg ha hosszabb időintervallumban vizsgáljuk azokat. Becslések szerint a műholdas szolgáltatásokra előfizető brit háztartásokban élők a tévénézők majdnem 6 százalékát tették ki 1993-ban, három évvel később ez a szám már 11 százalék volt. Japánban – ahol 1978-ban lötték fel azt a kísérleti műholdat, a *Yurit*, amelyet úgy mondtak a kommunikációnak „szenteltek”. Az új fejlesztésekben az NHK vitte a prímet: 1991-ben kábeles és egyedi műholdas televíziós (*direct-to-home*) műsor-szolgáltatást indított be, amelyet még ugyanebben az évben a *Japanese Satellite Broadcasting* követett egy 24 órás csatorna beindításával. 1996-ban ennek a szolgáltatásnak már több mint kétmillió előfizetője volt.

1997-ben az akkor már amerikai állampolgár Murdoch eladta amerikai műholdas rendszerét, az ASkyB-t, amelyet – 200 csatornát ígérve az amerikaiaknak – 1996 januárjában indított el, és amelyet cégével, a *News Corporation*nal globális stratégiájuk egyik sarkkövének tekintett. 1993-ban Murdoch megszerezte a hongkongi *Star TV* feletti ellenőrzést, majd Japánban 1996 decemberében, a helyi *Soft Bank* céggel közös vállalkozásban beindította a JSkyB-t. Alig valamivel később a Sony is belépett a vállalkozásba. Amikor Murdoch feladta az ASkyB-t, egy magas rangú televíziós vezető „a teoretikus gyönyörének és a gyakorlati megvalósító rémálmának” nevezte a műholdas műsorszóró vállalkozást. Ez azonban még az után is csak félig volt igaz, hogy Murdoch eladta többségi érdekeltségeit a *Star IV*-nél. A kilencvenes évek közepén az *Aisa Sat-2* műhold tizenegymillió ázsiai tévénézőt kapcsolott össze. Négy évvel korábban a BBC elindította a *World Service Television*ot, amelynek hamarosan több millió nézője lett Ázsiában, Ausztráliában, Amerikában és Afrikában.

A kábeltelevíziózás

Az 1960-as években az új technológiák listáján (lásd 270. old.) az „egyéb szélessávú kapcsolatok” között a kábeltelevíziózás (CATV) jóval a műholdak mögött szerepelt. A kábeltelevíziós állomások eleinte mindenütt inkább helyi jellegűek és egyirányúak voltak, kínálatuk pedig tizenkét csatornáig terjedhetett. A jobb vételi minőség ígérete akkoriban ugyanannyit számított, mint a szélesebb választék. Sok országban a kábeltelevíziózás története egészen a vezetékes rádiózásig nyúlik vissza, amely szintén javította a vételt, de a hallgatónak nem kínált különösebben széles programválasztékot. Napjainkban azonban, mivel az 1970-es években a kábeltelevíziós technikák jelentősen fejlődtek, egyesek lelkesen úgy vélik, hogy a kábel kulcsszerepet játszott a telekommunikáció és műsorszolgáltatás forradalmában.

Akkor kezdődött a kábeltelevízió iránti lelkesedés, amikor kiderült, hogy több csatornát tud nyújtani (eleinte általában tizenkettőt, később akár száznál is többet), mint a hagyományos sugárzási technikák. Egyik amerikai híve az a Ralph Lee Smith volt, aki a széles körben olvasott *The Nation* 1970. májusi számában megjelent cikkében megalkotta a „bedrótozott nemzet” (*the wired nation*) kifejezést. Az első csetlő-botló lépések láttán egyes körökben Smith jóslatára úgy tekintettek, mint egy bizonytalan időjárás-előrejelzésre. Rövid távon – miközben a kábel a vidék és a kisvárosok után a nagyvárosokat is meghódította – tévedtek azok a szkeptikusok, akik egyébként csak „kábelámitásról” beszéltek (lásd 289. old.). 1970-ben 2639 kábeles rendszer létezett az USA-ban 5,3 millió előfizetővel a televízióval rendelkező amerikai háztartások 8,7 százalékában; 1975-ben 3506 rendszer működött 9,8 millió előfizetővel a háztartások 14,3 százalékában; újabb öt évvel később a vonatkozó számok: 4000, 17,2 millió és 23 százalék.

A kábeltelevízió fejlődése komoly szabályozási problémák elé állította az FCC-t, amelyeket a Kongresszus külön utasítása hiányában az intézmény nem is nagyon igyekezett közvetlenül megoldani. 1959-ben a Szövetségi Kommunikációs Bizottság azt a döntést hozta, hogy mivel a kábeltelevízió sem nem műsorszórási, sem pedig mindenki által elérhető kommunikációs eszköz, az nem tartozik fennhatósága alá. Később, amikor hálózati körökben amiatt aggódtak, hogy a kábeltelevíziózás előretörése kiszoríthatja a „szabad” hálózati televíziózást vagy elszippanthatja a népszerű események közvetítését, az FCC 1968-ban közvetlenül is beavatkozott, és megtiltotta, hogy a kábelállomások „távoli jeleket” sugározzanak, ebbe beletartozott bármilyen, szolgáltatási területükön kívülről érkező jel. Az ilyesfajta „szolgáltatásbefagyasztás” népszerűtlennek bizonyult több közegben is, és 1972-ben nagy nehezen megszületett a kompromisszum: az FCC úgy döntött, hogy a kábeles rendszerek legalább két távoli jelet importálhatnak. Ám ezen túl más szabályozások is érvényesek voltak rájuk, például hogy tartsanak fenn néhány csatornát oktatási célokra, valamint a helyi kormány és a „nagyközönség” számára.

További négy évvel – és jó néhány bírósági ügygel – később a kábelrendszerekre vonatkozó korlátozások legtöbbször eltörölték. A dereguláció növekvő számú hívének azonban ez sem volt elég. 1977-ben Washington DC felbbiteli bíróságának három bíróból álló testülete úgy döntött, hogy a kábeltelevíziózásra vonatkozó mindenfajta megszorítás hatályon kívül helyezendő, mivel nincs „alkotmányos különbség a kábeltelevízió és az újságok között”, valamint az alkotmány első kiegészítésének értelmében a kábeltelevíziózás nem minősül műsorszórásnak. Ekkoriban már másfajta félelmek is megfogalmazódtak – mégpedig az, hogy az elektronikus és a nyomtatott média fokozódó konvergenciája következtében a nyomtatás olyasfajta szabályozások hálójába bonyolódik, mint amilyeneket a Szövetségi Kommunikációs Bizottság (FCC) a műsorszórásra alkalmaz. Ebben a helyzetben, amikor a Kongresszus továbbra sem akart vagy tudott közbelépni, egyes alkotmányjogászok azt szorgalmazták, hogy a frekvenciakorlátok többé ne jelentsek a műsorszórás szabályozásának alapját.

A gyakorlatban az efféle jogászai érvelésnél többet nyomott a latban az amerikai kábelhasználat terjedése. A hatvanas évek eleje és a hetvenes évek vége között a kábeltelevízió jelenléte a háztartásokban 2%-ról 20%-ra nőtt, az USA egyes részein a tévénézők akár húsz, sőt idővel harminc csatorna közül is válogathattak. (Később a városi körzetekben már ötven csatorna állt rendelkezésre.) Úgy tűnt, hogy a választék helyi szinten valóban kiszélesedik, mivel a kábel – miközben a nézők tömegeit kisebb csoportokra bontotta – lehetővé tette, hogy néhány csatornát ne pusztán szórakoztatásra használjanak. Mivel lehetőség nyílt az egyébként korlátozott létszámú helyi közönség összegyűjtésére, a könyvkiadáshoz hasonlóan megvalósulhatott a tematikus csatornák elindítása, amilyen például a *History* és a *Discovery Channel*. Nem minden ilyen csatorna bizonyult azonban sikeresnek vagy nyereségesnek, és a nagyobb választék sem hozta el azt a változatosságot, amelyre elvben lehetősége lett volna. 1998-ban Brian Winston úgy fogalmazott, hogy „a kábeltelevíziós csatornák szinte teljesen megbuktak abban, hogy akár a legcsekélyebb mértékben is megváltoztatták volna a televíziós műsorszórás bejáratott műfajait és formáit”. Anyagi szempontból ugyanakkor a fizetős televíziózás nyereséges volt, és komoly jövedelemforrást jelentett a kábeltulajdonosok számára, emellett pedig megteremtette a „televíziós vásárlás” (*tele-shopping*) lehetőségét.

A kábelhez kötődő amerikai vélemények, illetve az abból származó profittal kapcsolatos első változások 1976-ban történtek, amikor a *Time Inc.*-hez tartozó *Home Box Office* (HBO) úgy döntött, hogy jövőjét az RCA *Satcom I* műholdjához köti. Ennek köszönhetően országos terjesztési lehetőséghez jutott, hasonlóan a három nagy országos televíziós csatornához, ám ezt a költségek töredékéért. Más társaságok is gyorsan követték az HBO példáját, egyes vállalatok hamarosan többféle szolgáltatást működtettek (*multi-service operators*), általában a játékfilmekre vagy a sportra specializálódva. Beindult

egy immár ismerős üzleti koncentrációs folyamat, ennek eredményeként egyes állomások kábeles „szuperállomásokká” nőttek ki magukat, mint például a New York-i WOR-TV vagy az atlantai WTBS. Általánossá vált a többféle médiumra kiterjedő tulajdonosi szerkezet, miként a Hollywooddal kötött üzleti megállapodás is. Ezek a lépések nagyobb profitot ígértek, mint bármilyen más üzleti megoldás. Egyes helyi csatornák ugyanakkor ingyenessé maradtak, és sok közülük egyáltalán nem függött a reklámbevételektől.

A legaktívabb városi körzetekben a kábeles előfizetők csatornák rendkívül széles választékához juthattak hozzá, bármennyire korlátozott volt is ezek tartalma, az igény pedig egyre nőtt. Következésképpen a fogyasztásvédelmi vezér, Ralph Nader bábáskodása alatt létrejött *National Citizens' Committee for Broadcasting* (Országos Polgári Műsorszórási Testület) azt javasolta, hogy a polgárok kétszer annyi helyi csatornát követeljenek kábelszolgáltatójuktól, mint amennyit az egyébként kínált, és emellett csikarjanak ki magas díjkedvezményeket a szolgáltatóktól. A felhasználói díjak összege változó volt, a kezdeti időkben a kábelrendszerek kiépítése nagy költségekkel járt, és ezek a kiadások természetesen megjelentek a pénzügyi megfontolásokban is. Kiszámították például, hogy a 400 ezer háztartással rendelkező Dallasban a program elindítása 100 millió dollárba rúgna. Az üzleti kilátások azonban még így is biztatók lehettek, hiszen hat csoport versengett a koncesszióért, és amikor a városi tanács a *Warner Amex*-nek adta meg azt, a helyi *Sammons Communications Inc.* népszavazás kiírását követelte. Dallas, amelynek nevét egyébként is a televízióon keresztül ismerték meg a világban, kétszer annyi fizetős televíziós társaságot számlált, mint az USA bármely másik városa. A nyolcvanas évek közepére már az amerikai háztartások felében volt kábeltelevízió. Egyes amerikai kábeltársaságok több milliárd dollár értékű, országos méretű vállalatokká nőttek. A tíz legnagyobb szolgáltató ekkor a kábel-előfizetők több mint felét látta el országszerte. Ugyanez a szám Kanadában 60 százalék volt.

Az 1980-as évek közepén a kábeltelevízió elterjedtsége az USA-n kívül meglehetősen egyenetlen volt. Olaszországban, ahol a kábeltelevíziót egyszerűen a műsorszórással egyik változatának tekintették, már 1971-ben létezett egy társaság, a *Tele Biella*. Hollandiában a helyi önkormányzatok birtokolták a kábelrendszerek több mint felét. Franciaországban nem volt vonatkozó törvény 1982-ig. Németországban és Svédországban a fejlődés lassú ütemben zajlott. A kábel Nagy-Britanniában szintén nehézkesen terjedt, még azután is, hogy a kormány a versengés és a választék jegyében tizenegy fizetős kábeltelevízió-engedélyt adott ki 1983-ban. 1985-re ebből már csak hét működött, még tíz évvel később tizenhárom, közülük néhány időszakosan működött, némelyik pedig transzatlanti konzorciumot alkotott amerikai vállalatokkal.

A kábeltelevízió fejlődésének programszervezési, valamint üzleti okokból gyakran volt nemzetközi – miként helyi – dimenziója is. Ted Turner atlantai központú CNN-je (*Cable News Network*) tudatosan törekedett globális

eredményekre, és a már önmagában is nemzetközi *Time/Warner*rel történt 1995-ös fúziója után az új konglomerátum értékét 36 milliárd dollárra becsülték. (A *Time/Warner* 1990-ben szintén egy fúzió eredményeként jött létre.) A váratlan összekapcsolódás a CNN-nel azt eredményezte, hogy közös forgalmuk immár nagyobb volt, mint a világszerte ismert *Walt Disney Company*, amely nem sokkal korábban vásárolta meg a *Capital Cities/ABC*-t, az akkor legnagyobb amerikai hálózat tulajdonosát. A *Time/Warner*nek már korábban birtokában volt a CNN részvényeinek 18 százaléka, és állítólag Turner többször ajánlatot tett a CBS megszerzésére. A CNN lobogója alatt 1995-ben további két hírsatornát és két mozicsatornát – köztük a *Cartoon Network*öt – is működtetett. Az ő tulajdonában volt a hollywoodi MGM filmarchívuma is, amelyet ezután a *Warner* archívumával együtt kezelhettek. A sajtóban Murdochot tekintették Turner egyik lehetséges vevőjének: Murdoch 1995-ben részese lett a „négyek bandája” szerződésének, amikor szövetkezett a brazil *Globo*, a mexikói *Televisa* és az amerikai *United States Telecommunications Inc.* tulajdonosaival. Ez azonban már nem technológiai, hanem üzleti konvergenciát, összeolvadást jelentett.

Adatmegjelenítés

A kábeltelevízió egyértelműen nagy üzlet volt. Amint azt Timothy Hollins *Beyond Broadcasting: Into the Cable Age* (A műsorszórás túl: a kábelkorszakba lépve, 1984) című tanulmányában megjegyezte, Nagy-Britanniában éppoly keveseknek volt 1982 előtt „a leghalványabb sejtelve arról, hogy a kábel nem csak a távirat egy másik neve, vagy egy darab drót”, mint Olaszországban. Most viszont már az Atlanti-óceán mindkét partján úgy gondolták, hogy a kábel lehet „egy újabb technológiai forradalom előfutára, egy információközpontú társadalom idegrendszere”. Richard Hoggart új szerepében, a *Broadcast Research Unit* (Rádiózási és Televíziózási Kutatóegység) elnökeként előszót írt Hollins tanulmányához, amelyben megjegyezte, hogy az ilyesfajta témákról folyó társadalmi párbeszéd Nagy-Britanniában egyfelől nem jelentett többet „félíg utópikus spekulációknál”, másrészt pedig „Kasszandra-féle vészjóslatoknál”. Ezzel ellentétben az USA-ban, tette hozzá Hollins, az arányokat figyelmen kívül hagyva „halmozták a szuperlatívuszokat”.

Hollins megjegyzései általános értelemben azonban nemcsak a kábelre vonatkozóan voltak érvényesek, hanem az „adatmegjelenítés” (*viewdata**)

* A „viewdata” kifejezésnek bevett magyar fordítása egyelőre nem létezik, leginkább talán az „egyirányú szöveges információszórás” leírás közelíti meg valódi jelentését. Az e szóval körülírt technológiák közül nálunk csak néhány, így a telefax és a teletext ismert. A gyűjtőfogalom helyettesítésére e helyütt az „adatmegjelenítés” szót használjuk. - A ford.

néven leírt dolgok egész sorára – ezek közül a teletext tartozott az akkoriban „a televíziókészülékhez kapcsolódó új fejlesztések családja” néven ismert csoportba. A teletext olyan rendszer volt, amellyel információs oldalakat (szavakat és grafikákat) sugároztak televízión a hagyományos sugárzásban korábban nem használt kimaradó vonalakon (*spare lines*). A tágabb értelmű „videotext” kifejezés számítógépen tárolt információk továbbítását jelentette telefonvonalon vagy kábelen, ezeket tévéképernyőn vagy e célra szolgáló videotext-terminálon lehetett megnézni.

A videotext segítségével hozzá lehetett férni a számítógépesített adatállományokhoz. Az információs szolgáltatók által biztosított mód előnyeiről – és nehézségeiről – akkor elhangzott érvek nagy része már megelőlegezte az internettel és a világhálóval kapcsolatban kicsivel később felvetődő problémákat. Vajon a *viewdata* „tömegmédiummá válik, egyéni marad, vagy ahogy a japánok mondják, egyéni tömegmédiúm lesz?” – tették fel a kérdést 1979-ben az *Intermedia* egyik számában. A technológia szlogenje szerint „az információ világa immár kéznyújtásnyira került”, de a felhasznált technológia analóg volt, nem pedig digitális, „a ma technológiája, nem a holnapé”. A videotext iránti érdeklődés középpontjában a szerző szerint nagyrészt annak „identitásfejlesztő” hatása állt. A különböző elektronikus szolgáltatások gyarapodásával szerzőnk és más megfigyelők reménye szerint azok valamilyen „egyensúlyi állapot felé araszolnak” majd.

Ilyen egyensúlyi állapot azonban nem jött létre. Ehelyett új technológiák egész sora jelent meg, amelyeknek nem mindegyike kaphatott valóban szárnyra a már 1970-ben „adatközpontú társadalom” névvel illetett közegben. Ezek némelyike befejezetlenül – akár a prototípus szintjén –, különféle fejlődési pontokon rekedt meg. Az egyik jellemző példa a nagyfelbontású televízió (*high-definition television*, HDTV) volt, amely jobb színeket és tisztább képet nyújtott 1125 vonal felhasználásával (a szokványos 525 vagy 625 helyett). Egy szélesebb, már-már mozivásznonra hasonlító képernyőt pedig sikerrel mutattak be az USA-ban és másutt is, ám a készülék kifejlesztésén sokat és hosszasan dolgozó japánok nagy bánatára különféle okokból nem történt meg az áttérés.

Nem számított az a tény sem, hogy a nagyfelbontású televízió a hagyományoshoz képest ötször annyi információt hordozó képet közvetített. Egy másik rendszerre az átállás nem csupán komoly befektetéseket igényelt volna, hanem új frekvenciakiosztást is. A technikai szabványok eltértek a különböző országokban, és ami a legfontosabb, az ajánlott technológia nem digitális, hanem analóg volt. A kérdés valószínűleg akkor dőlt el véglegesen, amikor 1997-ben a brit kormány a digitális sugárzásra vonatkozó terveiben a nagyfelbontású televízió bevezetése helyett inkább több csatorna kiosztása mellett döntött.

A digitalizálást már ekkor úgy tekintették, mint ami a nyolcvanas években sok új technológia alapjául szolgál majd. A folyamat mindemellett in-

kább felhalmozó, mintsem forradalmi jellegű volt, amelyet a kilencvenes években olyan szalagcímek hirdettek, mint például „Go Digital, Cable vs. Satellite vs. Terrestrial” (Térjünk át a digitálisra: kábel, műhold, vagy földi sugárzás?”; *Home Entertainment*, 1999. december). Amikor 1984-ben feldarabolták az AT&T-t, az amerikai telefonellátás legnagyobb részét még egy mikrohullámú adótornyokból és rézhuzalokból álló hálózaton keresztül biztosították, miközben a kábeltelevízió koaxiális kábeleken futott, a műsorszórás pedig a rádióhullámokra korlátozódott. A következő tíz év – a némi túlzással száloptikás forradalomnak nevezett folyamat – során kezdte az elektronika és a digitális jelek tömörítése átalakítani a helyzetet. Az átalakulás ez utóbbi eleme a drót nélküli átjátszási módok és rendszerek kapacitását a korábbi tízszeresére növelte. Mindemellett a 21. század kezdetén még több millió analóg televízió van használatban, és a világ rádiós műsorszórásának döntő többsége sem digitális.

E „forradalom” előtt a telekommunikációs rendszer fragmentáltsága, a távközlésben és a sugárzásban létező különféle kultúrák hátráltatták leginkább a *viewdata* családhoz tartozó technikák elterjedését. Európában mindekelőtt a nemzeti posták – esetenként magántulajdonú üzleti vállalkozásokkal együttműködve – voltak az ambiciózus szülők. A Brit Posta megfogalmazásában az általuk nevelt család egyre jobban terjeszkedett, az állandóan figyelő sajtó árgus szemei előtt. Épp a Brit Posta – amely nem sokkal később kénytelen volt megválni telefonszolgáltató üzletágától – kezdte kínálni 1979-ben, az új technológiai fejlesztéseknél szokásos kísérleti szakasz után a világ első működő adatmegjelenítő rendszerét, a *Prestel*-t. Ez volt a „videotext éve”, amelyet a szakemberek mint „a számítógép és a kommunikációs technikák oly sokszor emlegetett konvergenciájának egyik első elemét” írták le. Ennek az évnek márciusában Londonban meg is tárgyalták a kérdéseket a „világ első video-adatátvitellel foglalkozó nemzetközi fórumának” nevezett eseményen.

A *Prestel* „viewdata”-nak hívták volna, ha a Brit Posta le tudja védetni a nevet, de nem ez volt az akkoriban kifejlesztett egyetlen adatmegjelenítő rendszer. A brit IBA-nél megjelent az *Oracle*, a franciáknál a *Teletel*, Finnországban a *Telset*, az amerikai CBS-nél a *Teletext* és Kanadában a *Telidon*. E rendszerek meghirdetett fő célja kivétel nélkül „nem a technológiai büvéskedés, hanem a társadalmi hasznosság” volt. Nem csupán a *Prestel* – az „úttörő”, amely nem alkalmazott mikroprocesszort termináljain – nem próbálkozott az új technológiák hasznosításával.

Az adatmegjelenítés ezt követő fejlődésének kronológiáját nem könnyű felállítani, mert az üzembe helyezés mindig késik a bemutatáshoz képest. Emellett jelentős az eltérés az ígéretek és a tényleges teljesítmény között. Ambiciózus bejelentések hangzottak el és jelentek meg olyan pillanatokban, amikor maga a tervezés még korai stádiumban volt. A készülékek drágák voltak, a letöltési módok bonyolultak, nehezen kiszámíthatók és végrehaj-

hatók. Franciaországban megvalósult a keresztámogatás, Nagy-Britanniában viszont nem. Az USA-ban nehéz volt felkelteni a széles közönség érdeklődését. Az olyan helyi kísérletek, mint amelyet a *Los Angeles Mirror* 1984-ben Kaliforniában kezdeményezett, több évi veszteségtermelés után leálltak.

Két típusú viewdata-rendszer létezett: a telefonalapú, mint például a *Prestel* és a *Telidon*, illetve a műsorszórás-alapú, mint a BBC-féle *Ceefax* vagy az IBA *Oracle*-je. A Nemzetközi Távközlési Unió bizottságai választották ki ezek általános megjelölésére a videotext kifejezést. Az előbbi rendszer, amely egyszerűsége törekedett, a működéséhez szükséges adatokat információszolgáltatóktól szerezte be, amelyek különböző „oldalakat” tartottak fenn: nem volt központi szerkesztő vagy tartalmi koordinátor. A posta szerepe így ahhoz volt hasonló, mint bármely más szolgáltatóé. A rendszert ebben és egyéb jellegzetességeiben – nyelvezetében, eljárásaiban – is az internet előfutárának tekinthetjük.

„A *Prestel*-módszer által felvetett első probléma az információszolgáltató számára az – jegyezte meg a cég egyik menedzsere –, hogyan lehet a felhasználót a lehető leggyorsabban elvezetni a rendelkezésre álló információhoz.” Mindezt egy internetes szoftvercég menedzsere is mondhatta volna. Akkoriban azonban a posta által körüludvarolt információszolgáltatók még régi hasonlatokban gondolkodtak. A potenciális „tömegmédiium” *Prestel* sokak szerint közelebb állt a nyomtatáshoz és a könyvkiadáshoz, mint a rádiózáshoz vagy a televíziózáshoz. Ez volt az egyik oka annak, hogy bizonyos újságérdekeltségek, köztük a *Financial Times* és a *The Economist*, védekezéséppén úgy döntöttek, hogy maguk is információszolgáltatók lesznek. Mások ellenálltak. Különösen a német sajtó volt ellenséges a Német Posta által 1984-ben bevezetett rendszerrel szemben.

A kockázatos vállalkozásban üzleti lehetőséget látó, nem pusztán védekezésből cselekvő százhatvan brit információszolgáltató egyike két pontot emelt ki. Először is itt nem volt érvényes „a csúcsidő zsarnoksága” sem az információszolgáltató, sem a felhasználó számára. Másodsor: a rendszer aktivitást feltételezett a felhasználó részéről. Ha nem hoz döntéseket és nem nyom meg gombokat egy irányítófelületen, ugyanaz az oldal marad előtte örökké. Az elérhető adatoldalak száma azonban szigorúan korlátozott volt, és komoly vállalkozószellemet kívánt az információszolgáltatótól az, ha a szöveg mellett „egyszerű grafikákat” is használni akart. A Kanadai Kommunikációs Hivatal Kutatóközpontjának szakértői által kifejlesztett *Telidon* a hazai közönség iránti elkötelezettségről tett tanúbizonyságot, amikor célul tűzte ki a szöveges mellett a vizuális információk biztosítását is.

A videokommunikációs eszközök másik, a postához és a kormányokhoz semmilyen módon nem kapcsolódó ágát a videomagnó és a videolemez jelentette. Másfajta technológiát alkalmaztak – az utóbbi hamarosan lézeralapúvá vált –, de használatuk felvetette a szerzői jog és a kalózkodás kérdése-

it; ezek a problémák korábban, a 18. században igencsak eltérő társadalmi és gazdasági közegben merültek fel. Mindkét eszköz lehetővé tette használatjának az „időeltolást”, vagyis televíziós programok rögzítését, amelyeket aztán az eredeti sugárzási időpontnál később megtekinthetett otthon. A gyakorlatban fő felhasználási módjuk a megvásárolt vagy kikölcsönzött, kereskedelmi forgalmazású filmek vetítése lett, s ez a moziérdekeltség, így mindenekelőtt Hollywood számára jelentett bevételi forrást. A házi előállítású videofilm lassabban fejlődött, majd végül a kábelhálózatok szórakoztató formájává vált. A statisztikák megdöbbentők voltak: 1985-re több videokölcsönző volt az USA-ban, mint mozi. 1980 és 1985 között a videomagnók száma az USA-ban 1,8 millióról 86 millióra emelkedett, minden médiastatisztika közül a leglátványosabban. 1990-re az amerikai háztartások 70 százalékának volt már videomagnója, a brit kereslet pedig még ennél is gyorsabban nőtt. Európán kívülre tekintve elmondható, hogy 1985-ben Száúd-Arábiában a háztartások 85 százaléka rendelkezett videomagnóval.

A házi videomagnók 1972-ben többévtényi, kazettákkal és lemezekkel folyó kísérletezés után kerültek piacra, amelynek meghódításáért amerikai, holland, svéd és japán cégek versengtek. A *Sony* 1969-ben mágnesszalaggal látta el kazettáit, míg a kazetták használatát egyébként jól ismerő RCA egészen 1984-ig ragaszkodott a lemezekhez. A holland *Philips* 1978-ban bemutatta a lézeres videolemez-technikát. Az USA-ban az első lézerek 1980 karácsonyán kerültek a boltokba.

A videomagnók elterjedésének társadalmi hatásaira kevesebb figyelmet fordítottak, mint a technológiára – miközben folyt a különböző szabványok csatározása –, és a komoly kutatási beruházások igénye okán megjelenő gazdasági megfontolásokra. Mivel sok országban a kazettákat nemcsak megvásárolni, hanem kölcsönözni is lehetett, a videofilm-kölcsönzők a városi környezet könyvesboltoknál jellemzőbb és általánosabb elemévé váltak. Sok újságáros szintén részt vett a kölcsönzési üzletben. A különféle, születési helyüktől néha messze élő etnikai csoportok immár hozzáférhettek a saját nyelvükön kiadott videokazettákhoz. A családi videózás új életet vitt az otthonokba. Az 1979-ben megjelent *From Television to Home Computer* (A televíziótól az otthoni számítógépig) lapjain Adrian Hope megjövendölte a napot, amikor „a jövő jómódú otthonai” mind videó-, mind videolemez-lejátszóval „büszkélkedhetnek” majd. Ezután hozzátette: azok, akik elég szerencsések ahhoz, hogy mindkettőhöz hozzájussanak, még azok elavulása után is ragaszkodni fognak hozzájuk. E tárgyak „már saját korukban értékes régiségekké lesznek, akár egy eredeti Edison-fonográf”.

Hollywood, amely eleinte ugyanúgy ellenállt a videofelvételeknek, mint annak idején a televízióknak, a videofilm-eladások révén megsokszorozta bevételeit. Ugyanez történt a zeneiparral az audio- és videokazetták esetében, amikor a zene meghallgathatóvá és rögzíthetővé vált. A bakelitlemez (LP) ugyanúgy elavult, mint az írógép, a videokamera hozzátartozik a háztartási

alapfelszereléshez. A „videokazetta hasznos melléktermékeinek” nevezett tárgyak közül a legsikeresebb a Sony által 1984-ben kihozott videokamera, „a Polaroid tévés változata” volt. Ekkor pedig még el sem érkezett a digitális kamerák ideje.

Egy másik megvalósítható találmány mégsem lett közkedvelt: a videotelefon jóval feltűnőbb volt a hangátvivő telefontól. Az AT&T a hatvanas években megkezdte egy analóg alapú Picturephone (képtelefon) piacra dobását, és terveiben az szerepelt, hogy a nyolcvanas évekre a házi telefonkészülékek egy százaléka már ilyen lesz. Gyártását azonban jóval hamarabb, 1973-ban befejezték. Az ötlet maga nem vesztette el vonzerejét, így újra előkerült a kilencvenes években: egy tizennyolc hónapos, Nagy-Britanniára, Németországra, Hollandiára és Norvégiára kiterjedő, 1992/1993-ban végzett európai felmérés szerint a bőségesen reklámozott videotelefonon bonyolított hívások hosszabbak voltak a hagyományos telefonhívásoknál, emellett gyakran tízszer akkora sávszélességet igényeltek.

A videotelefonok jóval többbe kerültek a mobiltelefonoknál, és minőségük is kívánnivalót hagyott maga után – ennek ellenére a videokonferenciáknak köszönhetően volt egy kisebb, jól körülhatárolható piacuk. Az AT&T és a *Sierra On-Line* közös vállalkozásaként működő *ImagiNation* 1994-ben 40 ezer háztartásban összesen 400 ezer dollárnyi előfizetést tudhatott a magáénak. Megjósolták a „telefonoszkopikus kioszkok” létrejöttét, bár egyértelműen szükség van az elnevezés megváltoztatására, ha az internetbárokhoz és -kávézókhoz hasonlóan ezek is meg akarnak jelenni az utcán.

A korábban nem is sejtett felhasználási módokat is felmutató mobiltelefon hatalmas fejlődését figyelembe véve, utólag immár megállapítható, hogy azok a kommunikációs szakértők látták helyesen a jövőt, akik a mobilitásra helyezték a hangsúlyt. Az erre a tényezőre a figyelmet felhívó egyik első fejlesztés, a *Citizens' Band Radio* (CB-rádió) a folklórból a történelemben lépett át, és speciális kapcsot alkotott a közlekedés- és a médiatörténet között. Az 1973-as olajválság után az USA-ban 55 mérföldes (100 kilométer/h) sebességkorlátozást vezettek be, amely miatt a nyugati parti kamionsofőrök amatőr kétutas rádiókat szereltek fel riasztórendszer gyanánt. Új médium született ezzel, amelyet később amerikai jachtosok és vadászok éppúgy használtak – ezekre a CB hívei mindig külön felhívták a figyelmet –, mint a kamionosok. A legtöbb országban, így Nagy-Britanniában is törvénybe ütközött a CB-birtoklás, amely így – az autóhoz hasonlóan – sokkal inkább egyfajta társadalmi és kulturális mutató volt, mint az elkövetkező változások előjele. A kormánynak e téren semmilyen mondanivalója nem volt.

Az első mobiltelefon-rendszert az USA-ban jegyezték be 1983-ban, és bár elég halk fogadtatásra talált, 1989-re már egymillió volt az amerikai mobiltelefon-használók száma. A nagy mobiltelefon-robbanás később következett be. A gyakran nem túl kedvező fogadtatás és a privát szféra sérülésének (egyes használói, akiket ez nem zavart, kifejezetten exhibicionista módon

bonyolították hívásaikat) ellenére a számok Európában és Ázsiában éppúgy növekedtek, mint az USA-ban. Így 1996-ra már több mint hatmillió mobiltelefon-használó volt Nagy-Britanniában, négy évvel később, 2000 áprilisa és júniusa között pedig három és fél millió készüléket adtak el, „két másodpercenként egyet”. A terjesztés által befolyásolt jelenség a *The Times* címlapjára is felkerült: „A fél ország mobilőrült” – hirdette a szalagcím.

Egy másik *Times*-elemző a történeteket inkább a „mobil szerelmi viszony” kifejezéssel írta le. Nagy-Britannia ekkor már megelőzte az USA-t, ahol korábban mindig sokkal több mobiltelefon volt, emellett Európában Finnország és Olaszország jóval Nagy-Britannia előtt járt. Japánban a mobiltelefonok elterjedésében 1996 után következett be fellendülés, a vásárlók fő csoportját a húsz és huszonnégy év közöttiek jelentették, akik mobiltelefonjukat szűk baráti körrükkel való kapcsolattartásra használták; őket nevezték Japánban „mobilhaveroknak”. A piacot komoly reklámtevékenységgel megtámogatva egyetlen szolgáltatásra, a szóbeli kommunikációra építették, de 2000 táján már voltak jelei annak, hogy mindez hamarosan megváltozik. A WAP (*Wireless Applications Protocol*), a drót nélküli alkalmazásprotokoll a vállalatok számára jelentős bevételi forrássá teszi a mobil adat- és multimédia-átvitelt. Már léteznek új szolgáltatások, ilyen például a rövid szöveges üzenet (SMS), amelyeket – a rádiótechnológiából már régről ismert kifejezéssel – amolyan „átmeneti” formának tartottak. A jelenség azonban más irányban haladt. A technológiatörténet régi kifejezésével élve „hőbortnak” tekintett szöveges üzenetküldésre a tizenévesek „ráharaptak”: az elküldött üzenetek száma rohamosan nőtt. 2001 márciusában a *Sunday Times* képes riportot közölt egy tinilánnyal, aki havonta több mint ezer üzenetet küldött mobiltelefonjáról. Ezek a 160 karaktert meg nem haladó üzenetek „mosolygó arcocskák” („smiley”-k) és szimbólumok egész sorát alkalmazzák, a nyelvtan és a helyesírás pedig a legkevésbé sem számít.

2000 elején négy fő mobiltelefon-társaság létezett Nagy-Britanniában: a *Vodafone*, a *BT Cellnet*, a *One2One* és az *Orange*, közülük az utóbbi a 2000 áprilisa és júniusa közti röpké időszakban 1,2 millió új előfizetőt regisztrált, s ez 7,2 millió összes felhasználójának jelentős részét jelenti. A terület egyik korán belépő szereplője, a műholdas telefonhálózatot működtető és hatalmas indítási költségekkel beruházó *Iridium* látványosan lépett ki az üzletből 2000 márciusában. Az üzleti kivásárlásokat és a nemzetközi fúziókat, amelyek Japánt és az USA-t is érintették, felkapta a sajtó. Amikor a 2001 januárjában a *The Times* által „éhes mobilóriás” névvel illetett *Vodafone* megszerezte az amerikai *Air Touch* és (politikai viták közepette) a német *Mannesmann-csoportot*, a brit cég megnégyszerezte teljesítményét. Az üzlet pedig ment tovább. A globális piacot még mindig nem merítették ki, számos nemzeti és nemzetközi érdekelttség volt érintett.

Általában az üzleti kérdések kerültek az újságok címlapjaira, de néhány cikk (és műsor) felvetette az új technológia esetleges mellékhatásainak kér-

dését is. Tényleg kockázatosak az egészségre a fül közelében terjedő rádióhullámok? Szabad-e a gyermekeknek mobiltelefont használniuk? A mobiltelefonos társaságok építhetnek-e átjátszótoronyokat tervezési engedély nélkül? Kell-e korlátozni a vonatokon a mobiltelefonálást, ahogy a repülőkön? A mobiltelefont nem használók minden országban kifogásokat emeltek. Az újságok levelezési rovatai, a nézők és a hallgatók véleményére kíváncsi televízió-, illetve rádióműsorok, amelyek szinte mindig a szolgáltatók immár örökös „mi a véleménye?” kérdésére válaszoltak, megnyilvánulási lehetőséget kínáltak e panaszok számára. A tény, hogy maguk a „szakértők” sem értenek egyet, és ez tovább gerjesztette az érdeklődést mind a kérdezők, mind pedig – bár ritkábban – a kérdezettek körében.

Bőven kínálkozott tér mind a jövődölések, mind a kifogások számára. Amikor 2000 júliusában az *Orange* bejelentette, hogy csökkenti díjait – mindent egy időben azzal, hogy a *France Telecom* megvásárolta a céget –, kereskedelmi igazgatója leszögezte: céljuk, hogy leszoktassák az embereket a hagyományos otthoni telefon használatáról. Ez „lehet a vezetékes telefon vég-órája” – jelentette ki. Ezzel párhuzamosan megjelentek azok a vélekedések, amelyek szerint a telefon el fog tűnni az íróasztalról: azaz „az asztalról átkerülne a cybertérbe”. A média világában a BBC 1999-ben kezdett mobiltelefonokat alkalmazni a hírek összegyűjtésére; ekkor azonban a készüléket már világszerte jó ideje használták interjúkészítésre a nyomtatott sajtó és az elektronikus műsorszórás területén. A „drótnélküliség” (wireless) ismét előtérbe került, ahogy azt a WAP kezdő „W”-je is jelzi. Az ingyenes londoni *Metro* újságban 2000 júliusában Owain Bennalleck már arról írt, hogy a WAP-on immár többszemélyes interaktív játékokat lehet játszani és kétszemélyes tankcsatát vívni.

Egy reklámcélú kiadvány, a *The Mobile Buyers' Bible* (A mobilvásárló bibliája) lapjain a hangpostán (*voice mail*) és az e-mailen kívül szolgáltatások széles skáláját ajánlották. E „bibliát” a Richard Branson-féle *Virgin Company* adta ki – a vallásos hangvétel figyelemre méltó! –, amely a szállítás minden formájában, így Branson kapcsán még a légballoonos repülésben is érdekelve volt.* A „bibliához” is tartoztak képek, mindenféle típusú és árú telefonokról, köztük luxusmodellekről, „divatkövető, férfi és női” modellekről. Ez már a „jövő szava” volt. Az elkövetkezendő idők telefonjai (3-G, a harmadik generációs modellek) az ígéret szerint képesek majd a hitelkártyák leolvasására is. Lesznek információs, illetve szórakoztató célú telefonok és – bármilyen csalódást okoztak az előző kísérletek üzleti eredményei – videotelefonok. A *Motorola* személyi hálózati csoportjának (*Personal Networking Group*) vezetője az „átmeneti” és a „hóbort” kifejezések helyett a „felemelkedés” szót használja a jövő internethez kapcsolódni képes telefonjairól szól-

* Richard Branson többször is próbálkozott azzal, hogy leszállás nélkül megkerülje a Földet légballoonjával. - A szerk.

va. A cég már reklámoz egy hangvezérlésű, a teret és az időt is kezelni képes telefont: „Bárhol is kószáljon a világban, csak mondja ki a nevét annak, akit hívni akar, és a telefon automatikusan tárcsázza azt.”

A Motorola a Vodafone-hoz hasonlóan olyan jövőben gondolkodik, amikor jelentősen bővül az internethasználók köre, akik a következő fejezet témájául szolgáló világhálót nem otthoni számítógép vagy tévékészülék, hanem telefon segítségével éri el. Az internethasználók száma pedig valóban emelkedik. 2000 januárjában az USA lakosságának már 20 százaléka rendelkezett internet-hozzáféréssel, míg Norvégiában több mint 40 százalékos, Finnországban 50 százalék feletti ez az arány. Japánban a háztartások 12 százaléka csatlakozott az internethez, ehhez az „elektronikus közösséghez”, amely legyőzi – feltételezés szerint nem először és nem utoljára – „a tér és az idő korlátait”.

Az internet

Már 1991-ben jártunk, amikor MIT forgalmazásában megjelent, a számítástechnika vezető alakjai által írt könyv, a *Technology 2001: The Future of Computing and Communications* (Technológia 2001: A számítástechnika és a kommunikáció jövője) még csak nem is utaltak az internetre. A *world wide web* („világháló”) és a *cyber-space* („cybertér”) szavakat sem lelhetjük fel a mutatóban. Ám ugyanebben az évben David Gelernter műszaki szakemberek számára megírta lenyűgöző és átfogó kutatási beszámolóját (*Mirror Worlds – Tükörvilágok*), amelynek lapjain anélkül, hogy kimondta volna a szót, előre jelezte a világháló létrejöttét. A kilencvenes évek végén E. M. Moan, a Columbia Egyetem teleinformációs intézetének akkori igazgatója pedig már kijelenthette: „Amikor megírják a 20. század médiatörténetét, abban az internet a legfontosabb újdonságként fog szerepelni.”

Az áttörés 1993 szeptembere és 1994 márciusa között következett be, amikor az addig csak tudományos kutatásokra szolgáló hálózat mindenki számára elérhetővé vált. Ugyanebben az időszakban a nyilvános hozzáférés a böngészőszoftverhez (*Mosaic*) – amelyet a *New York Times* 1993. decemberi száma „a cybertérre nyíló első ablaknak” nevezett – lehetővé tette, hogy a program az akkoriban csak alkalmazónak (*adaptor*) nevezett felhasználók és a szoftverek tekintetében úttörő szerepet játszó szolgáltatók számára vonzóvá váljon.

A kommunikációs technológia felgyorsulásának korszakában az internet rácáfolt a jóslatokra, és jó néhány meglepetéssel is szolgált. „Inkább jelenség, mintsem tény”, mondták akkoriban, majd hozzátették, hogy ez „a kommunikáció vadnyugati határvidéke”. A fizikát hamar maga mögött hagyva kifejlesztette saját jellegzetes pszichológiáját – amint az a Vadnyugat esetében is történt –, illetve azt, amit a kommunikációban újdonságnak számító kife-

jezéssel egyedi „ökológiának” neveztek. Még figyelemreméltóbb módon 1997-től egyre inkább paradigmaként, követendő mintaként kezelték, eredete ugyanakkor a fizikához és a védelmi politikához köthető: eredetileg ugyanis 1968/1969-ben állították fel, kormányzati források nélkülözhetetlen bevonásával, a Szputnyikra adott válaszként a Védelmi Minisztérium 1957-ben alapított kutatási projektközpontja, az ARPA (*Advanced Research Project Administration*) révén.

Eleinte korlátozott hálózatként működött (ARPANET), amely a „hi-tech” (ismét egy új kifejezés) egyetemek és más kutatóintézmények között tette lehetővé az információk megosztását. Az információk jellege miatt alapfeltétel volt, hogy a hálózat képes legyen túlélni bármelyik hozzá tartozó számítógép pusztulását, sőt voltaképpen minden kommunikációs „infrastruktúra” (egy újabb, ekkoriban divatba jött szó) nukleáris megsemmisítését. Ezek voltak a Pentagon szempontjai. Az egyetemek szemszögéből annak volt jelentősége, hogy „szabad hozzáférést” biztosítottak a nethez egyetemi oktatók és kutatók számára, valamint egymással is kommunikálhattak a rendszeren keresztül.

Alulról vagy felülről nézve, illetve a pillanatnyi és hosszú távú elképzelések szempontjából is meghatározó volt, hogy „a rendszer architektúrája” (gyakran használt kifejezés) gyökeresen eltért a telefonos hálózatétól. Bármely számítógép bárhol rácsatlakozhatott a világhálóra, és az információ „csomagokra bontva” cserélt gazdát. A küldő rendszer kódolt darabokra bontotta az információt, a fogadó pedig a célba érés után újra összerakta ezeket. Ez volt a történelem első adatcsomag (*packet data*) rendszere. Az az ötlet, hogy az üzeneteket „információs csomagokra”, „üzenetblokkokra” bontsák, már a hatvanas évek közepe óta foglalkoztatta a számítógépes kutatókat, köztük a brit Nemzeti Fizikai Laboratóriumban dolgozó Donald Watt Daviest (1924–2000), aki például a „csomagkapcsolás” (*packet switching*) kifejezést használta e megoldásra. Azzal is számolt, hogy az eltérő „arculatú”, különböző programnyelveket használó számítógépek hálózatba kapcsolásához szükség van mikroszámítógépek (az USA-ban ezeket IMPs – *interface message processors* – néven ismerték) „interfészként” (illesztőegységként, illetve -felületként) való alkalmazására. Az első ilyen 1969 januárjában érkezett a Los Angeles-i egyetemre, az ARPANET pedig két éven belül teljesen működőképpé vált. 1975-re, immár DARPA néven 2000 felhasználója volt. A kommunikáció formája e hálózaton belül az e-mail volt.

Ekkor lépett be a képbe a Nemzeti Tudományos Alapítvány (*National Science Foundation, NSF*). Egy 1974-es jelentésében hamarosan ismerősen csengő megfogalmazásokat használt, amikor „földrajzilag távol eső vagy elszigetelt kutatók közötti fejlett kommunikációt, együttműködést és az erőforrások megosztását lehetővé tevő határvidék” létrehozásáról beszélt. Az alapítvány az ARPANET-használóknál szélesebb kutatási körre gondolt. Egy másik nonprofit szervezet, a Számítógép-tudományi Kutatási Hálózat

(*Computer Science Research Network, CSNET*) 1979-ben az NSF anyagi támogatásával jött létre; 1983-ra öt szuper-számítógépes centrumra támaszkodva a hálózat már megteremtette anyagi stabilitását. 1985-ben a DARPA-t is csatlakoztatták hozzá.

Ha a Net nagyságrendileg új szintre akart lépni, s ez az USA-ban lehetségesnek tűnt, új kereskedelmi infrastruktúrára kellett szert tennie. Az első online kereskedelmi szolgáltatást nyújtó cég, a működését 1979-ben megkezdő *CompuServe* részben a *Time/Warner* tulajdonában volt, és eleinte egy „magánklubnak” nevezett csoport kiszolgálására hozták létre. Ezt követte egy jelentős vetélytárs, a német és francia csoportok felé is kapcsolattal rendelkező *America OnLine*, majd később a *Prodigy*. A három kemény versenytárs 1993-as előfizetői állománya két éven belül megduplázódott, és elérte a 3,5 milliót. Az internet bonyolult történetében felfedezhető, legalábbis utólag, egyfajta logikus szakaszolás – ez a kommunikációtörténet legtöbb ágában kimutatható; ebben új szakasz kezdetét jelentette, amikor a hálózat vonzani kezdte az üzleti érdekeltségeket, és felhasználási lehetőségei is kiterjedtek.

A hetvenes évek végén a MIT egyik kutatója, Ithiel de Sola Pool szokatlan módon kiemelte az ARPA és a CSNET szerepét a nemzetközi párbeszédben: ahogy írta, az első szakaszban érintett egyetemek és más intézmények azt javasolták, „épüljenek ki az egész Amerikai Egyesült Államokat és Európát lefedő hálózatok, amint az üzlet volumene megfelelő ahhoz, hogy megfizesse a berendezéseket és a szolgáltatásokat”. Bár Sola Pool úgy vélte, „egyetlen kereskedelmi vállalat sem fogja kifizetődőnek tartani azt, hogy hálózatát a világ fejlődő országaira is kiterjessze”, ugyanakkor becslése szerint a rendszer költségei alacsonyak lennének, ha azt „az egész világra kiterjedő szisztematikus terv” alapján építenék ki, és „széles körű elterjedése esetén” hamar önfenntartóvá válna. Az NSF nem akarta és nem is tudta vállalni az elképzeléssel járó kockázatot – és hosszas viták után 1995-ben beszüntette támogatását.

Ekkorra átalakult a világháló (*world wide web, www*) ökológiája, de nem amerikai központból, hanem a CERN-ből, egy európai részecskekutató intézetből kiindulva. A svájci hegyekben fekvő intézményben az angol Tim Berners-Lee megtervezte az általa *world wide web*nek (világháló) elnevezett konstrukciót. „Tegyük föl, hogy programozni tudok egy olyan teret, amelyben bármi bármihez kapcsolódhat – spekulált. – Tegyük fel, hogy a világban bárhol számítógépekben tárolt információkat össze lehet kapcsolni.” Mindez lenyűgözően hangzott, de sem az ARPA, sem a CSNET vagy az NSFNET nem gondolt ilyesmire. Sőt a „hálózatfüggetlen” (*stand-alone*) személyi vagy más számítógépeket gyártó cégek sem. Berners-Lee ekkor még nem tudta, hogy a MIT-ben dolgozó Vannevar Bush (1890–1974), a számítógép „őstörténetének” jelentős alakja, aki a második világháború alatt az amerikai tudományos kutatásfejlesztési osztály vezetője volt, hasonló kérdéseken töprengett az *Atlantic Monthly* hasábjain 1945-ben megjelent cikkében, amelyben egy *Memex*nek nevezett fotomechanikus gép tervét vázolta fel.

Berners-Lee számára a „(világ)háló szövése” – Thomas Hardytól származik a kifejezés (lásd 256. old.) – elsődlegesen nem védelmi vagy üzleti jellegű feladat, hanem a lehetőségek kiszélesítésének módja volt. Véleménye szerint a hálót tulajdonosok nélkül, nyitottnak és szabadnak kell megőrizni. Ám azokhoz az amerikai vállalkozókhöz hasonlóan, akik a haszon érdekében fejlesztették az internetet, ő is szilárdan hitt ennek globális használhatóságában: a hálózatnak világméretűnek (*world-wide*) kell lennie. Az ő fejlesztése volt a dokumentumokon belül kijelölt szavakra vagy szimbólumokra történő „klikkeléssel” működő hiperlink, amely döntőnek bizonyult a további fejlődés szempontjából. A *Time* magazin, amely az internet atyjaként magasztalta Berners-Lee eredményeit „majdhogynem gutenbergi” jelentőségűnek nevezte: „tömegmédiát varázsolt” egy olyan hatalmas kommunikációs rendszerből, amelyet csak az elit tudott használni.

Nem mindenki értett egyet azzal, hogy az internet ilyenén módon alakuljon át. Az ARPANET vagy a CSNET egyes első felhasználói számára a „tömeg” jelző ugyanazokat a felhangokat hordozta, mint egykor a műsorszórással kapcsolatban. Minél több internethasználó volt, annál több még fel nem dolgozott területre derült fény. Az ilyesfajta kritikák azonban kisebbségben voltak, és jóval több volt az eufóriára okot adó jel, mint a riasztó. Az úttörő szoftvergyártók legtöbbször úgy találták, hogy az internet felszabadítja és megerősíti az egyént, mindemellett korábban sosem látott előnyöket nyújt a társadalomnak. Így gondolták az ellenőrzés nélküli internet lelkes hívei is. William Winston a *Twilight of Sovereignty* (A szuverenitás alkonya, 1995) lapjain Sola Poolnál magabiztosabban érvelt amellett, hogy a technológiai konvergencia révén olyan világ felé haladunk, amelyben „nagyobb lesz az emberi szabadság és több hatalom jut az embereknek”, sőt bővül a nemzetközi együttműködés.

Ennek ellenére voltak olyanok, köztük kommunikációs szakértők az USA-ban és Japánban, akik úgy találták, hogy az internet „szennyezi az emberi szellemet”, egyesek pedig azt jövendölték, hogy általa csak növekedni fog a hatalom koncentrációja. A világháló jövőjéről tehát élesen eltérő értelmezések léteztek. A vasúthoz hasonlóan, az internet is összehozza az idegeket: sosem tudhatjuk, kivel találkozunk a hálón; miként a média információs, szórakozási és oktatási lehetőséget nyújt, ellentétben az előbbiekkal azonban spontán növekszik, kormányzati beavatkozások nélkül. Ez még kritikusai számára is vonzóan tűnt. Ilyen maradhat-e azonban az internet? Benjamin Parker amerikai író szerint, aki magát „a demokrácia szenvedélyes hívének” nevezi, új kommunikációs titánok jelennek majd meg, akik igyekeznek „megszerezni az ellenőrzés monopóliumát nemcsak az olyan anyagi javak fölött, mint a szén, az olaj, az acél és a vasút, hanem az információalapú társadalom nélkülözhetetlen eszközei fölött is”.

Az internet történetének harmadik szakasza akkor kezdődött, amikor az amerikai kormány, amely maradéktalanul a kereskedelmivé alakítás mögött

állt, politikai szimbólummá tette az internetet. A brit *Open University* állásfoglalása szerint – amely intézmény illő módon tiszteletbeli diplomát adományozott Berners-Lee-nek – az internet is nyílt kell, hogy maradjon: „Nyitott bármilyen számítógépes fejlesztés, bármilyen kommunikációs médium, bármilyen magán vagy közösségi célkitűzés számára..”

„Zárt – rossz, nyitott – jó.” Kicsit Orwellt idézte ez a szlogen (az *Állatfarmra* gondolunk itt, nem az 1984-re), ám a forgatókönyv a legkevésbé sem volt orwelli. „Angyali kör” (az „ördögi” ellentéte) tanúi leszünk: győzedelmeskedik a *glasznosztj* (és még számtalan további asszociáció kereshető). Ugyanakkor az internet mellett továbbra is léteznek az „intranetek” sokasága, korlátozott számú és típusú résztvevővel. Noha az intranetek zártak, az egyik első vállalat, amely szerencsésjét az interneten alapozta meg – nevezetesen a *Netscape* – kezdeti bevételeinek legnagyobb részét ezeknek a zárt rendszereknek köszönheti.

Egyes internethez kapcsolódó szabályokat már Berners-Lee előtt lefektettek. Az e-mailekben használt @ már akkor megjelent, amikor e-maileket még csak az egyetemi felhasználók válthattak egymás között. 1986-ben bevezették a kereskedelmi jelleget jelző „com”, a katonai „mil” és az oktatási „ed” rövidítéseket. Egy évtizeddel később, amikor egyes becslések szerint tízmillió amerikai kapcsolódott a „hálóra”, a szoftvertechnológiákat szinte minden elképzelhető felhasználói területen alkalmazták. 1995-ben a *Sun Microsystems* bevezetett egy új programnyelvet, a *Javát*, amelynek segítségével egy weboldal elméletileg bármilyen célra használható. A részvényeinek értéke hat hónapon belül megduplázódott.

Az internet egyik fő felhasználási módja, mint már az ARPANET idejében is, a „valódi” nyelven írt e-mail többnyire személytől személyhez való eljuttatása. Ez szolgált a *New Yorker* 1999. decemberi számának témájául. A kiadvány *The Digital Age (A digitális kor)* címen jelent meg, és helyet kapott benne egy „*Smart Cars, Technology in Motion*” (Intelligens autók: mozgásban a technológia) című cikk is. Az írás megközelítésében nem fantáziált, bár kétségtelenül sajátos gondolatmenetet követett. Nem csak azért, mert a szerző az e-mailt a „szó feltámadásának” tekintette egy hosszú vizuális korszak után, hanem mert azt sejtette, hogy a „reakciós” e-mail nem pusztán a múltba tekintett vissza, hanem egyenesen a régmúltba, egészen Swiftig, Pope-ig és Lord Chesterfieldig – e három személynek a cikk, képzeletben, egy-egy weblapot is szentelt. Visszatérve a fantázia világából, az e-mailnek nagyon is egyértelmű jelentősége van a családon belüli személyes kapcsolattartásban, elsősorban szétszórtnan élő családok esetében, amelyeket sokkal jobban össze tudott hozni, mint korábban a posta. Tette mindezt egy olyan korban, amikor egyesek aggódtak, milyen hatással lesz a klasszikus családra az internetfüggőség, e „valódi elmebetegség”, amelyben többnyire a család ifjabb tagjai szenvednek.

Következtetések

A világháló gyors növekedése elhomályosítja a médiatörténet egyéb vonatkozásának legtöbbszörét, és megnehezíti azt, hogy jelentőségét megfelelő perspektívából szemléljük. Az internetes világ ikonjává emelkedett remek új magazin, a *Wired* 1997-ben kifejezetten erényként hirdette mindezt, amikor megállapította: „A politikusoknak [és hozzátehető volna: a történészeknek] még álmukban sem szabad arra gondolniuk, hogy [a digitális polgároknak] a múltból beszéljenek – vagy akár a jelenről. A digitális polgárok nem törődnek a mával: őket a holnap érdekli.” Az ilyesfajta nyilatkozatok nem gátolták meg a történelem iránt egyébként gyakran ugyanilyen kevésbé érdeklődő politikusokat abban, hogy párhuzamokat vonjanak múltbeli eseményekkel, ahogy azt Al Gore tette, Hawthorne-t idézve (lásd 262. old.).

Már említettük az internet nagy szimbolikus eseményét, az 1996-os kaliforniai *Hálózati Napot* (lásd 259. old.), amikor többek között Clinton és Gore is segédkezett a kaliforniai osztálytermeket a hálózattal összekötő telefonkábelek lerakásában. Ugyanekkor Clinton oktatási minisztere az előző rész témájával szolgáló internetet a „jövő iskolatáblájának” nevezte, ugyanakkor a szórakoztatást és a televíziót egy szóval sem említette.

A múltat kutató történészek és a teret vizsgáló, a hálózatokban új kereskedelmi utakat feltérképező földrajztudósok számára új kihívást jelent a média történetének tanulmányozása az olyan múltbeli főútvonalakat és kereskedelmi utakat követve, amilyenekkel e könyv korábbi fejezetei foglalkoztak. A „kereskedelem” a helyes kifejezés, amely jóval régebbi, mint a média-irodalomban túltengő „technológia” elnevezés. A történészek, földrajztudósok és digitális polgárok számára az elektronikus kereskedelem a fogyasztási forradalom csúcspontjának, a vásárlók mennyországának tekinthető, ami – ahogy Bill Gates könyvében (*The Way Ahead – Az előre vezető út*, 1995) írta – lehetővé teszi számunkra, hogy „a világban rendelkezésre álló javak mindegyikét megvizsgáljuk, összevessük, vagy akár az egyéni irányok szerint alakítsuk”. Am amit Gates mondott – és tett –, inkább egy régebbi fordulat, a termelési forradalom csúcspontjának tekinthető. Vissza kell tehát nyúlnunk, ahogy e könyv korábbi fejezetei is tették, Boultonhoz és Watthoz.

Kényelmesen lezárhatnánk a polémiát ezzel. Néhány történész azonban joggal kérdőjelezte meg azt, hogy a kommunikáció történetének középpontjába a hatalom kérdését helyezzük – illetve ezzel együtt az immár ismerős „a tudás = hatalom” egyenletet –, és ehelyett inkább az e fejezet elején tárgyalt ellenőrzés témakörét hangsúlyozta. Így Geoffrey Mulgan a *Communication and Control* (Kommunikáció és ellenőrzés) című munkájában nyitott és zárt „világhálózatok rácsairól” írt 1991-ben, még mielőtt az internet az újságok címlapjára került volna: véleménye szerint döntő annak vizsgálata, hogyan előzték meg az „ellenőrző infrastruktúrák” azt, amit a könyvünk által vizsgált időszakban „média” névvel illettek. Elemzésében a tartalommal

és a kontextussal foglalkozott, és megállapította, hogy „a *swamping* (az elárasztási technikák), a *spin control* (tudatos manipuláció), a név nélküli kiszivárogtatás és a megválaszolhatatlan hazugság mind-mind a közvetítési folyamat részét képezte”, és úgy sejtette, ezek mindegyike „az őket hordozó technikák velejárója”. Jelzésértékű, hogy a sajtó szerepe e folyamatokban a kilencvenes években nagyobb kritikai figyelmet kapott az Atlanti-óceán mindkét partján, mint az egyéb médiumok és az azokat hordozó technikák, többet, mint az internetnek az újságírókra és az újságírásra gyakorolt hatása. Már csupán a fentebb említett tényezők okán is igaz, hogy ha eltekintünk a megtévesztő reklámok (*hype*) kérdéskörétől, a média társadalomtörténetének legújabb szakaszában az internet nem tekinthető abszolút csúcspontnak. Olyan korszak ez, amelyben – mint mindig – végig több szálon futnak az események.

A multimédia-társadalomban az a kérdés, amelyet David Halberstam (1934–) úgy jellemezett, mint „a vádon és bizonyításon alapuló kultúra felemelkedése a korábbi, ellenőrzésen alapuló kultúra kárára”, komoly aggodalmakat keltett az Atlanti-óceán mindkét partján. Fenti sorait az amerikai Bill Kovach és Tom Rosenstiel tanulmánya, a *Warp Speed* (1999) előszavában írta. A szerzők Walter Lippmann 1920-as megjegyzését idézték:

„Az egyéni és a közértelem is azon múlik, hogy kapunk-e pontos, megbízható beszámolót az eseményekről. Az ésszerűség alapjai nem abban keresendők, amit valaki mond, vagy abban, amiről azt szeretnénk, bárcsak igaz lenne, hanem ami minden véleményünktől függetlenül *úgy van*.”

Habermas sem mondta volna másképp.

Az ilyesfajta ítéleteket – miként azokat, amelyek szerint a sajtó túlságosan is támaszkodik a névtelen politikai informátorok, a forrásokkal bőven ellátott médiaműveletekkel szükségszerűen együtt járó trivialisításokra és az „interneten fellelhető szemétre” – történeti kontextusukban kell megvizsgálni. Alapvető, hogy visszatekintsünk azokra a különösen jelentős múltbeli helyzetekre, amelyekben a média kétségtelenül szerepet játszott nemcsak az események bemutatásával és értelmezésével, hanem (vitatható módon) része volt azok bekövetkeztében is. Ilyen volt például a Kennedy-gyilkosság; a Watergate-botrány és Nixon ezt követő lemondása; a szuezi válság – amely időben egybeesett, és utólag láthatjuk, össze is kapcsolódott a magyarországi forradalom leverésével; a vietnami háború; a falklandi háború; a berlini fal lerombolása és a Szovjetunió összeomlása; az Irán-gate; az Öböl-háború; Líbia amerikai bombázása; Jugoszlávia feldarabolódása, valamint a Szerbia elleni NATO-támadás és Milosevics bukása is.

A történelem ezen epizódjait többször, különféle módon megírták és értelmezték már a történészek, és szintén többféleképpen dokumentálták akkoriban a sajtó és a televízió újságírói. Akkor és azóta is, függetlenül a tech-

nológiától, amely lehetővé tette, hogy a szavak – és ami még fontosabb, a képek – eljussanak otthonunkba, a sajtó és a televíziós újságírás alapértéke, a szavahihetőség, úgy tűnik, veszélyben forog. Természetesen nem először esett meg ilyesmi a történelemben. Információ, szórakozás és oktatás választóvonalai jobban elmosódtak, mint valaha. Az „infotainment”* uralta a médiumokat, akár történelmi mérföldkőről volt szó, akár nem, és nehéz volt elválasztani a tényeket a kitalációtól mind a mozi, mind a televízió, mind a kábeltévé esetében.

Vegyük például az egyesek által egyszerűen „vietnami konfliktusnak” nevezett háborút, amely mély nyomot hagyott az Amerikai Egyesült Államokban – és része volt a hidegháború hosszú történetének is –, és amelyről a sajtó kezdetben nem teljes odaadással tudósított. Kevés újságnak volt irodája Saigonban, a legtöbb távirati irodákra, például az *Associated Press*re hagyatkozott. Egyedül a *New York Times* küldött tudósítót az észak-vietnami fővárosba, Hanoiba, 1966-ban. A *Time* sem tudósított olyan szavahihetően és életszerűen, mint a *Newsweek*. Ez utóbbit 1961-ben szerezte meg a *Washington Post*, amely a Watergate-ügy leleplezője volt, és amely 1966-ban bátorkodott feltenni két kulcskérdést: „Mi keresnivalója van az Egyesült Államoknak Vietnamban?”, valamint: „Megmenthető-e még a háború?”

Lyndon Johnson elnök meglepő bejelentése 1968-ban arról, hogy felhagy a politikával, ugyanolyan emlékezetes televíziós közvetítés volt, mint amilyen a *Life* magazin – Johnson elnökké választását lehetővé tévő – Kennedy-gyilkosságról szóló beszámolója. A mindenekelőtt a belső polgárjogi kérdésekre összpontosító Johnson a háborúról képeket hazaküldő televíziós újságírókat tartotta a felelősnek a háború kudarcáért. Egyes újságírók azonban ezzel ellentétesen vélekedtek. Michael Arlan televíziós kritikus szerint, akit az immár nem először „új újságírásnak” nevezett jelenség foglalkoztatott, a beérkező hírek éppenséggel trivializálták a háborút. Ez volt 1969-ben kiadott *Living-Room War* (Nappalyszoba-háború) című könyvének legfőbb mondanivalója is. Arra, hogy a televízió a dolgokat torzíthatja, már több újságíró és történész rámutatott. A véleménykülönbségek leginkább abból fakadtak, hogy mennyiben tulajdonították a háború kudarcát a médiának, az elnököknek, illetve tanácsadóiknak.

Az USA vietnami kivonulása utáni évtizedben a műholdas és számítógépes kommunikáció fejlődésével (ez volt a technológiai tényező) a hírszolgáltatás minden addiginál gyorsabb lett, a CNN Öböl-háborús közvetítése pedig már az egész világ figyelmét felkeltette. Amikor Szaddám Huszein megszállta Kuvaitot 1990-ben, a CNN-nek alig egymillió nézője volt. Amikor a

* Az „information” (információ) és „entertainment” (szórakozás) szavak egymásba illesztéséből született kifejezésnek nincs magyar megfelelője, az angol kifejezést szokás használni. Olyan szórakoztató jellegű tájékoztató és hírműsor megnevezése, amelyben az információ szórakoztató formát ölt. - A ford.

szövetséges gépek 1991-ben minden éjszaka támadták Bagdadot, a szám már majdnem elérte a hétmilliót. A Pentagon úgy gondolta, hogy majd ő szolgáltatja a híreket videokazetták, valamint sajtótájékoztatók útján – és bizonyos értelemben sikeres is volt ebben –, de a CNN közvetítéseit Margaret Thatcher, Borisz Jelcin és Kadhafi éppúgy figyelemmel kísérte, mint George Bush elnök és Szaddám Huszein. Fontos szerepet töltött be az azonnaliság, de a videokazetták segítségével a nézők akkor tekintették meg a történeteket, amikor akarták – kiragadva az eseményeket a „valós időből”. A visszajelzés sem maradt el. A CNN gyakran gyűlölködő üzeneteket kapott: az „ellenséges területről, Bagdadból” tudósító Peter Arnett sokak szemében lett negatív figura. A Szaddam feletti győzelmet később „látszatgyőzelemként” írták le, de mindeközben a média diadalmaskodott.

Hiba lenne tehát a hetvenes évek óta tartó időszak médiatörténetét kizárólag az e fejezet címéül szolgáló „konvergenciára” összepontosítva megírni. Mindannak áttekintése, ami a válságok között a médiában történt, szükségessé teszi az információ, az oktatás és a szórakoztatás közötti változó kapcsolat vizsgálatát. A szórakoztatás még a közszolgálati műsorszórásban hagyományokkal rendelkező országokban legfontosabb területnek számított. Az oktatást, amely a „médiahármasság” része maradt, általában alapos vizsgálatnak vetették alá. A digitális konvergencia révén eddig nem látott oktatási lehetőségek nyíltak meg annak ellenére, hogy minden társadalomban és kultúrában megjelent a félelem az országon belüli vagy nemzetközi, az új technológiában jártasak és az azt nem ismerők között megnyíló „digitális szakadéktól”. Ugyanazok a kritikusok, akik a minőségében hanyatló szórakoztatást csepülték, hivatkozhattak arra, hogy a számítógépes műveltség a verbális és vizuális műveltségnek nem kiegészítője, hanem helyettesítője lehet. A fenti szakadékok emlegetők közül nem mindegyik kötötte a jelenséget, ahogyan igazságos lett volna, a gazdasági egyenlőtlenségekhez.

Amikor az állam az ötvenes-hatvanas években úgy döntött, hogy közvetlenül is beavatkozik a felsőoktatás megnyitása érdekében, és teszi mind ezt – vezetői állítása szerint – nemcsak az egyén, hanem a társadalom hasznát szem előtt tartva, fellépése egybeesett a televízió fellendülésével. A „konvergencia” szót reményekkel telve használták ekkor, hasonlóan a rádiózás első éveiben megfogalmazódó optimizmushoz. Ehhez kapcsolódóan rendkívül biztató változás történt a szóhasználatban is: a „tanulás” szót egyre szélesebb körben kezdték alkalmazni, és néha – ha nem is általánosan – a „tanítás” helyett említeni. Komoly figyelmet szenteltek a „tanulás módjának megtanulásának”, valamint az „élethosszig tartó tanulásnak”. Egyesek már kifejezetten „tanuló társadalomról” beszéltek: a kifejezést az új tokiói ENSZ Egyetem második rektora, az indonéz Sojatmako használta, aki Edi Plomant (lásd 247. old.) kérte fel rektorhelyettesnek és az új „tudásrészleg” vezetőjé-

nek. A „tanuló társadalom” kifejezés később az Európai Közösség egyik hivatalos dokumentumának címében is megjelent 1995-ben.

A brit Nyitott Egyetem – amelyet aprólékosan, de mindemellett nagy képzelőerőről tanúságot téve terveztek meg a hatvanas években – élen járt a távtanuló hallgatók toborzásában, elsősorban a felsőoktatáshoz való szélesebb hozzáférés, valamint az új technológiák iránt elkötelezett Harold Wilson miniszterelnök politikai kezdeményezésének következményeként. Wilson volt az első olyan brit politikus, aki hihetetlen hőfokú technológiai forradalomról beszélt, és tudatában volt annak is, hogy ez nagyjából Nagy-Britannián kívül zajlott. A Nyitott Egyetem a beiratkozáshoz semmiféle képzettséget nem követelt. Első rektora, a korábban Wilson ötletét melegen üdvözlő *The Economist* szerkesztőjeként tevékenykedő Geoffrey Crowther szavaival élve, az egyetem nyitott volt a diákok, az eszmék és a módszerek felé. Az első diákokat 1971-ben vették föl, míg 1989-ben szerzett diplomát a százezredik diák. Az egyetem a nyolcvanas években jelentősen kiterjesztette diplomát nem nyújtó tevékenységeit, míg a kilencvenes években földrajzilag terjeszkedett, és 1999-ben megnyitotta amerikai intézményét.

Kanadában, Ausztráliában és Új-Zélandon már 1971 előtt létezett távtanulás, 1989-ben pedig létrehozták vancouveri központtal a „Tanulási Nemzetközösséget”, amelynek feladata annak elősegítése volt, hogy „a források eljussanak a távtanulást szolgáló projektekhez és programokhoz a Brit Nemzetközösség területén”. A szervezet létrehozásához vezető jelentést a Brit Nemzetközösség első karibi főtitkára, „Sonny” Ramphal* rendelte meg: első vezetője, James Maraj is karibi volt. Az anyagi források ugyan korlátozottak voltak, de a vállalkozás mégis globális célkitűzéseket fogalmazott meg. Ekkorra már máshol is sorra nyíltak meg a nyitott egyetemek, köztük például az Indiában 1985-ben életre hívott *Indira Gandhi Nemzeti Nyitott Egyetem*, az izraeli nyitott egyetem és a hatalmas, igen sok diákot oktató hasonló intézmények Thaiföldön és Kínában. Japánban ezek mintájára hozták létre 1984-ben a Japán Nyitott Egyetemet (angol neve sajátosan *University of the Air*), amely az NHK második oktatási csatornáját használta. Ez nem pusztán intézményesülést jelentett: alapvető felfogásbeli változásról volt szó.

Az internet megjelenésével az élethosszig tartó tanulás lehetőségei – formális vagy informális keretek között – kitágultak, céljuk pedig a tapasztalatszerzés vagy az elvárásoknak való megfelelés. Egyesek szerint a világháló, ha a hozzáférés mindenki számára megnyílik, sokak számára amolyan „falak nélküli egyetemenként” működhet, amely akár meg is szüntetheti az osz-

* Sir Shridath Ramphal 1928-ban született Guayanában, aki 1992-től rendkívül sokat tett a karibi térség fejlesztéséért, ahol nagyon népszerű lett, ezért csak Sonnyként be-szélnek arról a róla. - A szerk.

tálytermeket. Ám az Európai Közösség 1995-ös kiadványában, amelyet az „Az élethosszig tartó tanulás [európai] évének” előestéjén tettek közzé – és eljuttatták a tagországok, mindenekelőtt Nagy-Britannia kormányához –, az információs társadalom technológiáit nem annyira az osztályteremre és az egyetemre, inkább a munkahelyre gyakorolt hatásuk függvényében vizsgálták. Mindeközben az egyik leghatékonyabb internetes vállalat, az 1984-ben alapított, az oktatás iránt komolyan elkötelezett, hardverekkel, szoftverekkel és szolgáltatásokkal is foglalkozó *Cisco Systems* hasonló eltökéltséggel arra törekedett, hogy megváltoztassa „azt a módot, ahogy dolgozunk, játszunk vagy tanulunk”.

Az internet egyik tudora életszerűbb és provokatívabb nyelvezetet használt. Miután David Gelernter 1991-ben megjelentette a világhálót megjövendölő *Mirror Worlds* (Tükörvilágok – lásd 298. old.) című könyvét, a *New York Times* egyik 1992-es vasárnapi számának üzleti melléklete a címdalonn hozta a szerző képét. Sajnálatos módon Gelerntert 1993 júniusában súlyosan megsebesítette egy terrorista szögbombája, így 2000-ben megjelent kiáltványának találó volt a címe – *The Second Coming* (A második eljövétel) –, bár a cím nem önmagára, hanem a számítógépekre vonatkozott. Véleménye szerint míg a számítógépek első korszakában a fő kérdést a növekvő hatalom, a csökkenő ár és a mindenkinek juttatandó számítógép jelentette, az immár közeledő második korszakban a fő téma „a számítógépeket meghaladó számítástechnika” lesz. A második korszakban „egész elektronikus életünk az emberi test része lesz”. Az íróasztal helyébe egy „életfolyam” kerül. A reklám és az oktatás nyelvezete konvergált, ahogy azt például az Európai Bizottság „oktatási információs hálózata”, az *Eurodyce* publikációjának – *Felsőoktatási reform Európában* (2000) – sajtóközleményében láthattuk. Ennek címe a következő volt: „Konvergencia az európai felsőoktatási rendszerekben, a tények fényében.”

Gelerntert, miként e könyv szerzőit is, a metaforák éppúgy érdekelték, mint a tények. Véleménye szerint az „asztal” (*desktop*) rossz név, mert hamis analógiát kelt a számítógépek és az irattartók (*filing cabinet*) között. A számítógépek „egyáltalán nem hasonlítanak az irattartókhoz, mert cselekvést” eredményeznek. Az „életfolyam olyan táj, amelyben navigálhatsz, vagy éppen elrepülhetsz felette, bármilyen szintről legyen is szó”. Az életfolyam kiindulási pontja felé repülve „»időutazást« teszünk a múltba”. A tengermetaforák általában találóbbnak tünnek az internet növekedésének történetében – és a szoftvercégek névadásában is –, mint a repüléssel kapcsolatosak: „navigálás”, „szörfölés”, „a kereskedelem árapályhulláma”, időnként pedig „sziklák előttünk” formában tünnek ezek fel. Mégis inkább szárazföldi tájakról beszélünk itt, nem tengeri vidékekről (és hálóról és nem kronométerekről), illetve cyberterről, sőt akár Cyberiáról, ami e könyv zárófejezetének témája lesz.

Vannak olyan pillanatok, amikor a médiatörténész úgy érzi, a közelmúlttal kapcsolatban használható legjobb metafora a „bozót”. A technika oly gyorsan változik és olyannyira eluralkodik mindenben, hogy elfeledjük a történelem tágabb értelmezését – ezt figyelembe véve pedig megállapítható, hogy nem minden konvergál. Ezért áll könyvünk utolsó fejezetének címe végén – amint az egy komoly médiatörténeti elemzéstől el is várható – kérdőjel.